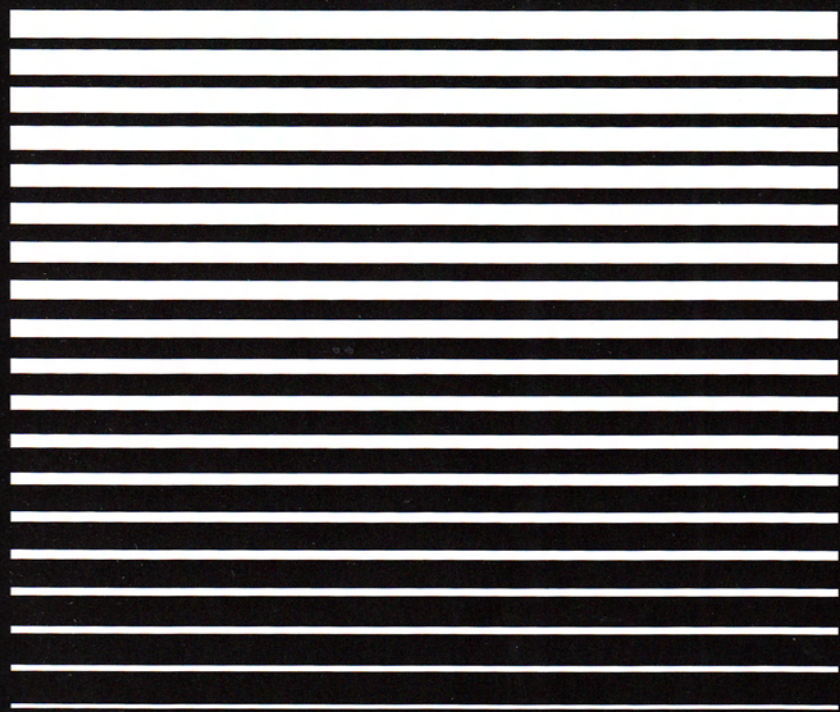


MODERNÍ *dějiny*



21

2013

1

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonní redaktoři / Managing Editors: Petr PROKŠ, Jan HÁJEK

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Jan Gebhart, Josef Harna, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Jiří Lach, Michal Pehr, Luboš Velek

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/244

E-mail: proks@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

STUDIE

Torsten Lorenz

Družstevnictví střední a východní Evropy v procesu utváření národních společností 1850–1940. Pokus o periodizaci

The cooperatives in Central and Eastern Europe and their role in the formation of national communities 1850-1940. An attempt of periodization

The modern cooperative movement in Central and Eastern Europe was closely linked from its beginning to that of nationalism. Consequently, most of the first cooperative leaders were leading personalities of the national movement. They viewed cooperatives not only as tools to foster the economic development, but also to support national emancipation. These members of intelligentsia and bourgeoisie were responsible for the cooperative movement based on the principles of national separation. While at the initial stage of national movement the economic development was of secondary importance compared to the cultural requirements, the situation changed when cooperatives had become a mass movement. The cooperatives put their communication networks at the disposal of the national movement, or they were established in places where an initial cultural institution was already available. Thus, they constituted a support for national movements and contributed to the struggles shifting from the national area to the economic one.

Keywords: History, 19th and 20th century, Central and Eastern Europe, economy, nationalism, cooperative movement

Úvod

„Dlouhé“ devatenácté století je stoletím ve znamení nacionalismu.¹ Současně s Francouzskou revolucí se tato nová forma kolektivní identity začala rychle šířit Evropou a brzy zasáhla i východní regiony kontinentu. Všude tam, kde se společenské skupiny a celé národy snažily zbavit vlády, kterou vnímali jako svůj útlak, stal se nacionalismus hnací silou a legitimizací jejich odporu.² Etnika střední a východní Evropy, která nežila ve vlastních národních státech, patřila mezi ty, kdo přijímali nacionalismus jako první. Zatímco na začátku vycházel nacionalismus z kulturních požadavků úzké elity, zmocňoval se postupně stále širších vrstev obyvatelstva, až je nakonec sjednotil ve stále naléhavěji přednášeném politicko-hospodářském programu. Schopnost integrovat a mobilizovat etnicky definované skupiny obyvatelstva („Nation Building“) učinila z nacionalismu jedno z nejvýznamnějších hnutí let 1850–1940.

Zhruba ve stejné době jako nacionalismus se utvářelo i druhé významné hnutí této doby – družstevnictví. Ačkoli byly jeho cíle především hospodářské a sociální povahy, mělo, stejně jako nacionalismus, neobyčejnou schopnost integrovat a mobilizovat obyvatelstvo. Už v návrzích jednoho ze svých průkopníků Hermanna Schulze-Delitzsche dostává družstevnictví výrazný politický potenciál. Pokud by převzali „malí lidé“ v rámci družstev větší zodpovědnost na sebe, hrozilo by monarchiím, že se jejich hierarchická moc rozpadne „zdola“.³ Přestože myšlenky Schulze-Delitzsche tento potenciál brzy ztratily, udržela si idea družstevnictví ve střední a východní Evropě značnou výbušnost. Spojila se zde totiž s nacionalismem v oboustranné symbióze do jediného hospodářského, sociálního a nacionálně emancipačního hnutí. Tento příspěvek se snaží o periodizaci vztahu mezi národními hnutími menšin střední Evropy a jejich družstevnictvím. Současně se pokouší odkrýt klíčové faktory vývoje tohoto vztahu.

Začátky družstevnictví ve střední a východní Evropě

Poté, co systém stavovské vlády v důsledku hospodářských a sociálních proměn od konce 18. století nabýval stále vážnějších trhlin, uvědomili si panovníci

¹ Předkládaný příspěvek je založen na textech, které vyšly ve sborníku: Torsten LORENZ, (Hg.), *Cooperatives in Ethnic Conflicts. Eastern Europe from the late 19th until the mid 20th Century*, Berlin 2006.

² K typologii nacionalismu srov. Peter ALTER, *Nationalismus*, Frankfurt a. M. 1985, s. 29–59; jako přehled mladších badatelských výsledků: Geoff ELEY – Ronald Grigor SUNY, *Introduction. From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation*, in: Dies. (Hg.), *Becoming National. A Reader*, New York, Oxford 1996, s. 3–37.

³ Rita ALDENHOFF, *Schulze-Delitzsch. Ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung*, Baden-Baden 1984, s. 97.

velkých států střední a východní Evropy nutnost modernizace. Aby neodradili tradiční mocenské opory státu, snažili se současně o konzervativní uspořádání toho, co už nebylo možné dále udržet. Reformy jako osvobození rolnictva z poddanství a roboty se tak opožďovaly a byly nakonec provedeny podle vůle velkých pozemkových vlastníků, kteří tudíž ve většině případů vydělali na reformách nejvíce. Proces vzdělávání vrstev malých a středních rolníků, kteří tvořili nejdůležitější skupinu klientů družstev, se tak zpomalil a stal se poměrně neúspěšným.⁴ Přesto vznikala ve střední Evropě už v 50. letech 19. století první moderní družstva.

Skutečnost, že se založení družstev zdařilo v Čechách a v pruské provincii Posen, ukazuje na význam malých vzdáleností a na důležitost osobních kontaktů při šíření těchto vzorů. Díky prvnímu se zprávy o prvních úspěších Hermanna Schulze-Delitzsche rychle rozšířily přes saskou hranici do Čech, kde jeho ideu přijali aktivisté českého národního hnutí a rozšířili ji pomocí časopisů mezi obyvatelstvo.⁵ V provincii Posen naopak hrály důležitou roli osobní kontakty Schulze-Delitzsche s polskými průkopníky družstevnictví, které se staly základem prvních založených družstev.⁶ Tak vznikla v Čechách v 50. letech a ve Velkopolsku v letech 60. první moderní družstva ve střední a východní Evropě. Také ve Slovinsku se brzy podařilo založit první spolky.⁷ Ve většině případů se členové družstev rekrutovali podle oborového, stavovského a sociálního principu, protože v první fázi dominovali v družstvech příslušníci stejných povolání a sociálního postavení, avšak už na konci 60. let došlo k rozdělení jednotlivých družstev podle stavů, protože se polští členové cítili být jazykově diskriminováni a znevýhodňováni oproti svým německým kolegům. Nacionalismus, který se nacházel ještě ve své kulturní fázi, takto začínal mít první zpětné důsledky na hospodářství a dostával se do svého nového stadia.

Nacionální štěpení jako konstitutivní princip

Přechod k peněžnímu hospodářství, který nabral v druhé polovině 19. století na rychlosti, s sebou přinesl sociální konflikty, jejichž řešení pro mnoho současníků nabízela právě družstevní svépomoc. Propaganda a aktivita organizátorů vedly ke

⁴ K rámcovému vývoji zde studovaného období by zde mělo být odkázáno na základní díla: Ivan T. BEREND, *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, Berkeley 2003; stejně jako: *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley 1998; k hospodářskému vývoji viz: Alan S. Saul MILWARD, *The Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914*, Cambridge, Mass. 1977.

⁵ Catherine ALBRECHT, *Nationalism in the Cooperative Movement in Bohemia before 1914*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 215–227, zde s. 216.

⁶ Ludwig BERNHARD, *Die Polenfrage. Das polnische Gemeinwesen im preußischen Staat*, Leipzig, Duncker & Humblot 1910, s. 100.

⁷ Žarko LAZAREVIĆ, *National and Economic Features of Cooperatives*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 251–262, passim.

kontinuálnímu vzestupu počtu družstev a formování velkého sociálního hnutí. Za tento vývoj byly zodpovědné dva faktory: státní angažmá podporující družstevní hnutí a vznik nové sociální skupiny – inteligence.

Když vzrostl počet členů družstev a družstva prokázala svoji schopnost dlouhodobě fungovat, „odhalil“ také stát tuto formu svépomoci. Jeho cílem bylo snižovat sociální náklady transformace a předcházet společenským konfliktům. V zemích, jako je Prusko nebo předlitavská část habsburské monarchie, kde úřady povolily obyvatelstvu minimální podíl na společenské samosprávě, schválily parlamenty zákony o družstevním spolčování. Tím, že dal stát družstvům organizační rámec, přebíral současně spoluzodpovědnost za jejich budoucí vývoj. První takový zákon byl přijat v roce 1867 v Prusku. Rakousko ho následovalo v roce 1873.⁸ Význam zákonů spočíval v tom, že přenášely rozhodování o povolování družstev z centrálních na místní správní jednotky, a tím podstatně zjednodušovaly základní procedury. Jak byla tato okolnost důležitá, dokazuje srovnání se situací v Rusku. Zde neexistovalo až do roku 1905 žádné družstevní zákonodárství. Rozhodování o povolení družstev leželo v rukách centrální vlády. Tato skutečnost společně s obavami před připuštěním příliš velkých svobod obyvatelstvu účinně zabránila vzniku družstevního hnutí.⁹

Druhým významným faktorem, který přispěl k rozvoji družstevnictví ve střední Evropě, byl vznik inteligence a z části i měšťanstva. Obě skupiny sjednocovala rozhodná nacionální perspektiva a jejich aktivity při rozšiřování národního hnutí mezi obyvatelstvem. Obě skupiny se staly zodpovědnými za charakteristický vývoj tohoto prvního období, kdy se rozštěpilo družstevní hnutí do národních větví.

Vzestup inteligence byl výsledkem pokračující proměny, která učinila sociální bariéry propustnými, a tak otevřela i nižším skupinám společnosti možnost sociálního vzestupu. Nyní již i příslušníci selské třídy získávali vzdělání, sociální prestiž a kompetence k zastávání řídicích pozic ve státě, zatímco deklasovaná šlechta doplňovala řady inteligence. Pokud srovnáme situaci se začátkem 19. století, zjistíme, že v době, kdy si už vybudovalo národní hnutí vlastní organizační struktury, a pokud to bylo možné, i vytvořilo síť vzdělání v národních jazycích, neznamenal už sociální vzestup nutnou asimilaci ve většinové společnosti, ale byl možný i v rámci vlastní národní skupiny. Jako průkopník národně jazykového vzdělání se stala inteligence „přirozenou“ cestou nositelem nacionalismu uvnitř svých národních společenství. Protože byla služba ve státních službách příslušníkům státních menšin v mnoha případech odepřena, nacházeli tito lidé své pole pů-

⁸ Rubin KELLMANN, *Die ländlichen Kreditverhältnisse im ehemaligen Galizien und heutigen Polen unter besonderer Berücksichtigung des ländlichen Kreditgenossenschaftswesens*, Saarlfeld/Ostpreußen 1936, s. 65.

⁹ Stephan MERL, *The Cooperative Movement in Tsarist and Early Soviet Russia: What Role did it play in Nation Building for the Different Ethnies?*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 119–157, zde s. 119–148.

sobnosti v institucích národního hnutí, jakými byly čtenářské spolky, rolnické kruhy a mimo jiné i družstva.

S pomocí publikací, které často zastupovaly ideologie, jako například „Organická práce“ (Praca organiczna), vytvářeli vůdci národních hnutí společnou národní mediální veřejnost, a začali tak svoji myšlenku národního hospodářství rozšiřovat mezi vzdělanými skupinami obyvatelstva, které ji dále šířily mezi selské vrstvy. Tyto ideologie zakotvily nacionalismus jako jeden z prvků hospodářství. To mělo podporovat rozvoj vlastního národa a pomáhalo vyhranění se vůči „cizím“ národům. Zástupci těchto ideologií byli zpravidla konzervativci, jejichž politické aspirace nesahaly, jako v případě staročeků, dále než k požadavkům regionální autonomie.¹⁰ Pro „Organickou práci“ (Praca organiczna) a podobné myšlenkové proudy byla tato omezená perspektiva typická. Společným jim byl spíše defenzivní charakter, který cílil na to, aby příslušníci „vlastního“ národa nepodléhali asimilačnímu tlaku většinové společnosti.¹¹

V průběhu formování se do podoby sociální skupiny převzala inteligence vedení uvnitř národních hnutí. Příklady Polska, Ukrajiny a Slovinska ukazují, že se organizátoři družstevnictví v této době rekrutovali převážně z řad římskokatolického, respektive řeckokatolického kléru. Naopak v Čechách přebrala vedení družstevních organizací sekularizovaná inteligence a měšťanstvo. Pod vlivem hospodářských a nacionálních úvah (o moci nabídky a poptávky, stejně jako posilování národního hospodářství) založili průkopníci družstevnictví centrální organizace, jakými byla Živnostenská banka v Čechách nebo Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych v provincii Posen.¹² Tyto instituce ztělesňovaly nyní už samozřejmý princip národního oddělení hospodářského života a podporovaly skrze své organizační aktivity rozdělení národních hospodářských trhů i na místní úrovni. Tímto se rozvinulo družstevní hnutí jako hnutí národně exkluzivní a přitom překračující sociální skupiny. Přesto se zatím nestalo družstevnictví masovým fenoménem, protože tržní hospodářství a vzdělání byly stále ještě nedostatečně rozvinuté a hospodářství v regionu nadále trpělo nedostatkem kapitálu. Se začátkem hospodářské de-

¹⁰ Viz např. Peter BÖHNING, *Agrarische Organisationen und nationale Mobilisierung in Westpreussen*, in: Werner-Schramm CONZE – Klaus GOTTFRIED & ZERNACK (Hg.), *Modernisierung und nationale Gesellschaft im ausgehenden 18. und im 19. Jahrhundert. Referate einer deutsch-polnischen Historikerkonferenz*, Berlin 1979, s. 161–176, zde s. 170–174; Peter HEUMOS, *Agrarische Organisationen und nationale Mobilisierung in Böhmen im 19. Jahrhundert*, in: tamtéž, s. 177–192, zde s. 179–182.

¹¹ Ivan T. BEREND, *History Derailed*, viz pozn. 4, s. 99–102; Brian PORTER, *When Nationalism Began to Hate. Imagining Politics in Nineteenth-Century Poland*, New York–Oxford 2000, s. 56n.

¹² Catherine ALBRECHT, *Nationalism in the Cooperative Movement*, s. 220–222; Torsten LORENZ – Uwe MÜLLER, *National Segregation and Mass Mobilization. Polish Cooperatives in Poznan before the First World War*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 183–200, zde s. 189.

prese v druhé polovině 70. let zažilo družstevnictví dokonce mírnou krizi. Vedle hospodářských problémů za to mohla také inkompetence a korupce místních správ, které vedly k úpadku mnoha družstev.¹³

Symbióza ve znamení národněhospodářské mobilizace

Pro následující fázi, kterou je možné s Miroslavem Hrochem označit jako masovou nebo politickou fázi, je příznačný rozvoj družstevnictví do podoby masového hnutí a jeho symbióza s nacionálním hnutím. Jako hospodářská opora nacionálního hnutí se stala družstva objektem a subjektem nacionálních konfliktů ve střední a východní Evropě. Družstevnictví se nyní stalo prvním hospodářským masovým hnutím, které svým členům specificky zprostředkovávalo národní osvětu a mobilizovalo je nejen hospodářsky, ale i politicky.

K příčinám tohoto vývoje patří i proměna hospodářského prostředí, kterou procházela střední a východní Evropa před první světovou válkou. Zatímco peněžní hospodářství zapustilo v Čechách pevné kořeny už v 60./70. letech, ve Velkopolsku tomu bylo o desetiletí později a ve zbytku východní Evropy se začalo šířit až od 80. let. Vznikající trhy se upevňovaly, obchod a odbory dostávaly moderní podobu. Protože se postupně etablovala majetná vrstva středně velkých rolníků, vzrostla v těchto regionech také potřeba provozních úvěrů. Přesto si zachovávala společnost střední a východní Evropy svůj vesnický charakter. Především v jihovýchodní a východní části východní Evropy fungovalo zemědělství stále z velké části na subsistenční úrovni.¹⁴ Sílicí společenská diferenciacie, kterou způsobilo jednak prosazení osvobození rolníků od poddanství, jednak důsledky industrializace, dodala sociálním konfliktům nový charakter.

Vedle sociální otázky se otevřelo spolu s nacionalismem ještě další konfliktní pole. Národní hnutí totiž vstoupila do svého politického stadia. Poté, co se národním elitám podařilo rozšířit národní myšlenky do širokých vrstev „svého“ obyvatelstva a zde je pevně zakotvit, proměnil se nacionalismus v masové hnutí. Národní hnutí vznášely nyní již rozhodné politické požadavky, které se však zatím omezovaly na snahu o separaci menšinových kultur od kultur většinových. Radikalizace vedla ke generační obměně elit uvnitř národních hnutí a vynesla na jejich špici radikální politiky z řad inteligence a měšťanstva. Národní boj se přesunul z kulturní oblasti do oblasti hospodářství a otiskl se tak do každodenní praxe. Na počátku 20. století se rozšířilo po celé střední a východní Evropě hnutí bojkott po vzoru maďarského „Országos Vedegetlet“ (Národní ochránářský spolek). Protože se tyto akce ukázaly být ekonomicky málo úspěšné, spočíval jejich význam především

¹³ C. ALBRECHT, *Nationalism in the Cooperative Movement*, s. 222n.

¹⁴ Alan S. Saul MILWARD, *The Development of the Economies*, s. 281–284.

v politické oblasti. Sjednocovaly krajany okolo národních cílů a dále je mobilizovaly.¹⁵

Se vstupem do národních bojů se proměnil oproti předešlému období i charakter družstevního hnutí – stalo se podobně jako nacionalismus masovým hnutím. Tento vývoj měl jak ekonomické, tak politické příčiny. Jednou z nich byl konec vleklé, téměř dvě desetiletí trvající ekonomické krize, která skončila v druhé polovině 90. let. Následný rozmach vedl nejen k oživení průmyslu, ale i zemědělství, protože průmyslová konjunktura napomohla rozšíření trhu se zemědělskými produkty. V rozvinutějších regionech, jakými byly Čechy a Morava, Velkopolsko, Sedmihradsko nebo Slovinsko, mohly zemědělské podniky rozšířit svoji produkci, čímž vzrostla potřeba krátkodobých kreditů. Tady se stalo rozšíření družstevních společností Reiffeisenova modelu důležitým momentem při modernizaci malých a středních podniků.

V méně rozvinutých zemích habsburské monarchie, nezávislých státech jihovýchodní Evropy a v Rusku chyběl tento modernizační pohyb. Také zde sice docházelo k zakládání družstev, jejich počet však zůstal za rozvinutějšími státy daleko pozadu, protože se v těchto oblastech kupily problémy se zaostalým zemědělstvím, přebytkem venkovského obyvatelstva, chybějícím průmyslem a odborným i všeobecným vzděláním. Situaci navíc zotročovaly tradiční rodinné struktury. Zemědělství zde přetrvávalo na subsistenční úrovni a zůstávalo vzdálené trhu.¹⁶ Rusku se také nerozvíjel družstevní sektor. První družstva se zde sice zakládala již v 60. až 70. letech, ale širší družstevní hnutí se zde rozvinulo až poté, co revoluce roku 1905 přinesla větší občanská práva. Na Balkáně došlo k tomuto vývoji ještě později. Zdejší družstva, která začala vznikat ve velkém množství na přelomu století, se vyznačovala svojí krátkodobostí a neefektivností. Jejich hotovost se vydávala spíše na

¹⁵ I. T. BEREND, *History Derailed*, s. 140; Rudolf JAWORSKI, *Zwischen ökonomischer Interessenvertretung und nationalkultureller Selbstbehauptung. Zum Wirtschaftsnationalismus in Ostmitteleuropa vor 1914*, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 53, 2004, s. 257–268; Waldemar MITSCHERLICH, *Die polnische Boykottbewegung in der Ostmark und ihre Aussichten*, in: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche* 35, 1911, č. 3, s. 31–63.

¹⁶ Janine CALIC, *Zur Geschichte der Genossenschaften in den jugoslawischen Ländern, von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg*, in: Erwin Oberländer – Hans Lemberg – Holm Sundhaussen (Hg.), *Genossenschaften in Osteuropa. Alternative zur Planwirtschaft?*, Wiesbaden 1993, s. 63–78, zde s. 64–66; přehled o situaci v jihovýchodní Evropě předkládá Holm SUNDHAUSSEN, *Die verpasste Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945*, in: Roland Schönfeld (Hg.), *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*, München 1989, s. 45–60, a TÝŽ, *Vom Vor- zum Frühkapitalismus. Die Transformation des Dorfes und der Landwirtschaft im Balkanraum vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*, in: Frank-Dieter Grimm – Klaus Roth (Hg.), *Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch*, München 1997, s. 29–48.

spotřební zboží než na modernizaci podniků. V konečném důsledku tak jen přispěla k upevnění subsistenčního hospodářství.¹⁷

Při zakládání družstev hrály politické a národní zájmy větší roli než zájmy hospodářské. Existuje celá řada prominentních příkladů, které tuto tezi podporují. Takto došlo v českém národním prostředí k založení Živnostenské banky na konci 60. let, které sledovalo podle svých zakladatelů jednoznačně české národní cíle.¹⁸ Se zostřením národního boje vznikala také zvláštní bojovně naladěná družstva. Tak začali zakládat polští aktivisté v provincii Posen na začátku „boje o půdu“ takzvaná parcelační družstva, jejichž jediný účel spočíval v zabraňování nákupu polských statků pruským státem, a tím i přesunu „polské půdy“ do rukou německých vlastníků.¹⁹ „Obrana národního pozemkového vlastnictví“ hrála také v Čechách významnou roli při zakládání mnoha družstev. Zde vytvářelo německé obyvatelstvo takzvané ochranné svazy, které sledovaly stejné cíle jako parcelační družstva v pruských východních provinciích. Konečně i v Sedmihradsku je možné nalézt stejné vzory. Vůdci německé menšiny tu navrhovali osídlovací projekty, které také sledovaly zajištění a rozšíření německého vlastnictví. Tyto projekty byly zpravidla málo úspěšné, protože jejich cíle odporovaly ekonomické racionalitě a často zapříčiňovaly konflikty uvnitř národních skupin, které měly původně naopak posilovat. Příklad Velkopolska ukazuje, že zakládání družstev stále znovu naráželo na odpor místních obchodníků, kteří v družstvech daňově zvýhodňovaných Pruským státem viděli ohrožení svých vlastních ekonomických zájmů.²⁰ Mnohá družstva, která byla založena kvůli čistě národním účelům, musela nakonec ukončit svoji činnost, protože se dostala do potíží. Naopak ta družstva, kterým se podařilo skloubit národní a ekonomické cíle, prosperovala, a dokonce expandovala. Zdá se, že neexistuje žádný argument pro to, že by se ekonomická racionalita a národní cíle vylučovaly. Pokud stály vedle národních cílů i cíle ekonomické, byla družstva veskrze úspěšná.

Jiné příčiny vzestupu družstevnictví k masovému hnutí byly strukturní povahy a úzce souvisely s vývojem národních hnutí. Jak už se výše přesněji ukázalo, začaly národní elity z řad inteligence a měšťanstva v 60. a 70. letech zakládat svépomocné družstevní instituce a přitom je již téměř od úplných začátků organizovaly podle národnostního principu. Už brzy založily i první družstevní svazy, které byly také národnostně organizovány, jak ukazuje volba jejich obchodního jazyka a na-

¹⁷ J. CALIC, *Zur Geschichte der Genossenschaften*, s. 63; Nikolaj POPPETROV, *Die bulgarischen Genossenschaften als politisches und wirtschaftliches Phänomen (1890–1940)*, in: E. Oberländer – H. Lemberg – H. Sundhausen (Hg.), *Genossenschaften in Osteuropa*, s. 79–85, zde s. 80.

¹⁸ C. ALBRECHT, *Nationalism in the Cooperative Movement*, s. 222n.

¹⁹ T. LORENZ – U. MÜLLER, *National Segregation and Mass Mobilization*, s. 192.

²⁰ Podobných příkladů lze najít mnoho; pozoruhodné je, že se odpor německých obchodníků obracel proti německým družstevníkům a odpor polských obchodníků opět proti polským družstvům.

cionální charakter jednotlivých připojených družstev.²¹ Tyto aktivity často pramenily ze složité ekonomické situace, ve které se inteligence národních menšin nacházela. Vybudovaný vzdělávací systém přitom nabízel možnost získat střední a vysokoškolské vzdělání a s tím i současně vzestup v rámci společenské hierarchie. Zvláště pak v habsburské monarchii bylo navíc možné získat toto vzdělání ve „vlastním“ jazyce, a takto uniknout asimilaci. Problémy ale začaly pro většinu příslušníků inteligence tehdy, když ukončili svá studia a začali hledat práci. Diskriminace, monopoly a neformální hierarchie státních národů zabraňovaly až příliš často tomu, aby vzdělané vrstvy menšin získaly místo ve vysněné státní službě. Mnoho příslušníků inteligence se proto usazovalo na maloměstech a vesnicích, pracovali na volné noze a zakládali čtenářské, zemědělsko-osvětové a konečně i družstevní spolky s cílem povzbudit své krajany na cestě k národní emancipaci. Příklady z Haliče, Čech nebo Sedmihradska ukazují, že družstva vznikala od 80. a 90. let často právě tam, kde už byla k dispozici nějaká buditelská organizace.²² Družstevnictví tak v této fázi navazovalo na již existující kulturní infrastruktury národních hnutí a stávalo se jejich hospodářskou oporou.

Praxe, že družstva zakládali dlouholetí účastníci národního hnutí, vykrystalizovala v konstitutivní princip, který spojoval dohromady národní instituce. Tuto charakteristiku už na začátku 20. století označil německý národní ekonom Ludwig Bernhard jako „princip personální unie“.²³ Proto se také kulturní a hospodářské opory národních hnutí spojovaly v osobách svých předsedů, kteří často řídili dva i více spolků současně. Nejčastěji se jednalo o venkovské duchovní, jedno jaké konfese, nebo o učitele a inteligenci pracující na volné noze.

I když bylo založení družstva z původního kulturního spolku nejběžnějším vzorem, docházelo přesto i k opačnému vývoji. V 60. letech založil bývalý polský povstalec Maksymiljan Jackowski ve Velkopolsku takzvaný „Rolnický spolek“ (Kółka rolnicze). Jeho organizace byly často na vesnicích jedinou národní institucí a přebíraly vedle svého původního účelu, kterým byla podpora odborného vzdělání sedláků, i různé jiné funkce v rámci místních komunit, a podobaly se tak Reiffeisenovým spolkům. V mnoha případech vznikaly ze selských spolků také čtenářské spolky nebo jiné národní organizace.²⁴

²¹ T. LORENZ – U. MÜLLER, *National Segregation and Mass Mobilization*, s. 189; C. ALBRECHT, *Nationalism in the Cooperative Movement*, s. 225.

²² Viz např. Attila HUNYADI, *Three Paradigms of Cooperative Movements with Nationalist Taxonomy in Transylvania*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 59–102, *passim*.

²³ L. BERNHARD, *Die Polenfrage*, s. 151–154.

²⁴ Witold JAKÓBCZYK, *Wielkopolskie kółka rolnicze 1866–1939* [Velkopolské rolnické spolky 1866–1939], Poznań 1982; podobnou případovou studii je možné nalézt také v Torsten LORENZ, *Birnbaum – Międzychód. Bürgerliche Gesellschaft und Nationalitätenkampf in Großpolen bis zum Zweiten Weltkrieg*, Berlin 2005, s. 182–184.

Reiffeisenův model hrál ve střední a východní Evropě klíčovou roli při přechodu od fáze štěpení k fázi mobilizace. Průkopníci družstevnictví široce přijímali tuto proměnu a přizpůsobovali se podmínkám jednotlivých regionů. Od této doby vznikaly tímto způsobem v Čechách „Kampeličky“, v Haliči pak adaptoval Francizsek Stefczyk stejný reiffeisenovský model, a proto se zde mluvilo o takzvaných „kasy Stefczyka“. Mezi Rusíny se zase uchytil populární název „Kormošivky“ k označení reiffeisenek.²⁵ I ve Slovinsku rozšířil katolický farář Janez Krek Reiffeisenův systém, a v Rusku se tento systém stal dokonce státně podporovaným modelem združstevnění zemědělství. Výhoda reiffensenského modelu spočívala v tom, že byl lépe přizpůsoben podmínkám, které panovaly v těch nejchudších regionech, a navíc měl velký společenský potenciál pro soudržnost komunity. Není jistě náhodou, že Pruská osidlovací komise ve svých založených koloniích zřizovala právě reiffeisenky. Reiffeisenky omezovaly nejčastěji svoji působnost na jednu farnost, čímž se vyřešil problém důvěry ve schopnost klientů splácet úvěr.

Čestný předseda takové družstevní spořitelny znal zpravidla z vlastní zkušenosti ekonomickou situaci potenciálního klienta. Od 90. let byla už většina venkovského obyvatelstva členy nějaké družstevní spořitelny, které se tak staly přes svoji velkou různorodost společným strukturním znakem regionů. Družstva přispívala k upevňování společenských vztahů na místní úrovni a vytvářela formou vzájemné důvěry sociální kapitál. Současně ale představovala prostředek sociální kontroly, která spočívala v rukou místních učitelů a duchovních. Takto rozšíření družstevních spořitelen často posílilo i význam farářů v národním hnutí.

Příklady Velkopolska a Slovinska ukazují další prvek církevního vlivu na družstevní hnutí. Katolická sociální nauka, navržená již v 50. letech, našla svůj krystalizační bod v sociální encyklice papeže Lva XIII. „*Rerum Novarum*“ z 15. května 1891.²⁶ Zatímco už sociální nauka přivedla polské katolické kněžstvo do organizace „Organická práce“, představuje encyklika „*Rerum novarum*“ výrazný zlom v tom, že vyzývala k zakládání pracovních a družstevních spolků, a tak vyvolala široké hnutí mezi katolickými faráři především v Polsku a ve Slovinsku.²⁷ Není proto náhodou, že jeden z hlavních představitelů katolické sociální nauky v polských zemích, Kazimierz Zimmermann, byl vedle Piotra Wawrzyniaka vedoucí osobností polského družstevnictví.²⁸ Konečně také vznikala družstva v několika málo průmyslových aglomeracích Východní Evropy, jako byla Lodž a Riga. Také tato spotřební družstva se se svým dělnickým členstvem nemohla vyhnout naciona-

²⁵ C. ALBRECHT, *Nationalism in the Cooperative Movement*, s. 223n.

²⁶ <http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html>, 27. 6. 2012.

²⁷ Marek CHAMOT, *Polska myśl chrześcijańsko-społeczna w zaborze pruskim w latach 1890–1918* [Polské křesťansko-sociální myšlení v pruském záboru v letech 1890–1918], Toruń 1991, s. 20–21; Ž. LAZAREVIĆ, *National and Economic Features of Cooperatives*, s. 257.

²⁸ Czesław ŁUCZAK, *Ks. Piotr Wawrzyniak (1849–1910)*, Poznań 2000, *passim*.

lismu, nebo se dokonce stala podle přání svých vedení nástroji národnostního boje. Takto založila polská Národní demokracie za revoluce v roce 1905 v textilním průmyslu Kongresového Polska asi 250 družstev, jejichž cílem bylo osvobození polského dělnictva z údajné závislosti na židech a Němcích. V budoucnu měla tato výrobní družstva zaměstnávat asi 60 tisíc zaměstnanců. Nákupní politika těchto družstev byla rozhodně nacionalistická. Lodžské družstvo „Jedność“ například prodávalo pouze zboží, které nakoupilo u polských výrobců, stejně jako zboží firem, které zaměstnávaly pouze polské dělníky. I když se většina těchto družstev rozpadla s koncem revoluce, dokládá jejich příklad, do jaké míry už byla družstva součástí „národně osvobozovacího boje“.²⁹

Tímto způsobem se stalo z družstevnictví v druhé fázi masové hnutí, které současně sledovalo jak ekonomické, tak národní cíle. Družstva se propojovala na nejvyšší možnou míru ideologicky, materiálně i personálně s národními hnutími a představovala hlavní hnací sílu přechodu národnostních bojů v oblasti kultury k bojům v hospodářské oblasti.

Pokračující mobilizace a státní intervence v nových státech

Význam družstevního sektoru rostl i za první světové války, což by mohlo být překvapující, protože mnoho družstev, která se nacházela v oblastech postižených válkou, musela kvůli ní ukončit svoji činnost. Byla to ale právě válka, která dala vládám možnost přenechat v mnoha případech distribuci zboží na družstvech, která disponovala zavedenou logistikou a hustou sítí distribučních uzlů. Na jednu stranu takto připadla družstvům mimořádná role v rámci válečného hospodářství, a tím vzrostlo i sebevědomí jejich vedení, na druhou stranu se ale toto dědictví provázanosti se státem stalo Damoklovým mečem, který později po celou meziválečnou dobu visel nad družstevním sektorem.³⁰

Vznik mnoha nových států na troskách velkých monarchií vedl k výměně rolí mezi národnostmi, které dosud tvořily dominantní většinu, a bývalými menšinami. Etnika, která dosud neměla své vlastní národní státy, jako Poláci, Češi, Slováci, Slovinci, sedmihradští Rumuni a baltské národy, si nyní mohla vlastní stát vybudovat, mohla se ale i přidat k jinému státu anebo se spojit dohromady v nový stát. Současně s tím poklesli Němci a Maďaři na úroveň menšin. Pro další skupiny obyvatelstva, jako byli Židé nebo Ukrajinci, se změnilo jen málo. Zůstali národnostními menšinami, i když v případě Ukrajinců výrazně vzrostl stupeň jejich národně politické mobilizace a i pokusy o založení samostatného státu. Nově vzniklé menši-

²⁹ Laura A. CRAGO, *The "Polishness" of Production: Factory Politics and the Reinvention of Working-Class National and Political Identities in Russian Poland's Textile Industry, 1880–1910*, *Slavic Review* 59, 2000, s. 16–41, zde s. 37.

³⁰ Alexander DILLON, *Between Russia and Ukraine: The Cooperators of Southern Ukraine, 1917–1920*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 170.

ny usilovaly o politickou a hospodářskou autonomii nebo o připojení ke své „mateřské zemi“, respektive o úplnou státní samostatnost. Tyto aspirace menšin byly příležitostí pro diskriminaci a často i asimilační politiku, čímž nabývali zčásti mezinárodního rozměru, protože „mateřské země“ vystupovaly ve prospěch „svých“ menšin. Tak se některé konfliktní případy, ať již skutečné, nebo jen domnělé diskriminace, dostávaly před Společnost národů.³¹

Způsob soupeření mezi národnostními skupinami zůstal přes převratné politické změny stejný. Pro nové menšiny se ve změněných podmínkách stala družstva nástrojem hospodářské realizace a páteří jejich hospodářství, která stejně jako před první světovou válkou ochraňovala autonomně spravované oblasti. Tento přístup se naučili sedmihradští Maďaři od svých německých a rumunských sousedů, kteří zakládali svá družstva už před první světovou válkou, stejně jako německé menšiny v Polsku, které zde následovaly zase své polské sousedy. Ukrajinci v Polsku znovu vybudovali masivní družstevnictví, a dosáhli tak značného stupně autonomie svého hospodářství.³²

Důvody pro urychlený rozvoj družstevnictví byly dvojí. Jednak se družstva hodila pro realizaci hospodářských cílů menšin, jejichž obyvatelstvo bylo převážně zaměstnané v zemědělství, jednak družstevnictví vytvářelo nezávislé oblasti mimo vliv státu, ve kterých se bylo možné pěstováním sociální a kulturní nezávislosti vyhnout asimilaci. „Mateřské“ země menšin podporovaly revizionistické cíle svých krajanů v nových státech různými způsoby. Nejprominentnějším příkladem je Výmarská republika, která německým menšinám ve střední a východní Evropě dodávala od 20. let skrze utajené sítě obchodních vztahů finanční a logistickou podporu.³³ Také německá družstva dostávala skrz zahraniční banky, hospodářské instituce uvnitř příslušných států a německé konzuláty finanční prostředky, které měly podpořit modernizaci zemědělské produkce, její distribuci a dále měly být použity na nákup zemědělsky vhodné půdy i k „ochraně národního majetku“, a tím zprostředkovaně přispívat k udržení německých revizionistických nároků.³⁴ Protože družstva

³¹ Trojúhelník, jehož vrcholy tvoří „nationalizing state“, menšiny a jejich „mateřské státy“ (national homeland), navrhl Rogers BRUBAKER, *National minorities, nationalizing states, and external national homelands in the New Europe*, in: TÝŽ, *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge, Mass. 1996, s. 55–76, zde s. 55–69.

³² Jarosław MOKLAK, *The Ukrainian Cooperative Movement in the Second Polish Republic. A Contribution to the History of Economic Nationalism and National Minorities*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 307–342, *passim*.

³³ Průkopnickou prací k tomuto tématu je Norbert KREKELER, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933*, Stuttgart 1972; viz také Richard BLANKE, *Orphans of Versailles*, Lexington 1993, s. 74n.

³⁴ N. KREKELER, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik*; T. Lorenz, *Birnbaum – Międzychód*, s. 247.

mimo jiné disponovala dobrou komunikační sítí, přispívala k šíření nacionalistické a později i nacistické propagandy v řadách německých menšin. Německé družstvo „Agraria“, založené v roce 1922 v Jugoslávské Vojvodině, se takto po převzetí vedení do rukou nacistů proměnilo v důležitý distribuční kanál nacionálněsocialistické ideologie.³⁵

Vůbec proto nepřekvapí, že vedení nových států reagovalo citlivě na tento vývoj a snažilo se pomocí administrativních nebo legislativních prostředků aktivity menšinového družstevnictví, ve kterém odkrylo nebezpečí pro státní integritu, omezovat. V Polsku došla diskriminace menšinového družstevnictví až k státním pokusům vytvořit jednotný konkurenceschopný družstevní sektor, přičemž byla polská družstva pod administrativním tlakem donucena spojovat se do velkých oborových svazů.³⁶ Pokud měly tyto snahy o koncentraci nejdříve převážně hospodářské důvody, v průběhu hospodářské krize nabyly na významu etatistické potřeby státně řídit hospodářství. V tomto okamžiku se dostali ke slovu politické úvahy. V roce 1934 přijal polský Sejm zákon, kterým podřídil hospodaření družstevního sektoru státní kontrole. Tento zákon se stal v následujících letech, společně s jinými, nástrojem diskriminace ukrajinského a německého družstevnictví.³⁷ V předvečer druhé světové války iniciovaly polské úřady dokonce „násilná převzetí“ podniků. Nejdříve donutily Poláky v národnostně smíšených oblastech k hromadnému vstupu do německých družstev, aby zde poté dosáhly většiny v jejich předsednictvech. Když se toto podařilo, prosadila většina vedení vstup družstva do polského družstevního svazu.³⁸

K těmto „násilným převzetím“ docházelo ostatně převážně v těch zemích, jejichž společnost byla hluboce rozpolcena etnickými a sociálními bariérami, vykazovala největší ekonomické deficity a jejichž vedení se obracelo k autoritativním řešením. Naopak v Československu, kde bylo městské obyvatelstvo zámožné a sebevědomé, se řešila konfliktní situace demokratičtějšíм způsobem, avšak i zde došlo k pokusům o „násilné převzetí“. Tak se česká družstva pokusila především z ekonomických důvodů prosadit sloučení velkých českých a německých svazů spotřebních družstev do jednoho. Špičky německých svazů odmítaly dlouhou dobu toto sloučení z nacionálních důvodů, protože se obávaly české dominance. Teprve

³⁵ Ivan T. BEREND, *Agriculture*, in: M. C. Kaser – E. A. Radice (Hg.), *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Bd. 1: *Economic Structure and Performance between the Two Wars*, Oxford 1985, s. 148–209, zde s. 180.

³⁶ Cornélius GRÖSCHEL, *Causes and Applications of Anti-Semitism in Interwar Polish Cooperatives*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 283–306.

³⁷ Mirosław SYCZ, *Spółdzielczość ukraińska w II Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spółdzielniach* [Ukrajinské družstevnictví ve druhé republice a zákon o družstevnictví], in: *Dzieje Najnowsze* 24, 1992, č. 4, s. 37–44.

³⁸ N. BLANKE, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik*, s. 210n.

když odezněly nacionální emoce bezprostředně poválečných let, prosadil se v německých svazech pragmatictější kurs a k fúzi svazů nakonec došlo.³⁹

Silný trend koncentrovat družstevnický sektor, který vedl ke konfliktu mezi Němci a Čechy, ukazuje ještě jeden důležitý aspekt dějin družstevnictví, a sice snahu prosadit se na mezinárodních trzích. Protože pokusy nových států konkurovat průmyslovým zemím na jejich vlastním poli s výjimkou Československa ztroskotaly, zůstal jejich export omezen na vývoz nerostného bohatství a zemědělských produktů. Estonská a ukrajinská družstva z Polska dosáhla přitom výrazných úspěchů a prodávala mléčné produkty do Velké Británie, zatímco družstva jiných států na zahraniční trhy úspěšně vyvážela tabák a obilí.⁴⁰ Soutěž na světovém trhu nutila ke snižování nákladů a vedla k další koncentraci, což mělo za důsledek profesionalizaci zaměstnanců a přeměnu družstev ve velké podniky.

Soutěž byla také důvodem, proč v meziválečné době vzrostly zásahy státu do družstevního sektoru. Aby družstva obstála na trhu, přijímala stále více státní subvence, a navázala tak se státem úzký vztah. Zpočátku byly tyto vztahy prospěšné pro obě strany. Tam, kde měly agrární strany podíl na státní moci, jako třeba v pobaltských státech, Československu nebo Bulharsku, vznikla přirozeným způsobem symbióza, která dovolovala požívat družstvům maximum vnitřní autonomie a současně vyvíjet tlak na politiku.⁴¹

V průběhu velké hospodářské krize se proměnil tento vyrovnaný vztah jednoznačně ve prospěch státu. Během krize hledala většina středo- a východoevropských států pomoc v protekcionistické hospodářské politice, a omezila tak zavedené obchodní vztahy. Státy zvýšily cla na dovážené zboží, aby ochránily domácí producenty v zemědělství a průmyslu před zahraniční konkurencí, a tím podřídily zahraniční obchod své kontrole. Vlády doufaly, že se takovým způsobem podaří zvýšit ceny na domácím trhu a rozšířit zahraniční obchod. Stal se ale pravý opak. Protože většina zemí vytvořila celní bariéry, poklesl objem zahraničního obchodu. V roce 1932 tak činil jen 75 procent objemu z roku 1929.⁴²

Masivní pokles světového obchodu měl nedožrnné následky pro družstevnictví ve střední a východní Evropě. Od chvíle, kdy zavedl stát monopol na vývoz, poklesla družstva často více méně na úroveň státních agentur. V červenci 1930 zavedlo Maďarsko jako první země ve střední a východní Evropě státní monopol na

³⁹ Andreas REICH, *Economic Interests and National Conflict. The Relationship between Czech and German Consumer Cooperatives in Czechoslovakia between 1918 and 1938*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 263–282, zde s. 276–278.

⁴⁰ Anu Mai KÖLL, *Cooperatives as a Part of the National Movement in the Baltic Countries*, in: T. Lorenz, *Cooperatives in Ethnic Conflicts*, s. 45–58, zde s. 47; J. MOKLAK, *The Ukrainian Cooperative Movement*, s. 319.

⁴¹ A. M. KÖLL, *Cooperatives as a Part of the National Movement*, s. 52–54.

⁴² Charles FEINSTEIN – Peter TEMIN – Gianni TONIOLO, *The European Economy between the Wars*, Oxford 1997, s. 104.

prodej zemědělských produktů a začalo současně platit výrobcům vysoké subvence. Obchod přebralo družstvo Hangya, které vlastnil ze 70 procent Maďarský stát, a jako i jiná polostátní družstva mělo výsadní právo nakupovat a prodávat vybrané produkty. V předvečer druhé světové války kontrolovaly tyto agentury asi 80 procent maďarského zahraničního obchodu.⁴³ Podobné případy, kdy se vzdala družstva své autonomie ve prospěch státu, je možné najít v celé střední a východní Evropě. V Československu, které jako jediné z těchto států muselo obilí dovážet, předala vláda centrálnímu družstevnímu svazu Centrokooperativa subvenci ve výši 500 milionů korun a pověřila ho nákupem a uskladněním obilí. Po necelých dvou letech založila Centrokooperativa jinou instituci, „Československou obilní společnost“, která měla právo stanovovat cenu obilí, čímž se značně zvýšila produkce obilí.⁴⁴ Centrokooperativa tím ztratila velkou část své autonomie a stala se závislou na státu. Takto ztratila většina družstev s přechodem k etatismu a autoritářství v 30. letech z velké části svůj svépomocný charakter.

Závěr

Za necelé století od svého vzniku do vypuknutí druhé světové války prodělala moderní družstva výrazný vývoj. Z roztroušených filantropických spolků 50. a 60. let 19. století vyrostla v široká sociální hnutí a důležité hráče na trhu. Družstevnický princip se přizpůsoboval nejrůznějším rámcovým podmínkám a potřebám, a vytvořil tak širokou paletu svých funkcí. Za tento úspěch může právě jeho snadná přizpůsobivost a schopnost uspokojovat nejrůznější hospodářské potřeby. Tento úspěch však vyžadoval zohlednění základních ekonomických pravidel. Tam, kde na ně družstva nedbala, byla odsouzena ke ztroskotání.

Tato pozorování platí ještě lépe pro východní Evropu, která se již v raném novověku stala periferií světového hospodářství. Protože zde byly základní reformy provedeny opožděně, zpozdil se značně i přechod od tradičního k tržnímu hospodářství. Nepřítomnost tržně průmyslového vývoje, nedostatek kapitálu, převaha agrárního sektoru a lpění na subsistenčním hospodářství, stejně jako nevalné šance na dosažení vzdělání a převládání negativního vztahu k tržnímu uvažování, tvořily komplex problémů, který se nepodařilo vyřešit až hluboko do 20. století.

Problém zaostalosti se prohloubil o národnostní otázku, která se od Velké francouzské revoluce vyvinula v klíčový problém Evropy. Z konfliktního potenciálu, který vznikl již v raném novověku, ale který ve stavovské společnosti neměl ještě žádný význam, se v 19. století vyvinuly otevřené konflikty. Jejich příčina ležela v rozšíření nacionalismu do všech vrstev a touze národů po hospodářském rozvoji a národním osvobození.

⁴³ Ivan T. BEREND, *Agriculture*, s. 179.

⁴⁴ Tamtéž, s. 176n.

Vývoj moderního družstevního hnutí ve střední a východní Evropě tak byl od začátku provázen nacionální otázkou. První vůdci družstevnictví byli proto většinou vedoucími osobnostmi národních hnutí. Pro ně nebyla družstva jen prostředky hospodářského vývoje, ale i národní emancipace. Tito příslušníci inteligence a měšťanstva byli zodpovědní za to, že se konstituovalo družstevní hnutí na zásadách národního vydělení. Pokud byl v začátcích národních hnutí hospodářský vývoj jen vedlejší v porovnání s požadavky kulturními, pak se toto změnilo, když se z družstevnictví stalo masové hnutí. Družstva dala národnímu hnutí k dispozici své komunikační sítě, anebo byla naopak zakládána tam, kde již existovala nějaká původní kulturní instituce. Družstva se tak stala oporou národních hnutí a přispěla k přesunu národnostních bojů do oblasti hospodářství. Na národním významu družstev se nic nezměnilo ani po první světové válce. Pro nové menšiny hrála podobně významnou roli jako dříve pro národnosti bez vlastního státu. Silný posun k autoritářským formám politického vedení a ke státnímu intervencionismu v oblasti průmyslu však vedl přes fázi vzájemné symbiózy ke konečnému podřízení družstev pod státní kontrolu. Tento vývoj již svým způsobem předznamenával ztrátu moci a významu samostatných družstev za socialismu.

Torsten Lorenz

Das Genossenschaftswesen Mittel- und Osteuropas und seine Rolle im Gestaltungsprozess von Nationalgemeinschaften 1850-1940. Ein Periodisierungsversuch

Zusammenfassung

In fast einem Jahrhundert von ihrer Entstehung bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkriegs wiesen die modernen Genossenschaften eine starke Entwicklung auf. Von isolierten philanthropischen Vereinen der 50er und 60er Jahre verwandelten sie sich in eine breite soziale Bewegung und wichtige Marktspieler. Das Genossenschaftsprinzip wurde den unterschiedlichen Rahmenbedingungen und Bedürfnissen angepasst und so gestaltete sich eine breite Palette seiner Funktionen. Dieser Erfolg ist seiner Anpassungsfähigkeit sowie seiner Fähigkeit, verschiedenste Wirtschaftsbedürfnisse zu befriedigen, zu verdanken. Es mussten jedoch die ökonomischen Grundregeln berücksichtigt werden. Falls diese nicht beachtet wurden, waren die Genossenschaften zum Scheitern verurteilt. Das moderne Genossenschaftswesen in Mittel- und Osteuropa war von Anfang an mit der Nationalfrage verbunden. Die ersten Genossenschaftsvertreter waren deshalb führende Persönlichkeiten der Nationalbewegung. Die Genossenschaften stellten für sie nicht nur Instrumente von Wirtschaftsentwicklung, sondern auch von Nationalemanzipation dar. Diese Mitglieder von Intelligenz und Bürgertum waren verantwortlich dafür, dass sich die Genossenschaftsbewegung auf Prinzipien der Nationaltrennung konstituiert hatte. Wenn die Wirtschaftsentwicklung in den Anfängen der Nationalbewegung nur eine zweite Geige im Vergleich mit Kulturforderungen spielte, änderte sich dies nachdem das Genossenschaftswesen zu einer Massenbewegung geworden war. Die Genossenschaften stellten der Nationalbewegung ihre Kommunikationsnetze zur Verfügung, oder sie wurden dort gegründet, wo es bereits eine Kulturinstitution gab. Sie wurden so zu Stützen der Nationalbewegung und trugen der Verschiebung der Nationalkämpfe in das Wirtschaftsgebiet bei. An der Nationalbedeutung der Genossenschaften hatte sich nichts nach dem Ersten Weltkrieg geändert und sie spielten weiter eine wichtige Rolle für die neuen Minderheiten wie es früher mit den Minderheiten ohne eigenen Staat der Fall gewesen war. Eine starke Verschiebung zu den autoritären Formen von Staatsführung und zum Staatsinterventionismus im Industriebereich führte jedoch über eine Phase der gegenseitigen Symbiose schließlich zur vollen Unterwerfung der Genossenschaften der Staatskontrolle. Diese Entwicklung antizipierte bereits gewissermaßen den Verlust von Macht und Bedeutung der selbständigen Genossenschaften im Sozialismus.

Torsten Lorenz

The cooperatives in Central and Eastern Europe and their role in the formation of national communities 1850-1940. An attempt of periodization

Summary

During their less than a hundred-year existence from their emergence to the outbreak of the Second World War the cooperatives experienced a rapid development. From the scattered isolated philanthropic associations of the 1850s and 1860s they evolved into a broad social movement to become an important player in the market. The cooperative principle was adjusted to different general conditions and needs, and thus a variety of its functions developed. Its success, however, required the basic economic rules to be considered. Where cooperatives ignored them, they failed. The history of modern cooperative movement in Central and Eastern Europe was thus closely connected with that of nationalism. Consequently, most of the first cooperative leaders were leading personalities of the national movement. They viewed cooperatives not only as tools to foster the economic development, but also to develop national emancipation. These members of intelligentsia and bourgeoisie were responsible for the cooperative movement being based on the principles of national separation. While at the initial stage of national movement the economic development was of secondary importance compared to the cultural requirements, the situation changed when cooperatives had become a mass movement. The cooperatives put their communication networks at the disposal of the national movement, or they were established in places where an initial cultural institution was already available. Thus, they constituted a support for national movements and contributed to the struggles shifting from the national area to the economic one. The national role of cooperatives did not change after World War I, and they continued playing a similar important role for the new minorities as they had played for the nationalities without a state of their own. However, the large shift to the authoritarian forms of political administration and to state interventionism, via a stage of mutual symbiosis, finally made the cooperatives subordinated to state control. This evolution anticipated the loss of power and importance of independent cooperatives in socialism.

Marek Šmíd

Pojetí křesťanského státu v díle Rudolfa Iny Malého a Josefa Konstantina Miklíka*

The concept of Christian state in the work of Rudolf Ina Malý and Josef Konstantin Miklík

The paper deals with two Catholic intellectuals, R.I. Malý and J.K. Miklík, who endeavored to reform Czech society through their political papers published during the existence of what is known as the First Czechoslovak Republic. They found inspiration in European authoritarian movements of the interwar period of time, such as the French Action française, Belgian Rexist movement, Italian fascism, or the Polish ‘sanation’ regime. Their views strongly reflected particularly the ideas of Italian fascism, as much as it outwardly manifested its sympathy for Catholicism. Nevertheless, these Catholic intellectuals were not only critical of the existing social order, parliament-based liberalism, capitalism, political parties and democracy in the First Czechoslovak Republic, but also of some particular representatives of political life, mainly T.G. Masaryk. Their texts contained not only critical views, but also creative constructs of the new reality according to their Catholic doctrine constituting – in Plato’s idealistic spirit – a conserved closed society. Their opinions represent an interesting sample of Czech political thought and provide an inspiring view of a certain alternative of development for the First Czechoslovak Republic.

Keywords: History, 20th Century, Catholic Church, First Czechoslovak Republic, Catholic intellectuals, R.I. Malý, J.K. Miklík

* Tento text vznikl v rámci projektu OP VK *Rozvoj postdoktorandských pozic na JU* (CZ.1.07/2.3.00/30.0049), spolufinancovaného Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Odklon od církve, úpadek náboženského života a formalitu ve věcech víry se v Československu rozhodla zastavit skupina katolických intelektuálů, jež byla hluboce nespokojena s postavením katolické církve v novém státě. Mezi bojovnými katolíky představovali nejvýraznější a nejsvébytnější proud právě tzv. *nepolitičtí katolíci* (část katolické inteligence a příslušníci řeholních řádů), což byli věřící intelektuálové, kteří se sice neorganizovali v žádné křesťanské politické straně, avšak do politického a společenského života vstupovali činnou aktivitou – svými články, polemikami či knihami – která neměla ani mezi katolickými politiky obdoby. Tento proud katolických intelektuálů, jež představují jména jako S. M. Brait (1898–1962), D. Pecka (1895–1981), J. K. Miklík (1886–1947), J. Durych (1886–1962), J. Deml (1878–1961), J. Zahradníček (1905–1960), R. I. Malý (1889–1965), S. Berounský (1908–1979) či R. Voříšek (1909–1953), se dělil do dalších skupin, které vykazovaly podstatné rozdíly. Každá osobnost vnášela do diskuze odlišné postoje, hodnoty a názory. Právě jejich novinářské či básnické pokusy (Durych, Miklík, Malý, Scheinost) v sobě ukrývaly promyšlené plány na přestavbu společnosti do podoby tzv. *křesťanského státu*, jemuž byl nadřazen pojem Bůh, jednoznačně autoritativního, hierarchického, konzervativního a antiliberálního modelu, který se nebojí upřednostnit katolicismus.

Ke kritice se inspirovali převážně teologickými a filozofickými náměty či pozorováním soudobého dění a nábožensko-politických poměrů ostatních evropských států. Ve svých dílech oponovali tito muži myšlenkám citově slabé humanity, individualismu, zásadám rovnosti, socialistickým a komunistickým ideologiím a vyjadřovali se skepticky k demokratickým ideologiím – možnostem politického i ekonomického liberalismu a socialismu, kapitalismu, politického stranictví a demokracie obecně. Ještě více než tyto politické teorie kritizovali praktický život první republiky, jednotlivé její představitele, politické strany, události, hodnoty a mravní úpadek společnosti, což dávali najevo převážně na poli ideovém, tj. skrze kulturně-politickou kritiku, a pouze výjimečně, v případě katolických politiků, na poli praktické politiky. Ve svých dílech zdůrazňovali řád, mravnost, úctu k zemi a k půdě, posvěcené tradici a práci; opírali se o papežské encykliky, ale názorově se lišili v praktické realizaci jejich zásad.

Proti liberalismu a demokracii – fašistická inspirace

Literárně nejčinnější, a tudíž společensky nejhlasilivější, byli z celé katolické skupiny právě tzv. integrální, resp. ultramontánní, tedy protireformně a protimodernisticky zaměřeni katolíci, inspirovaní bojovným katolicismem Jaroslava Durycha. Soustředíme se nyní na ty, kteří měli představu křesťanského státu promyšlenou nej-

hlouběji: zejména ministerský úředník, kritik a esejista Rudolf Ina Malý,¹ hledající ztracenou rovnováhu mezi celkem a individuem ve stavovské ideologii, odsuzoval ve 30. letech liberální demokracii, všeobecné volební právo, tolerantní směr v církvi i politiku *Československé strany lidové* a teolog, filozof, kritik a spisovatel Josef Konstantin Miklík² –, který zejména útočil na demokratický a liberální charakter československého státu. První ze jmenovaných, Rudolf Ina Malý, působil v meziválečném období ve službách Ministerstva zahraničních věcí Československé republiky. Původním povoláním středoškolský učitel se profiloval jako literární kritik a filozofický esejista; ve 20. letech zcela v intencích F. X. Šaldy (1867–1937). V letech 1924–1925 dokonce redigoval časopis *Kritika*. Na konci 20. let zažil v Římě, kde v letech 1927–1929 zastával místo legačního rady na československé ambasádě, nástup italského fašismu a z Itálie se vrátil jako zanícený katolík a obhájce italského fašismu. Plodem tohoto pobytu se stala Malého nejznámější politizující kniha *Kříž nad Evropou* (1935), v níž se kriticky vyslovil k liberálně-demokratickému zřízení československého státu a hodnotám současnosti, aby společnosti předložil trojjediné řešení současné krize: katolicismus – románská racionalita – fašismus.

Inspirací jim byla především autoritativní politická seskupení ve Francii, v Belgii a politický režim v Polsku. Ve Francii se v době po první světové válce těšilo oblibě v jistých konzervativních kruzích seskupení *Francouzská akce* (*Action française*), které čerpalo z nacionálních, antisemitských a antikapitalistických myšlenek, kritizovalo parlamentní demokracii a vyslovovalo se pro katolickou církev a náboženství. V čele tohoto hnutí stál vlivný spisovatel, novinář, filozof a literární kritik Charles Maurras (1868–1952), který se sám obrátil na katolickou víru až těsně před smrtí.³ Svatý stolec velmi dlouho váhal, než toto hnutí francouzských integrálních nacionalistů pro svůj neupřímný vztah ke katolicismu na přelomu let 1926/1927 odsoudil;⁴ mnozí konzervativní katolíci se následně stali členy fašistického hnutí tzv. *Ohňových křížů* (*Croix-de-Feu*). Vedle *Action française* poutalo ve 30. letech pozornost katolíků belgické katolicko-monarchistické rexistické hnutí a jeho vůdce politik, novinář a právník Léon Degrelle (1906–1994), stoupenec autoritativní formy vlády a korporativního zřízení, jímž chtěl čelit politickému stra-

¹ K životu a dílu podrobněji: Martin C. PUTNA, *Katolická publicistika třicátých let, 'kvalitativní demokracie' a fašismus – Rudolf Ina Malý a časopis Tak*, in: Média, kultura a náboženství, Praha 2007, s. 40–53.

² K životu a dílu podrobněji: František RAFAJA, *Exil a oběť. Josef Konstantin Miklík a Leo Gruber – jejich osudový úděl*, in: Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století, Brno 2006, s. 579–593.

³ Jacques PRÉVOTAT, *Les catholiques et l'Action française 1899–1939*, Paris 2001; Ernst NOLTE, *Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*, München 1966, s. 100.

⁴ J. PRÉVOTAT, *Les catholiques et l'Action française 1899–1939*, s. 343n.

nictví a komunismu.⁵ V roce 1926 provedl úspěšný vojenský puč v Polsku maršál Józef Piłsudski (1867–1935), který nastolil režim zvaný *sanace* a stal se hlavním představitelem autoritativně-katolického režimu.⁶ Inspirace rumunským fašismem, jež je nasnadě, však nebyla příliš zřetelná, neboť ke státnímu převratu v Rumunsku došlo až v lednu 1938.

Za největšího nepřítele považovali především demokracii s chaotičností soudobé civilizace, vzrůstem násilností a mravního úpadku, za jejichž příčinu považovala morální krizi, jež zachvátila společenský život.⁷ S odsouzením soudobé civilizace rostla u těchto mužů soustavná kritika a odmítání demokracie jako formy politického uspořádání, vyznačující se kritičností k liberálnímu myšlení a k institucím parlamentní demokracie jako politickému principu.

Miklík považoval současnou demokracii za nemravný systém, který vede k oligarchii. Slabá byla zejména proto, že nerozvinula sebevědomí a politické uvědomění občanů. V demokracii ostatně nevládnou všichni, vyjadřoval se Miklík, ale jen představitelé stranických aparátů, kteří usilují o (absolutní) moc skrze poslanecské mandáty.⁸ V odsudcích demokracie byl velmi tvrdý: „*Demokracie nehlídaná a bezpečná je systém korupce, plášť zastírající bezednou hnilobu a ničemnost státu, který – a to bývá rychle! – dospěl k této nedohledné hlubině úpadku.*“⁹ Rovněž zpochybnil Masarykův známý výrok *demokracie je diskuse*¹⁰ tím, že v demokracii „*pravdy se stanou předmětem diskuse, stanou se pochybnými, stanou se pravděpodobně horšími než jejich opak. Přistoupí 'vůle lidu', a ta rozhodne o jejich pravdivosti či nepravdivosti, závaznosti či nezávaznosti, zrušení či ponechání, náhradě či úplném odklizení. V nejlepším případě se sbor vůdců lidu dohodne v diskusi, že tu nastupuje kompromis: zpola se boží zákon nechá, zpola se odstraní; co bylo ponecháno, zahyne samo sebou nebo se odstraní ve vhodnější chvíli později.*“¹¹ Snažil se dokázat tautologii tvrzení *demokracie je vůle lidu* na případě Německa s poukazem na jistý paradox demokracie, kdy se A. Hitler dostal k moci vítězstvím ve svobodných parlamentních volbách. Jeho argumenty proti demokracii byly dále vedeny myšlenkou hierarchické struktury společnosti, neboť se Miklík domníval, že si lidé nejsou rovni – úplná rovnost je „*mylná a odporuje přirozenosti. Jest protipři-*

⁵ E. NOLTE, *Die faschistischen Bewegungen*, s. 274n.

⁶ Podrobněji: Jiří KOVTUN, *Republika v nebezpečném světě. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935*, Praha 2005, s. 450; Jan KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005, s. 386n.

⁷ Tamtéž.

⁸ Josef Konstantin MIKLÍK, *Kniha o dobrém zřízení státu. Kritika demokracie a nový politický systém*, Praha 1931, s. 23.

⁹ Tamtéž, s. 118.

¹⁰ Srov. Karel ČAPEK, *Hovory s T. G. Masarykem*, Praha 1990, s. 328.

¹¹ Josef Konstantin MIKLÍK, „*Demokracie je diskuse*“, Tak, ročník I., číslo 14, 1937, s. 241.

rozená a nemravná sama v sobě, nehledíc ani k následkům, jež za sebou nevyhnutelně vleče“.¹²

Podle Malého o skutečnou demokracii usiloval pouze fašismus, jenž ji uskutečňoval skrze stavy či korporace. Demokracie měla dvě stinné stránky: mechančnost fungování a nedocení řádu pro skutečnost. Mylně svůj hospodářský a sociální řád stavěla na kapitalismu, nikoliv na duchovním základě. Kritický byl však Malý zejména k politickým stranám a osobnostem, jež stát řídí, než k politickému systému a uspořádání moci – „*Demokratické ideály nejsou špatné a falešné; špatné a falešné je pouze jejich spojení s naturalismem. Špatná a falešná je pouze ideologie a praxe, která demokratické ideály oddělila od jejich pravé podstaty, kterou je křesťanství, a která je naroubovala na naturalismus.*“¹³ Svě pojetí demokracie demonstroval na instituci katolické církve; papež je volený jako kterýkoliv prezident a může se jím stát kterýkoliv věřící člověk. Slovo *demokracie* mu často splývalo se stranickou anarchií či starou oligarchií, nicméně si demokracii představoval jako systém kázně, pořádku, autority, solidarity a národní cti založený na zodpovědných osobách a mravním, duchovním a kulturním základě.¹⁴ Malý však více než o její definici usiloval o její naplnění – tedy zajímala jej praktická, nikoliv formální stránka demokracie. Domnělou demokratickou rovnost měla nahradit občanská nerovnost, tj. hierarchie skutečných schopností, práce a zásluh.¹⁵ Malý se ve svém díle *Kříž nad Evropou* pokusil nahradit současnou demokracii tzv. kvalitativní demokracií, jak bude vysvětleno dále.

Kritika Československé republiky

S kritikou demokracie úzce souvisela rovněž kritika jejího nositele, tedy československého státu, který krátce po svém vzniku na podzim 1918 přijal několik zákonů omezujících církevní vliv ve školství, uvolňujících náboženskou výchovu a myšlenku odluky zakotvil v ústavě z roku 1920. Proč se však hněv katolíků obrátil proti novému státu? Katoličtí intelektuálové snili o křesťanském státě, v němž bude církev triumfovat a katolická víra se stane vyznáním všech obyvatel země, avšak místo toho byli svědky zcela odlišného vývoje. Nový československý stát se zrodil v protikatolickém ovzduší, kdy statisíce věřících z katolické církve vystupovaly a kdy se církev stávala cílem slovních a fyzických útoků za všechny křivdy na českém národě v minulosti. Očekávala se divoká odluka, jak jen bylo v poválečné euforii možné. Místo zakotvení státního náboženství docházelo k ateizaci české společnosti, ideály českého státu se hledaly v protikatolických bojích v minulosti,

¹² Josef Konstantin MIKLÍK, *Ještě o demokracii*, Tak, ročník I., číslo 15–16, 1937, s. 258.

¹³ Rudolf Ina MALÝ, *Tak!*, Tak, ročník I., číslo 1, 1937, s. 1.

¹⁴ Rudolf Ina MALÝ, *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*, Praha 1935, s. 226.

¹⁵ R. I. MALÝ, *Tak!*, Tak, ročník I., číslo 1, 1937, s. 1.

moci se ujaly politické strany, jež si rozdělily vliv ve společnosti, a novou společenskou silou se stala liberální demokracie s vírou v moderního člověka. *Československá strana lidová* stála mimo vládní koalici a existovala jen malá naděje, že se do ní někdy vrátí. Tak vnímali situaci v Československu katoličtí intelektuálové, což vysvětluje jak strach z vývoje událostí, který prožívali, tak razanci útoků, jimiž proti 'zločinné' demokracii na stránkách novin a časopisů bojovali.

Katolíci nemohli počítat ani s podporou prezidenta republiky T. G. Masaryka, jenž byl zaměřen proti církvím a proti katolicismu, ani od vládních představitelů, kteří většinou na katolických pozicích nestáli, ani od parlamentu, který se nyní spíše zabýval protikatolickými zákony a odlukou státu od církve;¹⁶ proto proti nim obrátili svůj hněv, který však často vzápětí tlumili. Např. Malý si byl vědom Masarykova významu při konstituování československého státu a oceňoval jeho kritické výtky na adresu komunismu, avšak jeho koncept humanity a demokracie přijímal velmi kriticky, neboť byl „*příliš spojen s protestantským individualismem, popírajícím kategorický imperativ absolutna Božích zákonů*“.¹⁷ Velmi důležitý byl pro něho i rozměr Masarykovy osobnosti – „*V náboženství je nejdůležitější, ve jménu čeho jsme mravní, proč jsme mravní. Neboť důvody mravného života mohou být různé: můžeme žít určitým mravním životem také jen proto, abychom, například, ušetřili hodně peněz; nebo abychom si zachovali klid a zdraví; aby lidé o nás hezky mluvili; atd. Ale ovšem můžeme žít mravně také proto, abychom se co nejvíce přiblížili Bohu a dosáhli co nejdokonalejší radosti z jsoucnosti*“¹⁸ – který celým svým životem směřoval k mravnosti, byť ne v katolickém duchu, přičemž budil potřebný zájem nejenom pro vědu, filozofii a otázky politické i sociální, ale i pro hodnoty etické, náboženské a všelidsky mezinárodní.¹⁹ Kritické připomínky k Masarykovým politickým názorům vyslovil Malý ve svém nejvýznamnějším díle *Kříž nad Evropou*. Přes všechny výtky hodnotil Masarykův život a jeho dílo před veřejností v pozitivním světle: „*Masaryk skutečně řídil po celou dobu svého presidentství budování a organizování obnoveného státu s celou svou příkladnou opravdovostí a zralou i klidnou rozvahou. Však také jistě i jeho zásluhou je, že u nás dnes přes všechny oprávněné nářky přece jen celkem se žije slušněji nežli v nejednom jiném a starším*

¹⁶ Pro Masarykovy názory v záležitosti rozluky státu a církve podrobněji: *Archiv Masarykova ústavu Akademie věd České republiky*, fond Tomáš Garrigue Masaryk, oddělení Republika (R) – Církev, složka Rozluka církve a státu; *Tajný vatikánský archiv*, fond Archivio Nunziatura Cecoslovacchia, busta 10, složka VI – B *Oddělení státu a církve*.

¹⁷ Jaroslav MED, *Osobnost R. I. Malého*, in: *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*, Brno 2006, s. 392.

¹⁸ Rudolf Ina MALÝ, *Posvěcení života. Myšlenková revise i perspektiva*, Praha 1924, s. 149.

¹⁹ Rudolf Ina MALÝ, *Zemřel náš první president*, Tak, ročník I., číslo 17–18, 1937, s. 274.

státě!“²⁰ Katoličtí intelektuálové nadále útočili spíše na stranický a volební systém, než na osobnosti První republiky; ostatně jejich kritika stranictví byla součástí širšího vystoupení proti demokracii, když kritizovali rovněž politické strany a liberálně-demokratický charakter československého státu.

Malý nevystoupil nejprve s přímou kritikou politických stran či politického systému, ostatně byl státním úředníkem Ministerstva zahraničních věcí ČSR, ale s kritikou konkrétních osob, spojených s politikou. Zastal se rovněž vázaných listin, které nemusí být ještě špatné, slovy: „*Jako vůbec žádná vládní forma sama sebou není špatná, je-li dobře plněna. Vázanost kandidátních listin naopak by mohla být dobrým korektivem lidové náladovosti, nezralosti a úzkých zájmů i obzorů. Zlem se stává vázanost kandidátních listin teprve proto, že v nich ve stranách rozhodují lidé, kteří nejsou o nic moudřejší a svědomitější, než ostatní průměrní lidé na ulici.*“²¹ Byla to tedy spíše kritika omezenosti stranických aparátů než výtky politickým stranám či volebnímu systému, přesto stát neměl upřednostňovat politické strany před jinými dobry. Cestu ke krizi viděl Malý poměrně jasně: hospodářská volnost – stranická volnost – iluze rovnosti a volnosti – utiskování slabších – krize. Politické strany, které rozhodovaly o politickém uspořádání země, se tak nepřímou staly „*moderním nástrojem k novému utiskování slabších a kromě toho i příčinou a prostředkem k oslabování a rozvracení celkových zájmů státních na prospěch zvláštních zájmů stran, tříd, jednotlivců a kartelů. Stát se stal volným rejdištěm bojů o moc i zisky a výsledkem byla politická i mravní anarchie a všeobecná hospodářská krize*“.²²

Teprve ve 30. letech se Malého názor na politické stranictví radikalizoval. Svůj názor na strany shrnul do lakonické věty: „*Nacionalismus – rozhodně ano. Ale nikoliv liberalismus a nikoliv hejhusitství. Marxizmus – rozhodně ne. Protože katolictví. Ale co nejspravedlivější solidarismus a sociální reformy.*“²³ Malý se domníval, že strany potlačují národní jednotu a brojí proti sobě, takže i národ je rozdělen podle sobeckých zájmů vycházejících z okamžitého prospěchu stran.²⁴ Strany se měly podle Malého stát stranami národními, nikoliv třídními a stavovskými, a kvalitou práce pro stát, schopnostmi svých nejlepších lidí a moudrostí svých rozhodnutí získat přirozený respekt a autoritu ve společnosti. Jako stoupenec tzv. kvalitativní demokracie se Malý klonil k autoritativnímu státnímu zřízení a korporativismu, v němž neexistovaly odlišné politické strany.

Alternativou v žádném případě nebyl liberalismus, tzv. 'liberální zlo', který Malý odsoudil ve svém díle *Kříž nad Evropou*. Vadila mu zejména jeho netečnost

²⁰ Tamtéž.

²¹ R. I. MALÝ, *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*, s. 54.

²² Tamtéž, s. 197–198.

²³ R. I. MALÝ, *Tak!, Tak*, ročník I., číslo 1, 1937, s. 3.

²⁴ Rudolf Ina MALÝ, *Jednota v nápravě*, *Tak*, ročník II., číslo 3, 1938, s. 45.

k absolutním, duchovním hodnotám, jež zklamaly; oddělily se od křesťanských základů skutečné rovnosti člověka před Bohem a proměnily se v omezeně stranický a bezduchý liberalismus, kapitalistickou plutokracii a stranickou oligarchii, kterým bylo nutno čelit: „*Proti liberalistickému laxismu a proti mravní anarchii, kde jednotlivci, kartely a politické strany se svými zvláštními zájmy a choutkami jsou vším, zatímco vyšší sociální celek propadá hospodářskému i mravnímu rozvratu a úpadku, je třeba postavit kult skutečné práce a sociálního celku, kult pracujícího a tvůrčího kolektiva.*“²⁵ Nový hospodářský a sociální řád nelze stavět pouze na kapitalismu, domníval se Malý, ale na duchovním základě.

Kvalitativní demokracie a nookracie jako náprava

Kritika demokracie, již vedli katoličtí intelektuálové v letech 1918–1938, se týkala jak teoretické, tak praktické stránky demokracie a katolíkům záhy přerostla v širší kritiku společnosti. Jejím cílem byla touha katolických intelektuálů 'uchovat náboženský středověk', představit fungující křesťanský stát a zabránit vzniku toho, co K. Popper označil termínem *otevřená společnost*. Pro jejich kritiku je však ještě nemůžeme označit za antidemokraty.

Zmínění katoličtí intelektuálové nebyli pouze kritiky systému, kteří by lacině negovali všechny pozitivní hodnoty československého státu, ale přicházeli s vlastním politickým řešením, s konkrétními představami o politickém programu, politickém systému či politické participaci. Třebaže jejich myšlenky nebyly systematické, neměly jasný a jednoznačný význam a nebyly všechny v harmonii, vyslovovaly se prakticky i teoreticky k dobovým problémům. Právě různý stupeň propracovanosti idejí svědčil o odlišném zájmu jednotlivých intelektuálů, o různorodé inspiraci, z níž čerpali či o odlišném temperamentu každého z mužů; ve svých dílech tak představili nový společenský řád, systém kvalitativní demokracie, stavovský korporativismus, ideu československé státnosti a vyjádřili se k mnohým celospolečenským problémům, přičemž rozpracovali i ústavu státu a představili ideologie, jež jim byly blízké.

Nekritická apologetika italského zřízení přivedla Malého k rehabilitaci fašismu jako nejvhodnějšího politického systému současnosti, nikoliv však nacismu či bolševismu, které vnímal jako systémy, jež „*chtějí celému světu vnutit svou představu o pravdě a kultuře – jakoby to byla pravda absolutní*“.²⁶ Idealista Malý tak věřil v jakési obrození Římem, které se uskuteční prostřednictvím Itálie duchovní revolucí fašismu, která v Evropě zvítězí společně s vírou a mravností.²⁷ Malému byla despotickejší demokracie, nikoliv fašismus: „*Fašismus znova zase spojuje, co*

²⁵ R. I. MALÝ, *Tak!, Tak*, ročník I., číslo 1, 1937, s. 1.

²⁶ Tamtéž, s. 164.

²⁷ Tamtéž, s. 195.

*liberalismus a stará demokracie rozdvajily: svobodu a odpovědnost, svobodu a kázeň, jedince a kolektivum – politiku, mravnost, civilizaci. Nejzáslužnější novost fašismu je v tom, že dal nový obsah slovu politika a že v politice vidí velmi odpovědnou činnost etickou a civilizační, činnost opravdu státní a nikoliv jen stranickou a demagogickou.*²⁸ Vzhledem ke svému obdivu k italskému fašismu a tvrzení, že fašismus vyhovuje italskému národnímu cítění i zájmům, je pochopitelné, že se Malý nesnažil své názory vnášet do českých stranických poměrů. Jeho naděje vkládaná do fašismu byla hledáním jednotící myšlenky moderního státu, který již nemůže sjednocovat náboženství, zejména pak v ČSR. Nyní však ke konstruktivním návrhům katolických intelektuálů.

V oblasti nového společenského uspořádání byla zřejmě nejlépe propracovanou představou politická idea Malého, který ve 20. letech představil ve svých pracích termín *kvalitativní demokracie*, nové demokracie, jež „měla čelit problémům a především nešvarům politického stranictví první republiky vytvořením jednotné intelektuální fronty a případným založením nové úřednické politické strany“.²⁹ O co se konkrétně jednalo?

Malý tento svůj pojem vysvětlil v knize *Kříž nad Evropou* a v článku *Kvalitativní demokracie*, kde jej charakterizoval jako kvalitativní, mechanický a niveliizační antipod ke kvantitativní, mechanické a nivelizační československé demokracii. Svůj model ideálního společenského řádu postavil Malý na duchovním, katolickém, nikoliv finančním základě, který poskytuje člověku mravní i odbornou kvalifikaci k vykonávání politických úřadů a rozvíjí jej rovněž v oblasti sociální. V kulturní hierarchii vyzvedl nejvýše hodnoty mravní a duchovní a charakter vůdčích osobností; „kde není takového obecného řádu mravního, jako je řád katolický, kde náboženství není základní silou národního života – tam není možná demokracie kvalitativní, nýbrž jen demokracie mechanická. A mechanická demokracie nikdy není a nebude skutečnou kulturní demokracií...“.³⁰ Hybnou silou ve společnosti měla být podle Malého inteligence, jež je předurčena vytvořit a zachovávat, nikoliv měnit, danou hierarchii hodnot.³¹ Svůj politický rozhled si autor *Kříže nad Evropou* rozšířil během svého pobytu v Itálii na konci 20. let, kde jej oslovila každodennost Mussoliniho režimu, zejména iluzorní harmonie fašistického režimu a katolické církve. Malý si však byl vědom slabin nového systému, proto upozorňoval, že je třeba si dávat pozor, aby se z „kvalitativní demokracie nakonec nevyklubala 'demokracie' horší a nedemokratičtější než byla dosavadní“.³² Nakonec se z ní 'vyklubal'

²⁸ Tamtéž, s. 208.

²⁹ Jiří HANUŠ, *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, Brno 2005, s. 101.

³⁰ R. I. MALÝ, *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*, s. 93.

³¹ J. MED, Jaroslav, *Osobnost R. I. Malého*, in: *Osobnost v církvi a politice. Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*, s. 388n.

³² R. I. MALÝ, *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*, s. 52.

fašismus, který Malý označoval za nejzdařilejší formu *kvalitativní demokracie*.³³ Malý sice mluvil o nutnosti zachování a dodržování občanské svobody,³⁴ nicméně je jasné, že to s ní nemyslel vážně; svoboda byla spíše prostředkem k dosažení velikosti českého státu ve své duchovní rovině.³⁵

Korporativismus a stavovství

Vztah k demokracii si ve svém díle ujasňoval rovněž Josef Konstantin Miklík, a to zejména v díle *Kniha o dobrém řízení státu*. Pojem *demokracie* nahradil termínem *nookracie*,³⁶ který překládal jako *dobrovláda*. Její princip charakterizoval slovy: „Čím má kdo lepší náhled do věci a čím má kdo poctivější vůli spravovat se lepším poznáním, tím více má práva na rozhodování o vlastním štěstí ve společnosti a tím více poskytuje naděje, že bude i o cizím štěstí spolurozhodovat co nejlépe.“³⁷ Nookracie měla usilovat o sociální spravedlnost a lidskou solidaritu, v podstatě stát v protikladu ke kapitalismu a liberálnímu egoismu. Miklík podporoval nookracii zejména proto, že usilovala o přístupné vzdělání, chránila občany před mravní rozpustilostí a nevázaností a odmítala politické instituce jako např. senát (horní sněmovna). Jednalo se o systém, který diferencoval občany podle věku a výchovy a již samotným principem tzv. volebního cenzoru odmítal rovnost lidí, stojící na rovných právech a povinnostech všech.

Miklík si však neuvědomil, že novým výběrem vytvářel novou formu aristokracie, resp. oligarchie, kterou dříve kritizoval. Právě volební rovnost představovala jeden z principů demokracie. Miklík tuto zásadu odmítl ve svém článku *Ještě o demokracii* slovy: „Chce-li demokracie úplnou rovnost všech lidí, pracuje proti Stvořiteli. Pracuje proti Pořadateli světa, proti Vykupiteli a Odplatiteli. Jednušková demokracie předpokládá úplnou rovnost; je tedy mylná a odporuje přirozenosti. Jest protipřirozená a nemravná sama v sobě, nehledíc ani k následkům, jež za sebou nevyhnutelně vleče.“³⁸ J. Hanuš, který model Miklíkovy aristokracie podrobil kritice, považuje nookracii za velmi komplikovaný, těžko realizovatelný systém a označuje ji za demokracii s totalitními prvky.³⁹

³³ Tamtéž, s. 195.

³⁴ R. I. MALÝ, *Kříž nad Evropou. Kritika demokracie a nový politický systém*, Praha 1931, s. 197.

³⁵ Tamtéž, s. 112–113.

³⁶ Z řeckého *noos* = duch.

³⁷ Josef Konstantin MIKLÍK, *Kniha o dobrém zřízení státu. Kritika demokracie a nový politický systém*, Praha 1931, s. 35.

³⁸ Josef Konstantin MIKLÍK, *Ještě o demokracii*, Tak, ročník I., číslo 15–16, 1937, s. 258.

³⁹ Jiří HANUŠ, *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, Brno 2005, s. 122; Michal PEHR, *Lidovci a demokracie*, in: Na pozvání Masarykova ústavu 5, Praha 2007, s. 121n.

Nejsilnější oporou Miklíkovy nookratické republiky byl právě tzv. *Nejvyšší censorský dvůr*, sbor soudců a jiných vynikajících mužů.⁴⁰ Zatímco se nevyslovil k otázce nezávislosti soudů, soudní soustavě, hierarchii soudů, Ústavnímu soudu, Nejvyššímu správnímu soudu ani Státnímu soudu, podrobně se věnoval zejména trestům, které jsou provinilcům vyměřovány: podle výše indexu (volební valor) byla odsouzenému stanovena výše trestu; čím vyšší index, tím vyšší trest, například inspektor byl trestán více než učitel.⁴¹ Smrtelné hříchy, spáchané vědomě a dobrovolně, byly trestány smrtí, stejně tak trestal stát i občany, kteří lehkovážně rozhodovali o životě a smrti, tj. prodavači a lékaři bránící početí, hlasatelé a vykonavači euthanasie a nebezpeční atentátníci a žháři. Zcela středověkou formu usmrcení – upálení, volil Miklík v případě sodomie či pederastie.⁴² Tvrdé fyzické tresty volil Miklík v případě zmíněné homosexuality či morálně nevhodného chování.

Rudolf Ina Malý shrnul hlavní myšlenky stavovství v díle *Kříž nad Evropou*. Stavovství bylo dobré svoji regulovanou demokracií, etatismem a solidaritou, které sice ponechávalo svobodnou soutěž mezi všemi jednotlivými vrstvami obyvatelstva, ale pouze v mezích korporativního systému a státní regulace a pouze k blahu vlasti a národa. Vzhledem k tomu, že Malému v myšlenkových úvahách splývalo stavovství s fašismem, dostával se na pozice obhájce fašismu: „*Princip 'diktatury', kterou stavovský řád i celý ráz fašismu nutně předpokládají, neznamena despotismus.*“⁴³ Synonymem fašistického státu byla spravedlnost, kterou používal k co největšímu prospěchu všech na úkor škodlivé svobody jednotlivců; Malý tak měl před sebou utilitaristický korporativní státní model, nanejvýše demokratický, který vnímal jako regulovanou hospodářskou demokracii.⁴⁴

Prosazování myšlenky korporativismu mělo u Malého, rovněž jako u mnoha dalších katolických intelektuálů, velmi blízko ke kritice stranicí: „*Každá strana má možnost, ba povinnost býti též stranou národní a nikoliv jen stranou třídní a stavovskou. Každá strana má právo i možnost stát se stranou vedoucí.*“⁴⁵ „*Národ byl rozdělen především podle sobeckých zájmů stavů i tříd a všechno se začalo dělat jen s hlediska okamžitého prospěchu stran,*“⁴⁶ stejně jako nepřátelství Malého pojetí státu vůči liberalismu a socialismu. Tyto poslední hodnoty se zásadně nesrovnávaly „*s principem demokracie, která má za základ obecný mravní řád a obecnou solida-*

⁴⁰ Josef Konstantin MIKLÍK, *Kniha o dobrém zřízení státu. Kritika demokracie a nový politický systém*, Praha 1931, s. 69.

⁴¹ Tamtéž, s. 77.

⁴² Tamtéž, s. 83.

⁴³ Rudolf Ina MALÝ, *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*, Praha 1935, s. 206.

⁴⁴ Tamtéž, s. 202.

⁴⁵ Rudolf Ina MALÝ, *Jednota v nápravě*, Tak, ročník II., číslo 3, 1938, s. 45–46.

⁴⁶ Tamtéž, s. 45.

ritu,⁴⁷ a které budují nepřirozený společenský řád. Zatímco tedy liberální stát demokratický nebyl, fašismus ano. Svoji demokratickou, spravedlivou vládu uskutečňoval skrze stavy či korporace, které hierarchizoval do „stavů a funkcí podle jejich skutečného významu pro blaho a slávu státu“.⁴⁸ Malého naděje vkládaná do fašismu byla marným hledáním jednotící myšlenky moderního státu, který již nemůže sjednocovat náboženství, zejména pak v ČSR; novou jednotící myšlenkou se stal fašismus.

Josef Konstantin Miklík se ve své knize *Kniha o dobrém zřízení státu* rovněž vyslovil k problému stavovství. Kritizoval současnou demokracii jako nemravný systém, stejně jako se vyslovil negativně na adresu politiků, politických stran – „strany se starají o to, aby voličové nemohli, leč na zdařbůh, usilovat o své vlastní dobré nebo o dobré obecné. Strany pečují o to, aby rostlo nikoli dobro celé strany, nýbrž především dobro aparátu strany tj. osob, tvořících aparát“ – a některých politických mechanismů, např. vázaných kandidátních listin.⁴⁹ Právě Miklík, snad nejvíce ze všech katolických intelektuálů, nejdůsledněji promýšlel teoretickou podobu hierarchizované společnosti. Středem jeho úvah byla myšlenka *lidé si nejsou rovni*; konkrétní nápravu společnosti viděl Miklík v její hierarchizaci.

Slabý prezident vs. silný kabinet

Jak si katolíci představovali výkonné orgány? Spíše než *vládu lidu a vládu pro lid* prosazovali katoličtí intelektuálové vládu silných, shora jmenovaných jednotlivců, charismatických vůdců, nejlépe osvěcených, duchovně zaměřených, katolicky přesvědčených mužů, kteří se těšili neomezené autoritě a bezvýhradné poslušnosti zbytku společnosti.⁵⁰ Vláda, jež stála ve středu politického života, tak nebyla závislá na parlamentní většině, ale vycházela z autority katolické většiny československého národa a směřovala k zachování přirozené hierarchie ve společnosti. Vzhledem k tomu, že katoličtí intelektuálové nepřipouštěli žádnou organizovanou a jasně definovanou opoziční skupinu, bylo podle nich naprosto legitimní zastupovat celý národ: vláda, na rozdíl od klasické parlamentní demokracie, tak nebyla u katolíků odpovědná přímo lidu, ale Boží moci, která ji ukládala usilovat o zákony k obecnému dobru a spravedlnosti.⁵¹ Pod pojmem *spravedlnost* ovšem katolíci

⁴⁷ R. I. MALÝ, *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*, s. 213.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ J. HANUŠ, *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, s. 122; Michal PEHR, *Lidovci a demokracie*, in: Na pozvání Masarykova ústavu, 5, Praha 2007, s. 121n.

⁵⁰ Karl BRAUNIAS, *Katolické pojetí státu*, Řád. Revue pro kulturu a život, ročník III., 1936, s. 451.

⁵¹ Václav DURYCH, *Vzpomínky na mého otce. Životopis Jaroslava Durycha*, Olomouc 2001, s. 292.

rozuměli to, co je v nejlepším zájmu jejich křesťanského státu, tedy hierarchii a katolictví, nikoliv rovné postavení před zákonem, nestrannost soudů, rovné rozdělení práv a povinností mezi obyvatele země apod. K nelibosti mnohých katolíků i Svatého stolce se tak v Československé republice nedělo, navíc katolíci zastoupení ve vládě zastávali umírněná, nekonfliktní stanoviska.⁵²

Představu o nejvyšším státním představiteli měl jasně utvořenu J. K. Miklík. Do čela státu se měl postavit prezident, jenž byl volen poslaneckou sněmovnou z deseti kandidátů, kteří při posledních volbách do poslanecké sněmovny získali největší počet hlasů.⁵³ Volební období prezidenta trvalo čtyři roky. Jeho pravomoci byly vymezeny následovně: jmenoval příslušný počet ministrů, který kolísal mezi osmi až dvaceti muži, jmenoval všechny vyšší úředníky státu na návrh příslušných ministrů, vracel nevyhovující zákony k přepracování poslanecké sněmovně, v případě potřeby suspendoval soud apod. Zcela v duchu požadavků katolíků upřednostňoval zájmy celku před zájmy vlastními a nebyl, s výjimkou velezrady, ze své funkce odpovědný. Ze skutečnosti, že k mnoha úkonům potřeboval souhlas ministerské rady, se lze domnívat, že jeho postavení v politickém systému země bylo slabé, formální.⁵⁴

Proč však katolíci odmítali silného prezidenta? Domnívám se, že je inspirovalo dobové politické uspořádání autoritativních států a rovněž demokratické vědomí, že prezident není a nebude lidem volen přímo, čímž si nemůže nárokovat silné postavení – v Rakousku, Německu či Portugalsku byl prezident slabý, stejně jako král v Itálii a ve Španělsku. Akceptovali tedy kabinetní systém, nikoliv prezidentský model. Postavení prezidenta a vlády odrážely rovněž ambice katolíků v oblasti parlamentu, jenž měl být nahrazen stavovskou korporací. Proč však katolíci nerozpracovali myšlenku, jakým způsobem bude výkonná moc omezena a jaký bude vzájemný vztah vlády a prezidenta republiky? Jako odpověď se nabízí spekulace, že nijak nechtěli omezovat téměř absolutní moc vlády... Charakter vlády, již katoličtí intelektuálové prosazovali, bychom mohli nejlépe označit termínem *teokracie*, vládu vykonávanou ve jménu Boha v širším slova smyslu, nikoliv jen jako vládu kněží; katoličtí intelektuálové se domnívali, že náboženské zákony stojí nad státními zákony a nad vším ostatním.

⁵² Fond Archivio Nunziatura Cecoslovacchia (dříve Archivio Nunziatura Apostolica di Praga), periodo 1919–1923, Posizione: V – B *Governo della Repubblica*, busta 8; fond Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari Cecoslovacchia, IV. období (1921–1935), pozice 11, fascikl 13, dokument s. 51–52 (Kašpar Gasparrimu).

⁵³ Josef Konstantin MIKLÍK, *Kniha o dobrém zřízení státu. Kritika demokracie a nový politický systém*, Praha 1931, s. 57.

⁵⁴ Podrobněji: Tamtéž, s. 57–64.

Politické strany a volby

Tradičně hluboce promýšlel stranický a volební systém J. K. Miklík, který nekonstruoval vlastní politický obraz fungování stranického a volebního systému, ale byl zejména pozorným, kritickým pozorovatelem systému stávajícího. Právě z obecně kritizovaných, častých nešvarů se rodily jeho argumenty a podněty na změnu systému. Byla to tato kritika, nikoliv tvůrčí síla, jež dala vzniknout modernímu systému *nookracie*. Proto Miklík neřešil výběr volebního systému, omezovací klauzule či metody pro výpočet volebního valoru, které by měly jeho režim chránit, ale spíše dbal, aby tento volební mechanismus zajistil výběr těch správných, matematicky – komplikovaně ověřených, osobností k ochraně zájmů většiny, čímž dbal o personální složku systému. Můžeme předeslat, že jím navrhovaný systém byl bytostně konzervativní.

Miklík zavedl pro volby tzv. volební valor.⁵⁵ Jednalo se o číslo, které zvyšovalo svoji hodnotu v závislosti na věku, vzdělání, zručnosti, poctivosti, bezúhonnosti apod., přičemž dva nejvýznamnější faktory pro výpočet volebního valoru představovaly věk a vzdělání jedince. Tento systém tak například zvýhodňoval matky a otce, kteří ke svému volebnímu valoru získali dvakrát tolik hlasů, kolik měli manželských dětí a rovněž kněze, kterým se volební valor automaticky zvyšoval.⁵⁶ Aktivní volební právo žen bylo velmi omezeno, pasivní potom neexistovalo vůbec. O volebním právu žen se katoličtí intelektuálové nevyslovovali, ale můžeme předpokládat, že podporovali jeho omezení; ostatně ženský volební hlas mohl podpořit socialistickou stranu, což si katoličtí intelektuálové nepřáli. Tento významný protidemokratický krok vycházel z církevní tradice. V 19. a ještě ve 20. století se staročeši a vznikající křesťanské strany stavěli odmítavě k rovným občanským právům žen, protože trvaly na tradičním rozdělení společenských rolí. Volební právo ženám přiznalo až Masarykovo Československo v roce 1918.

Důvodem těchto složitých matematických vyjádření a výpočtů byla podle Miklíka snaha podporovat vzdělanost celého národa a chránit jej před mravní nevázaností, ve skutečnosti spíše přání svěřit hlasy voličů vynikajícím a významným osobnostem. Miklík pro výpočet volebního valoru uvedl několik příkladů: muž ve věku 21 let, jenž vyšel základní školu, má při volbě jeden hlas. Muž stejného věku, jenž získal vzdělání středoškolské má tři hlasy, stejně jako muž se základní školou ve 23 letech. Padesátiletý sedlák bez vzdělání má stejný index jako dvacetiletý muž s vysokou školou, šedesátiletý sedlák s nižším vzděláním, avšak pochvalným diplomem své obce, má stejný valor jako padesátiletý učitel téže obce se sedmi

⁵⁵ Volební valor chápe Miklík jako součin nového volebního roku a nového volebního indexu, zvětšenému o starý volební rok a zmenšenému o starý volební index na druhou. Podrobněji: Konstantin MIKLÍK, *Kniha o dobrém zřízení státu. Kritika demokracie a nový politický systém*, Praha 1931, s. 39n.

⁵⁶ Tamtéž, s. 41–43.

nebo osmi třídami střední školy. Celý mechanismus byl však velmi složitý, jak dokládají další příklady, jež navazují.⁵⁷

Miklíkův pokus o odstupňování hlasů při volbách byl jednoznačně namířen proti všeobecnosti a zároveň rovnosti hlasovacího práva. Není překvapivé, že tento postoj tiše sdíleli i ostatní katoličtí intelektuálové. Smyslem tohoto protidemokratického kroku mělo být zmenšení skupiny, jež aktivním volebním právem disponuje, zejména o ne příliš katolicky založené jedince – ženy, mladé muže, nekvalifikované osoby, muže z dělnického prostředí, jež katolicismu příliš nakloněno nebylo, kteří mohli svůj hlas svěřit socialistickým, nacionalistickým, fašistickým, komunistickým, spíše než křesťanským stranám. Byla to snaha zamezit podílu na vládě nevzdělaným a ngramotným masám; byl to krok zpět před Francouzskou revolucí a následné politické převrasy, které právě tyto nevzdělané masy přivedly k podílu na politické moci. Bylo to rovněž vystoupení proti dalšímu výdobytku demokracie, a to přímému volebnímu právu, neboť někteří – matky, otcové, kněží – svůj volební valor automaticky zvyšovali, hlasovali tak vlastně za své děti! Miklík však rozbil i poslední demokratický výdobytek v oblasti hlasovacího práva, a to jeho tajnost, když tuto výsadu prohlásil za neodpovědnost demokracie: „*Tato výsada zabezpečuje všem úplnou neodpovědnost: neodpovědnost voliči, neodpovědnost těm, kdož volby provádějí, neodpovědnost zvoleným.*“⁵⁸

V Miklíkově modelu nezakazoval stát žádné politické strany, naopak usiloval o svobodnou existenci všech politických stran. Přestože Miklík tvrdil, že by stát měl být v poměru ke stranám neutrální, ve skutečnosti tomu tak nebylo – stát upřednostňoval strany, které usilovaly o prospěch a svobodu všech svých občanů, čímž jednal v duchu utilitární morálky.⁵⁹ Komunistická strana mohla existovat, ale jen pod přísným státním dohledem.

Přesvědčili jsme se, že tvůrčí řešení jim činilo větší potíže než kritika, jež byla pochopitelně snazší. Častokrát autoři svoji kritiku využili jako odrazový můstek pro další výpady vůči demokracii, přičemž se inspirovali současným vývojem v ostatních evropských zemích a předložili návrh, jak by měl jejich ideální stát vypadat. Bylo rovněž patrné, že jejich řešení nebylo systematické, důkladně promyšlené, že se k mnoha teoriím, koncepcím a argumentům vyslovovali jen někteří z nich, přičemž se výrazně lišila úroveň každého jejich článku. O to těžší bylo domyslet politický systém křesťanského státu, protože jej bylo nutné rekonstruovat z mozaik, ze střípků, které do sebe nezapadaly vždy snadno. Je však překvapivé, že se katolíci nevyjadřovali podrobně k určitému problému nebo se navzájem svými díly, články či polemikami neinspirovali.

⁵⁷ Tamtéž, s. 39n.

⁵⁸ Josef Konstantin MIKLÍK, *Ještě o demokracii*, Tak, ročník I., číslo 15–16, 1937, s. 259.

⁵⁹ Tamtéž, s. 111.

Katoličtí intelektuálové rozpracovali nejpodrobněji stavovskou ideu, kterou předložili jako protiváhu politického stranictví a pluralitního politického systému. Tato myšlenka, jež vážně ohrožovala liberální demokracii, inspirovala zejména evropskou konzervativní pravici, jak o tom svědčí poměry např. Dollfussova Rakouska či Salazarova Portugalska. Katolíci věřili, že autoritativní režim bude pro poválečnou neklidnou dobu přijatelnější. Jejich kritika liberálně-demokratického státu vycházela ze širší perspektivy, neboť sledovala a v sobě zahrnovala kritiku politického stranictví, kapitalismu, liberalismu, socialismu, komunismu, fašismu a nacismu, kterou někteří autoři doplňovali antisemitskými výroky.

Závěr

Zcela jednoznačně se katoličtí intelektuálové vyslovili proti všem bodům, které vytyčil K. Popper ve své knize *Otevřená společnost*, jež představovaly záruku humanitně pojaté demokracie. Popřeli rovné rozdělení občanských povinností, tj. těch omezení svobody, která jsou pro život ve společnosti nutná, rovné postavení občanů před zákonem, rovný přístup ke všem občanům, skupinám a třídám ve státě, nestrannost politických institucí a rovný podíl na výhodách, které může členství ve státě svým občanům nabídnout.⁶⁰

Ideálním státem, jenž měl být lékem na všechny těžkosti doby, byl podle katolických intelektuálů tzv. *křesťanský stát*, jehož formu jsme pro zjednodušení nazvali pojmem *teokracie*. Státní forma se měla přizpůsobit konfesijnímu státu a zajistit mu stabilitu a pořádek. Do čela státu se měl postavit prezident s formálními pravomocemi, kontrolovat jej měla silná vláda složená z katolických jedinců, poslanecká sněmovna měla být nahrazena politickou komorou a senát zrušen či nahrazen stavovskou komorou. Měl se rovněž proměnit průběh a podoba voleb, a to velmi razantně, a zjednodušit stranický systém; republika se měla proměnit ve stavovský stát. Soudy měly stanovovat vyšší tresty, měl být obnoven trest smrti. Společnost měla být organizována na základě tradiční hierarchie. Katolické náboženství se mělo stát státním náboženstvím, ostatní vyznání měla být zakázána. Stát se měl zabývat převážně záležitostmi sociálně-ekonomické a náboženské povahy, připravit se k duchovní expanzi směrem na východ.

Katolický model velmi zřetelně připomínal Platónovu *Ústavu*.⁶¹ Ne náhodou popsal Platón athénskou demokracii jako rozmařilou, nepořádnou a bezprávnou. Své čtenáře se snažil přesvědčit, že ideální obec musí být *uzavřenou společností*, musí omezovat podnikání pro zisk a bránit nejširším vrstvám podílet se na moci. Zvláštní kasta *strážců* splývala u intelektuálů s *katolíky*, kteří se od ostatních lišili náboženstvím, vzděláním a mravností. Velmi inspirativní bylo v Platónově politic-

⁶⁰ Karl Raimund POPPER, *Otevřená společnost a její nepřátelé. Uhranutí Platónem*, I., Praha 1994, s. 86.

⁶¹ PLATÓN, *Ústava*, Praha 2005.

kém zřízení kastovnictví a privilegované postavení vládnoucí třídy; katoličtí intelektuálové přejali tzv. platónský princip spravedlnosti, přičemž podporovali princip přirozených výsad, všeobecný kolektivistický princip a posilování stability státu. Jistá paralela se nabízí rovněž s Augustinovým dílem *O boží obci*,⁶² poněvadž v něm sv. Augustin usiloval zejména o spásu duší, Boží království věrných věřících a zastavení pohanství.

Katoličtí intelektuálové se ve své kritice demokracie velmi přiblížili Platónovým argumentům: „*Vládnout mají ti, kdo znají pravdu, ti kdo vědí, co je pro společnost nejlepší, ti, kteří jsou odhodláni tohoto cíle dosáhnout. Politická pravda nebo moudrost je nadřazena všem ostatním vědám. Politická znalost je praktická věda, která nezahrnuje jenom vědomosti o tom, co je dobré – znalost a pochopení morálního – ale je také souhrnem poznatků o prostředcích, kterými je možno toto dobro realizovat, a síla vůle uskutečnit vše potřebné pro dosažení dobra – ctnosti.*“⁶³

Ze strany katolických intelektuálů se nejednalo o konstruktivní řešení, detailně a systematicky propracovaný politologický koncept ideálního státu, ale spíše o představu již existujícího řádu v Československu. Můžeme se proto domnívat, že katolíkům nevadila forma, ostatně celkem ochotně přijímali prezidenta v čele státu, formu republiky, vládu, existenci voleb, ale toužili změnit obsah, konkrétní podobu těchto institucí v rámci politického systému ČSR, uplatnit ve všech ohledech evangelijní zákony a příkazy pro lidské svědomí. Katolíci zůstali převážně jen kritiky, jejichž hlas měl varovat; svými návrhy nijak společenský řád neobohatili ani nepřispěli k lepšímu fungování institucí ve společnosti. Nešťastné bylo rovněž načarování katolické kritiky. Ta zesílila zejména v době hospodářské krize na začátku 30. let, během níž Československo čelilo hlubokým a vleklým celospolečenským problémům. Katoličtí intelektuálové dostatečně nepromysleli pravomoci jednotlivých politických těles, tj. korporací, parlamentu, vlády a prezidenta, jejich hierarchizaci, systém voleb, odvolávání poslanců, počty zastupitelů atd., čímž v podstatě ustrnuli na modelu, který společnost již znala.

Katolíky navrhovaný systém politického uspořádání je pro nás dnes nepřijatelný. Rovněž ve své době se jednalo o utopii, neboť i sami katolíci nevěřili, že by jimi navrhovaná představa společenského řádu představovala v nábožensky indifferentním Československu efektivní a fungující politický systém. Byla to spíše zoufalá snaha nepočetného okruhu katolických intelektuálů zabránit sekularizaci, ateizaci a liberalizaci a posílit náboženskou hrdost české společnosti. Byl to marný pokus získat katolické církvi sebedůvěru a postavit ji do čela společenského dění.

⁶² Augustus AURELIUS, *O boží obci. Kniha XXII*, Praha 2007.

⁶³ Palle SVENSSON, *Teorie demokracie*, Brno 1995, s. 25.

Marek Šmíd

Die christliche Staatsauffassung im Werk von Rudolf Ina Malý und Josef Konstantin Miklík

Zusammenfassung

In der Abhandlung wird auf zwei wichtige katholische Intellektuelle (R. I. Malý und J. K. Miklík) zur Zeit der Ersten Tschechoslowakischen Republik eingegangen. Analysiert werden sowohl ihre kritische Äußerungen gegen die bestehende liberal-demokratische Ordnung, politischen Parteien, Kapitalismus oder Wahlen, als auch ihre politischen Konstrukte, welche das Leben im Lande verbessern, umwandeln bzw. ganz verwandeln sollten. Ihre politisierenden Konzepte von autoritativ-konservativem Staat sollten ein Gegengewicht der humanistisch aufgefassten Demokratie sein, eine neue geschlossene Gesellschaft mit privilegierter Stellung des katholischen Bevölkerungsteiles. Wegen des schlechten Timings und der bestehenden religiösen Bedingungen in der Tschechoslowakei zwischen den beiden Weltkriegen erwies sich ihre „Reform“ als unakzeptabel sowohl für ihre Zeitgenossen in den 20er und 30er Jahren als auch für die heutigen Vertreter des sog. „dritten Weges“ zwischen Sozialismus und Kapitalismus. Sogar mit diesen gut durchdachten Konzepten konnte das katholische Lager die Säkularisierung, Atheisierung und Liberalisierung nicht verhindern.

Marek Šmíd

The concept of Christian state in the work of Rudolf Ina Malý and Josef Konstantin Miklík

Summary

The paper deals with two outstanding Catholic intellectuals, R.I. Malý and J.K. Miklík, in the period of existence of the First Czechoslovak Republic, analyzing both their critical statements against the existing liberal democratic order, political parties, capitalism and elections, and their political constructs believed to transform or totally change life in the country and make it more efficient. Their political concepts of authoritarian conservative Christian state were supposed to counterbalance the humanitarian type of democracy with a new closed type of society with privileged position of its Catholic part. The wrong timing of their “reform” as well as the religious conditions in the interwar Czechoslovakia proved unacceptable both for their contemporaries in the 1920s and 1930s and for the current representatives of a “third way” between socialism and capitalism. Still, in spite of their sophisticated concepts, the Catholic camp proved unable to prevent secularization, atheization and liberalization.

Petr Prokš

Postoj carského Ruska k nabídkám separátního míru s císařským Německem za „Velké války“ (1916–1917)

Tsarist Russia's attitude to the proposals of separate peace with the imperial Germany during the "Great War" (1916–1917)

The initiative of making separate peace with Russia came primarily from the imperial Germany. On the Russian side it was mostly appreciated by the Germanophilist and conservative monarchist circles of the court "camarilla" in Petersburg who themselves made several attempts of direct negotiations with Berlin. They were primarily interested in creating favorable external conditions needed to suppress the liberal opposition and destroy the growing revolutionary movement inside Russia. Tsar Nicholas II and Tsarina Alexandra Fyodorovna agreed with the court "camarilla" on the necessity to conserve the existing autocratic system and to suppress the liberal opposition. However, on the other hand, they unrealistically insisted on the imperialistic visions of Russia.

Keywords: History of 20th century, First World War, imperial Germany, tsarist Russia, secret diplomacy, separate peace

Předcházející pokusy císařského Německa v letech 1914–1915 o separátní mír s carským Ruskem skončily neúspěšně.¹ V souvislosti s přípravou německé ofenzívy na západní frontě však pro Berlín znovu vyvstala otázka situace na východní frontě a vnitřní situace i mezinárodního postavení Ruska. Proto náčelník Velkého generálního štábu generál Erich von Falkenhayn předložil 7. ledna 1916 německému kancléři Theobaldovi von Bethmann-Hollwegovi přehled politické a vojenské situace: 1) *Rusko*. Vnitřní situace je velice špatná, ale přesto nedává v dohledné době žádnou naději na brzké zhroucení. Armáda není schopna na jaře žádné velké ofenzívy. Pro její hodnotu je příznačné, že jeden z nejlepších armádních sborů, stojící v Besarábii proti nijak příliš kvalitním rakouským oddílům, zatím nic nedokázal. 2) *Francie*. Vnitřní poměry a nálada jsou špatné. Armáda je však dobrá. Její morálka je lepší než před rokem. 3) *Velká Británie*. Předloha zákona o všeobecné branné povinnosti ukazuje její odhodlání vést válku až do konce. 4) Jestli může být úspěšně proveden nepřátelský výsadek v Soluni se ještě nedá říci, protože se teprve připravuje asi na konec ledna. Bulhaři se však již střetli s Brity a Francouzy u makedonského jezera Dojranu. 5) O velké ofenzívě na západě se ještě zcela nerozhodlo, ale nedá se od ní očekávat konec války, jež může přinést pouze zásadní obrat ve Francii. 6) Vnitřní a hospodářské poměry Německa však vyžadují ukončit válku do zimy 1916–1917, zároveň není žádná naděje, že nepřátelé se přikloní k míru nebo k tomu budou donuceni vojenskými údery. Proto se musí využít veškeré válečné prostředky k boji proti nepříteli a jako nejlepší bude „bezohledná ponorková válka“. Jiná volba totiž není a vůbec nezáleží na tom zda si to Němci vůbec přejí, neboť jsou k tomu prostě donuceni. 7) Velení námořnictva ujišťuje, že ponorková válka způsobí během čtyř nebo více měsíců tak citelné ztráty, že Britové nakonec ustoupí. 8) Amerika sice přeruší diplomatické styky s Německem bez vyhlášení války, pokud se přesto odhodlá k boji, tak to nezpůsobí výrazně škody Německu, protože hospodářsky se k němu chová již jako k nepříteli. 9) Nizozemsko a skandinávské státy nepomýšlejí na válku proti Německu, které má dostatek sil, aby se ubránilo Nizozemsku i Dánsku, zatímco Švédsko nezaútočí proti Německu. Jeho ozbrojené sbory jsou také schopné odrazit výsadek z Anglie v Nizozemsku nebo Dánsku. 10) Morální účinky a následky ještě ostřejšího postupu Německa ve válce mohou být politováníhodné, ale nezbyvá jiná volba a musí se nasadit veškeré prostředky k porážce nepřítele, neboť za všech okolností je třeba bojovat o další existenci Německa.²

Celkově se zhoršující situace carského impéria vyústila pádem dosavadní ruské vlády. Nový předseda ruské vlády Boris V. Šturmer ihned po svém jmenování 2. února 1916 v prohlášení pro tisk zdůraznil věrnost závazkům vůči západním spojencům a snahu carské vlády zajistit „důstojný mír“. Žádné návrhy „separátního mí-

¹ Petr PROKŠ, *Pokusy císařského Německa o separátní mír s carským Ruskem na počátku „Velké války“ (1914–1915)*, Moderní dějiny 20, 2012, č. 1, s. 61–95.

² Karl-Heinz JANßEN, *Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916)*, Berlin–Frankfurt–Zürich 1967, s. 288–289.

ru“, i kdyby byly lákavé a výhodné, nemohou vyřešit problémy, postavené před národy světa nynějším „titánským bojem“. Veliká země a veliký národ mohou uzavřít mír pouze v plné solidaritě se svými velmocenskými spojenci v pevném přesvědčení, že takový mír jim zajistí na dlouhé roky „prospěch a blahobyt“.³ Podobně ministr zahraničí Sergej D. Sazonov ve vládním prohlášení 22. února 1916 ve státní dumě zdůraznil odhodlání vést nadále válku za každou cenu až do úspěšného konce s porážkou nepřítele v pevné jednotě se svými „věrnými“ spojenci. Rusko, Francie, Anglie se již na začátku války, stejně jako později připojená Itálie a Japonsko, vzájemně zavázaly uzavřít mír výhradně společně. Musí tudíž zavrhnout „nesmyslné zvěsti o zvláštním míru“. Proto nepřítelem rozšiřované fámy o uzavření separátního míru s jakýmkoliv spojencem nemají žádné opodstatnění.⁴

V politických kruzích se potom rozhořela vášnivá diskuse o dalším směřování Ruska. Člen frakce „pravých“ poslanec Sergej V. Levašev ve státní dumě 23. února 1916 prohlásil, když Německo dosáhne svého dlouhodobě prosazovaného cíle a rozšíří vlastní hranice od Severního moře až do Perského zálivu, bude Rusko odříznuto od celého civilizovaného světa a Německo si s ním bude moci dělat co bude chtít a učiní z něj svého otroka.⁵ Představitel liberální opozice a předák „kadetů“ Pavel N. Miljukov na banketu k počtu britské parlamentní delegace 1. března (17. února) 1916 prohlásil, že válka přece nemůže skončit nerozhodně, poněvadž to nedopustí Velká Británie.⁶ V politických a zejména vojenských špičkách carského Ruska však narůstala nedůvěra vůči západním spojencům, čehož dovedně využívali stoupenci separátního míru s Německem. Jejich stanovisko jednoznačně vyjádřil list „Utro Rossiji“ 15. (2.) března 1916, když napsal: „*Anglie je odhodlána bojovat do poslední kapky krve ruského vojáka.*“⁷

Zmíněný P. N. Miljukov na zasedání státní dumy 24. března 1916 v zásadním vystoupení o zahraniční politice a zejména o zájmech Ruska při uzavření míru zdůraznil nárok Ruska na volný výjezd do svobodných moří, bez toho nemůže ukončit válku. Převaha je na straně spojenců, zatímco v Německu se stále více projevuje potřeba míru v důsledku vyčerpání. Proto nastal čas, kdy Německo samo zmírní vlastní požadavky a bude se chtít vrátit pouze k tomu, co mělo na počátku války. Přitom protivníci „zleva“ budou hovořit o nutnosti soustředit se pouze na obranu, poněvadž všechno ostatní jsou snahy o imperialistické anexe. Zatímco „zprava“ zase o nevyhnutelnosti předejít ústupky vnějšímu nepříteli posílení domácích nepřátel, protože

³ Vjačeslav S. VASJUKOV, *Vněšnjaja politika Rossiji nakanune Fevral'skoj revoljuciji 1916 – fevral' 1917 g.*, Moskva 1989, s. 16–17.

⁴ Tamtéž, s. 28.

⁵ Horst G. LINKE, *Das zarische Russland und der erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914–1917*, München 1982, s. 109.

⁶ Jevgenij D. ČERMENSKIJ, *IV Gosudarstvennaja duma u sverženije carizma v Rossii*, Moskva 1976, s. 174.

⁷ Tamtéž, s. 174.

anglické ideje jsou pro Rusko příliš nebezpečné, kdežto mnohem lepší je již vyzkoušené přátelství s německou monarchií. Proto vítá dohodu pěti spojeneckých mocností, Anglie, Francie, Ruska, Itálie a Japonska, ze dne 30. listopadu 1915, že uzavřou mír výlučně společně, čímž je jednou provždy dán konec všem řečem o separátním míru.⁸

Předák frakce „pravých“ poslanec Nikolaj Je. Markov ve státní dumě 27. března 1916 požadoval pro Rusko naprosté a bezpodmínečné opanování Istanbulu, Adrianopole (Edirne) s přilehlými oblastmi a Gallipoli, dále rozsáhlé oblasti, přiléhající k průlivům v Malé Asii; připojení Haliče, Bukoviny, Uherské (Podkarpatské) Rusi, Arménie s Trapezuntem (Trabzon) a severní Persii.⁹ Markov potom ve státní dumě 8. dubna 1916 ostře zaútočil výrokem, že ruský národ prolévá mnohem více vlastní krve, než jeho spojenci, kteří „moudře“ chrání svá vojska, aby v okamžiku uzavření míru nebyli úplně vyčerpáni. Proto by spojenci měli daň krve, kterou platí ruský národ, vynahradit nikoliv půjčkami, nýbrž přímo „subvencemi“ ve prospěch Ruska.¹⁰ Velmocenské ambice „imperiálně-nacionalistických“ kruhů se však dostávaly do stále většího protikladu s reálnými možnostmi Ruska, takže jeho vláda na svém zasedání 12. května 1916 konstatovala, že válka s Německem vede k vyčerpání Ruska.¹¹

Potom v únoru až prosinci 1916 útočila německá armáda na francouzskou pevnost Verdun. Berlín očekával rozhodný úspěch s obratem v bojích na západní frontě a následné vítězství v celé válce.¹² Německé ministerstvo zahraničí ve svém memorandu o válečné strategii 12. dubna 1916 proto zdůraznilo, že pro Německo jako ústřední mocnost Evropy je v prvé řadě nevyhnutelné zvítězit na kontinentě a seskupit kolem sebe okolní sousedy. Z této pevné evropské základny pak plánovitě vybuduje vlastní postavení a obchod ve světě. Přitom je samozřejmě vítáno jakékoliv poškození Velké Británie za války pro její poválečné překonání. Budoucí nebezpečí však spočívá v Rusku. Proto jediné možné řešení je mír na účet Ruska. Německo bude silné v Evropě po získání nadvlády na Východě. Potom nebude tak těžké dorozumění s Brity, kteří pak sladí svoje zájmy s Německem jako nejsilnější kontinentální mocností.¹³ Německé ministerstvo zahraničí tudíž stanovilo 8. května 1916 následující podmínky pro vyjednávání o separátním míru s Ruskem: 1) Ně-

⁸ Tamtéž, s. 175–176.

⁹ Anatolij V. IGNAŤJEV, *Vnešnjaia politika Vremennogo pravitel'stva*, Moskva 1974, s. 14.

¹⁰ Jevgenij D. ČERMENSKIJ, *IV Gosudarstvennaja дума u sverženije carizma v Rossii*, Moskva 1976, s. 174.

¹¹ *Sovet ministrov Rossijskoj imperiji v gody pervoj mirovoj vojny*. Bumagy A. N. Jachontova, S. Peterburg 1999, s. 331–332.

¹² Julian THOMPSON, *1916. Verdun a Somma*, Brno 2007.

¹³ Alfred von TIRPITZ, *Erinnerungen*, Leipzig 1919, s. 261.

mecku odstoupí Polsko, Litvu a Kuronsko. Bude souhlasit s tím, že perský Kurdistan, Lúristán a Chúzistán připadne Turecku. Vzdá se svých zájmů na Balkáně. Zruší předcházející kapitulace Turecka. 2) Rusko si ponechá dobyté části „turecké“ Arménie, dostane zbývající část Persie, východní Turkestán, Kukunor, Džungarsko, vnější Mongolsko, severní Mandžusko, čínské provincie Kan-su, Šen-si. Získá právo na volný průjezd jednotlivých válečných lodí přes mořské úžiny, Bospor a Dardanely.¹⁴

Potom stálý tajemník německého ministerstva zahraničí Arthur von Kemnitz předložil 17. května 1916 následující návrh již propracovaných podmínek pro uzavření míru s Ruskem:

I. *Německo*: 1) Německo přiměje Rakousko-Uhersko navrátit Rusku obsazená území východní Haliče; 2) Německo přiměje Turecko: a) poskytnout Rusku právo na průjezd jednotlivých válečných lodí přes mořské úžiny Bospor a Dardanely; b) ruskými vojsky obsazené části „turecké“ Arménie postoupit Rusku; 3) Německo uzná celou Persii, s výjimkou Turecku náležejících provincií – perský Kurdistan, Lúristán a Chúzistán – jako sféru ruských zájmů, stejně jako Afghánistán; 4) Německo rozšíří původní souhlas s nároky Ruska na severní Persii na celou Persii i Afghánistán; 5) Německo uznává ruské a japonské sféry zájmů v Číně; 6) Německo předá Japonsku své politické a hospodářské výhody na Šantungském poloostrově; 7) Německo přiměje, pokud si to bude Japonsko přát, „Schantung-Eisenbahn-Gesellschaft“ předat veškerá svá práva Japonsku za plné odškodnění; 8) Německo předá Japonsku Karolinské, Mariánské a Marshallovy ostrovy, avšak na jednom z nich si ponechá telegrafní stanici; 9) Německo převezme veškeré náklady na internaci svých válečných zajatců v Rusku a Japonsku, totéž však očekává také od nich; 10) Německo přizná Rusku pro veškerou budoucnost největší výhody a průvozní cla jaké poskytuje pouze Rakousko-Uhersku, která nepřekročí 20 % hodnoty dopravovaného zboží.

II. *Rusko*: 1) Rusko předá Německu Kuronsko a Litvu; 2) Rusko postoupí Německu a Rakousko-Uhersku území západně od linie Němen – Grodno – Brest-Litevský – horní Bug, včetně obou jmenovaných měst Grodno a Brest-Litevský. Uvedená území si mezi sebou rozdělí Německo a Rakousko-Uhersko; 3) Rusko se zřekne svých zájmů na Balkáně a vyhlásí souhlas s následujícím: a) úpravu srbské otázky přenechá Rakousko-Uhersku a Bulharsku; b) Černá Hora bude existovat v hranicích před balkánskými válkami a uzavře vojenské spojení s Rakousko-Uherskem, kterému přizná právo na obsazení Podgorice; c) úpravu balkánské otázky přenechá Rakousko-Uhersku, Bulharsku a Řecku; 4) Rusko podle příkladu centrálních mocností zruší předcházející kapitulace Turecka; 5) Rusko se zřekne za náhradu svých železničních koncesí v asijském Turecku a nebude nadále podporovat snahy ruských provozovatelů na jejich opětovné získání; 6) Rusko přenechá Turecku perský Kurdistan, Lúristán a Chúzistán; 7) Rusko uzná území 18 provincií, s výjimkou Kan-su,

¹⁴ Fritz FISCHER, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf 1964, s. 289.

ve vnitřním Mongolsku a jižní Mandžusko jako sféru zájmů Japonska, které si samo vypořádá zdejší nároky s Ruskem; 8) Od ruských úřadů předtím vyhnané osoby na všech odstoupených územích se mohou vrátit zpátky; 9) Rusko dovolí ruským poddaným německé národnosti (jazyka) vystěhovat se do Německa za součinnosti německých úředních orgánů; 10) Rusko poskytne plnou náhradu škod způsobených ve Východním Prusku, Haliči a Bukovině. Pokud nebude schopno je zaplatit najednou, tak je bude splácet ročními splátkami Německu a Rakousko-Uhersku; 11) Rusko se zřekne nedoplatků předcházejících válečných náhrad od Turecka; 12) Rusko nahradí škody poddaných Německa a Rakousko-Uherska způsobených během války na svém území; 13) Rusko nahradí centrálním mocnostem náklady na internaci jeho válečných zajatců; 14) Rusko poskytne Německu pro veškerou budoucnost doložku nejvyšších výhod. Rusko uzavře s centrálními mocnostmi obchodní smlouvu a stávající státní smlouvy zůstanou v platnosti.¹⁵

Německo v údajné „vstřícnosti“ vůči mocenským nárokům Rusko se však snažilo především odvrátit jeho nároky z Evropy, kromě určitých ústupků v Haliči, a nasměrovat je do jiných částí světa. Přitom by se ruské nároky nepochybně střetly se zájmy Velké Británie ve východním Středomoří a také na Středním východě a zároveň se zájmy Japonska na Dálném východě. Německo tím ve skutečnosti sledovalo vnesení rozkolu do bloku dohodových spojenců, zejména mezi Rusko a Velkou Británií, s cílem mezinárodně izolovat a donutit carské impérium k podepsání separátního míru.

Berlín si byl totiž dobře vědom těžké situace Ruska a tak znovu předložil nabídku separátního míru prostřednictvím osvědčených podnikatelských a bankovních kruhů. Německý podnikatel Hugo Stinnes rokoval 13. května – 9. června 1916 ve Stockholmu o vyhlídkách na případné uzavření separátního míru Ruska s Německem s náměstkem ruského ministra financí Josefem Kolyškem, který nejprve poukázal na překážky, které stojí v cestě mírovému vyjednávání. Především odmítavý a přímo tvrdohlavý postoj cara Mikuláše II, dále závislost Ruska na zahraniční politice Velké Británie a bezvýchodnost vnitropolitického vývoje v Rusku. Svoji roli samozřejmě hraje také situace na frontě s Tureckem a na druhé straně s Rakousko-Uherskem. Rozhodující však budou podmínky takového míru, neboť pro Rusko je přijatelné následující: 1) úprava územních otázek bude sice vycházet ze stávajících „vojenských“ hranic, když Rusko se vzdá Polska a Kuronska, avšak jako náhradu získá většinu Haliče. Polská otázka bude řešena poskytnutím autonomie a zahrnutím polského území do německé celní unie. Přesto požaduje Rusko navrácení Vilna (Vilnius), Kovna (Kowna) a Grodna; 2) ruské zájmy v Malé Asii budou rozšířeny až na pobřeží Turecka; 3) Rusko získá volný průjezd Dardanelami. Stinnes se samozřejmě

¹⁵ André SCHERER – Jacques GRUNEWALD (eds.), *L'Allemagne et les problèmes de la paix*. Pendant la première guerre mondiale. Documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires étrangères. I. Des origines à la déclaration de la guerre sous-marine à outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 252, s. 337–339. (Dále citováno AAP).

s ohledem na spojenecké Turecko vyslovil nejvíce proti druhému bodu, avšak přislíbil vysondovat stanovisko německého ministerstva zahraničí. Proto odeslal zprávu o výsledcích vyjednávání 17. června 1916 do Berlína.¹⁶ Německý státní tajemník Zahraničního úřadu Gottlieb von Jagow však odmítl nadále pokračovat v rozhovorech, dokud ruská strana jasně a nedvojsmyslně nevyjádří ochotu k uzavření míru s Německem.¹⁷

Přesto pokračovaly další kontakty. Při návratu delegace ruské státní dumy z Londýna přes Švédsko do Petrohradu v červenci 1916 diplomat německého velvyslanectví ve Stockholmu Olaf Aschberg zprostředkoval setkání německého bankéře Fritze Warburga s vedením ruské delegace ve svém bytě. Role hostitelky se ujala jeho manželka, která právě ve zmíněném bytě pravidelně organizovala uzavřený „salon“ pro vybrané politické a kulturní osobnosti.¹⁸ Zmíněný německý bankéř Fritz Warburg hovořil 6. července 1916 ve Stockholmu o vzájemných vztazích obou velmocí a případném ukončení války s místopředsedou ruské dumy Alexandrem D. Protopovovem a členem státní rady „okjabristou“ hrabětem Dmitrijevem A. Olsufjevem. Oba ruští představitelé nejprve zdůraznili, že případné snahy Ruska o vystoupení z války může překazit Velká Británie. Přitom hraje svou nepříznivou roli také dlouhodobá „orientální“ politika Německa proti Rusku a opozice Německa proti „dardanelské“ politice Ruska. Warburg však namítal, že hlavním protivníkem Ruska v dardanelské otázce je přece Velká Británie. Německo, které má v Rusku velké hospodářské zájmy, si nepřeje válku s Ruskem, jemuž je připravenou vyjít vstříc při řešení otázky průlivů, avšak nepřistoupí na obsazení Istanbulu. V následném rozhovoru si obě strany vyjasňovaly konkrétní válečné cíle. Podle ruských vyjednávačů dohodoví Spojenci usilují o zajištění trvalého míru, který znemožní světovou nadvládu Německa a zajistí svobodu malým národům. Rusko si ještě přeje nezávislé Polsko. Warburg zase oponoval, že Německo neusiluje o světovou nadvládu, rovněž chce trvalý mír a zajištění svobody malých národů. Proto uzná samostatnost Belgie, která se však hospodářsky musí orientovat na Německo, podobně také uzná samostatnost Polska. Přitom neexistuje žádné „pruské“ Polsko, i když Poznaňsko je kulturně a hospodářsky propojeno s Německem, které nepřipustí jeho odtržení. „Rakouské“ Polsko může být odloučeno od habsburské říše, jedině, když se pak celé Polsko těsně spojí s Rakous-Uherskem. Současně se nacházejí stará německá území v Kuronsku a Litvě, proto se zde projevuje problém se stanovením přirozených nebo kulturních hranic. Podobně jako Rusko podle národního hlediska zase usiluje o určité části Haliče a Rusínska. Otázka válečných náhrad může být řešena v rámci celkových hospodářských vztahů Ruska s Německem, které má však ještě hospodářské

¹⁶ Tamtéž, dok. č. 272, s. 370–373.

¹⁷ Rafail Š. GANELIN, *Storonniky separatnogo mira s Germaniej v carskou Rossii*, in: *Problemy istorii meždunarodnyh otnošenij*. Sbornik statěj pamjati akademika E. V. Tarle, Leningrad 1972, s. 142.

¹⁸ Stuart R. TOMPKINS, *The secret War 1914–1918*, Victoria 1981, s. 21–22.

zájmy také v koloniích. Přitom rozdílnost mírových podmínek válčících mocností znesnadňuje uzavření všeobecného míru. Naproti tomu Německo a Rusko se spolu snadněji domluví, třeba také na řešení otázek Balkánu.¹⁹

Protopopov o tomto rokování po návratu do Petrohradu ve státní dumě vypo- věděl: Warburg zdůrazňoval bezvýchodnost války a dalších obětí. Světovou válku vyvolala Anglie a nese tak odpovědnost za milionové ztráty. Přátelství s Anglií, která vždy vedla lživou politiku a klamala své spojence, je nevýhodné pro Rusko, zatímco přátelství s Německem poskytne Rusku mnohem více. Německo chce pouze spravedlivé úpravy hranic, protože Kuronsko musí patřit Německu a nikoliv Rusku, kdežto o Lotyších nehodlá mluvit, to je podružnost. Je třeba obnovit Polsko v etno- grafických hranicích pouze z rakouského a ruského záboru původního Polska, poně- vadž v samotném Německu žádní Poláci nejsou, ale jenom Němci. Alsasko musí zůstat v Německu a Lotrinsko může být vráceno Francii. Belgie bude obnovena při zajištění hranic Německa. Srbsko je nyní v těžkém postavení, avšak taková je válka. Německo nemá nic proti záměrům Ruska zabrat Halič, Bukovinu a průlivy Bospor a Dardanely, pokud je se svými spojenci opanuje, avšak tvrdě stojí na nezvratnosti západních hranic Ruska, jak se nyní vytvořily. Anglie však svazuje vůli ruského pa- novníka, když mu zakazuje uzavřít separátní mír.²⁰ Potom ruský car Mikuláš II. při- jal 31. července 1916 nejprve Olsufjeva a následujícího dne Protopopova, kteří jej informovali o průběhu rozhovorů. Panovník shledal rokování „zajímavým“, avšak požádal oba, aby nic z toho neproniklo na veřejnost.²¹

Prodohodové kruhy v Rusku i dohodoví západní spojenci však byli znepoko- jeni vyhlídkou na separátní mír Ruska s Německem. Proto předseda státní dumy Michail V. Rodzjanko po rozhovoru s předsedou ruské vlády B. V. Šturmerem 24. července 1916 prohlásil, že „... veškeré řeči o separátním míru jsou hloupými žvásty“.²² Předseda ruské vlády B. V. Šturmer u příležitosti druhého výročí vypuk- nutí války 1. srpna 1916 prohlásil, že carská vláda se svými věrnými spojenci pove- de s veškerou rozhodností válku až do naprostého vítězství za osvobození Evropy od německé nadvlády.²³ Ruská vláda na svém zasedání 8. srpna 1916 přesto projedná- vala doporučení náčelníka správy dělostřelectva ministerstva války generála Alexeje A. Manikovského o ponechání armády v plné bojové pohotovosti v průběhu vyjed-

¹⁹ AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 281, s. 391–398.

²⁰ Vladimir P. SEMENNIKOV, *Politika Romanovych nakanune revoljucii. (Ot Antanty – k Germanii) po novym dokumentam*, Moskva 1926, s. 39–41.

²¹ Jevgenij D. ČERMENSKIJ, *IV Gosudarstvennaja дума u sverženije carizma v Rossii*, Moskva 1976, s. 190.

²² Vjačeslav S. VASJUKOV, *Vněšnjaja politika Rossiji nakanune Fevral'skoj revoljucii 1916 – fevral' 1917 g.*, Moskva 1989, s. 188.

²³ Tamtéž, s. 201.

návání o míru, „... protože na novém Berlínském kongresu musíme být silní“.²⁴ Petrohrad tudíž nevyklučoval případné rokování s Německem, pokud mu zajistí naplnění základních velmocenských cílů Ruska, zejména nároky vůči Turecku a Rakousko-Uhersku. O tom svědčilo mimo jiné i odvolání prodohodového S. D. Sazonova, který byl rozhodným protivníkem separátního míru s Německem, dne 20. července 1916 z funkce ministra zahraničí, kterou převzal přímo premiér B. V. Štjurma. Britský velvyslanec v Petrohradě George W. Buchanan v telegramu do Londýna 18. srpna 1916 zdůraznil úpornou snahu Štjurma a cara Mikuláše II. zachránit nedotknutelnost samoděržaví. Jestliže panovník bude nadále naslouchat nynějším reakcionářským rádcům, tak se obává výbuchu revoluce v Rusku. Ruský velvyslanec v Londýně Alexander K. Benckendorff v telegramu do Petrohradu 14. září 1916 zdůraznil, že výměna ruského ministra zahraničních věcí je zde považována za obrat zahraniční politiky Ruska.²⁵

Germanofilské kruhy Petrohradu tato personální změna povzbudila k vystupňování snah o uzavření separátního míru s Německem. Od německého vyslanectví v Sofii dorazila do Berlína 16. října 1916 nabídka „ruského dvora“, kterou zprostředkoval dopisovatel nizozemských novin, spřízněný s panující černohorskou dynastií Petrovič-Njegoš. Pocházela zřejmě od germanofilské části „dvorských kruhů“ a navrhovala uzavření míru za následujících podmínek: 1) zmezinárodnění Istanbulu a průlivů Bosporu a Dardanel do hloubky pěti kilometrů od mořského pobřeží; 2) přeměna „turecké“ Arménie v autonomní nárazníkový stát pod mezinárodním protektorátem (navrhovatelé měli zřejmě na mysli jako „protektora“ Rusko); 3) volnou ruku pro Německo v jižní Anatólíi (Malé Asii); 4) výrazné rozšíření severní, západní a jižní hranice Bulharska s podmínkou, že bude napomáhat mírovému řešení; 5) plná autonomie pro Finsko a základě personální unie s ruským carským domem; 6) nezávislost Polska pod společným protektorátem, Ruska, Německa a Rakousko-Uherska. Berlín konzultoval tyto návrhy s Vídní a Sofií, které se přimlouvaly za pečlivé posouzení zmíněných návrhů. Němci však zanedlouho po vítězství nad Rumunskem uvedenou nabídku rozhodně odmítli.²⁶

Mezitím se však zmíněná ofenzíva proti Verdunu nevyvíjela pro Německo příliš úspěšně. V průběhu ostrých srážek a značných ztrát na západní frontě generál E. von Falkenhayn podal 28. května 1916 kancléři Th. von Bethmann-Hollwegovi další zprávu o politické a vojenské situaci: 1) Bezohledná ponorková válka donutí nepochybně do sklonku podzimu všechny nepřátele k míru. 2) Také bez ponorkové války se vybojuje do konce zimy 1916–1917 vítězný mír a bude zlomena Francie.

²⁴ *Sovet ministrov Rossijskoj imperiji v gody pervoj mirovoj vojny*. Bumagy A. N. Jachontova, S. Peterburg 1999, s. 348–349.

²⁵ Vjačeslav S. VASJUKOV, *K voprosu o sepratnom mire nakanune Fevral'skoj revoljucii*, Istoričeskije zapiski 107, Moskva 1982, s. 121–123.

²⁶ Anatolij V. IGNAŤJĚV, *Vnešnjaja politika Vremennogo pravitel'stva*, Moskva 1974, s. 49–50.

3) Podle výsledků vojenských operací proti Itálii a Verdunu se projednají v druhé polovině července 1916 další válečné plány s Rakousko-Uherskem pro velký úder na západě s pomocí rakouského těžkého dělostřelectva. 4) Se zálohami mužstva vydrží Německo do října 1917 a Rakousko-Uhersko do jara 1917. O suroviny pro výrobu děl a munice je v současné době zatím postaráno. Kaučuku je nyní již naprostý nedostatek, takže je třeba si pomoci jiným způsobem. 5) Dosavadní operace proti Verdunu přinášejí velice pomalé výsledky, takže je třeba zahnat Francouze do stále těsnějšího kotle palby německého dělostřelectva. Jak dlouho to při obrovských ztrátách Francouzi ještě vydrží se nedá předvídat. 6) V případě vítězného míru si Německo musí z hospodářských důvodů zajistit území Briey a další oblasti Lotrinska, zejména Douaumont a Houdraumont, horskou závoru u Belfortu a přesunutí německých hranic na západní svahy Vogés. 7) S odtržením Francie od Velké Británie a připojením k centrálním mocnostem se může počítat až bude Francie u konce svých sil. Potom se prosadí podmínky míru uvedené v předcházejícím bodě, které jsou absolutně nutné pro zajištění budoucnosti Německa. 8) Německé ztráty před Verdunem činí 30 000 vojáků měsíčně a zatím dosáhly 134 000 vojáků. 9) Britové nepomýšlejí na ofenzívu k podpoře Francouzů, ale zůstanou v obraně a budou útočit pouze v oblasti Malé Asie a Suezského průplavu. 10) Zaútočit v Haliči však chtějí Rusové, které musí odrazit vojáci Rakousko-Uherska s německými zálohami na východní frontě.²⁷

Zakrátko počátkem června 1916 skutečně začala na východní frontě ruská ofenzíva pod velením generála Alexandra A. Brusilova. Ruská vojska prorazila nepřátelské pozice a do září 1916 postoupila o 80–150 kilometrů na západ. Současně tím ulehčila těžké postavení spojenců na západní frontě, kteří odráželi německé útoky u Verdunu.²⁸ V důsledku válečných neúspěchů na západní i východní frontě se dále vyhrcovaly rozpory v nejvyšším vedení císařského Německa. Politické kruhy, které byly spíše pro uzavření čestného míru na východě, a armádní velení, které se spoléhalo především na vojenské řešení na západě, začaly opět diskutovat o dalším postupu. Německý ministr financí Karl Helfferich počátkem července 1916 v informacích pro vedení spolkových států zdůraznil, že Německo musí volit mezi Velkou Británií nebo Ruskem a budoucím mírem si zajistit záda proti jednomu z těchto hlavních nepřátel. Výsledek však vypadá spíše pro Brity a proti Rusům. Ruský program je neslučitelný s postavením Německa jako mocnosti „západoevropské kultury“ a jeho vztahy s Rakousko-Uherskem, Balkánem a Tureckem. Je možné vytvoření „sfér vlivu“ mezi Velkou Británií a Německem, které nepotřebuje žádné loďstvo pro možné oslabení Ruska. Britské zájmy tak dovolují Německu naplno pracovat proti Rusku. Rozhodný postoj proti němu dává Německu pro jeho postup ve světové

²⁷ Karl-Heinz JANßEN, *Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916)*, Berlin–Frankfurt–Zürich 1967, s. 289–290.

²⁸ František MARVAN, *Brusilovova ofensiva roku 1916*, Praha 1937; Timothy C. DOWLING, *The Brusilov offensive*, Bloomington 2008.

válce opět „mravní“ základy, které spočívají v záštitě Rakousko-Uherska a nikoliv v boji za svobodu moří. Rozhořčení německého veřejného mínění vůči Velké Británii je tedy třeba nasměrovat proti Rusku.²⁹ Státní tajemník Zahraničního úřadu G. von Jagow zase v osobním dopise princí Maxi Bádenskému 5. července 1916 litoval porážky Rakousko-Uherska na východě, neboť zničila veškeré vyhlídky na vítězství, když zvláště nyní Francie spěje ke zhroucení. Naproti tomu však Velká Británie a Rusko pokračují v boji. Osobně sice odmítá „*Pax Britanica*“, nicméně přesto musí Německo uzavřít jakýkoliv příznivý mír. Rusové však o něm nyní nechtějí ani slyšet, takže nevidí jinou možnost, jak toho dosáhnout. Chybí totiž rozhodná vůle k ochromení stávající moci, proto „*mužik musí dále krváčet*“. Státní podtajemník německého Zahraničního úřadu A. Zimmermann zmíněnému princí 2. srpna 1916 písemně potvrdil převládající názor politického vedení císařského Německa, že válku lze co nejdříve dovést k vítěznému konci jedině při uzavření separátního míru s Ruskem, bohužel „*válečná strana*“ s tím příliš nesouhlasí, poněvadž soustřeďuje hlavní pozornost na Verdun, a proto zanedbává Východ.³⁰

Vojenské vedení také vystřízlivělo z přehnaného optimismu. Náčelník Velkého generálního štábu generál E. von Falkenhayn označil 18. července 1916 ve zprávě německému kancléři Th. von Bethmann-Hollwegovi vojenskou situaci centrálních mocností za špatnou až kritickou, poněvadž na východní frontě se zhroutila rakousko-uherská vojska, takže nastalo velké nebezpečí v Karpatech. Na západní frontě zase německé jednotky čelí francouzsko-britské ofenzívě, která stojí hodně krve a územních ztrát, přičemž v důsledku dosavadních rozsáhlých bojů se musí šetřit municí. Potom generál E. von Falkenhayn ve svém memorandu 21. srpna 1916 připustil, že nyní Německo nemůže rozhodně vojensky porazit Rusko, neboť při obrovském náporu, který se řítí na Německo, nemá k tomu dostatek sil. Každý jejich přesun určitým směrem totiž nevyhnutelně vyvolá nebezpečné oslabení na jiném úseku fronty, jež může znamenat zničení Německa, poněvadž každý omyl německého velení okamžitě využije nepřítel.³¹

Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg proto v dopise císaři Vilémovi II. 16. srpna 1916 zdůraznil, že probíhající nepřátelská ofenzíva na východě i západě znemožňuje případné dorozumění s Ruskem. V něm se přitom systematicky stabilizuje vysloveně „reakcionářský režim“, vyvolávající vyostření všech vnitřních problémů, narůstající rozladěnost proti Británii, hospodářské a finanční potíže, jako projevy válečného vyčerpání. Avšak také rakouský spojenec má velké vnitřní problémy, když obyvatelstvo propadá otupělému zoufalství a touží po uzavření třeba i špatného míru. Velení armády se zase soustřeďuje především na „privátní“ válku proti Itálii, takže je třeba přesunout některé vojenské síly Německa na východ jako

²⁹ Alfred von TIRPITZ, *Erinnerungen*, Leipzig 1919, s. 261–262.

³⁰ Max von BADEN, *Erinnerungen und Dokumente*, Berlin und Leipzig 1927, s. 23–24.

³¹ Karl-Heinz JANßEN, *Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916)*, Berlin–Frankfurt–Zürich 1967, s. 244 a 296–298.

jediný prostředek jak zabránit naprostému rozpadu habsburské říše a porážce ve válce. Děsivé slábnutí Rakousko-Uherska tak nutí Německo, aby se zřeklo akcí na západě, které nejsou tak nezbytné. Proto není třeba se vzdávat ani nadějí na vznik příznivější úředních poměrů pro dosažení žádoucích výsledků v Petrohradě.³² Německý velvyslanec ve Vídni Heinrich von Tschirschky v depeši státnímu tajemníkovi Zahraničního úřadu Gottliebovi von Jagowovi 19. srpna 1916 o postoji habsburské říše k separátnímu míru zdůraznil, že její představitelé si přejí ukončení války. Předseda uherské vlády Tisza proto tajně vyjednává s Bukureští o odstoupení Bukoviny. Ovšem takové špatné „obchody“ na východě se mohou obrátit proti Německu. Ministr zahraničí Burián zase požaduje vyřešení polské otázky bez ohledu na Rusko, čímž ohrožuje možnost uzavření separátního míru právě s Ruskem.³³

Pro případné dorozumění s Ruskem hrála však významnou roli „polská otázka“, tedy přerozdělení území „ruského“ záboru původního Polska, takzvané Kongresovky, mezi Německem a Rakousko-Uherskem.³⁴ Pruská vláda pod vedením německého kancléře Th. von Bethmann-Hollwega k tomu 19. srpna 1916 zaujala stanovisko, že obnovení zcela samostatného Polska bude menším zlem, než ustavičné spory s Rakousko-Uherskem. Navrácení Polska zpátky Rusku připadá v úvahu jedině při uzavření separátního míru, avšak pouze v podobě autonomie. Přitom přístup Německa k Rusku musí být zcela jiný než vůči Francii, Itálii a Velké Británii.³⁵ Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg potom v dopise novému náčelníkovi Velkého generálního štábu polnímu maršálovi Paulovi von Hindenburgovi 29. září 1916 poukázal na vyostřující se problémy spojeneckého Rakousko-Uherska, které je proto nutné těsně politicky a hospodářsky připoutat k Německu. Avšak problémem jsou rozhárané vnitřní poměry a prohlubující se nedorozumění mezi oběma částmi podunajského mocnářství, zejména hospodářské vyrovnávání mezi Rakouskem a Uherskem. Dále také vojenské záležitosti jako je odpor Maďarů proti snahám o zavedení němčiny jako „armádní řeči“ také v Uhersku, což narušuje vojenské vztahy habsburské říše s Německem. Přitom politický program o přestavbě Rakousko-Uherska na základě národních států stěží povede k regeneraci monarchie a spíše vyvolá odpor Uherska. Další osud monarchie přitom závisí na uzavření míru a zajištění vládnou-

³² AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 306, s. 433–435.

³³ Tamtéž, dok. č. 310, s. 438–439.

³⁴ Podrobněji o přístupu obou centrálních mocností k „polské otázce“ srov. Jan ŽUPANIČ, *Rakousko-Uhersko a polská otázka za první světové války*, Praha 2006; Damian SZYMCZAK, *Między Habsburgami a Hohenzollernami. Rywalizacja niemiecko-austro-węgierska w okresie I wojny światowej a odbudowa państwa polskiego*, Kraków 2009; Piotr MIKIETYŃSKI, *Niemiecka droga ku Mitteleuropie. Polityka II Rzeszy wobec Królestwa Polskiego (1914–1916)*, Kraków 2009.

³⁵ AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 311, s. 440–454.

cího postavení německého živlu v Rakousku a maďarského v Uhersku. Habsburská říše není schopna nadále pokračovat ve válce a upřednostňuje uzavření separátního míru s nepřáteli za značných obětí pod poručnictvím Německa.³⁶

Současně nastala nová situace, když Rumunsko 27. srpna 1916 vyhlásilo válku Rakousko-Uhersku. Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg potom 2. září 1916 v depeši německému velvyslanci ve Washingtonu Johannovi von Bernstorffovi zhodnotil pozici Německa následovně: Naše západní fronta stojí pevně. Východní fronta se po vyhlášení války Rumunsku přirozeně poněkud zhoršila. Prolomení fronty nebo zhroucení Rakousko-Uherska zatím nehrozí. Turecko a Bulharsko jsou spolehlivé. Řecko je nejisté. Zmenšily se naděje, že válečné vyčerpání donutí Rusko nebo Francii k míru ještě před nástupem zimy. Když na východní frontě nedojde k žádné velké katastrofě, tak se ukazuje možnost zprostředkování míru americkým prezidentem Woodrowem Wilsonem, když Německo zaručí obnovení Belgie. V opačném případě musíme zvážit možnost neomezené ponorkové války.³⁷ K tomu generální ubytovatel německé armády generál Erich Ludendorff na zasedání korunní rady císařského Německa 11. září 1916 prohlásil, že Berlín může přistoupit na mírové rozhovory pouze v případě, pokud Německo získá všechno pro budoucí zajištění svého ekonomického a vojenského rozvoje a nastolený mír umožní „klidně vyčkávat na novou obrannou válku“.³⁸

Zároveň na přijatelné ukončení války naléhaly také vlivné podnikatelské kruhy. Německý velkopřemyslník Fritz Thyssen se prostřednictvím poslance katolické strany „Zentrum“ na říšském sněmu Matthiase Erzbergera obrátil 16. září 1916 na německou vládu dopisem, v němž zdůraznil, že Německo nemůže nadlouho vést válku na všech frontách. Proto musí něco udělat. Dorozumění s Velkou Británií a Francií je vyloučeno, takže zůstává jedině Rusko. Shodu s ním však ztěžuje nemožnost Německa poskytnout mu více „koncesí“ na Balkáně a také v Istanbulu, poněvadž má svázané ruce spojenectvím s Bulharskem a Tureckem. Rusko chce rovněž získat přístup k moři přes Persii, kvůli čemuž má velké problémy. Současně může získat na severu přístup k moři přes Švédsko a Norsko, na které není třeba brát ohled jako na Bulharsko a Turecko. Německo tedy musí přinést těžké oběti, jinak prohraje válku, protože mu docházejí potraviny i suroviny a hrozí sociální nepokoje.³⁹

Vnitřní poměry a mezinárodní postavení Německa projednávala 8. října 1916 pruská vláda pod vedením německého kancléře Th. von Bethmann-Hollwega. Konstatovala trvající nebezpečí silného Ruska pro Německo, které proto musí řešit pol-

³⁶ Tamtéž, dok. č. 333, s. 482–484.

³⁷ Tamtéž, dok. č. 319, s. 465–466.

³⁸ Jurij A. PISAREV, *Pervaja mirovaja vojna i problema sepratnogo mira*, Novaja i novejšaja istorija, 1985, č. 6, s. 50.

³⁹ AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 322, s. 467–468.

skou otázku ve svůj prospěch při využití protiruských postojů Poláků pro zajištění východních hranic proti Rusku. Polsko se tudíž musí stát předpolím Německa v případě nového konfliktu s Ruskem. Nezávislý polský stát musí být v těsném vojenském a hospodářském svazku s Německem se silnou pozicí německého kapitálu v zemědělství, průmyslu a dopravě podobně jako Rakousko. Na druhé straně ovšem vyhlášení samostatného polského státu může zničit vyhlídky na separátní mír s Ruskem, který však bude záviset také na vojenské síle Německa.⁴⁰ Nadále proto pokračovaly sondáže o možnosti separátního míru s Ruskem. Na podzim 1916 jeden „germanofilský“ Rus hovořil o trvajících možnosti na uzavření míru Německa a Ruska s admirálem Alfredem von Tirpitzem, který nastínil následující požadavky Berlína: S konečnou platností musí být vyřízena otázka Srbska, včetně známých deseti bodů rakousko-uherského ultimata z roku 1914, ostatní záležitosti rozhodne smírný soud, s vyloučením porážky Rakousko-Uherska. Německo si přeje strategické zajištění Východního Pruska proti náhlému přepadení úpravami hranice na řece Narew. Jako protihodnotu nabízí Rusku odpovídající část východní Haliče, zatímco Rakousko dostane sandžak Novi Pazar a Albánii. Když Rusko uzavře svazek s Německem, tak mu zprostředkuje průchod ruských válečných lodí přes Dardanely a jeden ostrov v Marmarském moři i spoluúčast Ruska na využití Bagdádské železnice, také mu přenechá Persii a převezme ruské dluhy vůči Francii. Rusko zase zprostředkuje Německu mír s Japonskem. Co se týče Istanbulu, tak Rusové musejí pochopit, že Německo nemůže nechat Turecko padnout, avšak může rokovat o pozvolné změně své turecké politiky.⁴¹

Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg v dopise náčelníkovi Velkého generálního štábu polnímu maršálovi P. von Hindenburgovi 10. října 1916 varoval před proklamací samostatného polského státu, poněvadž zničí možnost separátního míru s Ruskem, které se asi těžko smíří se ztrátou Kongresového Polska, a zhorší pozice stoupenců míru v samotném Rusku.⁴² Zároveň maršála požádal o posouzení stávající situace Ruska. Hindenburg obratem 13. října 1916 odpověděl, že vojenská situace carské říše nějakou jistotu pro brzkou dohodu s Ruskem zatím neposkytuje, neboť jedině jasná vůle k vítězství ve válce může přinést Německu mír.⁴³ K tomu bylo třeba udržet také jednotu německých spojenců, zejména Bulharska, v němž působily silné rusofilské tradice. Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg proto v dopise bulharskému carovi Ferdinandovi I. ze dne 23. října 1916 vysvětloval politiku Berlína vůči Rusku, které zůstává „*nevyzpytatelnou Sfingou*“, znavenou marným bojem. Ruským válečným cílem je získání Istanbulu, jehož dosažení se ztrácí.

⁴⁰ Tamtéž, dok. č. 341, s. 492–508.

⁴¹ Alfred von TIRPITZ, *Erinnerungen*, Leipzig 1919, s. 270–271.

⁴² AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 344, s. 510–513.

⁴³ Theobald von BETHMANN HOLLWEG, *Betrachtungen zum Weltkrieg*, 2. Teil, *Während des Krieges*, Berlin 1921, s. 94–95.

Poslední zbývající cesta Ruska do Istanbulu je přes Rumunsko. Proto bulharská, německá a rakousko-uherská vojska musejí zaútočit na východní Rumunsko, aby definitivně pohřbily balkánské aspirace Ruska a ukončily tak válku na východě. Rusko musí pochopit, že velká historická mise, kterou s centrálními mocnostmi nerozlučně spojené Bulharsko završuje na Balkáně pro spojení Východu se Západem, je nezníčitelná.⁴⁴

Pruská vláda pod vedením německého kancléře Th. von Bethmann-Hollwega proto 24. října 1916 opět projednávala ustavení autonomního polského státu, opírajícího se o Německo, jako „nárazníkového“ státu proti Rusku. Podle účastníků zasedání to sice nepochybně ztíží uzavření separátního míru s Ruskem, kterého však lze zase dosáhnout jedině, když se Německo zřekne očekávaných vojenských výhod v Polsku. Jestliže proklamace polského státu skutečně zabrání separátnímu míru s Ruskem, tak to musejí posoudit diplomaté.⁴⁵ Nakonec jako protiváhu vůči záměrům Dohody a zejména Ruska vyhlásily centrální mocnosti Německo a Rakousko-Uhersko pro své „zábory“ i obsazené území „ruského záboru“ původního polského státu 5. listopadu 1916 obnovení Polského království.⁴⁶ Tím však padly naděje na dosažení separátního míru s Ruskem. Právě nastupující nový státní tajemník Zahraničního úřadu císařského Německa Arthur Zimmermann v poselství švédskému ministrovi zahraničí Knutovi Wallenbergovi 23. listopadu 1916 žádal, aby sdělil ruskému vyslanci, že požadavek Ruska na obsazení mořských úžin Bosporu a Dardanel je pro Německo zcela mimo diskusi. Rusko může pouze získat právo užívat tuto vodní cestu na základě dohody s Tureckem.⁴⁷

Proti vyjednávání s Německem se však stavěly „prodohodové“ proudy v Rusku. Představitel liberální opozice a předák „kadeťů“ P. N. Miljukov v ostrém vystoupení ve státní dumě 14. listopadu 1916 označil politiku Štjurmery vlády za „hloupost a zradu“. Zejména tajná vyjednávání o „*hanebném míru*“ s Německem, o který usiluje „*hrstka podezřelých osob*“, rozhodujících pouze podle „*vlastních a nízkých zájmů o důležitých státních záležitostech*“. Potom obvinil „*dvorskou stranu*“ seskupenou kolem carevny z tajné přípravy separátního míru s Německem. Panující moc se snaží ukončit válku, třeba i nerozhodně, také prostřednictvím vyprovokování lidového pozdvižení, které by sloužilo jako argument pro ukončení války. S takovou vládou není možné dovést Rusko k vítězství, proto „*dumská většina*“ povede všemi

⁴⁴ AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 350, s. 521–524.

⁴⁵ Tamtéž, dok. č. 351, s. 525–531.

⁴⁶ Tomáš ZAHRAVNÍČEK, *Jak vyhrát cizí válku. Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918*, Praha 2000, s. 50–51.

⁴⁷ AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, s. 488, pozn. č. 5.

zákonnými prostředky boj proti vládě, dokud neodstoupí.⁴⁸ Na takto vyhocené a otevřeně obvinění musela ruská vláda samozřejmě okamžitě reagovat odpovídajícími kroky.⁴⁹ Předseda ruské vlády a ministr zahraničí B. V. Štjurner proto nařídil rozeslat 16. listopadu 1916 všem diplomatickým zastupitelstvím Ruska ve spojenecských státech cirkulární telegram. V něm odmítl veškeré zvěsti o tajných rozhovorech Ruska s Německem o uzavření separátního míru a vyslovil odhodlání pokračovat v těsné jednotě se Spojenci ve válce až do konečného vítězství.⁵⁰ Jeho vláda přesto pod silicím tlakem vnitřní opozice padla. Nový předseda ruské vlády Alexandr M. Trepov 2. prosince 1916 ve státní dumě prohlásil, že Rusko nesloží zbraně, ale naopak bude bojovat do posledního vojáka dokud nebude dosaženo konečného vítězství nad Německem. Přitom odmítl uzavření „předběžného“ a tím spíše „separátního“ míru odděleně od Spojenců.⁵¹ Nový ministr zahraničí Nikolaj N. Pokrovskij se rovněž ve státní dumě 15. prosince 1916 vyslovil pro pokračování ve válce v jednotě se spojenci až do rozhodujícího vítězství a odmítl návrhy centrálních mocností na rokování o míru.⁵²

Na sklonku roku 1916 se tak případné uzavření míru stávalo stále širší a zejména oficiálnější záležitostí. Berlín a Vídeň totiž začaly připravovat nabídku všeobecného míru všem nepřátelům. Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg proto zaslal 23. listopadu 1916 do Vídně seznam válečných cílů Německa: 1) Uznání nového Království Polského. 2) Kuronsko a Litva se připojí k Německu, které podle strategických hledisek vytvoří společnou hranici s Polskem proti Rusku. 3) Navrácení Francií obsazeného Horního Alsaska zpátky Německu. 4) Německo vyklidí obsazená území Francie za podmínky strategické a hospodářské úpravy i rozšíření hranic a válečných náhrad ve svůj prospěch. 5) Obnovení nezávislé Belgie s příslušnými zárukami pro Německo, jinak bude anektovat Lutych a přilehlá území. 6) Lucembursko se stane spolkovým státem Německa. 7) Navrácení koloniálních držav Německu a získání belgického Konga. 8) Zmezinárodnění přístavu Čching-tao, hlavního města oblasti Kiaučou (Tiao-čou) na Šantungském poloostrově v severovýchodní Číně. 9) Obnovení celistvosti Řecka a vylepšení jeho hranic v severním Epirusu, když zůstane neutrální. 10) Hospodářské a finanční vyrovnání

⁴⁸ Jevgenij D. ČERMENSKIJ, *IV Gosudarstvennaja duma u sverženije carizma v Rossii*, Moskva 1976, s. 210–211.

⁴⁹ Nina P. JEVDOKIMOVA, *Problema separatnych peregovorov o mire meždu Germaniej i Rossiej v gody pervoj mirovoj vojny v rabotach sovetskich istorikov*, in: *Sovetskaja i zarubežnaja istoriografija novoj i novejšej istorii*, Mežvuzovskij sbornik, Leningrad 1981, s. 112.

⁵⁰ Vjačeslav S. VASJUKOV, *K voprosu o sepratnom mire nakanune Fevraľskoj revoljucii*, *Istoričeskije zapiski* 107, Moskva 1982, s. 151.

⁵¹ Vjačeslav S. VASJUKOV, *Vněšnjaja politika Rossiji nakanune Fevraľskoj revoljucii 1916 – fevraľ 1917 g.*, Moskva 1989, s. 275–276.

⁵² Vjačeslav S. VASJUKOV, *K voprosu o sepratnom mire nakanune Fevraľskoj revoljucii*, *Istoričeskije zapiski* 107, Moskva 1982, s. 152.

válčících stran s přihlédnutím k dobytým a navraceným územím. 11) Odškodnění německých podniků a soukromých osob. 12) Zřeknutí se všech omezujících hospodářských úmluv a nařízení. 13) Svoboda moří. 14) Zajištění volné plavby na dolním Dunaji.⁵³

Německo, Rakousko-Uhersko, Bulharsko a Turecko nakonec požádaly 12. prosince 1916 prostřednictvím německé vlády prezidenta Spojených států Woodrowa Wilsona, aby předal nepřátelům, jmenovitě Francii, Velké Británii, Rusku, Japonsku, Srbsku a Rumunsku, nabídku k rokování o ukončení války, v které nejprve zdůraznily, že strašlivá válka jaké dějiny kdy zažily trvá již dva a půl roku ve velké části světa a ohrožuje tisíciletou lidskou civilizaci a může celou Evropu obrátit v trosky. Čtyři zmíněné mocnosti prokázaly v tomto boji svou nepřemožitelnou sílu. Přesto nabízejí ukončit prolévání krve a začít rokovat o ukončení války při zajištění cti a svobodného rozvoje národů pro nastolení trvalého míru. Jinak jsou čtyři zmíněné mocnosti odhodlány pokračovat v boji až do vítězného konce.⁵⁴ Na základě toho americký prezident W. Wilson vyzval 18. prosince 1916 válčící mocnosti, aby zveřejnily vlastní válečné cíle, podmínky pro ukončení války i nastolení trvalého míru, svobody a rovnováhy sil ve světě při zajištění svobody moří pro všechny národy.⁵⁵ Americký ministr zahraničí Robert Lansing při předání zmíněné výzvy ruskému velvyslanci ve Washingtonu Juriji P. Bachmetěvovi sondoval stanovisko Petrohradu. Velvyslanec mu 21. prosince 1916 sdělil následující: ruská vláda bezpodmínečně požaduje vyklizení všech území obsazených nepřítelem, připojení Istanbulu a části Rakousko-Uherska k Rusku, rozdělení Osmanské říše, plnou volnost aktivit na Balkáně v souladu se svými zájmy. Pokud na tyto podmínky Německo nepřistoupí, tak ponese vinu za zmaření možnosti pro uzavření míru a za další pokračování války.⁵⁶

Proti „mírovým“ aktivitám Německa se stále výrazněji stavěli také Britové, kteří odmítali náměty na obnovení předválečného stavu – „*status quo ante bellum*“ – jako v podstatě vítězství a tudíž povznesení moci Německa v kontinentální Evropě kvůli oslabení Francie na západě a Ruska na východě. Zatímco střední Evropa se přitom v důsledku úpadku nebo dokonce rozpadu habsburské říše dostane pod bezvýhradnou nadvládu Německa. Za jedinou přijatelnou variantu v dané době považo-

⁵³ *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litowsk bis zum Abschluß des Rapallovertrages. Band I. 1917–1918*, Berlin 1967, Anhang, dok. č. 4, s. 850–851.

⁵⁴ AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 420, s. 613–615.

⁵⁵ Zbyněk A. B. ZEMAN, *A Diplomatic History of the First World War*, London 1971, s. 191–193.

⁵⁶ *Rossija i SŠA: diplomatičeskije otnošenija 1900–1917*, Moskva 1999, dok. č. 19, s. 639–641.

vali pouze vojenskou porážku Německa za přímě spoluúčasti Spojených států.⁵⁷ Britové především ostře nesouhlasili se snahami o případný „*anšlus*“ Německého Rakouska k německé říši, s projektem o vytvoření „*německé Mitteleuropy*“ na evropském kontinentu a plánům na rozšíření německého koloniálního panství v podobě „*německé Mittelfriky*“. Zároveň houževnatě usilovali o přímé zapojení Spojených států do války proti Německu.⁵⁸ Pro dohodové velmoci proto získávaly stále větší význam státoprávní nároky národních hnutí zejména Slovanů ve střední a východní Evropě jako nástroj boje proti mocenským nárokům Německa a jemu podřízeného Rakousko-Uherska. Přitom v mezinárodním měřítku nabývala na politickém významu rovněž „česká otázka“ pro změnu mocenských poměrů ve střední Evropě ve prospěch válečných cílů Dohody.⁵⁹

Berlín si byl dobře vědom nebezpečí vstupu Spojených států do války na straně Dohody a využití národních hnutí ve střední a východní Evropě nepřáteli proti Německu. Proto říšský kancléř Th. von Bethmann-Hollweg předal německému velvyslanci ve Washingtonu J. von Bernstorffovi, který právě ve dnech 29. prosince 1916 – 3. ledna 1917 pobýval na konzultacích v Berlíně, pro amerického prezidenta W. Wilsona seznam požadavků Německa pro případné uzavření míru: 1) Územní nedotknutelnost Německa a jeho spojenců. 2) Anexe Lutychu. 3) Strategické úpravy hranic u francouzského města Met a získání uhelné pánve v Briey, případně změny hranic ve prospěch Francie v horním Alsasku. 4) Politické, hospodářské a vojenské záruky v Belgii. 5) Uznání Království Polského a jeho spojení s centrálními mocnostmi. Posunutí severní hranice tohoto polského státu tak, aby se Litva a Kuronsko oddělily od Ruska. 6) Koloniální restituce ve formě ucelené koloniální říše v Africe, zajištěné námořními opěrnými body. 7) Územní rozšíření Rakousko-Uherska úpravou hranic se Srbskem, Černou Horou a Rumunskem. 8) Zvětšení území Bulharska vůči Srbsku a Dobrudži. 9) Uspořádání obchodních a dopravních vztahů s vyloučením jakéhokoliv omezení. 10) Peněžní a hospodářské odškodnění. 11) Rusku bude povolen volný průjezd úžinami, Bospor a Dardanely.⁶⁰

Dohoda mezitím výše zmíněnou mírovou nabídku Německa a jeho spojenců odmítla. Francie, Velká Británie a Rusko potom 10. ledna 1917 vyhlásily vlastní válečné cíle. Nejprve obvinily Německo a Rakousko-Uhersko z rozpoutání války, aby si zajistily panství nad Evropou a hospodářskou nadvládu ve světě. Naproti tomu

⁵⁷ Sterling KERNEK, *The British government's reaction to president Wilson's 'peace' note of December 1916*, The Historical Journal, Vol. 13, 1970, No. 4, s. 721–766.

⁵⁸ Wilfried B. FEST, *British war aims and German peace feelers during the First World War (December 1916 – November 1918)*, The Historical Journal, Vol. 15, 1972, No. 2, s. 285–308.

⁵⁹ Petr PROKŠ, *Česká otázka na počátku Velké války (1914–1915/16)*, in: Jiří Hasil – Milan Hrdlička (eds.), *Psáno do oblak. Sborník k nedožitým sedmdesátinám prof. Jana Kuklíka*, Praha 2011, s. 13–24.

⁶⁰ F. FISCHER, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf 1964, s. 412–419.

dohodoví spojenci prosazují: 1) Obnovení samostatnosti a odškodnění Belgie, Srbska a Černé Hory. 2) Vyklizení obsazených území a odškodnění Francie, Ruska a Rumunska. 3) Reorganizaci a nový řád Evropy pro zaručení práv malých i velkých národů, bezpečnosti i svobodného hospodářského vývoje, a pozemních i námořních hranic proti neoprávněným útokům. 4) Navrácení všech území uloupených Spojencům nebo proti přání jejich obyvatelstva. 5) Osvobození Italů, Slovanů, Rumunů a Čechoslováků z cizí nadvlády. 6) Osvobození porobeného obyvatelstva Osmanské říše. 7) Vypuzení Turecka z Evropy, protože odporuje hodnotám západní civilizace. 8) Řešení otázky Polska podle prohlášení ruského cara, který slíbil sloučení všech polských území a vytvoření jednotného Polska pod vládou carského Ruska. 9) Zničení pruského militarismu při respektování politických práv německého obyvatelstva, zabezpečení míru, svobody a spravedlnosti i dodržování mezinárodních závazků. 10) Dosažení naprostého vítězství nad nepřítelem, aby se zajistila budoucnost lidské civilizace.⁶¹

Německá vláda na podmínky Dohody okamžitě 10. ledna 1917 reagovala prohlášením, že nepřátelé tímto vyjádřením odmítli mírovou nabídku z prosince minulého roku. Jejich návrhy jsou neupřímné a bezvýznamné. Centrální mocnosti sice nemají žádný důvod znovu se zabývat příčinami vzniku války, přesto považují za skutečné důvody války obkličovací politiku Velké Británie, revanšistickou politiku Francie, snahu Ruska ovládnout Istanbul, buřičství Srbska, vraždu v Sarajevu a všeobecnou mobilizaci Ruska, která znamenala válku proti Německu. Proto tedy Německo a jeho spojenci museli svou svobodu a existenci bránit zbraněmi. Nepřátelé však podle svého prohlášení chtějí opanovat Alsasko-Lotrinsko a další pruské provincie, pokořit a oklestit Rakousko-Uhersko, rozdělit Turecko a zmrzačit Bulharsko. Podle takových válečných cílů nepřátel nelze uzavřít mír ani obnovit ztracená práva a svobody, uznat národnostní zásady a zajistit existenci malých států. V podmínkách nepřátel přitom není zmíněn osud irského národa, zničení svobody a nezávislosti Burské republiky, podmanění severní Afriky právě Anglií, Francií a Itálií ani útlak neruských národů v carské říši. Německo a jeho spojenci proto litují, že úmysly nepřátel znemožnily cestu k míru a způsobily další prolévání krve. Proto budou pokračovat v boji pro zajištění míru, práv, cti a svobody všech národů a států evropského kontinentu.⁶²

Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg potom zaslal 29. ledna 1917 německému velvyslanci ve Washingtonu Johannovi von Bernstorffovi telegraficky poselství pro amerického prezidenta W. Wilsona, v němž nejprve zdůraznil, že nepřátelé usilují o zničení Německa a jeho spojenců, proto za takových podmínek není možné rokovat o míru. Zároveň uvedl následující seznam požadavků z původní

⁶¹ Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*. Díl III. Dokumenty, Praha 1928, dok. č. 80, s. 249–252.

⁶² AAP, I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 465, s. 670–673.

nabídky ze dne 12. prosince 1916 pro případné zprostředkování míru: 1) Navrácení částí území horního Alsaska, obsazeného Francií; 2) Strategické a hospodářské zajištění hranice Německa a Polska proti Rusku; 3) Dohoda o koloniálních restitucích, aby podle počtu svého obyvatelstva a významu svých hospodářských zájmů získalo Německo odpovídající koloniální državy; 4) Navrácení francouzského území, obsazeného Německem, s podmínkou strategických a hospodářských úprav hranic a finančních náhrad; 5) Obnovení Belgie se zajištěním bezpečnosti Německa podle vyjednávání vlád obou zemí; 6) Hospodářské a finanční vyrovnání na základě vzájemnosti a navrácení dobytého území po uzavření míru; 7) Odškodnění za války poškozených německých společností a soukromých osob; 8) Zákaz hospodářských úmluv a opatření, které znemožňují normální obchod a dopravu po uzavření míru, zakotvený v odpovídající obchodní dohodě; 9) Zajištění svobody moří; 10) Mírové podmínky spojenců Německa mají stejnou vážnost. 11) Všechny otázky by měla vyřešit mezinárodní konference. Velvyslanci zároveň uložil předat tyto podmínky se zdůrazněním, že nepřátelská odpověď na mírovou nabídku Německa znamená válku na život a na smrt, proto Německo hodlá vyostřit ponorkovou válku.⁶³

Německo přesto nadále pokračovalo ve snahách o uzavření separátního míru s Ruskem. Po vzájemné dohodě Berlín a Sofie vyslaly v lednu 1917 bulharského diplomata a rusofila Dmitrije Rizova, bývalého vyslance v Německu, nejprve do Švédska k ruskému vyslanci Anatoliji V. Nekljudovi a potom do Norska k ruskému vyslanci Konstantinovi N. Gul'kevičovi, s nabídkou Německa na uzavření míru s Ruskem. Rizov přitom u Nekljudova nepochodil, protože jeho nabídky byly příliš neurčité. Rizov však varoval, že za měsíc již bude pozdě, protože dojde k takovým událostem, po kterých pak Rusové budou mnohem vstřícnější k vyjednávání s nepřáteli. Proto při rokování Gul'kevičem v Christianii (dnešní Oslo) 4. února 1917 sice přiznal, že nemá žádné oficiální pověření, přesto jej přímo požádal, aby telegrafoval ministerstvu zahraničí do Petrohradu přání Německa uzavřít za mimořádně výhodných podmínek separátní mír s Ruskem. Gul'kevič odmítl a Rizov odcestoval z Norska. Nekljudov i Gul'kevič samozřejmě okamžitě zpravili o této sondáži ruského ministra zahraničí Pokrovského, který jim nařídil, aby v případě dalších nabídek od Rizova požadovali přesně formulované podmínky míru.⁶⁴

Konzervativní monarchistické kruhy carského Ruska však v obavě před silící liberální opozicí a nárůstem revolučních nepokojů začaly hledat v separátním míru s Německem možnost pro udržení samoděržaví. Především se jednalo o vytvoření příznivějších vnějších podmínek pro rázné vypořádání se s vnitřní opozicí a tvrdé potlačení rozvíjejícího se revolučního hnutí. Z těchto kruhů dvorské „kamarily“ vzešla nepochybně další aktivita, když se na rakousko-uherského ministra zahraničí

⁶³ Theobald von BETHMANN HOLLWEG, *Betrachtungen zum Weltkrieg. 2. Teil, Während des Krieges*, Berlin 1921, s. 274–276.

⁶⁴ Vladimir P. SEMENNIKOV, *Romanovy i germanskije vlijanija vo vremja pervoj mirovoj vojny*, Leningrad 1929, s. 71–72.

O. Czernina obrátil 26. února 1917 jeden z diplomatů neutrálních států s nabídkou od nejmenovaného nepřítele – podle dosavadních znalostí se jednalo pravděpodobně právě o Rusko – na uzavření míru za „výhodných podmínek“ pro habsburskou říši, když se již nebude hovořit o odtržení Uherska nebo Čech – „Bohemia“ – od podunajského soustátí. Czernin projevil ochotu zastavit prolévání krve, poněvadž habsburská říše vede pouze „obrannou válku“. Avšak je třeba vyjasnit, zda se jedná pouze o mír s Rakousko-Uherskem nebo se všemi jeho spojenci, protože samo bez svých spolubojovníků mír neuzavře. Odpověď doručená 9. března 1917 sice obecně přivítala Czerninovo odhodlání ukončit válku, avšak bez konkrétního vyjádření o separátním nebo všeobecném míru. Czernin proto požádal o vyslání vyjednávačů do neutrálního státu k vyjasnění dalšího postupu. Odezvy se nedočkal, poněvadž právě v Petrohradě vypuklo povstání, které svrhlo carský režim v Rusku.⁶⁵ Mezitím došlo k dalšímu pokusu, když rakousko-uherský vyslanec v neutrální Kodani hrabě Dionys Széchényi oznámil 5. března 1917 do Vídně sdělení osoby blízké švédskému králi o přání Ruska uzavřít mír, avšak překážkou je zatím trvající obsazení velké části ruského území nepřítelem.⁶⁶ Další nabídku od „ruských dvorských kruhů“ dostal 6. března 1917 také přímo Berlín, kterou opět zprostředkoval přes Sofii výše zmíněný nizozemský novinář: 1) zachování statu quo Rakousko-Uherska s podmínkou ústupků italskému obyvatelstvu v pohraničních oblastech; 2) Itálie navrátí albánský přístav Valona (Vlōre); 3) vytvoření srbsko-černohorského království s dynastií Petrović-Njegoš, včetně Skadaru i sandžaku Novi Pazar; 4) rozdělení Albánie na tři části pod protektorátem Rakousko-Uherska, Německa nebo Turecka a Itálie; 5) nastolení nadvlády Turecka nad Egyptem při zmezinárodnění Suezského průplavu pod záštitou Turecka; 6) navrácení dodekanéských ostrovů Řecku; 7) obnovení Polska ze všech tří záborů: ruského, německého a rakouského. Návrhy vycházely vstříc zejména Vídni a Istanbulu, zřejmě s předpokladem vnesení rozkolu do jejich vztahů s Berlínem, který však předložené návrhy znovu odmítl v naději na mnohem příznivější podmínky v důsledku právě nadcházejícího revolučního rozvratu Ruska.⁶⁷

Berlín však na všechny svoje předcházející návrhy nedostal pro Německo přijatelnou odezvu. Německá vláda proto mezitím 31. ledna 1917 oznámila, že od následujícího dne 1. února 1917 zahajuje „neomezenou“ ponorkovou válku. Prakticky to znamenalo bezohledné porušení mezinárodních konvencí a útoky německých ponorek na všechny lodě, tedy také civilní dopravní a nákladní plavidla, směřující k britským nebo francouzským břehům. Především tedy na americké lodě, protože USA pochopitelně poskytovaly potravinovou a materiální pomoc západním demo-

⁶⁵ Ottokar CZERNIN, *Im Weltkrieg*, Berlin–Wien 1919, s. 192–193.

⁶⁶ V. V. LEBEDEV, *K istoriografii problemy vychoda Rossii iz vojny nakanune Fevral'skoj revoljucii*, Voprosy istorii, 1971, No. 8, s. 151, pozn. 26.

⁶⁷ Anatolij V. IGNAŤJEV, *Vnešnjaia politika Vremennogo pravitel'stva*, Moskva 1974, s. 56–57.

kratickým státům, takže se tento krok může hodnotit jako v podstatě skryté vyhlášení války Spojeným státům. Američané proto 3. února 1917 přerušili s Německem diplomatické styky. Mezitím počátkem března 1917 vypukla v Rusku revoluce, která svrhla carský režim. Spojené státy posléze 6. dubna 1917 vyhlásily Německu válku.⁶⁸ Neúspěch předcházejících pokusů o separátní mír s carským Ruskem v souvislosti s neochotou Berlína učinit zásadnější ústupky v otázce Alsasko-Lotrinska ve prospěch Francie měly společně s dalšími důvody, jako byla neomezená ponorková válka, výrazný vliv na neúspěch dalšího vyjednávání o ukončení války a uzavření všeobecném míru.⁶⁹ Současně rázný vstup Spojených států do války vyvážil vychýlený poměr sil opět ve prospěch válčících států Dohody. Americká politika potom nastolila zásadně nové možnosti pro případné uzavření všeobecného míru i nové státoprávní a hraniční změny v Evropě.

Při celkovém hodnocení uvedené problematiky je podle dosavadních znalostí možno konstatovat, že iniciativa k uzavření separátního míru s Ruskem vycházela především od císařského Německa. Na ruské straně nacházela příznivého přijetí hlavně v germanofilských a konzervativně monarchistických kruzích dvorské „kamarily“ v Petrohradu, které samy učinily několik pokusů o přímé vyjednávání s Berlínem. Přitom jim šlo především o vytvoření příznivých vnějších podmínek pro různé potlačení liberální opozice a rozbití rozvíjejícího se revolučního hnutí uvnitř Ruska. Naproti tomu ruský car Mikuláš II. a carevna Alexandra Fjodorovna sice shodně s dvorskou „kamarilou“ prosazovali zachování dosavadním systému samoděržaví a potlačení liberální opozice. Zároveň však nerealisticky trvali na naplnění velmocenských vizí Ruska. Základním předpokladem jejich dosažení však byla zejména vojenská porážka Německa, na což však již naprosto nestačily tehdejší možnosti skomírajícího carského režimu. Právě soulad uvedených snah panovníka a dvorské „kamarily“ o udržení samoděržavného, tedy monarchisticko diktátorského, mechanismu vlády, posloužil později v sovětském Rusku jako záminka, aby na carskou rodinu byla svalena odpovědnost za mnohdy samostatné vstřícné kroky dvorské „kamarily“ vůči nepřátelskému Německu. Liberální a nacionalistické kruhy rozhodně odmítaly separátní mír s Německem a požadovaly pokračování války společně se spojenci až do vítězného konce s prosazením velmocenských vizí Ruska zejména vůči Turecku a Rakousko-Uhersku. Přitom především liberální opozice se ostře stavěla proti samoděržaví a snažila se prosadit demokratičtější mechanismy vládnutí v podobě posílení rozhodovacích pravomocí parlamentu, tedy Státní dumy. Socialis-

⁶⁸ Fritz FISCHER, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf 1964, s. 393–401.

⁶⁹ David STEVENSON, *The Failure of Peace by Negotiation in 1917*, *The Historical Journal*, Vol. 34, 1991, No. 1, s. 65–86; Douglas NEWTON, *The Lansdowne „Peace Letter“ of 1917 and the Prospect of Peace by Negotiation with Germany*, *Australian Journal of Politics & History*, Vol. 48, 2002, No. 1, s. 16–39; Frank WINTERS, *Exaggerating the Efficacy of Diplomacy: the Marquis of Lansdowne's „Peace Letter“ of November 1917*, *The International History Review*, Vol. 32, 2010, No. 1, s. 25–46.

tické hnutí od počátku označovalo válku za „imperialistickou“ a hodlalo využít vy-
hrocení sociálních a politických problémů carského Ruska k radikálně revolučnímu
vystoupení se záměrem svrhnout carský režim i kapitalistický systém a uchvátit
veškerou moc, to se mu posléze na sklonku války podařilo. Takový průběh událostí
způsobil zásadní převrat vnitřních poměrů a mezinárodního postavení samotného
Ruska a výrazně ovlivnil také následný vývoj světa.

Petr Prokš

Einstellung des zaristischen Russlands zu den Angeboten von Separatfrieden mit dem kaiserlichen Deutschland während des „Großen Krieges“ (1916–1917)

Zusammenfassung

Bei einer allgemeinen Bewertung der angeführten Problematik kann man nach dem bisherigen Forschungsstand konstatieren, dass die Initiative zur Schließung von Separatfrieden mit Russland hauptsächlich von dem kaiserlichen Deutschland kam. Auf der russischen Seite fand sie positives Echo insbesondere in den germanophilen und konservativ-monarchistischen Kreisen der „Hofkamarilla“ in Petersburg, die selbst mehrere Versuche um direkte Verhandlungen mit Berlin unternommen hatten. Sie erstrebten dabei günstige äußere Bedingungen zur energischen Unterdrückung der liberalen Opposition und Zerstörung der zunehmenden Revolutionsbewegung in Russland. Zar Nikolai II. und Zarin Alexandra Fjodorowna dagegen, obwohl sie im Einklang mit der „Hofkamarilla“ die Erhaltung des bestehenden autokratischen Systems und die Unterdrückung der liberalen Opposition vertraten, beharrten unrealistisch auf der Erfüllung der Großmachtvisionen Russlands. Um diese zu erreichen war es jedoch vor allem erforderlich, Deutschland im Krieg zu besiegen, wozu jedoch dem dekadenten zaristischen Regime die erforderlichen Kapazitäten absolut fehlten. Gerade der Einklang der erwähnten Bemühungen des Monarchen und der „Hofkamarilla“ um Erhaltung des autokratischen, also monarchistisch diktatorischen Regierungsmechanismus diente später im Sowjet-Russland als Scheingrund dazu, auf die Zarenfamilie die Verantwortung für die manchmal unabhängigen, dem feindlichen Deutschland entgegenkommenden Schritte der „Hofkamarilla“ abzuwälzen. Die liberalen und nationalistischen Kreise lehnten einen Separatfrieden mit Deutschland kategorisch ab und verlangten weitere Kriegsführung zusammen mit den Verbündeten bis zum Endsieg, um die Großmachtvisionen Russlands durchsetzen zu können, insbesondere gegenüber der Türkei und Österreich-Ungarn. Und es war gerade die liberale Opposition, die sich dem autokratischen Regime rasant widersetzte und sich bemühte, mehr demokratische Regierungsformen durch Verstärkung der Entscheidungskompetenzen des Parlaments, d.h. der „Staatsduma“, durchzusetzen. Die sozialistische Bewegung bezeichnete den Krieg vom Anfang an als „imperialistisch“ und bemühte sich, die zugespitzten sozialen und politischen Probleme im zaristischen Russland zu einer revolutionären Aktion auszunutzen mit dem Ziel, das zaristische Regime und das kapitalistische System zu stürzen und gesamte Staatsmacht zu übernehmen, was in der abschließenden Kriegsphase auch geschah. Diese Ereignisse verursachten eine totale Umwälzung sowohl der inneren Lage als auch der internationalen Stellung Russlands und hatten dadurch auch die nächste Weltentwicklung stark beeinflusst.

Petr Prokš

Tsarist Russia's attitude to the proposals of separate peace with the imperial Germany during the "Great War" (1916–1917)

Summary

To summarize the above topic one can say based on the latest research that the initiative of making separate peace with Russia came primarily from the imperial Germany. On the Russian side it was mostly appreciated by the Germanophilist and conservative monarchist circles of the court "camarilla" in Petersburg who themselves made several attempts of direct negotiations with Berlin. They were primarily interested in creating favorable external conditions needed to suppress the liberal opposition and destroy the growing revolutionary movement inside Russia. Tsar Nicholas II and Tsarina Alexandra Fyodorovna agreed with the court "camarilla" on the necessity to preserve the existing autocratic system and to suppress the liberal opposition. However, on the other hand, they unrealistically insisted on the imperialistic visions of Russia. The main prerequisite of their realization was a military defeat of Germany, which was out of reach of the decadent tsarist regime. And it was the compliance of the above efforts of the sovereign with those of the court "camarilla" to conserve the autocratic, that means monarchic-dictatorial mechanism of government, which was later used in Soviet Russia to blame the tsar and his family for many – often independent – steps taken by the court "camarilla" towards the German enemy. The liberal and nationalist circles, on the contrary, rejected any separate peace treaty with Germany and demanded that the war must continue until victory so as to achieve the imperialistic goals of Russia, particularly in relation to Turkey and Austria-Hungary. Interestingly, it was primarily the liberal opposition that strongly opposed the autocratic system and tried to introduce more democratic methods of government, e.g., by strengthening the competences of the parliament known as the "State Duma". The socialist movement had always considered the war "imperialist" and wished to make use of the aggravated social and political situation in tsarist Russia and overthrow the tsarist regime and the capitalist system by means of a radical revolution, and thus take over all state power, which eventually happened as the war drew to its close. These developments dramatically changed the internal situation and the international position of Russia, and strongly influenced also the subsequent international situation and events.

Vojtěch Raiman

Návrat krále? Restaurační pokusy Karla Habsburského v Maďarsku v roce 1921 ve světle mezinárodních vztahů v Evropě

Return of the King? The restoration attempts of Charles Habsburg in Hungary in 1921 in the light of international relations in Europe

The restoration attempts of Charles Habsburg in Hungary were the last efforts to restore the “former order” in Central Europe after the First World War. In the time of relative pacification the restoration attempts caused a crisis between Hungary, the successor states and the Entente, and brought Central Europe on the brink of an armed conflict. The article *The Return of the King?* is a case study with elements of comparison, the goal of which is to analyse the attitude of foreign policy towards the question of the Habsburg restoration in Hungary and to describe the reaction of the Little Entente and the Allies: the United Kingdom, France, and Italy. The changes of the system of government in Hungary made the ex-king hope that his attempts could succeed. Charles simultaneously hoped for a support of the Entente. However, the restoration attempts were sharply opposed by the states of the Little Entente, which believed that the return of the Habsburg dynasty on the throne of Hungary would constitute a threat to their own sovereignty. In case of a successful restoration the Little Entente threatened with a military intervention. The danger of the restoration attempts catalysed cooperation of the Little Entente and helped the completion of the alliance. The Allies had to intervene in order to maintain peace in Central Europe and adopted a negative position. The goal of this article is to prove that the restoration of Habsburg dynasty was not achievable in given circumstances of foreign policy.

Keywords History, 20th Century, Hungary, Little Entente, Charles I. Habsburg

Dva restaurační pokusy Karla Habsburského, první v březnu a dubnu a druhý v říjnu a listopadu 1921, znamenaly v době relativního uklidnění situace oživení sporu o maďarské státní uspořádání. Způsobily střet na domácí politické scéně a vyvolaly řetězovou reakci ve státech střední a západní Evropy. Tato studie si klade za cíl analyzovat mezinárodněpolitickou situaci ve vztahu k otázce restaurace Habsburků v Maďarsku. Její ambicí je postihnout aspekty, které vedly Karla Habsburského k pokusům o návrat do Maďarska, a dále podat souhrnný přehled reakce v zahraničí, vystihnout skutečnou motivaci diplomatických kroků jednotlivých států a účel, který tyto kroky měly sledovat.

Samotné restaurační pokusy figurují jako samostatné téma zřídka, častěji se objevují jako kapitola knihy, zabývající se maďarskými meziválečnými dějinami nebo historií Malé dohody, případně jim autoři věnují místo ve svých (auto)biografiích. Jako základ pro orientaci v průběhu příprav i samotné realizace restauračních pokusů z pohledu Karla Habsburského byla využita monografie Jana Galandauera *Karel I., Poslední český král*, pohled na posledního císaře doplňuje kniha Jiřího Pernese *Poslední Habsburkové: Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*.

Maďarský pohled na restaurační pokusy zachycuje kromě pasáže knihy Gyuly Juhásze *Hungarian Foreign Policy 1919–1945* řada biografií a autobiografií tehdejších politických činitelů Maďarska. Jednou ze stěžejních publikací, ze kterých vychází tato studie, je kniha maďarské historičky Magdy Ádám *The Little Entente and Europe (1920–1929)*, doplněná o útlejší a stručnější *Richtung Selbstvernichtung: Die Kleine Entente 1920–1938* stejné autorky. Vzhledem k tomu, nakoľik se téma restauračních pokusů Karla IV. přímo týká rovněž Československa, je poměrně hojně zpracováno také v českém prostředí. Základem pro analýzu československé diplomatické aktivity v průběhu obou pokusů je edice *Dokumenty československé zahraniční politiky*, konkrétně svazky nazvané *Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody*. Dokumentů Archivu ministerstva zahraničních věcí (AMZV) využívají též dva články Andreje Tótha uveřejněné ve *Slovanském přehledu* v roce 2002, „Československá diplomacie a první restaurační pokus Karla Habsburského v Maďarsku“ a „Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského v Maďarsku na jaře 1921 – uzavření československo-rumunské malodohodové spojenecké smlouvy“. Reakci ČSR na oba restaurační pokusy popisuje článek Věry Olivové „Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků“ (*Československý časopis historický* 7, 1959), obsáhle československou reakci na restaurační pokusy komentoval ve svém díle *Budování státu* i Ferdinand Peroutka. Pro detaily přístupu Francie bylo využito článku Christopa Hohwalda „La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie (1921)“, který vyšel v *Revue historique des armées* v roce 2008.

Práce se zaměří primárně na tři oblasti. První z nich je Maďarsko samotné, rozpolcené mezi legitimisty a zastánce jiného řešení královské otázky, navíc obtížně se vyrovnávající s následky poválečného uspořádání. Druhou skupinou jsou

státy s Maďarskem sousedící, budoucí Malá dohoda,¹ snažící se udusit jakýkoli náznak maďarských revizních snah. Třetí oblastí jsou státy Dohody, hegemoni poválečné Evropy, mající své vlastní představy o uspořádání a funkci středoevropského prostoru a zároveň se snažící uchránit tento prostor od vzniku dalšího válečného konfliktu.

Otázka obsazení maďarského trůnu byla předmětem mezinárodního zájmu už v době před samotnými restauračními pokusy. Představa člena habsburské dynastie, k tomu bývalého císaře, na maďarském trůně působila na nedávno zrozené státy střední Evropy jako pověsný červený hadr na býka. Karlův příjezd do země tak vyvolal v sousedních státech obavy, zároveň pro ně byl ale vítanou záminkou k podniknutí protimaďarské akce. Státy Dohody² musely jako hegemon poválečné Evropy i vzhledem ke svým plánům se středoevropským prostorem zasáhnout. V případě obou restauračních pokusů zaujaly odmítavý postoj, octly se ale v pozici, kdy musely na jedné straně vyvíjet tlak na Maďarsko ve smyslu rychlého vyřešení celé otázky, na straně druhé mírnit nátlak sousedních států. Analýzou všech reakcí a jejich příčin se práce bude snažit dokázat, že návrat Karla Habsburského na maďarský trůn nebyl v dané době a za daných vnitro- i zahraničněpolitických podmínek možný. Cílem studie je také poukázat na návaznost diplomatických akcí jednotlivých států a odhalit důsledky, které vystoupení jednotlivých států zanechala v evropských mezinárodních vztazích. Restaurací pokusy excísaře Karla vyvolaly v době relativního uklidnění krizi mezi Maďarskem, jeho sousedy a státy Dohody. Následná, místy nepřiměřená reakce Malé dohody (a to zejména Československa a Jugoslávie³) pak znamenala ochlazení jejich vztahů s dohodovými mocnostmi. Důsledky krize kolem restauračních pokusů lze v mezinárodních vztazích v Evropě zaznamenat po celé meziválečné období.

Restaurace Habsburků byla spíše zbožným přáním skupiny lidí, než projektem, který by měl ve své době a v daném politickém ovzduší reálnou šanci na úspěch. Byla konfrontací starého a nového, předválečného panovníka s poválečnou Evropou, která už stála na jiných principech a hodnotách. Právě nedostatečné

¹ Při označení Československa, Jugoslávie a Rumunska používám na některých místech pro snazší orientaci označení Malá dohoda/malodohodové státy i ve spojení s prvním restauračním pokusem. Tyto státy se totiž snažily koordinovat svoji politiku už v době prvního restauračního pokusu, i když bilaterální smlouvy, na jejichž základě Malá dohoda vznikla, byly podepsány až jako jeho následek, v dubnu a červnu 1921.

² V případě „hromadného“ označení Velké Británie, Francie a Itálie používám pojem dohodové státy (státy Dohody), přetrvávající z první světové války. Zároveň v některých pasážích využívám termínu „mocnosti“ nebo „velmoci“ (tento termín je používán jak v české literatuře, tak například v německé – *Großmächte*), neboť mi toto označení připadá příhodné vzhledem k roli všech tří států v letech bezprostředně po skončení války.

³ Pojem Jugoslávie používám pro označení státu, který nesl v roce 1921 název Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS). V některých částech práce je země uvedena i pod zkratkou SHS.

pochopení nové Evropy odsoudilo Karlovy restaurační pokusy k zániku. Spolu s několika jemu věrnými podlehl přesile reálně uvažujících maďarských politiků a nátlaku ostatních evropských států.

Předpoklady restaurace

Nevystoupit z dějin

První světová válka byla u konce. Podunajská monarchie přestala existovat, v Rakousku panovalo faktické dvojvládí, když zde vedle c.k. vlády, kterou vedl ministerský předseda Heinrich Lammasch, existovala zároveň vláda nově proklamovaného Německého Rakouska v čele s Karlem Rennerem. S touto situací chtěla, ve prospěch vyhlášení republiky, skoncovat většina politické reprezentace.⁴ Vyústění se tedy zdálo jasné, otázkou zůstávalo, jakým způsobem se vlády vzdá samotný císař.

Abdikace byla ale pro panujícího císaře rakouského a krále uherského nemyslitelnou věcí. Karel se cítil vázán k trůnu jakousi svatou odpovědností a vzdát se vladařských práv by považoval za zradu svých předků a zároveň za obrovskou hanbu. Císař nedokázal žít s vědomím, že právě on by měl být konečným článkem staletého panování Habsburků na Dunaji a tento pocit „osobní nespravedlnosti“ byl bezesporu i jedním z důvodů pozdějších restauračních pokusů. Udržet monarchii bylo ale už jen nespílitelným snem. Lammaschova vláda začala spolu se zástupci vlády Německého Rakouska připravovat text manifestu, kterým by se císař Karel vzdal vlády. Německé Rakousko sice již existovalo, ale pouze jako část federalizované habsburské monarchie a předpokladem vzniku republiky bylo právě takové prohlášení.⁵

Výsledný text měl být kompromisem mezi požadavky Národního shromáždění a podmínkami císaře Karla. Pod hrozbou vypuknutí revoluce Karel nakonec manifest 11. listopadu 1918 i přes velké výhrady podepsal, když byl ministerským předsedou Lammaschem ujištěn, že se nejedná o abdikaci, ale pouze o dočasnou rezignaci na výkon státní moci. V prohlášení stálo: „*Nechci, aby moje osoba představovala překážku pro jejich [mých národů] svobodný rozvoj. Předem uznávám rozhodnutí, které učiní Německé Rakousko o své budoucí státní formě. Lid převzal prostřednictvím svých zástupců vládu do svých rukou. Zříkám se jakékoli účasti na státních záležitostech.*“⁶ Karel musel být ve chvíli, kdy prohlášení podepsal, opravdu pod enormním psychickým tlakem, neboť i z jeho pozdějších prohlášení je jasné, že rozhodnutí o státní formě Rakouska rozhodně nepovažoval za záležitost

⁴ Jan GALANDAUER, *Karel I., Poslední český král*, Praha–Litomyšl 1998, s. 280–281.

⁵ Tamtéž, s. 281.

⁶ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 281.

německorakouské vlády ani za objekt volby německorakouského lidu. Když křesťansko-sociální strana vystoupila v Rakousku s požadavkem referenda, Karel prohlásil, že mu sice nemůže zabránit, ale že jeho výsledek je pro něj naprosto bezvýznamný. Později ve svých vzpomínkách napsal: „*Neuznal bych plebiscit, ať by dopadl tak, nebo onak, neboť jsem králem od Boha a ne z milosti nějakého plebiscitu.*“⁷

I když Karel sám nepovažoval svůj manifest z 11. listopadu za abdikaci, Národní shromáždění Německého Rakouska se cítilo oprávněno vyhlásit hned nazítří po jeho podpisu republiku.⁸ Karel i s celou rodinou odcestoval z Schönbrunnu na zámek Eckartsau asi 60 km východně od Vídně. Švýcarský a holandský velvyslanec nabízel císaři ještě před jeho odjezdem azyl, Karel ale razantně odmítl.⁹ Stále se cítil legitimním panovníkem a nechtěl, jak trefně nazval ve své monografii Jan Galandauer, *vystoupit z dějin*.

Podobné prohlášení jaké požadovalo Německé Rakousko, tedy císařovu abdikaci, přijela do Eckartsau vymoci i uherská (v té době již spíše maďarská) delegace. Vývoj ve východní části monarchie šel k vytvoření republiky a čekal na královo odstoupení, zároveň ale v Maďarsku zůstávalo velké množství Karlových příznivců. Delegaci, která dorazila 13. listopadu do Eckartsau, vedl uherský primas kardinál János Csernoch, oddaný legitimista, který Karla dva roky předtím osobně korunoval uherským králem.¹⁰ Karlovu světu bylo jistě bližší jednání s katolickým duchovním, než s rakouskými socialisty, abdikaci přesto odmítl. Maďarské delegaci sdělil: „*Jako uherský král jsem přísahal všemohoucímu Bohu, pouze On mě může mé přísahy zprostit.*“¹¹ Nakonec podepsal prohlášení v podobném znění jako pro Rakousko. Vzdal se pouze výkonu vlády, nikoli trůnu jako takového. „*Přeji si nestát v cestě vývoji maďarského národa, který mám stále jako dříve v neproměnné lásce. Proto se vzdávám svého podílu na státních záležitostech a uznávám rozhodnutí o nové formě vlády v Uhrách.*“¹² Proklamace tohoto typu ovšem vyžadovala, aby ji kontrasignoval uherský ministerský předseda a schválily obě komory parlamentu, k čemuž nikdy nedošlo.¹³ Uherský parlament v té době už ani neexistoval. Byl rozpuštěn a na jeho místě zasedalo prozatímní shromáždění, zřízené ze zástup-

⁷ Jiří PERNES, *Poslední Habsburkové: Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*, Brno 1999, s. 193.

⁸ Václav VEBER a kol., *Dějiny Rakouska*, Praha 2002, s. 474.

⁹ Právě do Holandska uprchl po vyhlášení republiky 9. listopadu 1918 německý císař Vilém II. Helmut MÜLLER, *Dějiny Německa*, Praha 2004, s. 202.

¹⁰ Jiří Pernes uvádí jako vůdčí osobnost delegace barona Wlassicse.

¹¹ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 284.

¹² Tamtéž, s. 284.

¹³ Magda ÁDÁM, *The Little Entente and Europe (1920–1929)*, Budapest 1993, s. 111.

ců Károlyiho národních rad.¹⁴ To také vyhlásilo 16. listopadu Maďarsko republikou.¹⁵

Odchod do exilu

Moci zbavený, ale politicky nadále aktivní císař, který sám abdikovat odmítal a zároveň se nenašel nikdo, kdo by měl odvahu ho z trůnu sesadit násilím, byl trnem v oku nové rakouské vlády. Ta si uvědomovala riziko, které Habsburk znamenal pro mezinárodní pozici Rakouska, jeho vztahy se sousedními zeměmi i pro existenci státu samotného. Karel udržoval kontakt s představiteli Dohody a s evropskými panovnickými dvory, které žádal například o poskytnutí vojenského kontingentu k „nastolení starých pořádků“ v Rakousku.¹⁶ I když tato možnost nebyla reálná, Karel z pohledu Německého Rakouska vyvíjel de facto protistátní činnost a jako takový nemohl být na jeho území tolerován. Z pohledu rakouské vlády existovaly tři alternativy řešení císařské otázky. Za prvé: Karel abdikuje, vzdá se všech práv a bude moci nadále zůstat v Rakousku jako obyčejný občan a uchová si svůj soukromý majetek. Za druhé: Karel odmítne abdikovat, poté bude muset odejít do exilu. Třetí možností bylo, že císař odmítne oba předchozí návrhy. Pak bude muset být internován.¹⁷

V březnu 1919 došlo v Maďarsku ke změně režimu, když se sociálně demokratická strana sloučila s komunisty, kteří pak vyhlásili Maďarskou republiku rad. Podobný vývoj hrozil také v Rakousku a bezpečnost císaře a jeho rodiny nemohla být nadále garantována ani za britské pomoci.¹⁸ Jako vhodné místo pro exil bylo vybráno Švýcarsko, 18. března oznámila vláda v Bernu, že je ochotna císaře na svém území přijmout.¹⁹

Největším oříškem bylo ale přemluvit k odchodu císaře samotného. Souhlasil nakonec až poté, co byl ujištěn, že se nebude muset vzdát trůnu, a hlavně poté, co se pro exil vyslovila i císařovna Zita. 24. března 1919 opustil vlak s císařem a jeho doprovodem území Rakouska. V poslední stanici na rakouském území, Feldkirchu, podepsal Karel předem připravené prohlášení, kterým vyjádřil svůj nesouhlas s dosavadním vývojem v Rakousku a kterým vlastně odvolal svůj podpis pod manifestem z 11. listopadu 1918. „*Vznáším jménem Mým a Mého domu slavnostní protest*

¹⁴ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 284.

¹⁵ J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 195.

¹⁶ J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 199.

¹⁷ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 289–290.

¹⁸ Po intervenci Karlova švagra Sixta Bourbonského poslal anglický král Jiří V. do Eckartsau plukovníka Edwarda Lislea Strutta, který následně sehrál důležitou roli i během Karlových restauračních pokusů.

¹⁹ J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 200; J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 290.

proti všem opatřením, kterými provizorní a ustavující Národní shromáždění Německého Rakouska od 11. listopadu 1918 porušilo Má staletá vladařská práva. (...) To, co německorakouská vláda, provizorní a ustavující Národní shromáždění se od 11. listopadu 1918 v těchto věcech usnesly a nařídily a i to, co v budoucnu podniknou, je pro Mne a Můj dům neplatné.“ Prohlášení, které vstoupilo ve známost jako Feldkirchenský manifest, bylo posláno papeži a španělskému králi, zveřejněno ale nebylo. Karel se bál, že by mohlo posílit radikální levicové síly v Rakousku.²⁰ Pobyt ve Švýcarsku vnímal každopádně jako krátkodobé „nutné zlo“ a spolu se Zitou od prvního dne v exilu počítali s návratem.

Království bez krále

Rozhodnutí císaře Karla pokusit se vrátit na maďarský trůn nebylo motivováno jen jeho osobními názory a ambicemi, ale i situací v samotných Uhrách, resp. v samotném Maďarsku. Právě vývoj, který Maďarsko prodělalo v letech 1918–1921 a který zanechal zemi s nespokojeným obyvatelstvem, rozdělenou politickou scénou a nejasným státním zřízením vyvolal v Karlovi naději, že znovu usednout na trůn v Budapešti bude snazší, než se o stejnou akci pokoušet ve Vídni.

V Maďarsku se ve velmi krátké době po válce vystřídaly tři státní formy, jedno však měly všechny vlády společné – zoufalou snahu udržet co nejvíce z předválečných Uher a vyhnout se okleštění země, které by znamenalo nejen ekonomické a sociální problémy, ale hlavně obrovskou ránu maďarskému sebevědomí a cti. Dvě neúspěšné revoluce, Károlyiho demokratická a Kunova bolševická, zanechaly Maďarsko v troskách. Nová budapešťská vláda Istvána Friedricha sice s okamžitou platností odvolala nejen veškeré reformy z období republiky rad a z velké části také výdobytky Károlyiho revoluce, konsolidovat zemi se jí ale kvůli tlaku zvenčí nemohlo podařit. Dohodové mocnosti odmítly uznat vládu jmenovanou arcivévodou Josefem a ta tím ztratila mandát pro potřebné změny.²¹ Jednalo se o první signál Maďarsku, že jakoukoli spojitost nového státu s Habsburky bude možné do budoucna prosadit jen velmi obtížně.

Republika byla v Maďarsku zdiskreditována a jako prostředek pro uklidnění situace se zdál vhodný návrat k monarchii, který s sebou ovšem nesl i otázku, kdo má vlastně na maďarský trůn nárok. Nově zvolené Národní shromáždění, vzešlé z voleb v lednu 1920, nakonec na základě zákonného článku 1920:I republiku 27. ledna zrušilo a prohlásilo Maďarsko královstvím, ovšem bez výkonu královské

²⁰ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 292.

²¹ Arcivévoda Josef Habsburský jmenoval Friedrichovu vládu z pozice regenta, kterou převzal 7. 8. Jako svého zástupce v Uhrách ho v říjnu 1918 určil král Karel a jeho setrvání v pozici hlavy státu vyvolávalo navenek obavy z možné restaurace Habsburků. Josef tak byl nakonec tlakem ze zahraničí nucen 23. 8. 1919 ze své funkce odstoupit. J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 210–211.

moci.²² Jménem krále měl moc prozatím vykonávat regent, kterým byl 1. března zvolen jeden z vůdců kontrarevolučních sil v Maďarsku, admirál Miklós Horthy.²³

Instituce regenta byla vnímána jen jako dočasné řešení, v otázce obsazení trůnu ale Maďarsko nebylo jednotné. Část politické reprezentace setrvávala na legitimistické pozici a prosazovala návrat krále Karla. Manifest z 13. listopadu 1918, kterým se Karel v Eckartsau zříkal výkonu vlády v Uhrách, byl podle legitimistů podepsán pod tlakem nepříznivé situace a nikoli z vůle národa, a jako takový nebyl legitimní.²⁴ Z Karlova pohledu navíc Horthy, admirál rakousko-uherského loďstva, který svému panovníkovi přísahal věrnost, nemohl v úřadu regenta zastupovat nikoho jiného, než posledního korunovaného krále. Vždyť byl de facto nástupcem arcivévody Josefa Habsburského, kterého sám Karel již v říjnu 1918 jmenoval jako místodržitele královské moci v Uhersku.

Vývoj v Maďarsku bylo ovšem možné interpretovat i jiným způsobem, a to tím, který si na pomoc vzali přívrženci tzv. svobodné volby krále. Základním argumentem příznivců svobodné volby bylo, že manifestem z Eckartsau se Karel nejen vzdal vlády v Uhrách, ale pozbyla jím platnost i Pragmatická sankce Karla VI. z roku 1713, zaručující nedělitelnost habsburských držav. Maďarsko by tím získalo právo zvolit si svého panovníka. Alternativ k poslednímu pomazanému králi bylo několik a každá opírala své šance o jinou část příznivců a spoléhala na podporu jiné části zahraniční politické reprezentace. Určitým skupinám nebyla proti vůli ani kandidatura samotného Miklóse Horthyho a nutno dodat, že podobná myšlenka jistě imponovala i samotnému říšskému správci. Ten se zprvu tvářil jako oddaný legitimista a ihned po uvedení do úřadu zahájil s Karlem ve Švýcarsku čilou korespondenci, časem si ale na moc zvykl a v průběhu restauračních pokusů stál už ze směsi vnějších i čistě osobních důvodů v opozici proti králi.²⁵

Žádná z těchto možností ale nenabízela Maďarům splnění jejich poválečné touhy – obnovení původního rozsahu uherského království. Oproti tomu restaurace posledního korunovaného krále s sebou tuto možnost nesla. Korunovační přísaha obsahovala pasáž, ve které panovník sliboval, že bude všemi prostředky usilovat o integritu zemí svatoštěpánské koruny i o ty země, „jež s pomocí boží budou na-

²² Andrej TÓTH, *Československá diplomacie a první restaurační pokus Karla Habsburského v Maďarsku*, Slovanský přehled 88, 2002, č. 3, s. 344.

²³ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 303.

²⁴ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 112.

²⁵ Další možnou variantou bylo vytvoření personální unie Maďarska s Rumunskem. To nabylo na významu hlavně po prvním restauračním pokusu Karla IV. a s nástupem ministerského předsedy Bethlena a ministra zahraničí Bánffyho, nezískalo ale podporu ani dohodových mocností, ani opozičních kruhů v Rumunsku a na podzim 1921 byla tato myšlenka definitivně opuštěna. M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 120.

zpět dobytý“.²⁶ Karel, který se trůnu nikdy nevzdal, by tak se svým návratem přinesl do Maďarska i právní nároky na ztracená území. Jak napsal Ferdinand Peroutka ve svém *Budování státu*, Habsburkové byli poslední pouto, jež Maďary pojilo se slavnou minulostí.²⁷ A toto pouto mohlo Karlovi výrazně pomoci i v jeho snaze o návrat na maďarský trůn, zvláště poté, co maďarská delegace podepsala 4. června 1920 „potupnou“ Trianonskou mírovou smlouvu.²⁸

Z vnějšího pohledu

Nástupnické státy

Zatímco se mohlo zdát, že v Maďarsku má Karel Habsburský půdu pro návrat připravenou, stanovisko států s Maďarskem sousedících bylo ve věci restaurace od počátku odmítavé. Nástupnické státy, budoucí Malá dohoda v čele s Československem, vnímaly potenciální návrat krále na maďarský trůn jako předstupeň obnovy monarchie v jejím původním rozsahu a svou ještě čerstvou samostatnost byly připraveny hájit všemi prostředky. Karel se nikdy nevzdal nároku na trůn (císařský i královský) a nepodepsal mírové smlouvy, takže jeho nároky na území náležející před rokem 1918 k velkým Uhrám zůstávaly z jeho pohledu i nadále v platnosti. Nástupnické státy si rovněž vyhlásily svou samostatnost bez panovníkova posvěcení.²⁹ Každému sice připadla část původních Uher, loajalitou uvnitř svých nových hranic si ale nemohly být jisty. Bělehradské vládě hrozili secesí Chorvaté, Praha byla nucena pacifikovat situaci na Slovensku,³⁰ Státy Malé dohody neměly námitky vůči monarchii jako státní formě Maďarska (koneckonců Jugoslávie a Rumunsko byly rovněž monarchiemi), ale vůči osobě z habsburského rodu, tím spíše bývalému císaři, na jejím trůně. Hlavně Jugoslávie a Rumunsko vycházely z předpokladu, že rozpad monarchie automaticky znamená nulifikaci Pragmatické sankce, návrat člena habsburské dynastie na trůn některého z nástupnických států byl ale vnímán jako možný základ pro budoucí teritoriální požadavky. Například Rumun-

²⁶ Věra OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků*, Československý časopis historický 7, 1959, s. 677.

²⁷ Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu*, sv. IV, Praha 1991, s. 1396.

²⁸ László KONTLER, *Dějiny Maďarska*, Praha 2008, s. 316.

²⁹ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 117.

³⁰ Jak v Chorvatsku, tak na Slovensku žilo obyvatelstvo římskokatolického vyznání, což z nich činilo oblasti s daleko větší podporou habsburskému rodu. Z Karlova pohledu se separatistické tendence daly vykládat dvěma způsoby, oba byly ale pro králův návrat pozitivní. Buď byly zapříčiněny touhou po návratu „starých časů“, v tom případě by se tyto národy postavily na Karlovu stranu, nebo je způsobovaly spory s ostatními národy v nových státech. Při takové konstelaci by alespoň sáhly k pasivní rezistenci v případě, kdy by se „jejich“ státy odhodlaly po králově návratu k vojenskému zásahu proti Maďarsku. F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1400.

sko si tak pro uznání budoucího maďarského panovníka kladlo podmínku, že jím bude nejprve uznáno ve svých rozšířených poválečných hranicích. Při jejím splnění byl rumunský král Ferdinand ochoten uznat dokonce i nároky Karla Habsburského.³¹

Československo se příkře postavilo už proti osobě arcivévody Josefa v úřadu regenta a obecně lze ČSR považovat za největšího odpůrce návratu jakéhokoli Habsburka k moci ve střední Evropě. Otázka obsazení maďarského trůnu se přitom po podpisu Trianonské mírové smlouvy stala problémem číslo jedna ve vztazích obou států.³² Ve chvíli, kdy v Maďarsku vypukla kvůli sporům o restauraci vládní krize, pronesl československý ministr zahraničí Edvard Beneš 27. ledna 1921 v senátu projev, ve kterém varoval jižního souseda ČSR před následky potenciální restaurace habsburské dynastie a poprvé zde v této souvislosti použil termín *casus belli*.³³ Habsburské otázce se věnovala i část jednání československé a maďarské delegace v Brucku an der Leitha v březnu 1921. Ministerský předseda Teleki a ministr zahraničí Gratz slíbili Benešovi, že se nebudou zasazovat o restauraci a že podniknou blíže nespecifikovaná opatření, která měla případnému Karlovu návratu zabránit.³⁴

Podobně odmítavé stanovisko jako Československo zaujímal i Jugoslávie. Ta s ČSR uzavřela 14. srpna 1920 spojeneckou smlouvu, základ budoucí Malé dohody, podle které byly signatářské státy povinny v případě nevyprovokovaného útoku z maďarské strany poskytnout si navzájem pomoc. Zavazovaly se zasáhnout proti jakékoli snaze Maďarska nastolit status quo ante co se teritoriálního rozsahu týče, tudíž proti hrozbě, které se v souvislosti s restaurací Habsburků obávaly nejvíce.³⁵ 12. listopadu 1920 byla podepsána smlouva mezi Jugoslávií a Itálií, která jednak řešila územní spory těchto dvou států, jednak se obě země zavázaly dohlížet na dodržování podmínek mírových smluv s Rakouskem a Maďarskem a stavěly se proti restauraci Habsburků.³⁶

³¹ V tomto případě se ale spíše jednalo o sympatie mezi členy panovnických rodů, než o reálný politický program. Velmi pozitivně vystupovala vůči poslednímu rakouskému císaři i rumunská královna Marie, která Karla dokonce navštívila v roce 1920 v jeho exilu ve švýcarském Pranginsu. Viz M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 114.

³² A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 345.

³³ Tamtéž, s. 347.

³⁴ Gyula JUHÁSZ, *Hungarian Foreign Policy 1919–1945*, Budapest 1979, s. 58.

³⁵ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 348. Autor v článku datuje uzavření smlouvy 23. 8. 1920, ve svém dalším článku *Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského v Maďarsku na jaře 1921 – uzavření Československo-rumunské malodohodové spojenecké smlouvy*, *Slovanský přehled* 88, 2002, č. 4 uvádí již 14. 8. 1920.

³⁶ G. JUHÁSZ, *Hungarian Foreign Policy*, s. 57.

Stanovisko Dohody

Pro potenciální návrat Karla Habsburského do Maďarska bylo rovněž klíčové naladění států „velké“ Dohody. Zákon z února 1920, který Maďarsko vyhlásil za nástupce královského Uherska, nechával rozhodnutí o obsazení trůnu na pozdější dobu s ohledem nejen na konsolidaci samotného Maďarska, ale i zahraničněpolitické situace vzhledem ke královské otázce. Mohlo se tak zdát, že si Maďaři posunutím rozhodnutí o osobě panovníka nechávají otevřená „zadní vrátka“ pro případ, že by evropské mocnosti zaujaly k Habsburkům shovívavější stanovisko. Saintgermainská a Trianonská mírová smlouva osobu panovníka neřešily a nenutily dotyčné státy k přijetí detronizačních opatření.³⁷ Jediným oficiálně vyjádřeným stanoviskem evropských mocností k otázce restaurace Habsburků tak byla nota Konference velvyslanců z února 1920. Ta sice připouštěla, že „*není [...] pokládáno za povinnost spojených hlavních mocností mísiti se do vnitřních věcí maďarských anebo předepisovat maďarskému národu vládní nebo ústavní formu, kterou má přijmouti pro sebe,*“ zároveň ale dala jasně najevo, že toto se netýká otázky restaurace. Tu označila za „*odporující samým základům úpravy mírové*“ a mocnosti by ji nemohly „*ani uznati, ani strpěti*“.³⁸

Otázka budoucnosti maďarského trůnu se stala součástí rozsáhlejšího soupeření velmocí o vliv ve střední Evropě. Především Francie měla na jedné straně hned několik důvodů pro podporu Karlova návratu, na straně druhé se ale snažila hrát roli patrona nástupnických států, což byly dva spolu neslučitelné přístupy. Francouzské sympatie k osobě Karla Habsburského měly kořeny už v posledních letech války, kdy právě poslední císař zosobňoval protiněmecký postoj a snahy o navázání mírových jednání s Dohodou.³⁹ Náklonnost k možné restauraci Habsburků byla navíc motivována snahou omezit vliv Itálie na nástupnické státy, který se v této oblasti střetával s francouzskými zájmy. Maďarsko pod habsburskou vládou bylo považováno některými francouzskými politiky za příhodné jádro budoucí podunajské federace, ke kterému by se přidaly ostatní národy.⁴⁰ Takto silný svazek by posléze

³⁷ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 111.

³⁸ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 348. Autor v článku datuje notu Konference velvyslanců 4. 2. 1920, Magda ÁDÁM v *The Little Entente and Europe*, Christophe HOHWALD v *La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie (1921)*, *Revue historique des armées* 251, 2008 nebo Gyula JUHÁSZ v *Hungarian Foreign Policy* uvádí datum 2. února.

³⁹ Které ovšem skončily neúspěšně po provalení tzv. „Sixtovy aféry“ v roce 1917. Viz J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 215–222.

⁴⁰ Ohledně integrace středoevropského (podunajského) prostoru ale panovaly ve Francii neshody. Myšlenkou Louise Berthelota bylo omezit připravovanou konfederaci pouze na vítězné nástupnické státy s centrem v Praze, zatímco Alexandre Millerand nebo Maurice Paléologue prosazovali jako centrum konfederace Budapešť. Variantu zahrnutí všech nástupnických států zastá-

byl schopen zabránit na západě anšlusu Rakouska (a tím pádem oslabit Německo), na východě pak zastavit šíření bolševických myšlenek z Ruska.⁴¹

Postoj italské vlády byl podobně jako v případě Francie motivován její snahou o vliv na vývoj v nástupnických státech a díky tomu mohl být vnímán ambivalentně jak v Maďarsku tak ve státech Malé dohody. Dalo by se říci, že vůči Maďarsku samotnému byla Itálie pozitivně naladěna, první článek rapallské smlouvy, uzavřené s Jugoslávií v listopadu 1920, ale stanovoval, že obě strany použijí „*veškeré politické instrumenty vhodné pro zamezení restaurace habsburské dynastie na trůn rakousko-uherský*“, po výměně dopisů mezi italským ministrem zahraničí Carlem Sforzou a jeho československým protějškem Benešem přistoupila k tomuto paktu i ČSR.⁴² Z toho pramenil negativní postoj Itálie k otázce restaurace Habsburků hlavně během prvního restauračního pokusu, kdy se stala nejaktivnějším zastáncem energického postupu Československa a Jugoslávie.

Velká Británie nebyla jako jediný z dohodových států ovlivněna v posuzování otázky restaurace vlastními ambicemi v Podunají. Ač sama monarchie, zastávala ve věci potenciální restaurace pragmatické stanovisko – návrat Habsburků představuje hrozbu pro mír ve střední Evropě a jako takový je z britské strany odmítán. Stranou v tomto případě musely jít i sympatie Jiřího V. ke Karlově osobě. Minister-ský předseda Lloyd George a ministr zahraničí Curzon se kvůli tomu dostali do sporu například s Aristidem Briandem, jehož latentní podpora restaurace byla všeobecně známá.⁴³

Celkově tak nálada v Evropě myšlenke návratu Karla Habsburského na maďarský trůn nepřála, bývalý císař a král se o něj ale přesto pokusil. Jak v této souvislosti napsal Ferdinand Peroutka: „*Pokus nic nestojí člověka, který už nemá mnoho co ztratit.*“⁴⁴

Pokus číslo jedna

Rozhodnutí k akci

Od okamžiku, kdy opustil Vídeň, byl Karel Habsburský rozhodnut se na trůn vrátit. To, že se nakonec rozhodl zkusit své štěstí v Maďarsku a ne v Rakousku mělo hned několik důvodů. Rakousko se od osoby bývalého císaře a od celé habsburské dynastie razantně distancovalo, což vyjádřilo vyhlášením republiky i „proti-

val i Aristide Briand, který ale na rozdíl od posledních dvou jmenovaných viděl rozhodující stmelující faktor v habsburské dynastii. M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 118.

⁴¹ Magda ÁDÁM, *Richtung Selbstvernichtung: Die Kleine Entente 1920–1938*, Budapest 1988.

⁴² M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 126.

⁴³ Tamtéž, s. 118.

⁴⁴ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1397.

habsburským“ zákonem z 3. dubna 1919.⁴⁵ Proti královu návratu by se zcela jistě postavili sociální demokraté, ale ani příznivci konzervativnějších křesťanských sociálů a ostatní vrstvy obyvatelstva nebyly Habsburkům příliš nakloněny. Až do podpisu Saintgermainské mírové smlouvy v září 1919 byl snem Rakouska anšlus – spojení s Německem – proti kterému se Karel v exilu snažil všemi prostředky bojovat. Oproti tomu v Maďarsku mohl mít Karel pocit, že se vrací „mezi své“. Země se po republikánském experimentu vrátila k monarchii, u moci zůstaly stejné společenské vrstvy, které vládly za Rakouska-Uherska, sociální demokracie byla slabá. Nejvyšší autoritou v zemi byl rakousko-uherský admirál, kterého k bývalému císaři vázala přísaha věrnosti, a bylo všeobecně známo, že značná část politické reprezentace zastává legitimistické názory, včetně například ministerského předsedy Pála Telekiho.⁴⁶

Karel a ti, kteří jej v jeho plánech podporovali, viděli ale jen to, co vidět chtěli. Je sice pravda, že legitimistická základna byla v Maďarsku silná, téměř všichni legitimisté ale zároveň uvažovali realisticky a s Karlovým plánem provést restauraci co nejdříve by v jejich řadách souhlasil asi jen málokdo. Například uherský primas János Csernoch, člen delegace, která na Karlovi vymohla v listopadu 1918 manifest, jímž se vzdal vlády nad Uhrami, se v říjnu 1920 otevřeně vyjádřil pro exkrálův návrat na trůn. Zároveň ale ihned dodával, že „*okamžitý návrat je nemožný*“.⁴⁷ V Maďarsku navíc nabývaly na síle nacionalistické organizace, které se stavěly proti Habsburkům na stranu svobodné volby budoucího panovníka.⁴⁸ Těmto silám a postoji legitimistů ale Karel nepřikládal větší váhu, což se v budoucnu mělo ukázat jako jedna z klíčových chyb.

Zbývá otázka, proč si Karel vybral ke své akci právě jaro roku 1921? Na prvním místě stála pravděpodobně exkrálova netrpělivost ve spojení s nervozitou z dlouhého pobytu v exilu. Jeho nevládnutí trvalo jednoduše už příliš dlouho a s každým dnem byla naděje na úspěšnou restauraci menší. Karel se znepokojením vnímal rodící se spojenecké svazky ve střední Evropě, které vznikaly na jasně deklarované protihabsburské platformě, a postupně také ztrácel iluze o oddanosti regenta. Horthy s ním sice byl v kontaktu a ujišťoval ho, že je pouze panovníkovým zástupcem, zároveň jej ale od návratu do Maďarska při každé příležitosti odrazoval. Za hlavní argument si vzal probíhající jednání o Trianonské mírové smlouvě a va-

⁴⁵ Oficiálně se jednalo o zvláštní státní zákon č. 209, týkající se vypovězení ze země a převzetí majetku domu Habsbursko-Lotrinského. Podle něj byli všichni členové habsburského rodu, kteří se výslovně nevzdají panovnických nároků a neprohlásí věrnost republice, vykázáni ze země a veškerý majetek Habsburků byl zkonfiskován. V. VEBER, *Dějiny Rakouska*, s. 477.

⁴⁶ Teleki byl v úřadu od 19. 6. 1920.

⁴⁷ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 112.

⁴⁸ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 304.

roval Karla, že neuvážená akce by měla negativní vliv na její výslednou podobu.⁴⁹ Tato překážka po podpisu Trianonu⁵⁰ odpadla a Karel stupňoval tlak na Horthyho ve smyslu předání moci. Přeci jen si ale asi uvědomoval realitu poválečné Evropy a vyjádřil ochotu k určitým ústupkům, i když zůstává s otazníkem, nakolik je myslél vážně a nakolik se pouze snažil urychlit svůj návrat. V dopise Horthymu z 9. listopadu 1920 Karel uvádí, že akceptuje stanovisko „*označující ustanovení Pragmatické sankce, týkající se jednoty a nedělitelnosti uherských a dalších dědičných území, a zákon XII: 1867 [zákon o rakousko-uherském vyrovnání – pozn. V.R.] za neplatné*“ a zároveň že „*nepřevezme moc v žádné z dalších zemí s výjimkou, že by došlo k dohodě mezi touto zemí a Maďarskem*“.⁵¹ Karel vyzýval Horthyho ke zveřejnění dopisu, ten tak ale zřejmě ze strachu z reakce okolních států a příznivců svobodné volby krále neučinil. Povědomí o jeho existenci měl tak kromě Horthyho pouze tehdejší předseda Národního shromáždění István Rakovszky, jedna z vůdčích osobností maďarských legitimistů, kterého o něm informoval sám bývalý král.⁵²

Spor mezi legitimisty a přívrženci svobodné volby krále vyvrcholil dvěma vládními krizemi na přelomu let 1920 a 1921, z obou z nich vyšel de facto jako vítěz ministerský předseda Pál Teleki. Ač legitimista, prosadil na počátku února 1921 návrh o „neaktuálnosti projednání královské otázky“,⁵³ čímž dal jasně najevo, že definitivní rozhodnutí ve věci návratu krále by v dané chvíli Maďarsku nijak neprospělo. Kromě přetrvávajícího napětí na domácí politické scéně pak mohla Karla k akci nabádat představa určitého „ochabování“ pevnosti poválečného pořádku v Evropě. Pocit benevolence ze strany evropských mocností mohl Karel získat z událostí v Řecku, kde došlo v prosinci 1920 k restauraci monarchie a návratu krále Konstantina, a to bez jakýchkoli negativních reakcí.⁵⁴

Posílen návratem monarchie v Řecku a naopak znepokojen přístupem regenta Horthyho, odkládáním řešení královské otázky na půdě maďarského parlamentu a vznikajícími „protiabsburskými“ spojeními ve střední Evropě, se Karel rozhodl vsadit vše na restaurační kartu. Přesvědčen o nevyhnutelnosti svého úspěchu se 24. března 1921 vydal na cestu do Budapešti s cílem znovu usednout na prázdný maďarský trůn.

⁴⁹ Tamtéž, s. 305.

⁵⁰ Trianonská mírová smlouva byla ve Versailles podepsána 4. 6. 1920, maďarským Národním shromážděním poté ratifikována 15. 11. téhož roku.

⁵¹ Miklós SZINAI and László SZÜCS (eds.), *The Confidential Papers of Admiral Horthy*, Budapest 1965, s. 30.

⁵² Tamtéž, s. 30–31. Obsah sdělení vešel ve známost až po prvním restauračním pokusu, 2. 4. 1921.

⁵³ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 346.

⁵⁴ Tamtéž, s. 348; F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1400.

Příliš brzy, příliš brzy

Dne 26. března 1921 vstoupil král Karel znovu na maďarskou půdu. Cestoval v přestrojení se španělským a britským pasem, měl za sebou pěší přechod švýcarsko-francouzských hranic, cestu rychlíkem ze Štrasburku do Vídně a dále autem až do Maďarska. Toho dne ve večerních hodinách dorazil do západomaďarského města Szombathely,⁵⁵ kde se ubytoval v paláci oddaného legitimisty biskupa hraběte Jánose Mikese. Je sice pravda, že Karel byl v kontaktu s některými z maďarských legitimistů a v korespondenci s nimi „sondoval“ možné dopady svého návratu do země. To, že se na konci března objeví v Szombathely, ale nikdo z nich zcela jistě nečekal.⁵⁶ Jako host biskupa Mikese byl na místě ministr školství Vass, který i přes obrovské překvapení dal královi okamžitě k dispozici svůj úřad. Na nedalekém zámku v Ivánczi pobýval dokonce maďarský ministerský předseda Teleki, který se ihned po obdržení zprávy o exkrálově příjezdu taktéž dostavil do Szombathely, na rozdíl od Vasse ale s tím, že se Karla pokusí přemluvit k odjezdu zpět do Švýcarska. Těsně před setkáním s králem podle očitých svědků prohlásil „příliš brzy, příliš brzy“.⁵⁷ Vyjádřil tím názor snad všech legitimistů: restaurace ano, ale ne teď, čas ještě nedozrál. Přítomnost členů vlády u restauračního pokusu od samého počátku vyvolávala jak v řadách maďarské opozice, tak v očích ostatních evropských států podezření, že o celém podniku věděli a že se dokonce podíleli na jeho organizaci. Obojí je ale jen velmi málo pravděpodobné, neboť z očitých svědectví a pozdějších vzpomínek vyplývá jejich překvapení, když se o přítomnosti krále poprvé dozvěděli, a pro jejich zapojení do přípravy nehovoří ani rozpaky, které projeвили při plánování dalšího postupu.⁵⁸

Karlova přítomnost v Maďarsku postavila legitimisty před nepříjemný úkol, kterému se úspěšně vyhýbali od znovunastolení monarchie. Úkol rozhodnout se, zda se postaví za svého bývalého krále, nebo proti němu. Že na takové rozhodování nebyli připraveni, svědčí i dohady přítomných v Szombathely ohledně dalšího postupu. Nebylo jasné, zda by měl panovník zůstat na místě a vyzvat odtud regenta k předání moci, nebo se vypravit za Horthym, který o jeho pobytu na maďarském

⁵⁵ Německy Steinmanger, česky Subotičtě nebo také Kamenec.

⁵⁶ V kontaktu byl Karel např. s již zmíněným arcibiskupem Jánosem Csernochem. Tomu poslední dopis, ve kterém se ho ptá, zda by březen byl vhodným měsícem pro jeho návrat, poslal jen několik dnů před svým příjezdem do Maďarska. Viz A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 352.

⁵⁷ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 309.

⁵⁸ Teleki navíc v Ivánczi pobýval s celou svou rodinou a přítomen byl také americký vysoký komisař v Maďarsku Grant-Smith, tedy zástupce země, která se jasně stavěla proti možné restauraci. Pokud by ministerský předseda cestoval na západ Maďarska s vědomím připravujícího se puče, tento doprovod by si k sobě určitě nevybral. Baláže ABLONCZY, *Pál Teleki (1874–1941): The Life of a Controversial Hungarian Politician*, New Jersey 2006, s. 87.

území stále nevěděl, do Budapešti. Karel po svém příjezdu sice připustil, že očekává silné protesty ze strany nástupnických států, ze strany Dohody pak ale pouze formální vyjádření nesouhlasu.⁵⁹ Pochyby přítomných ohledně reakce sousedních států král také vyvracel. Situaci si asi maloval až příliš jednoduše, když možnost rumunského odporu vyvracel tvrzením, že je mu rumunský král zavázán za jeho postoj během první světové války, jugoslávskou reakci snižoval poukazem na problémy s Chorvaty a československou akceschopnost podle něj omezovaly spory s Francií ohledně postoje k polsko-sovětské válce.⁶⁰

Krátce po svém příjezdu se Karel setkal s plukovníkem baronem Antalem Lehárem, vojenským velitelem západního Maďarska, který královu vedení okamžitě podřídil své jednotky. Zároveň ale Lehár Karla varoval před možnými komplikacemi, pokud by se pokusil trůn získat vojenskou cestou: Rozpolcení armády, občanská válka, hrozba intervence okolních států, které by Maďarsko nemohlo vzdorovat. Vina za okupaci by pak v očích obyvatel padla na Habsburky. Karel nakonec vyslyšel hlasy těch, kteří mu radili odjet do Budapešti a vyzvat přímo na místě regenta, aby mu předal moc dobrovolně. Odmítl i ozbrojený doprovod.⁶¹

Jednání v Budapešti 27. března bylo střetem dvou navzájem neslučitelných přístupů. Pro Karla jako korunovaného uherského krále, který se vrátil do své země, bylo předání moci správcovou povinností, o které původně nepřišel vůbec vyjednávat. Z jeho pohledu návratem do země zanikalo „provizorium“ institutu regenta a byla obnovena kontinuita habsburské dynastie. Regent Horthy však trval na tom, že si Karel pro svůj návrat nevybral vhodnou dobu. Proti exkrálovým argumentům stavěl hrozbu intervence následnických států a ve svém odmítavém postoji setrval i poté, co Karel vytáhl „eso z rukávu“ a zaštitil se podporou francouzského ministerského předsedy Brianda. Nakonec se říšskému správci podařilo po zhruba čtyřhodinovém jednání přimět krále k odjezdu zpět do Szombathely.⁶² Karel alespoň Horthymu předal „ultimátum“, že pokud mu do tří týdnů nepřenechá moc v zemi, přijde ji do Budapešti převzít sám.⁶³

Ústupem v přímé konfrontaci s Horthym Karel svůj boj de facto ztratil. Celá jeho akce byla založena na tom, že k předání moci dojde dobrovolně. Jelikož se tak nestalo a Karel neměl reálné prostředky pro to, aby uchopil moc, byl jeho další pobyt v Szombathely jen „zbytečnou hrou“, jak se ve svých vzpomínkách vyjádřil

⁵⁹ Toto ujištění mělo být obsahem zprávy, kterou Karlovi doručil od Aristida Brianda jeho švagr Sixtus Bourbonský.

⁶⁰ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 114–115.

⁶¹ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 309.

⁶² Ve snaze dostat krále z Budapešti Horthy Karlovi dokonce údajně nabídl maďarské jednotky, aby s nimi táhl na Vídeň a pokusil se o restauraci nejprve tam, což byla myšlenka ještě fantasknější, než že by král v čele legitimistů zaútočil na Budapešť. J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 218.

⁶³ Tamtéž, s. 218.

tehdejší maďarský ministr zahraničí Gustáv Gratz.⁶⁴ Maďarsko Karel neopustil a ještě více jak týden zůstal na jeho území, mohl už ale jenom pozorovat rostoucí tlak ze zahraničí a kroky, které maďarští politici podnikali proti restauraci. Národní shromáždění deklarovalo svou podporu Horthymu a maďarská vláda se snažila ze všech sil přesvědčit dohodové státy o tom, že o Karlově akci předem nevěděla a nemá s ní nic společného. Naopak, ministr zahraničí Gratz, který byl přítomen u Karla v Szombathely, se spojil se švýcarskou vládou ohledně Karlova znovupříjetí, vyjednával také s vládou rakouskou případný tranzit excísaře přes území jejího státu.⁶⁵

Karlova prohlášení během jeho pobytu v Szombathely dokazovala, že na možnost odmítnutí svého restauračního pokusu vůbec nebyl připraven. Na jednu stranu stále doufal v Horthyho „zmoudření“ a předání moci, na druhou stranu ale admirálovi vyčítal jeho postup během jednání a v loajalitu regenta přestával věřit. Vkládal falešné naděje v přípravy údajného vojenského převratu v Budapešti, a i když měl informace o výhružném postupu států Malé dohody, ještě ve svém stanovisku z 2. dubna prohlašoval, že v Uhrách zůstane až do doby, než sezná, že jeho přítomnost znamená válku.⁶⁶ Svou „zbytečnou hru“ vzdal až 2. dubna pozdě večer, kdy oznámil ministru Gratzovi svůj úmysl odjet ze země.⁶⁷ Zprostředkovatelská mise Gustáva Gratze tak skončila, 3. dubna se ministr vrátil do Budapešti a o den později podal demisi. V jejím zdůvodnění prohlásil, že sice považuje králův návrat do Maďarska za chybu, zároveň si ale myslí, že by zájmy krále a země nikdy neměly stanout proti sobě.⁶⁸ Král Karel opustil Maďarsko 5. dubna. Rozpor mezi legitimistickým přesvědčením řady členů vlády a kroky, které byla během Karlova prvního restauračního pokusu nucena podniknout, vedl k jejímu pádu. Teleki nabídl demisi 13. dubna, následující den byl jmenován kabinet Istvána Bethlena.⁶⁹

Využití avantury Karlovy

Malá dohoda, svazek Československa, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a Rumunska, nebyla před prvním Karlovým návratem do Maďarska smluvně do-
tvořena a první restaurační pokus Karla Habsburského jako událost ohrožující všechny tři státy se tak mohl stát vítanou příležitostí k přesvědčení váhajících členů budoucího společenství k podpisu dohod. Hlavně Československo a jeho ministr

⁶⁴ Gustav GRATZ, *Augenzeuge dreier Epochen: Die Memorien des ungarischen Außenministers 1875–1945*, Mnichov 2009, s. 281.

⁶⁵ G. GRATZ, *Augenzeuge dreier Epochen*, s. 282.

⁶⁶ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 314.

⁶⁷ G. GRATZ, *Augenzeuge dreier Epochen*, s. 283.

⁶⁸ Tamtéž, s. 284.

⁶⁹ G. JUHÁSZ, *Hungarian Foreign Policy*, s. 59.

zahraničí Edvard Beneš mělo v roce 1921 na dotvoření aliance eminentní zájem, z čehož plyne jeho reakce na králův návrat a vůdčí role, kterou v postupu proti Karlovi Habsburskému zaujalo. Reakce dalších dvou členů (budoucího) svazku na samotný restaurační pokus i na počínání ČSR byla poté ovlivněna jak jejich vlastními problémy, tak ohledem na stanovisko „velké“ Dohody. Představitelé všech států si pravděpodobně uvědomovali, že riziko úspěchu Karlovy akce v reáliích poválečné Evropy je velmi malé, jako prostředek nátlaku na Maďarsko se jim ale exkrálův pobyt v zemi hodil a podle toho vypadaly i některé reakce, které se na první pohled mohly zdát zbytečné nebo přehnané.

Neočekávaný příjezd exkrále do Maďarska znepokojil reprezentanty všech tří států a vyvolal okamžitou akci s cílem dostat Karla pryč z území bývalé monarchie. Jeho případný úspěch v Maďarsku byl vnímán jako potenciální základ pro nároky v sousedních zemích, ať už územní, nebo dokonce mocenské. Na klidu svým sousedům zpočátku nepřidávala ani maďarská vláda. Přítomnost jejích členů u Karla v Szombathely vzbuzovala podezření, že se na celém pokusu aktivně podílí, maďarští politikové se navíc snažili exkrálův pobyt v zemi do poslední chvíle utajit. Ministerstvo zahraničí informovalo maďarské zastupitelské úřady až 29. března, tedy dva dny po Karlově jednání s Horthym v Budapešti.⁷⁰ V okolních státech se první neoficiální informace objevily též den. Maďaři po krachu jednání v Budapešti spoléhali na to, že by celá akce v případě králůva okamžitého odjezdu ze země nemusela nutně způsobit v sousedních státech rozruch, a proto tak dlouho váhali i s informováním vlastních zastupitelských úřadů. Pro Československo byl první, byť stále ještě neoficiální zprávou o Karlově pobytu v Maďarsku telegram diplomatického zástupce v Budapešti Vladislava Lejhance z večerních hodin 29. dubna. Ten se opíral o zprávy italské delegatury, neboť dohodoví vyslanci v té době již absolvovali schůzku s Horthym.⁷¹ O několik hodin později byla tato informace doplněna zprávou o návštěvě, kterou u regenta vykonali zástupci Jugoslávie (M. Milojević) a Rumunska (T. Stircea).⁷² Jihoslované a Rumuni tak v tuto chvíli Československo v bezprostřední reakci na informaci o Karlově pobytu v Maďarsku předstihli. Zástupce ČSR vyjádřil svůj protest až kolem poledne 30. března, a to nikoli Horthymu, ale „pouze“ tajemníkovi maďarského ministerstva zahraničí Kálmánu Kányovi. S regentem jako s „dočasným“ správcem odmítalo Československo vstoupit v kontakt a ministr zahraničí Gratz byl v té době přítomen v Szombathely.⁷³ Z 30. března také pochází první souhrnná zpráva pro československé minister-

⁷⁰ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 353.

⁷¹ Dokument č. 358, in: Jindřich DEJMEK – František KOLÁŘ (eds.), *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1. Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek I*, Praha 2004, s. 546.

⁷² Dokument č. 359, tamtéž, s. 547; Dokument č. 360, tamtéž, s. 548.

⁷³ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 355.

stvo zahraničí, ve které se vyskytuje ještě řada neověřených (a dosti zkreslených) informací.⁷⁴ Hovoří se v ní také o postoji Rumunska, jehož vyslanec Stircea údajně u britského vysokého komisaře Hohlera požadoval rázné zakročení proti pokusu o převrat a odstranění Telekiho vlády. Podle ní také „*rumunské kruhy prý prohlásily, že by v tomto směru bylo žádoucí, aby zejména československá vláda [...] zakročení stejně energicky podporovala*“. Šlo ale o nezaručené zprávy a Rumunsko se později ve věci razantního zásahu ukázalo nejváhavějším ze všech tří států Malé dohody.

Roli hlavního iniciátora malodohodových akcí ale převzal téměř okamžitě československý ministr zahraničí Edvard Beneš a zahájil tak svůj boj na dvou frontách – na jedné straně tlak na Maďarsko ve věci odstranění exkrále Karla ze země, na straně druhé snahu získat Rumunsko a Jugoslávii pro společné vystoupení. Beneš svými akcemi jednak sledoval oslabení Maďarska ve vzájemných bilaterálních jednáních s ČSR,⁷⁵ jednak vytvoření vhodných podmínek pro dotvoření Malé dohody. Akutní nebezpečí v pokusu bývalého císaře zřejmě neviděl, v cirkulárním telegramu ministerstva zahraničí vybraným vyslanectvím ČSR z 1. dubna se píše: „*Vážné nebezpečí není, věc bude rychle likvidována*.“⁷⁶ Týž den sděloval Beneš v telegramu československému zástupci v Jugoslávii spolu s návrhy konkrétního postupu (definitivní řešení otázky dynastie, řešení otázky západního Maďarska – Burgenlandu a společný postup v okamžiku porušení podmínek ze strany Maďarska) také: „*Navrhuji využití společně proti Maďarům co nejvíce avantury Karlovy*.“⁷⁷ Pokud se někdo něčeho opravdu obává, nehovoří o tom zpravidla jako o „*avantuře*“.

Hlavním motivem provázejícím reakci malodohodových států na první restaurační pokus se stala snaha o společné podání ultimáta, iniciovaná hlavně Edvardem Benešem. Formulováním zcela konkrétních společných požadavků vůči maďarské vládě by se Malá dohoda dostala do role hybatele událostí a v případě splnění těchto požadavků ze strany Maďarska by z celého sporu vyšla jako vítěz. Snahou o podání ultimáta také Beneš reagoval na poněkud vágní vyjádření Konference velvyslanců, která žádné konkrétní požadavky nevznášela a 1. dubna ve svém usnesení pouze zopakovala, že trvá na neměnnosti nóty ze 4. února 1920.⁷⁸ V první verzi, kterou Československo navrhovalo, byl uveden požadavek Karlova odjezdu

⁷⁴ Dokument č. 367, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 552.

⁷⁵ Ta započala v Brucku an der Leitha nedlouho před vypuknutím restauračního pokusu. Více o jednáních mezi ČSR a Maďarskem viz Andrej TÓTH, *První bilaterální jednání mezi Československem a Maďarskem – Bruck an der Leitha (1921)*, *Moderní dějiny* 9, s. 97–159.

⁷⁶ Dokument č. 379, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 568–569.

⁷⁷ Dokument č. 377, tamtéž, s. 567–568.

⁷⁸ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 127; F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1407.

z Maďarska do 18 hodin 7. dubna, v případě jeho nedodržení měly státy Malé dohody přikročit k odvolání svých misí, přerušení diplomatických styků a přípravě mobilizace.⁷⁹ S tímto zněním ovšem nesouhlasila ani Jugoslávie, ani Rumunsko. Prvně jmenovaný stát se ohradil proti uvedení konkrétního data a navrhl podat ultimátum s uvedením Karlova odjezdu pouze „do tří dnů“.⁸⁰ Rumunsko pak odmítlo přistoupit kvůli nesouhlasu s některými body ultimáta a také proto, že většina jeho jednotek byla vázána na východní hranici kvůli sporu o Besarábii. Ministr zahraničí Take Ionescu, jinak zastávající spolupráce s ČSR, nazval ultimátum dokonce „hrubým a nebezpečným krokem“.⁸¹ Vyjádřil ale svou ochotu proti Maďarsku diplomaticky zasáhnout a po dohodě s ministerským předsedou Alexandru Avarescem hodlal svolat schůzku tří ministrů zahraničí, pravděpodobně do Bělehradu.⁸²

Jugoslávie se zpočátku během prvního restauračního pokusu stala nejbližším spojencem Československa. Stejně jako ČSR přijala vojenská opatření a připravila případnou mobilizaci a přesun jednotek směrem k maďarské hranici.⁸³ Jugoslávská vláda podnikala i další akce ve shodě s Československem, například odmítala Karlovův návrat do Švýcarska. Ministerský předseda Nikola Pašić zvažoval dokonce žádost o vydání excísaře, který by byl následně dopraven do Itálie a odtud do Španělska.⁸⁴ Příznivý vývoj situace a stanovisko Dohody byly ale důvodem, proč Království SHS ze svého kategorického tónu slevilo a následně odmítlo přistoupit ke společnému ultimátu.

Mezi pojetím Československa a zbylých dvou států Malé dohody byl jeden zásadní rozdíl. Zatímco Čechoslováci byli rozhodnuti učinit určité kroky, které nebudou zcela v souladu s názorem velmocí, Jihoslované a Rumuni tak daleko zajít ochotni nebyli. Beneš si nebyl jistý stanoviskem Dohody a nechtěl jejím zástupcům příliš odhalovat své plány, neboť byl toho názoru, že „*ti [spojenci] by nám spíše překáželi a mohly by se vyskytnout kruhy, které by Maďary proti energičtější naší akci chránily*“.⁸⁵ Rumunsko a Jugoslávie naopak vázaly své přistoupení k ultimátu

⁷⁹ Dokument č. 389, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 575.

⁸⁰ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 366. Magda Ádám ve své knize *The Little Entente and Europe* uvádí, že chtěla jugoslávská vláda posunout termín odjezdu ze 7. na 10. 4. Viz M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 123.

⁸¹ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 126.

⁸² Dokument č. 385, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 572–573.

⁸³ Dokument č. 386, tamtéž, s. 573.

⁸⁴ Dokument č. 382, tamtéž, s. 570. Pro Španělsko jako místo dalšího Karlova exilu bylo i Československo, které až do 3. 4. odmítalo excísařův návrat do Švýcarska.

⁸⁵ V. OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků*, s. 683.

zejména na souhlas Itálie. Beneš v dalším návrhu znění nóty vypustil konkrétní datum požadovaného odjezdu, jugoslávská vláda ale i nadále podpis oddalovala, zřejmě v naději, že Karel mezitím Maďarsko opustí a ultimátum se tak stane bezpředmětným.⁸⁶ Definitivní odklonění od společného podání nóty pak znamenalo vyjádření italského ministra zahraničí Carla Sforzy, jenž prohlásil, že „učiněno bylo již dosti“, a italskou účast na ultimátu odepřel.⁸⁷ Rumunsko, i když Benešovo ultimátum odmítalo, rozhodlo se nakonec přesunout část jednotek k maďarské hranici a ve chvíli, kdy se ještě zdála zajištěná italská podpora pro případnou vojenskou akci Malé dohody, zvažovalo dokonce po vzoru ČSR a SHS částečnou mobilizaci. Po zaznamenání této aktivity ale požadovaly Francie a Velká Británie na Rumunsku zachování neutrality a to se tak rozhodlo mezi Benešem a velmocemi zvolit spíše „vyčkávací taktiku“.⁸⁸

Beneš se nakonec rozhodl předat ultimátum maďarské vládě pouze jménem Československa. Obával se, že by dalším čekáním mohl prováhat vhodný okamžik a s nadsázkou řečeno, mohlo mu být líto nevyužít nabízející se šance. 6. dubna, tedy v den, kdy dostal československý zástupce v Budapešti pokyn předat ultimátum, se už ale král Karel nenacházel na území Maďarska. Ve své instrukci Beneš stále ještě doufal ve společnou akci s Rumunskem a SHS, když uvedl „*je-li možno, ať SHS a rumunský velvyslanec se připojí [...] ne-li, učiňte to sám*“.⁸⁹ Ani v této chvíli ale rumunský a jugoslávský zástupce ultimátum nepodpořili. Podle svých vyjádření k tomu neměli pokyny od svých vlád, které kroky, podniknuté maďarskou stranou, považovaly za dostatečné.⁹⁰ Rumunský delegát obdržel od své vlády instrukci, opravňující ho k podání společného ultimáta až den poté, 7. dubna, tedy když už bylo naprosto jasné, že Karel odjel zpět do Švýcarska. Hlavní požadavek ultimativní nóty byl splněn a rumunský krok lze chápat jako ryze účelový, mající v době plánovaných jednání o uzavření československo-rumunské smlouvy zapůsobit jako projev loajality ke spojenci.⁹¹

Váhání s podáním společného ultimáta nakonec nezabránilo smluvnímu přistoupení Rumunska k dosavadnímu československo-jugoslávskému paktu. 4. dubna psal Beneš v telegrafické zprávě vyslanci ČSR v Rumunsku Františku Veverkovi: „*Také já pokládám psychologický moment za vhodný pro dojednání vojenské kon-*

⁸⁶ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 123.

⁸⁷ Dokument č. 406, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 591.

⁸⁸ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 127.

⁸⁹ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 368.

⁹⁰ Tamtéž, s. 368.

⁹¹ Tamtéž, s. 369.

vence. [...] *Jest to v zájmu nás všech.*⁹² Rumuni nakonec překonali výhrady, které vůči vznikajícímu spojení měli, a 23. dubna mohl československý vyslanec v Bukurešti podepsat spojeneckou smlouvu mezi Československem a Královstvím rumunským.⁹³ 7. června téhož roku byl malodohodový trojúhelník dotvořen poslední bilaterální smlouvou mezi Rumunskem a Jugoslávií.⁹⁴ Maďarsko nepřestalo figurovat jako hlavní společný nepřítel aliance. Do ledna následujícího roku byly podepsány i dodatečné tajné vojenské konvence, které zajišťovaly vzájemnou pomoc i v případě, kdy by jedna ze zúčastněných stran na Maďarsko sama zaútočila.⁹⁵

Podpora bez důkazů

Excísař Karel byl před svým prvním návratem do Maďarska opravdu přesvědčen, že je politická reprezentace dohodových států jeho myšlenky nakloněna. V případě naplnění svého scénáře a hladkého usednutí na trůn spoléhal na její podporu nebo přinejmenším doufal v zaujetí neutrálního stanoviska. Domníval se, že představitelé Dohody, řešící v té chvíli množství závažnějších problémů, raději Karlov návrat uznají, než aby vytvářeli další ohnisko napětí ve střední Evropě.⁹⁶ Tento předpoklad Karlovi ale nevyšel. Nepodařilo se mu hladce převzít vladařská práva a velmoci si jednoduše nemohly dovolit tolerovat narušení poválečného evropského pořádku. Pokud by Karlovo „fait accompli“ přijaly, mohl by vzniknout nebezpečný precedens pro další podobné akce. V analýze postoje dohodových států vůči prvnímu restauračnímu pokusu je také třeba rozlišovat mezi ústně danými sliby jednotlivých politiků a stanovisky, které státy oficiálně zaujaly a které poté prezentovala Konference velvyslanců.

Exkrál se vydal do Maďarska s představou zahraničněpolitického krytí své akce, ovšem aniž by měl jediný hmatatelný důkaz jeho existence. Během jednání v Budapešti se Karel zaštitil podporou francouzského ministerského předsedy Aristida Brianda, se kterým byl v kontaktu už od léta 1920.⁹⁷ Francouzský ministerský předseda sliboval v případě zdařilého restauračního pokusu, že zajistí okamžité uznání ze strany Francie, naváže s Maďarskem hospodářské styky a zabráni sou-

⁹² Dokument č. 396, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 579–580.

⁹³ Andrej TÓTH, *Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského v Maďarsku na jaře 1921 – uzavření Československo-rumunské malodohodové spojenecké smlouvy*, Slovenský přehled 88, 2002, č. 4, s. 531; Text smlouvy v J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty Československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 644–645.

⁹⁴ A. TÓTH, *Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského*, s. 532.

⁹⁵ Tamtéž, s. 532.

⁹⁶ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1402.

⁹⁷ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 306.

sedním státům ve vojenském zákroku,⁹⁸ odmítl ale poskytnout jakékoli garance písemně. Maďarské ministerstvo zahraničí zaznamenalo už před samotnou Karlovou akcí dvojznačné počínání některých dalších francouzských politiků a mělo povědomí i o údajné Briandově podpoře, podobné informace obdrželo i o postoji „jistých britských kruhů“.⁹⁹ Karel předpokládal, že Británie, která měla primárně zájem na udržení míru v podunajském prostoru, by v případě jasně deklarované podpory z Paříže zachovala v celé věci neutralitu.¹⁰⁰ I proto zaměřoval svou pozornost primárně na Francii.

Ta měla hned několik důvodů, proč podpořit restauraci Habsburků na maďarský trůn. Myšlenka integrace středoevropského prostoru a vytvoření nárazníkového pásma mezi Německem a Ruskem byla sdílena většinou francouzských politiků, část z nich, včetně Brianda, pak jako hlavní konsolidační prvek viděla právě habsburskou dynastii. Na druhé straně se zase Francie snažila stát se patronem nástupnických států a posílit tak svůj vliv ve střední Evropě, zejména prostřednictvím Československa a Jugoslávie.¹⁰¹ V této oblasti se Francie střetávala se zájmy Itálie, svého formálního spojence, a musela tak sledovat i její postup ve věci restauračních pokusů.

Díky tomuto dvojakému přístupu francouzské politiky tak Karlův příjezd do Maďarska oficiální kruhy v Paříži poměrně dlouho nijak nerefletovaly. To ztěžovalo pozici francouzského vysokého komisaře v Budapešti Maurice Foucheta, který byl bez jasných informací ohledně postoje své země odkázán výhradně na vlastní improvizaci. První protest proti Karlovu pobytu v Maďarsku podali zástupci dohodových států u Horthyho 28. dubna dopoledne v pořadí italský, francouzský a britský komisař.¹⁰² Britský vysoký komisař Thomas Hohler Horthymu „*přátelsky připomněl rozhodnutí spojenců* [nóta z února 1920] *ohledně restaurace Habsburků*“,¹⁰³ v podobném duchu se nesla i návštěva dalších dvou diplomatů. Kolektivně zopakovali všichni tři dohodoví zástupci svou návštěvu ještě o den později.¹⁰⁴ Horthy konfrontoval francouzského komisaře s Karlovým tvrzením, že za restauračním pokusem stojí podpora Aristida Brianda. Regent tím sice porušil slib, daný královi během jednání, a to, že uchová jméno francouzského ministerského předs-

⁹⁸ Tamtéž, s. 306.

⁹⁹ G. JUHÁSZ, *Hungarian Foreign Policy*, s. 58.

¹⁰⁰ J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 214.

¹⁰¹ Christophe HOHWALD, *La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie* (1921), *Revue historique des armées* 251, 2008.

¹⁰² A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 354.

¹⁰³ Ch. HOHWALD, *La diplomatie française*.

¹⁰⁴ Dokument č. 405, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/1*, s. 590.

dy v tajnosti,¹⁰⁵ přímým dotazem a rychlým požadavkem jasného stanoviska ale zřejmě definitivně zabránil Briandovi, aby svou podporu otevřeně deklaroval. Bez jasných instrukcí z Quai d'Orsay se Fouchet zachoval stejně jako jeho italský a britský kolega a Horthymu oznámil, že francouzská vláda setrvává na pozicích spojeneckých deklarací. Přislíbil také poslat dopis maďarskému ministru zahraničí, který by toto francouzské stanovisko obsahoval písemně.¹⁰⁶ Fouchet byl tvrzením o Briandově podpoře restauraci překvapen a nedokázal odhadnout, zda je pravdivé, nebo ne. Na své telegramy do Paříže dostal odpověď až 30. března.¹⁰⁷ Briand týž den, proti svému přesvědčení, oficiálně popřel svou podporu restauraci.¹⁰⁸ Francouzský zástupce v Budapešti obdržel dementi Briandovy podpory ovšem definitivně až 1. dubna, kdy už bylo pod mezinárodním tlakem jasné, že Karlova akce nemá naději na úspěch.¹⁰⁹

Ve stejný den byla, částečně v reakci na hrozby států Malé dohody vůči Maďarsku, svolána Konference velvyslanců. Její stanovisko k situaci, opakující znění nóty z února 1920, bylo maďarské vládě doručeno 3. dubna.¹¹⁰ Velvyslanecká konference tímto krokem chtěla hlavně uklidnit vášně v zemích Malé dohody, aniž by ale proti Maďarsku musela jakkoli ostře vystoupit, neboť představitelé Dohody vyjadřovali opakovaně uspokojení nad dosavadním postupem maďarské vlády a ultimativní zakročení nepovažovali za nutné. Hlavní roli ve formulaci nóty hrála stejně jako v únoru předchozího roku britská Foreign Office. V otázce restaurace Habsburků byla Británie sice částečně rozdělena, aristokracie a Sněmovna lordů podporovala restauraci a vládu a nástupnické státy kritizovala za vměšování se do vnitřních záležitostí Maďarska, vládní kruhy byly ale od počátku jasně proti. Restaurace habsburské dynastie by podle ministra zahraničních věcí lorda Curzona narušila možnost kooperace středoevropských států.¹¹¹ Britský vysoký komisař v Budapešti Hohler energicky vyžadoval od Horthyho, Telekiho i Gratze přijetí opatření, vedoucích ke Karlovu odstranění ze země, a zároveň urgoval Curzona ve věci zajištění Karlova znovupřijetí ve Švýcarsku a jeho transportu přes Rakousko. Současně to byl právě britský zástupce, který se velkou měrou podílel na umírnění akcí Malé

¹⁰⁵ M. ÁDÁM, *The Little Entente* s. 131.

¹⁰⁶ Ch. HOHWALD, *La diplomatie française*.

¹⁰⁷ Tamtéž.

¹⁰⁸ Učinil tak po nátlaku Poincarého, který ještě jako prezident republiky slíbil Itálii, že se Francie jakýmkoli způsobem nebude podílet na případné restauraci. M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 132.

¹⁰⁹ Tamtéž.

¹¹⁰ A. TÓTH, *Československá diplomacie*, s. 364.

¹¹¹ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 128.

dohody a bylo i jeho zásluhou, že Edvard Beneš nakonec nenašel pro své ultimátum podporu v Rumunsku a Jugoslávii.¹¹²

Odlišný přístup zvolila vůči akcím Malé dohody během prvního restauračního pokusu Itálie. Zatímco se Británie snažila malodohodovou politiku moderovat, Itálie ji po celou dobu podporovala. Z dohodových spojenců měli Italové asi největší zájem na zabránění restaurace Habsburků, neboť jejím úspěšným dovršením by se výrazně snížily italské šance na získání silného postavení v podunajských zemích (a to obzvláště pokud by Karlův návrat byl zaštitěn Francií, jak se tomu v prvních okamžicích zdálo).¹¹³ Italský diplomatický zástupce Cerrutti 28. března během protestu u Horthyho označil zabránění restauraci za „základní otázku italské zahraniční politiky“.¹¹⁴ S Cerruttim úzce spolupracovali vyslanci ČSR a SHS a dokonce i vyslanec rumunský, který k tomu neměl od své vlády výslovné pokyny. Tito čtyři diplomaté se pokoušeli koordinovat svá vystoupení a dohodli se, že v případě potřeby opustí Budapešť ve stejný čas. Italská vláda navíc slíbila nástupnickým státům veškerou asistenci, včetně vojenské.¹¹⁵ Je ale velmi nepravděpodobné, že by se Itálie v případě skutečného vojenského konfliktu rozhodla zapojit. S postupným uklidňováním situace oslabovala i italská aktivita a právě odmítavé vyjádření ministra zahraničí Sforzy na adresu Benešova ultimáta mělo za následek jeho odmítnutí i ze strany Rumunska a Jugoslávie.

První restaurační pokus Karla Habsburského ukázal, že jakkoli se zdálo naladění na domácí scéně příznivé, maďarští politici se neodvážili v danou chvíli svého krále podpořit a podřídili se stanovisku Konference velvyslanců. Souboj o vliv v zemích střední Evropy sice vnášel mezi dohodové spojence drobné neshody, ve snaze o udržení míru v Podunají ale velmocí postupovaly ve shodě a vyžadovaly co nejrychlejší Karlovo odstranění ze země. Diplomatické akce ministra Beneše vyvolaly znepokojení jak v Maďarsku, tak v zemích Dohody, dalo by se ale říci, že splnily svůj účel – Karel odcestoval ze střední Evropy a Rumunsko, vidouc riziko hrozící z Maďarska, se připojilo k Malé dohodě. Ani na československo-maďarské vztahy neměl první Karlův pokus dlouhodobý vliv. K jednacímu stolu zasedly delegace obou zemí v Mariánských lázních znovu už v polovině června 1921.¹¹⁶

Intermezzo

Poměrně krátké časové období, jen něco málo přes půl roku, dělilo první a druhý restaurační pokus Karla Habsburského. Přesto se v této době muselo stát

¹¹² Tamtéž, s. 128.

¹¹³ Tamtéž, s. 129.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 129.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 130.

¹¹⁶ G. JUHÁSZ, *Hungarian foreign policy*, s. 61.

něco, co v očích bývalého císaře změnilo situaci natolik, že cítil naději na úspěch a rozhodl se svou akci zopakovat. Jak vtipně vystihl Ferdinand Peroutka, „nelze se domnívat, že bývalý císař obral si za svůj životní úkol a za kratochvíli svého exilu činit se v určitých periodách směšným“.¹¹⁷

Tím, co císaři umožnilo doufat ve změnu mezinárodněpolitického rozpoložení, byla otázka Burgenlandu a její řešení.¹¹⁸ Samotný průběh konfliktu o Burgenland není tématem této práce, a proto se jím nebudu podrobněji zabývat, důležité je jeho rozuzlení. Burgenlandský problém vyvolal diplomatický tlak na Konferenci velvyslanců, a to jak ze strany Rakouska, tak států Malé dohody v čele s Československem.¹¹⁹ Dohodové mocnosti s rozhodnutím váhaly, neboť na jedné straně nechtěly připustit porušení Trianonské mírové smlouvy, na straně druhé nehodlaly v západním Maďarsku vojensky zakročit ve prospěch Rakouska. O zprostředkování v celé záležitosti byl maďarskou vládou požádán nejprve československý ministr zahraničí Beneš, nakonec ale v „boji“ o zprostředkovatelskou roli zvítězila Itálie. O vliv na Maďarsko a Rakousko v té době opravdu zuřila diplomatická „válka“, ve které proti sobě stály Československo a Itálie. Maďaři nakonec dali přednost druhému jmenovanému státu jako velmoci, jejíž přízeň nabízela více výhod a s níž navíc neměli územní spory. Oba zprostředkovatelé by přitom zřejmě nabídli obdobné řešení, tedy, že Burgenland připadne Rakousku a Šoproň s okolím zůstane Maďarsku.¹²⁰

Itálie navrhla vyřešit konflikt na společné konferenci, konané v Benátkách. Tuto možnost akceptovaly všechny státy Dohody a 15. října byl podepsán tzv. benátský protokol, který zavazoval Maďarsko k rozpuštění ozbrojených skupin v Burgenlandu a osm dní po vyklizení území nařizoval referendum v Šoproni a přilehlých obcích.¹²¹ Jeho výsledek dopadl podle předpokladu – přes 65 % obyvatel se vyslovilo pro setrvání v Maďarsku.¹²² Pro excísaře Karla byl burgenlandský konflikt důležitý z toho pohledu, že jeho řešení nebylo zcela ve shodě s tím, co nařizo-

¹¹⁷ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1546.

¹¹⁸ Burgenland je oblastí na hranicích Rakouska a Maďarska, dříve součást Uherska, kterou včetně města Šoproň Trianonská mírová smlouva přiřkla Rakousku. Maďaři i po ratifikaci Trianonské smlouvy otáleli s vyklizením území, které navíc podmiňovali stažením jugoslávských jednotek z území Baranye (to mělo naopak připadnout Maďarsku). Po stažení maďarských jednotek ovládly Burgenland s posvěcením maďarské vlády polovojenské oddíly, jejichž vůdci dokonce na čas vyhlásili autonomní stát – Lajtabanát (Lajtabánság). Otázka hranic nakonec byla řešena na konferenci v Benátkách v říjnu 1921. G. JUHÁSZ, *Hungarian foreign policy*, s. 62.

¹¹⁹ 12. 9. 1921 poslalo Československo Konferenci velvyslanců nótu, ve které vyžadovalo „opatření, která by definitivně ukončila stav bezvládní“. Tamtéž; Text nóty viz F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1540–1541.

¹²⁰ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1542.

¹²¹ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 152.

¹²² G. JUHÁSZ, *Hungarian foreign policy*, s. 63.

vala Trianonská mírová smlouva. Velmoci zde ukázaly jistou „slabost“, když připustily jednání místo tvrdého zásahu proti narušení poválečného uspořádání, a to v Karlovi vzbudilo naději, že by se stejnou benevolencí mohly tentokrát přistupovat i k otázce restaurace. Řešení problému navíc vneslo nedůvěru mezi Malou dohodu a velmoci. Malodohodovým státům se nelíbilo spojování otázky Burgenlandu se situací v Baranyi a odstavení Československa z role zprostředkovatele, hlavně se ale obávaly, že se benátský protokol stane precedentem pro možnou další revizi Trianonské smlouvy.¹²³

Nedůvěru mezi státy Malé dohody navzájem (resp. mezi Československem a zbylými dvěma členy) pak vzbudila ochota ministra Beneše ujmout se role zprostředkovatele mezi Maďarskem a Rakouskem. Beneš ve snaze vybudovat přátelštější vztahy s Maďarskem ustoupil od kategorického tónu, který provázel jeho reakci na první restaurační pokus, a byl pravděpodobně ochoten navrhnout ponechání Šoproně Maďarsku. V očích svých spojenců se tak stal tím, kdo opouští doposud hlavní cíl Malé dohody, tedy zabránit revizi mírových smluv ze strany Maďarska.¹²⁴ Spory mezi malodohodovými státy ale musely jít brzy stranou. 21. října se v Maďarsku podruhé objevil bývalý král, tentokrát s mnohem konkrétnějším plánem svého usednutí na uvolněný trůn.

Podruhé a naposledy

Druhý restaurační pokus

Nezdar prvního restauračního pokusu Karel Habsburský rozhodně nepovažoval za definitivní konec svých nadějí na návrat na trůn. Byl rozhodnut svou akci při první příležitosti zopakovat – lépe připravenou, s jasným plánem, mnohem razantněji. Téměř okamžitě po svém návratu do Švýcarska pověřil v té době již odstoupivšího ministra Gratze, aby shromáždil královny příznivce a připravil jeho co nejrychlejší návrat do Maďarska.¹²⁵ Karel se sice poučil ze svého prvního neúspěchu, co se očekávání od domácích politiků týče, ve svých předpokladech o zahraničně-politickém rozpoložení se ale dopustil stejných chyb, jako o sedm měsíců dříve. Spoléhal na záštitu některých představitelů dohodových států, především pak francouzských politiků, a přikládal až příliš velkou váhu problémům, které řešily státy Malé dohody uvnitř svých hranic. Přecenil také sílu a odhodlanost maďarských

¹²³ M. ADÁM, *The Little Entente*, s. 152.

¹²⁴ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1544.

¹²⁵ G. GRATZ, *Augenzeuge dreier Epochen*, s. 291; Mezi nejvýznamnějšími maďarskými politiky, kteří měli zaštitit Karlův návrat, byli dále předseda Národního shromáždění István Rakovszky nebo někdejší ministr vnitra Ödön Beniczky. J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 318.

legitimistů.¹²⁶ Až na několik detailů byla totiž jak zahraničněpolitická, tak domácí situace ve vztahu k restauraci Habsburků stejná, nebo dokonce nepříznivější než v březnu 1921.

V co naopak Karel více nedoufal, byla loajalita regenta. V plánech svého druhého pokusu už nespolehal na jednání a hladké předání moci, ale na vojenskou akci, kdy v čele jednotek věrných králi potáhne do Budapešti a předání moci si vynutí. Tyto plány ho také donutily podniknout celou akci právě v říjnu 1921. Nejsilnější karlistické jednotky, které byly v západním Maďarsku rozmístěny kvůli sporu o Burgenland, měly být po podpisu benátského protokolu 23. října přeloženy do Budapešti.¹²⁷ Bez těchto jednotek by exkrálovy plány byly jen těžko proveditelné, Karel se tedy do západního Maďarska rozhodl přesunout ještě před tímto datem. Legitimisté se navíc po ratifikaci Trianonské mírové smlouvy obávali drastického snížení počtů armády a tím pádem i pluků, které by Karla mohly podpořit.¹²⁸

Bývalý král a jeho manželka Zita stanuli na maďarské půdě 20. října 1921. Ze Švýcarska se přesunuli letecky a byli vůbec prvními korunovanými hlavami, které kdy v letadle seděly.¹²⁹ Hned od počátku dostávaly ale plány legitimistů povážlivé trhliny. Telegram, který měl oznámit Karlův příjezd, nedorazil a vojenské jednotky, shromažďované plukovníkem Lehárem, tak ještě nebyly připraveny. Karel se den po svém příjezdu přesunul do Šoproně, kde přijal přísahu místní jednotky a jmenoval připravenou královskou vládu.¹³⁰ Tímto zdržením ale přišel o moment překvapení a odpůrcům restaurace v čele s Horthym dal možnost přípravy. Přesto když 22. října konečně vyrazil se shromážděným vojskem několika vlaky směrem na Budapešť a po cestě se k němu přidávaly další posádky, zdálo se, že od obsazení nemůže hlavní město nic uchránit. Opět zde proti sobě stáli Karel a Horthy, tentokrát už ne za jednacím stolem, ale na skutečné válečné frontě. Opět to ale nebyli oni, kdo by o výsledku boje mohl rozhodnout. Stejně jako během prvního restauračního pokusu daleko více záleželo na tom, jak na celou věc zareaguje Malá dohoda a jak se k jejímu průběhu postaví evropské velmoci.

Allors vous voulez la guerre!

Státy Malé dohody se stejně jako během prvního pokusu postavily proti restauraci Habsburků na maďarský trůn. Zejména akce Československa a Jugoslávie

¹²⁶ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1544–1545.

¹²⁷ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 318; J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 222–223.

¹²⁸ Trianonská mírová smlouva stanovovala maximální počet mužů v maďarské armádě na 35 tisíc. M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 153.

¹²⁹ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 320.

¹³⁰ Ministerským předsedou byl jmenován István Rakovszky, ministrem zahraničí Gyula Andrássy a ministrem financí Gusztáv Gratz. J. PERNES, *Poslední Habsburkové*, s. 225.

byla ale oproti té před sedmi měsíci o mnoho razantnější a dostala oba státy do konfliktu s evropskými mocnostmi. Rumunsko, stejně jako v případě prvního pokusu, zastávalo rezervovanější pozici a nebylo ochotno podpořit zbylé dvě země aliance v ničem, co by odporovalo politice Dohody. Nesmlouvavost a neochota ČSR a SHS ustoupit dovedla střední Evropu během druhého restauračního pokusu až na pokraj válečného střetu. Malá dohoda nakonec sice dosáhla splnění svého hlavního požadavku, ovšem za cenu ochlazení vztahů s dohodovými mocnostmi.

Podobně, jako se hlavním cílem diplomatické akce během prvního restauračního pokusu stalo kromě odstranění Karla Habsburského ze země také dotvoření malodohodové aliance, směřovaly i reakce na Karlův druhý pobyt v Maďarsku ke konkrétnímu cíli. Tím se stalo definitivní vyloučení možnosti restaurace všech členů habsburské dynastie na maďarský trůn. Bez toho, aby maďarský parlament schválil detronizaci Habsburků, nebyla Malá dohoda ochotna ustoupit od opatření, kterými Maďarsku hrozila, a pro tuto věc se také snažila najít podporu u dohodových států. První protest podali zástupci malodohodových států maďarské vládě a Horthymu ihned poté, co Karlova přítomnost v Maďarsku vešla ve známost, tedy 22. října. Ačkoli je ministr zahraničí Bánffy informoval o rozhodnutí vlády proti Karlovi bojovat, ústy jugoslávského zástupce Milojeviće označili všichni tři diplomaté událost z pohledu Malé dohody za „casus belli“.¹³¹ V cirkulárním telegramu Edvarda Beneše¹³² z téhož dne byly shrnuty principy, kterými se Československo (a spolu s ním i Jugoslávie) řídilo během celé své diplomatické akce: Postupovat společně v rámci Malé dohody, okamžitě činit vojenské přípravy, Karlův pobyt v Maďarsku označit jako „casus belli“, vést nátlak na definitivní vyřešení habsburské otázky [tzn. detronizace], podniknout akce případně i proti vůli mocností Dohody.¹³³

Československo a Jugoslávie začaly mobilizovat prakticky okamžitě. Dne 23. října poslal Beneš do Bělehradu telegram, ve kterém sděloval, že ČSR povolává čtyři ročníky a specialisty, a nastínil dva možné scénáře. Pokud zvítězí Karlovo vojsko, dojde okamžitě k vojenské intervenci, pokud by se Horthymu podařilo postup karlistů zastavit, navrhoval podat maďarské vládě ultimátum. Do 24 až 48 hodin by v takovém případě měli Maďaři přijmout následující opatření: 1) Definitivní odstranění práv všech Habsburků na trůn, 2) účast Malé dohody na odzbrojení Maďarska, 3) dodržení podmínek, stanovených mírovými smlouvami, bez ohledu na

¹³¹ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 157.

¹³² Edvard Beneš byl v té době kromě ministra zahraničí také předsedou vlády ČSR (26. 9. 1921 – 7. 10. 1922). Rejstřík předsedů vlád, <http://www.vlada.cz/cz/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/rejstrik-predsedu-vlad/edvard-benes-430/> (ověřeno k 5. 5. 2012).

¹³³ Dokument č. 653, in: Jindřich DEJMEK – František KOLÁŘ (eds.), *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2. Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek II.*, Praha 2005, s. 212.

benátský protokol, 4) zaplacení mobilizačních nákladů.¹³⁴ Na těchto požadavcích založila Malá dohoda svůj nátlak na Maďarsko a neslevila z nich po celou dobu krize, i když vyplněn byl nakonec pouze první z nich.

Jugoslávie s navrhovanými body souhlasila (kromě požadavku anulování benátského protokolu) a sama přesouvala k severní hranici dvě armády,¹³⁵ Rumunsko ale váhalo. Ministr zahraničí Ionescu svým kolegům radil nejít proti vůli velmocí a obával se také požadavku revize výsledků benátské konference jako příčiny možného sporu s Itálií.¹³⁶ Přesto i v Rumunsku proběhly vojenské přípravy. Maďarsko se v tu chvíli octlo v naprostém obležení, neboť k hranicím přesunul jednotky i jeho poslední soused, Rakousko. To sice vyhlásilo v celé věci neutralitu, bylo ale připraveno poskytnout Malé dohodě diplomatickou podporu.¹³⁷

Dne 24. října zaslali zástupci všech tří zemí Malé dohody dopis francouzskému ministerskému předsedovi Briandovi a předsedovi Konference velvyslanců Julesi Cambonovi, ve kterém žádali Konferenci, aby podnikla rychlé kroky k zajištění míru ve střední Evropě.¹³⁸ Karlovo tažení bylo v té době už ale zastaveno, jeho vojsko bylo v noci z 23. na 24. října před Budapeští obklíčeno a poraženo.¹³⁹ Horthy ukázal jasné odhodlání Karlovu pokusu čelit, což kvitovala i Konference velvyslanců, král byl internován a mohlo se zdát, že je tím celý problém vyřešen. Nikoli ale v očích Malé dohody. Tento krok podle Beneše nedával žádné garance do budoucnosti,¹⁴⁰ ČSR a SHS proto pokračovaly i nadále v mobilizaci a trvaly na splnění svých požadavků.

Československo a Jugoslávie byly (bez ohledu na stanovisko Bukurešti) rozhodnuty podat 1. listopadu maďarské vládě ultimátum, požadující splnění jejich požadavků. Odpověď měla být jasná – ano nebo ne – pokud by Budapešť odmítla, mělo dojít k vojenské akci. V telegramu zástupcům ČSR ve státech Dohody Beneš navrhoval „*postup u Velké dohody opatrný, nedráždit*“, zároveň ale také navrhoval

¹³⁴ Dokument č. 660, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 216–217. Zajímavé je, že Beneš zde doslovně uvádí: „*Nastanou-li komplikace tím, že by Horthy se prohlásil proti Karlovi a měl vrch [...]*“, což by nasvědčovalo tomu, že preferoval možnost vojenské intervence.

¹³⁵ Dokument č. 659, tamtéž, s. 216.

¹³⁶ V. OLIVOVÁ, *Československá Zahraniční Politika a Pokus o Restauraci Habsburků*, s. 691.

¹³⁷ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 159.

¹³⁸ Dokument č. 666, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 223–224.

¹³⁹ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 326.

¹⁴⁰ M. ÁDÁM, *The Little Entente and Europe*, s. 161.

nepožadovat po dohodových státech výslovný souhlas.¹⁴¹ Beneš si uvědomoval, že ČSR a Jugoslávie mohou jen stěží zahájit proti Maďarsku skutečnou válku a v tomto duchu také komunikoval s Bělehradem, dopisem z 27. října se proto obrátil jménem Malé dohody na Francii, aby získal její podporu pro své požadavky.¹⁴² O den později zaslala Malá dohoda „velké“ Dohodě další nótu, kde opět vyžadovala detronizaci.¹⁴³ Když obdobně znějící požadavek zaslala ve stejný den i Maďarsku, situace se obrátila. Zástupci velmocí v Maďarsku už své vlády nežádaly, aby zajistily mír ve střední Evropě tím, že vyvinou tlak na Maďarsko. Zajištění míru ve střední Evropě se stalo v jejich zprávách otázkou uklidnění Malé dohody.

Ve snaze pohnout věci kupředu dal Edvard Beneš pokyn prezentovat maďarské vládě ultimátum 29. října. Pokud by požadavky Malé dohody neměly být splněny do 1. listopadu, následující den by vojska ČSR a Jugoslávie překročila hranice Maďarska.¹⁴⁴ Týž den obdržel Beneš od vyslance v Paříži Štefana Osuského informaci, že „*v principu francouzská vláda nás bude podporovat*“¹⁴⁵ a Konference velvyslanců jej informovala, že ačkoli odmítla všechny další požadavky, rozhodla se vyžadovat po maďarské vládě detronizaci všech Habsburků.¹⁴⁶ Ani tím však akce Malé dohody neskončila.

Rozhodnutí Konference bylo Maďarsku sděleno 31. října, návrh detronizačního zákona, který maďarské Národní shromáždění projednávalo 3. listopadu, ale přesto zbavoval trůnu pouze Karla a rušil platnost Pragmatické sankce. V takovém případě by jakýkoli další člen habsburské dynastie měl v momentu svobodné volby možnost být zvolen.¹⁴⁷ Malá dohoda včetně Rumunska takové znění zákona odmítla a v tomto kroku se jí dostalo podpory velmocí. Na jejich zakročení Maďarsko 5. listopadu doplnilo zákon o zvláštní deklaraci, kterou se zavazovalo, že v případě svobodné volby krále nebude postupovat bez vědomí členů velvyslanecké konference.¹⁴⁸

¹⁴¹ Tamtéž, s. 162–163; Kompletní znění telegramu viz Dokument č. 668, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 241.

¹⁴² Tamtéž, s. 161; V. OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků*, s. 693. Z tohoto dopisu ale byly pro odpor Jugoslávie a Rumunska vypuštěny některé body, např. odhodlání postupovat proti vůli Dohody.

¹⁴³ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 164.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 171.

¹⁴⁵ Myšleno v otázce požadavku detronizace. Dokument č. 713, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 263.

¹⁴⁶ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 168–169; V. OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků*, s. 694.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 176; znění zákona viz Dokument č. 760, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 314.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 179; text deklarace viz F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1555.

Ale ani v této chvíli malodohodová mobilizace neskončila. Iniciativy se tentokrát chopila Jugoslávie a vznesla další požadavky, mimo jiné stanovení nejzazšího data, do kterého má být Maďarsko odzbrojeno.¹⁴⁹ Tento krok přijal už i československý premiér Beneš s rezervou, přesto hodlal Jihoslovany podpořit.¹⁵⁰ Když ale zástupci ČSR a SHS 7. listopadu prezentovali své požadavky britskému komisaři v Maďarsku Hohlerovi, ten se podle zprávy československého vyslance rozčílil a několikrát prohlásil: „*Alors vous voulez la guerre!*“¹⁵¹ Dohoda hrozila přerušením diplomatických styků s ČSR a SHS a vyžadovala bezpodmínečnou demobilizaci. K té nakonec Československo přistoupilo 10. října, Království SHS o tři dny později.¹⁵²

Politici Malé dohody si během celé krize provázející druhý restaurační pokus bezpochyby uvědomovali, že válka Československa a Jugoslávie proti Maďarsku by byla zcela proti mínění Dohody a že si tímto tlakem nezískají oblibu velmocí, na druhou stranu to byl právě tlak Malé dohody (na Maďarsko samotné i na velmoci), který zapříčinil rychlé vyřešení detronizačního problému. Všichni autoři, ať již postup ministra Beneše a Malé dohody vyzdvihují nebo kritizují, přiznávají, že nebýt nátlaku ze strany ČSR a SHS, velmoci by zrušení práva všech Habsburků na návrat na maďarský trůn nepožadovaly. Je ale možné, že si Beneš svým postupem vytvořil mezi evropskými mocnostmi pověst téměř válečného štváče, což se mohlo odrazit vpřístupu hlavně Velké Británie a Francie k československé mobilizaci v září 1938.

Vše pro mír ve střední Evropě

Oproti prvnímu Karlovu pokusu došlo na mapě vztahů „velké“ Dohody vůči Maďarsku a malodohodovým státům k jistým posunům, ne však tak zásadním, aby měly vliv na výsledné stanovisko velmocí k restaurační otázce. Dohoda se i během říjnového restauračního pokusu zachovala tak, aby uchránila mír ve střední Evropě, a to akcemi směřovanými jak vůči Maďarsku, tak později vůči Malé dohodě. Přesto se sama dostala pod tlak ze strany hlavně ČSR a Jugoslávie, které vyžadovaly vyhloučení všech členů habsburské monarchie z nároku na maďarský trůn. Jak už jsem uvedl v předchozí kapitole, je možné, že by se velmoci bez nátlaku Malé dohody spokojily s mírnějším řešením celé krize.

Těžko říci, proč se Karel opět, stejně jako během prvního pokusu, spoléhal na podporu ze strany velmocí. Neměl pro ni, snad kromě benevolence v řešení

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 179.

¹⁵⁰ Ještě 8. 11. sděloval, že demobilizovány budou pouze dva ročníky. Dokument č. 769, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 328.

¹⁵¹ „*Pak tedy chcete válku!*“ (překlad V.R.), M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 180.

¹⁵² Tamtéž, s. 180.

Burgenlandské otázky, žádné hmatatelné důkazy. Velmoci se naopak, vida Horthyho snahu, postavily na stranu regenta, kterého za jeho kroky vedoucí ke Karlově porážce chválily, a i poté podpořily Horthyho režim, když kromě detronizace Habsburků odmítly vyplnit požadavky Malé dohody. Dohoda sice projevila během druhé krize jistou shovívavost (nebo možná slabost) a ochotu ustoupit ve jménu zachování míru, na druhou stranu se ale dokázala rázně postavit na odpor ve chvíli, kdy podle jejího názoru akce Malé dohody překročily únosnou mez.

Všichni tři zástupci dohodových států v Budapešti protestovali u Bánffyho a Horthyho společně hned 22. října, postupovali tehdy ale ještě poměrně opatrně a stejně jako během prvního pokusu říšskému správci nejprve připomněli znění nóty Konference velvyslanců z 2. dubna 1921.¹⁵³ První nótu zaslala Konference velvyslanců Maďarsku 24. října. Obsahovala požadavek odstranění Karla Habsburského z Maďarska, dále, že Karel opustí Maďarsko tak, jak určí velmoci, a zároveň upozorňovala na to, že když maďarská vláda tyto požadavky nesplní, ponese zodpovědnost za případnou vojenskou intervenci Malé dohody.¹⁵⁴ Bylo tedy jasné, že ani tentokrát se představitelé Dohody nepostaví za Karla, zároveň ale vyžadovali pouze odstranění excísaře osobně z území Maďarska, nikoli detronizaci. Spolu se sdělením této nóty Malé dohodě (resp. ČSR a SHS) ji vyzývali, aby nepodnikala žádné akce bez souhlasu velmocí.¹⁵⁵

Situace, kdy za viníka neklidu ve střední Evropě byl pokládán Karel a dění přímo v Maďarsku, se změnila poté, co byla Karlova vojska 24. října poražena a exkrál internován. Nazírání velmocí na akce Malé dohody se od této chvíle stalo negativním, a i když se Benešovi později podařilo získat podporu Francie pro požadavek detronizace Habsburků, byly to už Československo a Jugoslávie, kdo byl považován za rozdmýchovatele sporů. 25. října telegrafoval Briand francouzským zástupcům do Prahy, Bělehradu a Bukurešti, že „*loajalita a odhodlání maďarské vlády musí být brány v potaz*,“¹⁵⁶ a zároveň opakoval vládám Malé dohody, aby nepodnikaly žádné akce bez vědomí velmocí.

Co se vztahu ke Karlově akci a k Malé dohodě týče, oproti prvnímu restauračnímu pokusu došlo k výměně rolí mezi Francií a Itálií. Zatímco v březnu a dubnu byla Itálie nejbližším spojencem Malé dohody a byla ochotna (do určité doby) podpořit její akce, v říjnu a listopadu došlo k obratu o sto osmdesát stupňů. Změna, která přišla s nástupem ministra zahraničí Pietra Torrey (ten krátce po prvním restauračním pokusu nahradil Carla Sforzu), znamenala odpor vůči dalšímu sbližo-

¹⁵³ Tamtéž, s. 156. Během prvního restauračního pokusu připomínaly velmoci nótu z února 1920.

¹⁵⁴ V. OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků*, s. 691.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 692. Text sdělení viz dokument č. 667, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 224–225.

¹⁵⁶ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 161. Překlad V.R.

vání Malé dohody a růstu jejího vlivu, což se ukázalo už v otázce Burgenlandu. Italský ministr zahraničí odmítal požadavky vznesené během druhého restauračního pokusu Edvardem Benešem, obzvláště pak požadavek zrušení benátského protokolu, a byl ochoten přistoupit pouze na detronizaci Karla Habsburského, nikoli už ale všech Habsburků.¹⁵⁷ Francie, která během prvního restauračního pokusu dlouho váhala s odmítavou reakcí a jejíž ministerský předseda pravděpodobně Karla Habsburského podporoval, se na přelomu října a listopadu stala hlavním spojencem Československa ve věci prosazení jeho požadavků vůči Konferenci velvyslanců.

Byla to právě Francie, která se nejvíce zasadila o to, že Konference přijala 29. října usnesení, že bude požadovat detronizaci všech Habsburků v Maďarsku a nikoli pouze Karlova.¹⁵⁸ Velká Británie a Itálie nakonec s tímto bodem souhlasily.¹⁵⁹ Nóta Konference byla předána vládám států Malé dohody, prezentovaná zároveň jako odpověď na Benešův dopis z 27. října (viz předchozí kapitola) a o dva dny později byla pak oznámena vládě v Budapešti.¹⁶⁰ Toto zpoždění mělo za následek další nedorozumění, neboť návrh maďarského detronizačního zákona, zmiňující pouze osobu Karla Habsburského, byl založen ještě na dřívějších prohlášeních Dohody. Rozhodnutí Konference velvyslanců z 29. října nebylo maďarské vládě v době formulace znění zákona ještě známo.¹⁶¹

Maďarsko 31. října oznámilo Konferenci, že přijímá její požadavky (stále ještě v domněnku, že se týkají pouze Karla Habsburského osobně) a že příslušná deklarace bude schválena Národním shromážděním v následujícím týdnu. Zároveň premiér Bethlen „vložil osud Maďarska do rukou mocnosti“.¹⁶² Skutečně se v té chvíli obával intervence ze strany ČSR a SHS, kterou Beneš vyhrožoval ve svém ultimátu, a spoléhal na ochranu velmocí. Československý ministr zahraničí ale následně popřel, že by jakékoli ultimátum podal, a nedorozumění sváděl na špatnou formulaci jeho zprávy ze strany maďarského zástupce v Praze László Tahyho.¹⁶³

¹⁵⁷ V některých italských kruzích byla stále ještě živá myšlenka na dosazení arcivévody Josefa nebo jeho syna na maďarský trůn. Tamtéž, s. 166–167.

¹⁵⁸ V. OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků*, s. 694; M. ÁDÁM, *The Little Entente and Europe*, s. 168–169.

¹⁵⁹ Věra Olivová ve svém článku *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků* dává souhlas Velké Británie do spojitosti s nadcházející Washingtonskou konferencí, kde Britové potřebovali podporu Francie. Žádný z dalších autorů ale takovou souvislost neuvádí. Viz V. OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků*, s. 694.

¹⁶⁰ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 173.

¹⁶¹ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1554; M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 171.

¹⁶² M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 173. Překlad V.R.

¹⁶³ Dokument č. 748, in: J. DEJMEK – F. KOLÁŘ, *Dokumenty československé zahraniční politiky A/3/2*, s. 300–301; Dokument č. 755, tamtéž, s. 308.

Požadavek Konference, aby byli v Maďarsku zbaveni trůnu všichni Habsburkové, pak vyvolal podle zpráv československého zástupce v Maďarsku v zemi zděšení. Maďaři už počítali s tím, že se Dohoda spokojí s odstraněním pouze Karla a na další požadavky Malé dohody nepřistoupí.¹⁶⁴ I proto se snažili vyhnout požadavku velmocí na úpravu zákona ve smyslu detronizace všech Habsburků s tím, že zákon byl již schválen a přímo jej doplnit není možné.¹⁶⁵ Když 5. listopadu zástupci Dohody maďarské vládě sdělili svůj požadavek detronizace všech Habsburků a britský vysoký komisař Hohler zároveň ujistil Bethlena, že nebudou následovat žádné dodatečné požadavky, Maďarsko souhlasilo. Zákon doplnilo deklarací o postupu pouze ve shodě s Dohodou.¹⁶⁶

Stranou „výměny pozic“ mezi Francií a Itálií stála Velká Británie a její odhodlání vyřešit celou situaci v zájmu zachování míru ve střední Evropě zůstalo nezměněno. Britský komisař působil v době krize v Budapešti jako doyen diplomatického sboru a pravděpodobně pod jeho vlivem se generálporučík Pál Hegedüs rozhodl pohřbít exkrálovo vojenské tažení.¹⁶⁷ Britským důstojníkům byla pak dána důvěra, aby Karla dopravili na jedné ze svých vojenských lodí po Dunaji pryč z Maďarska.

Neochota Československa a Jugoslávie demobilizovat své armády i poté, co západní spojenci považovali problém za vyřešený, vzbudila podezření, že celá akce nesouvisela ani tak s Karlovým pobytem v Maďarsku, jako s vytvořením tlaku na Maďarsko a státy Dohody a s prosazením dalších požadavků, s Karlem Habsburským ne zcela souvisejících. S tím, že velmocí nakonec v požadavku detronizace daly zapravdu Malé dohodě, nesouhlasili navíc někteří západní diplomaté v Maďarsku, například francouzský vysoký komisař Fouchet, který rozhodnutí své vlády kritizoval a byl nedlouho po skončení celé krize ze svého postu odvolán.¹⁶⁸

Závěr

Karel Habsburský se nikdy nevzdal maďarského ani rakouského trůnu a jeho touhou bylo na oba z nich v budoucnu znovu usednout. Maďarsko dalo svému (bývalému) králi více příležitostí myslet si, že bude jeho restauraci příznivě nakloněno. Maďarské legitimistické kruhy byly velmi silné a je také pravděpodobné, že by návrat „svého“ krále dokázaly prosadit, kdyby závisel jen na vnitropolitických okolnostech. Nezáleželo ale ani na vůli krále Karla, ani na síle maďarských legitimistů, ani na ochotě maďarské vlády. Otázka maďarského panovníka se stala součástí

¹⁶⁴ Dokument č. 746, tamtéž, s. 299–300.

¹⁶⁵ F. PEROUTKA, *Budování státu*, s. 1555.

¹⁶⁶ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 178–179.

¹⁶⁷ J. GALANDAUER, *Karel I.*, s. 325.

¹⁶⁸ M. ÁDÁM, *The Little Entente*, s. 181.

evropských mezinárodních vztahů a v daném mezinárodněpolitickém prostředí neměla šanci na úspěch. Státy s Maďarskem sousedící, Československo, Jugoslávie a Rumunsko, se obávaly návratu Habsburků na maďarský trůn jako povzbuzení už tak silného maďarského revizionismu a tudíž jako ohrožení svého vlastního území.

Karel si jistě byl vědom provázanosti otázky maďarského trůnu s postojem dalších evropských států, během plánování svých pokusů se ale dopustil několika chyb, které mu neumožnily předem odhadnout, jak jeho akce dopadnou. Vkládal přílišné naděje v dohodové mocnosti, od kterých očekával podporu, nebo alespoň neutralitu. Během prvního pokusu příliš spoléhal na ústní slib Aristida Brianda, který se v momentě, kdy se hladký průběh celé akce zkomplikoval, ukázal jako naprosto bezcenný, špatně také odhadl sílu států Malé dohody. Příliš velkou váhu přikládal jejich problémům se separatismem (v případě ČSR a Jugoslávie) nebo jejich sporům s ostatními státy (v případě Rumunska). Vůle těchto států zabránit restauraci nebyla výše zmíněnými vlivy zásadně oslabena a nátlak, který vyvinuly na Maďarsko i na země Dohody, neumožnil Karlovi získat čas a podporu pro jeho akci. Československý ministr zahraničí Edvard Beneš navíc nebezpečí Karlova návratu do Maďarska využil pro získání dosud váhajícího Rumunska a smluvní dotvoření Malé dohody.

Oba restaurační pokusy vyvolaly mezinárodní krizi, která hlavně v případě druhého Karlova návratu hrozila přerůst v ozbrojený konflikt mezi Maďarskem a Malou dohodou, do kterého by se musely vložit i západní velmoci. Malá dohoda hrozila vojenskou intervencí, i když byla k takovému kroku rozhodnuta sáhnout až v nejzazším případě a i když si uvědomovala její rizika. Hrozba války však donutila mocnosti přistoupit na některé návrhy Malé dohody, se kterými se ne zcela ztotožňovaly. V tomto směru zaznamenaly malodohodové státy úspěch, i když to znamenalo ochlazení jejich vztahů s evropskými mocnostmi.

Tři roky po skončení první světové války byly vzpomínky na ni stále živé a dozvuky patrné hlavně ve střední a středovýchodní Evropě. Představa dalšího vojenského konfliktu byla nepřijatelná. Ve chvíli, kdy nástupnické státy vnímaly restauraci Habsburků na maďarský trůn jako ohrožení své existence a v tomto duchu na ni reagovaly, byla její podpora ze strany států Dohody, hegemonu poválečné Evropy, ztracená. Pokusy Karla Habsburského tak od samého začátku neměly reálnou šanci na úspěch.

Vojtěch Raiman

Rückkehr des Königs? Die Restaurationsversuche Karls von Habsburg in Ungarn im Jahr 1921 im Lichte der internationalen Beziehungen in Europa

Zusammenfassung

In der Abhandlung wird auf die zwei Restaurationsversuche Karls von Habsburg in Ungarn im Jahr 1921 eingegangen. Karl versöhnte sich nie mit dem Thronverlust in Ungarn und gab nicht die Idee auf, den Thron wieder zu besteigen. Der Verfasser beschreibt die diplomatische Reaktion auf die Restaurationsversuche aus drei Gesichtspunkten: dem ungarischen Approach, dem von Little Entente, und dem der Westalliierten (Großbritannien, Frankreich und Italien). Das erste Kapitel beschäftigt sich mit der Lage in Ungarn und in Europa zwischen dem Ersten Weltkrieg und dem ersten Restaurationsversuch im März und April 1921. In jenem Zeitabschnitt erlebte Ungarn zwei Revolutionen, aber schließlich wurde die Monarchie restauriert, was zusammen mit der starken Legitimistenbewegung dem Ex-König eine Chance auf Erfolg in seinen Versuchen bot. Das nächste Kapitel beschreibt den ersten Restaurationsversuch. Karl rechnete mit der Unterstützung der Westalliierten, aber er unterschätzte die Stärke der Little Entente. Die Tschechoslowakei, Jugoslawien und Rumänien wandten sich gegen die Restauration, denn sie glaubten, sie würde ihre Souveränität unterminieren, und unternahmen diplomatische Schritte gegen Ungarn. Obwohl die Alliierten zunächst unentschlossen waren, nahmen sie nach diesen Schritten eine negative Stellung ein, um in Mitteleuropa Frieden zu erhalten. Auch die ungarischen Legitimisten weigerten sich, Karl bei seinem ersten Versuch zu unterstützen, weil sie diesen Schritt des ex-Königs für zu eilig hielten. Der tschechoslowakische Außenminister Beneš nutzte die durch Karls Restaurationsversuch entstandene Gefahr dazu, Rumänien unter Druck zu setzen, damit dieses Land der Kleinen Entente beitrug. Das letzte Kapitel erörtert den zweiten Restaurationsversuch im Oktober 1921 und die nachfolgenden Ereignisse. Karl hatte sich entschieden, seinen Versuch zu wiederholen, ohne den Nachweis einer für ihn besseren Lage zu haben. Bei seinem zweiten Versuch setzte der ex-König Militärtruppen ein und bemühte sich, die Staatsmacht mit Gewalt zu übernehmen. Diese Tatsache rief eine noch schärfere Reaktion der Kleinen Entente (insbesondere der Tschechoslowakei und Jugoslawiens) hervor, die ihre Streitkräfte mobilisierte und mit Militärintervention drohte. Die Alliierten wurden von dem Schritt der Kleinen Entente alarmiert, aber schließlich unterstützten sie ihre Forderung, die gesamte Habsburger Dynastie in Ungarn zu entthronen. Die Restaurationsversuche Karls von Habsburg in Ungarn konnten nicht als internes Problem Ungarns gelöst werden und sie wurden Bestandteil der internationalen Verhältnisse in Europa. Unter den gegebenen Umständen hatten sie keine Chance auf Erfolg. Die Nachbarstaaten Ungarns widersetzten sich dem Plan, was als Schlüsselfaktor die Alliierten dazu bewogen hatte, eine negative Stellung einzunehmen.

Vojtěch Raiman

***Return of the King?* The restoration attempts of Charles Habsburg in Hungary in 1921 in the light of international relations in Europe**

Summary

This essay focuses on the two restoration attempts of Charles Habsburg in Hungary in 1921. Charles never reconciled himself with leaving the Hungarian throne and never abandoned the idea of a return. This work describes the diplomatic reaction on the restoration attempts from three points of view: the Hungarian approach, the Little Entente and the western Allies (Great Britain, France and Italy). The first chapter deals with the situation in Hungary and Europe between the First World War and the first restoration attempt in March and April 1921. In this period Hungary witnessed two revolutions but at last restored the monarchy, which together with strong legitimist movement gave the ex-king hope for success of his attempts. The following chapter describes the first restoration attempt. Charles hoped in support of western Allies, but underestimated the power of the Little Entente. Czechoslovakia, Yugoslavia and Romania opposed the restoration, because in their point of view it represented a threat for their sovereignty, and launched diplomatic action against Hungary. Although the Allies were indecisive at the beginning, after these actions they assumed a negative position in order to maintain peace in Central Europe. Nor the Hungarian legitimists supported Charles during the first attempt, as they considered the action of the ex-king as too hasty. Czechoslovak foreign ministry Benes used the danger created by Charles' restoration attempt to make pressure on Romania to join the Little Entente. The last chapter presents the second restoration attempt in October 1921 and the subsequent events. Charles decided to repeat his attempt, even though he had no significant proof that the situation had become more favourable. During his second attempt the ex-king summoned the troops and tried to regain power by force. This action caused even sharper response in the states of the Little Entente (primarily Czechoslovakia and Yugoslavia), which mobilized their armies and threatened Hungary with a military intervention. The Allies were alarmed by the action of the Little Entente but at the end supported their demand to dethrone entire Habsburg dynasty from the Hungarian throne. The restoration attempts of Charles Habsburg in Hungary could not be solved as Hungary's internal problem and became part of international relationships in Europe. In given circumstances they could not have succeeded. Hungary's neighbouring states stood against, which has become a key factor for the Allies to assume a negative attitude.

Josef Tomeš – Richard Vašek

Beneš známý i neznámý.

Obraz Edvarda Beneše v memoárech pamětníků*

Beneš known and unknown. The image of Edvard Beneš in the memoirs of his contemporaries

The personality of Edvard Beneš is firmly rooted in Czech national memory. However, his historic role is viewed even in the Czech milieu in different ways, the main reasons thereof being the fact that he is closely linked with the totally different opinions concerning the solution of two fatal crises in modern Czech history: the Munich Agreement in the fall of 1938 and the Communist coup of February 1948. The present study focuses on the image of Edvard Beneš available in some less known or even unknown memoirs, mostly unpublished, namely those of Josef David, Aša Jínová, or Jan Jína, Vlastimil Klíma, František Ježek, Vratislav Trčka, Jan Kapras Junior, and Karel Lóbl. Each of them shows Beneš from a different historical, personal and generation-dependent point of view and emphasizes different political and personal features.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Edvard Beneš, Munich 1938, February 1938, memoirs

* Tato studie vznikla v rámci řešení grantového projektu GA ČR č. P410/12/0468. Text vychází z tezí příspěvku odevzdaného pro publikaci Collegia Carolina *Edvard Beneš: Vorbild und Feindbild*; česká verze je aktualizována a rozšířena.

Osobnost Edvarda Beneše je pevně zakotvena v české národní paměti. Její historická role je však i v českém prostředí (o zahraniční reflexi nemluvě) vnímána a hodnocena značně diferencovaně a často přímo protikladně: druhý československý prezident byl již za svého života, natož po své smrti uctíván a oceňován i napadán a zatracován, a samozřejmě též posuzován věčně, kriticky, s uznáním kladů i konstatováním záporů své činnosti a svých rozhodnutí. Benešovo hodnocení je o to komplikovanější, že zůstává nedílně spjato se vztahem ke dvěma tragicky osudovým událostem našich novodobých dějin, jejichž byl protagonistou, a zejména k řešení, které nakonec v „mnichovském“ a „únorovém“ dilematu zvolil.

Rozdílné soudy nad Benešem a jeho fatálními kroky v českých dějinách obsahují i početné memoáry jeho současníků – historických spoluaktérů, stoupenců, spolupracovníků, odpůrců a protihráčů, anebo „pouze“ trpných pamětníků, ale často pronikavých pozorovatelů a soudců jeho činů. Některé hodnotí Benešovu činnost vcelku, v průběhu celé jeho politické kariéry, jiné pouze její část. Jedny zachycují cenné údaje a postřehy z Benešova bezprostředního okolí, druhé zase reflexi jeho politiky a konkrétních činů v širším národním společenství. Některé vznikly ještě za Benešova života a odrážejí osobní, politické a emocionální nálady svých autorů pod dojmem aktuálního dění a žhavých traumat, další se značným odstupem a sine ira et studio.

Mohli bychom zde vyjmenovat řadu pamětí a vzpomínkových ohlédnutí, vydaných dosud tiskem a jsoucích k dispozici historickým badatelům. Za všechny uvedme paměti T. G. Masaryka, Josefa Düricha či Viktora Dyka, vztahující se k období první světové války a prvního odboje, pro následující období pak především memoáry Prokopa Drtiny, Huberta Ripky, Ladislava K. Feierabenda, Jaromíra Smutného, Huberta Masaříka, Václava Černého, Václava Kopeckého, Ludvíka Svobody, Františka Moravce...¹ Nepřímý, skrytý Benešův autoportrét obsahují konečně i jeho vlastní paměti.² My se však nyní chceme zaměřit na obraz Edvarda

¹ Tomáš G. MASARYK, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, Praha 1925; Josef DŮRICH, *V českých službách*, Praha 1921; Viktor DYK, *Vzpomínky a komentáře. 1893–1918*, I–II, Praha 1927; Prokop DRTINA, *Československo – můj osud. Kniha života českého demokrata 20. století*, 4 svazky, Toronto 1982, Praha 1991–1992; Hubert RIPKA, *Únorová tragédie. Svědectví přímého účastníka*, Brno 1995; Ladislav Karel FEIERABEND, *Politické vzpomínky I–III*, Brno 1994–1996; Jaromír SMUTNÝ, *Svědectví prezidentova kancléře*, Praha 1996; Hubert MASARÍK, *V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata*, Praha 2002; Václav ČERNÝ, *Paměti II. 1938–1945*, Toronto 1977, Brno 1992, *Paměti III. 1945–1972*, Toronto 1983, Brno 1992; Václav KOPECKÝ, *ČSR a KSČ. Pamětní výpisy k historii ČSR a k boji KSČ za socialistické Československo*, Praha 1960; Ludvík SVOBODA, *Cestami života*, I–II, Praha 1971, 1993; František MORAVEC, *Špion, jemuž nevěřili*, Toronto 1977, Praha 1990.

² Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce I–III. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*, Praha 1927; TÝŽ, *Paměti I–III*. Kritické vydání a rekonstrukce Benešových Pamětí 1938–1945, ed. Milan Hauner, Praha 2007.

Beneše v několika málo známých či neznámých a většinou dosud nevydaných memoárových dílech.

Prvním z nich je rozsáhlý manuskript pamětí předního českého národně socialistického politika a novináře Jóži Davida, zachycujících jeho politické působení od přelomu 19. a 20. století do roku 1948.³ Vzdor dobovému kontextu svého vzniku na konci 50. a v první polovině 60. let jsou psány velmi otevřeně; autor nijak nezamlžuje své postoje a jejich proměny, svá hodnocení jednotlivých dějinných aktérů, s nimiž se za svého politického působení blíže setkal nebo s nimiž spolupracoval. Mezi těmito osobnostmi má samozřejmě zvláštní místo dr. Edvard Beneš, s nímž se David poprvé setkal jako legionář v zahraničním odboji za první světové války a pak s ním v podstatě plul na jedné politické lodi až do roku 1948, s výjimkou krátkého období zářijových dnů 1938, kdy patřil k oponentům Benešova přijetí mnichovského diktátu. V pamětech se tak s Benešem setkáváme na mnoha místech a v různých souvislostech, většinou však jako s respektovanou politickou autoritou, jejíž kroky, politický a lidský profil autor explicitně nehodnotí. Zářijové krizi 1938 je zde, bohužel, věnováno minimálně místa a je překlenuta – nejspíš záměrně – autorovým dobovým zápisem o jednání poslanců-odpůrců kapitulace s prezidentem Benešem na Hradě 30. září 1938. V závěrečné části memoárů, v souvislosti s líčením abdikace, smrti a pohřbu prezidenta Beneše roku 1948, však najdeme celistvé hodnocení Benešovy politické dráhy a role v českých dějinách, vesměs kladně vyznívající, proložené citáty z Benešových děl a projevů. Součástí tohoto hodnocení je autorova polemika s komunistickými odsudky Beneše v 50. a raně 60. letech, akcentovaná připomínkami pozitivních hodnocení Benešovy historické role ze strany vedoucích komunistických představitelů a komunistického tisku z doby po prezidentově abdikaci a následné smrti.

David připomíná, že Beneš, ač zástupce poměrně malého státu, hrál v meziválečné mezinárodní politice významnou roli a mimo jiné se zasloužil o přijetí Sovětského svazu do Společnosti národů. Stručně nastiňuje Benešovu těžkou roli v úřadě československého prezidenta v letech 1935–1938 a zvláště v zářijové krizi 1938 a jeho nespravedlivou ostrakizaci v době bezprostředně po „Mnichovu“, následovanou ovšem poměrně záhy postavením uznávaného vůdce zahraničního odboje, kdy *„doma čekal lid na každé jeho slovo v rozhlase“*. Přitom přehodnocuje i svůj původně odmítavý postoj k Benešovu přijetí mnichovského diktátu: *„Byl jsem mezi poslanci, kteří navštívili prezidenta Beneše v kritických zářijových dnech roku 1938 a žádali, aby mnichovské podmínky nebyly přijaty. Později jsem se přesvědčil, že přijetí jich v té době bylo jediné možné. Republika byla ušetřena hrůz*

³ Rukopis pamětí, který nemá souhrnného názvu a čítá téměř 900 stran strojopisu, předal před nedávnem autorův syn JUDr. Milan David do Archivu Národního muzea, kde je deponována písemná pozůstalost Jóži Davida.

*a zpuštění, jimiž bylo postiženo Polsko, které vstoupilo do války za souhlasu a pomoci západních spojenců...*⁴

Pozoruhodná svědectví podal David o svých několika návštěvách u dr. Beneše v Sezimově Ústí po jeho druhé abdikaci na prezidentský úřad v červnu 1948. Znamenal prezidentovu radost nad manifestačním holdem, kterého se mu dostalo od účastníků XI. všesokolského sletu, jeho vůli vzdorovat chorobě alespoň tak dlouho, než dopíše celé své paměti, ale i smutek z postavení, v němž se ocitl: „*Emigrace není nic radostného, ale šel bych znovu, kdybych mohl; žít v nesvobodě je hrozné. Nemohu odejít, jsem nemocen, a myslím, že by mne nepustili. Osud je ke mně nemilosrdný, tak jsem si své stáří nepředstavoval.*“⁵ A potom rekonstruoval obsah politických rozhovorů, které spolu vedli a jež se stále vracely k nedávné minulosti: „*Prezident si stěžoval na Stalina, který slíbil, že Sovětský svaz se nebude nikdy vměšovat do našich vnitřních poměrů, a také na Gottwalda a naše komunisty, že nedodrželi slibů, že nijak nebude postupováno proti příslušníkům nekomunistických stran. Často se přitom rozčílil a nazýval je bandou lhářů a podvodníků. Při mé poslední návštěvě se rozhovořil, že ví, že bude mnohými odsuzován pro svůj postup v únorových dnech, ale obával se občanské války a příliš důvěřoval komunistickým slibům. Věřil jsem Stalinovi a našim komunistům, to je moje vina,*“ pravil, „*ale Stalinovi věřili také Churchill a Roosevelt, kteří nás dali do sovětské sféry v Jaltě a Teheráně!*“⁶

Následují Davidovy úvahy o Benešově situaci v roce 1948: „*A jak se chovaly demokratické strany? Nebyly připraveny a jednotlivci v nich byli bohužel získáni komunisty. Slyším ještě dnes Benešova slova z únorových dnů: 'Také moje paní mně radí, abych přijal demisi, Gottwald má ve sněmovně většinu, bojím se krveprolití.' Vím z pozdějších návštěv u něho, že tohoto činu litoval, cítil, že nesplnil slibu daného demisionujícím ministrům. Ale víme, jak by se situace vyvinula, kdyby byl demisi nepřijal? Jednou z chyb dr. Beneše bylo, že si nedovedl vybrat lidi kolem sebe. Přímo strašným dokladem toho byl Fierlinger a Maxa...*“⁷

Své převážně kladné hodnocení Benešovy historické role shrnuje posléze slovy: „*Dívám-li se na život dr. Beneše, na práci, kterou vykonal pro republiku, na všechny boje, které jako ministr zahraničních věcí musel svádět, vzpomenu-li na Mnichov, kdy byl tak mnohými proklínán, na těžké začátky boje za obnovení republiky za války, na únorové dny a jeho bolestný konec – tu se mně jeví jako veliká tragická osobnost, jako jeden z těch bojovníků, kteří umírajíce viděli pád svého životního díla. O dr. Beneše budou jistě boje, ale zůstane pravdou, že po své smrti stal*

⁴ Józsa DAVID, *Vzpomínky na deset let po Mnichovu*, rkp., s. 469–471.

⁵ Tamtéž, s. 457.

⁶ Tamtéž, s. 464. – Srov. též jinde zaznamenaný Benešův výrok: „*Já jsem nevěřil, že by čeští lidé, i když jsou komunisty, byli schopni nějakých posedlostí.*“ (Tamtéž, s. 457.)

⁷ Tamtéž, s. 475.

*se veliké většině národa symbolem masarykovské demokracie, jak jsme to viděli my, svědci poučnorových událostí. Na to by se nemělo zapomínat.*⁸

A na jiném místě pamětí, kde píše o své návštěvě v Sezimově Ústí bezprostředně po Benešově smrti, cituje výmluvný výrok Hany Benešové, který mimoděk pointuje jeho výše citovaná slova o tragice Benešova údělu: *„Paní Hana přijala nás se slzami v očích; bylo vidět na ní veliké rozechvění. V rozhovoru pravila: ‚Nej-smutnější je, že manžel ve své nemoci viděl, jak se republika vzdaluje jeho životních ideálů.‘*“⁹

S Davidovým hodnocením prezidentovy pozice a rozhodování v únoru 1948 koresponduje úvaha dr. Jana Jíny, v letech 1945–1948 druhého nejvyššího úředníka Benešovy prezidentské kanceláře,¹⁰ doslovně ocitovaná v rukopisu vzpomínek jeho choti, dr. Aši Jínové¹¹:

„Ačkoliv při kritickém posuzování politického převratu z února 1948 z hlediska konečného jeho cíle a úspěchu není třeba přeceňovati onu část celého dění, která je vyznačena demisí ministrů, je nutno počítat, že demokratičtí ministři a poslanci, kteří odešli za hranice, nedospějí k poznání vlastních chyb, které zmařily úspěch jimi očekávaný od demise, a že v sebeklamu budou hledat vinu jenom na jiných činitelích. [...] Přitom bude nejspíše shoda jen v tom, že nepřítomný nemá nikdy pravdu. President republiky prostě neměl přijmout demisi a proti násilnému postupu komunistů v úřadech, závodech a továrnách měl zavolat hned po 22. únoru... koho?

Nechme stranou zjišťování, koho měl zavolat. Zdali armádu nebo skauty, studenty nebo sokoly anebo ‚všechny věrné‘ a hlavně ‚venkov‘, jak se říkává, když se tvrdí, že Praha není celá republika. Nemusíme to zjišťovat, poněvadž proti rozhodnému stanovisku presidenta republiky, jak z jeho formulace jasně vyplývalo, že totiž národ ve své rozdělenosti nesmí být stržen do občanské války, nejen se nezvedla námitka, ale známe přímé doznání jednoho z ministrů podavších demisi, že ani on, ani jeho přátelé, nemohli přece vyvolávat občanskou válku‘.

⁸ Tamtéž, s. 477–478.

⁹ Tamtéž, s. 465.

¹⁰ Jan Jína (1890–1962), právník a diplomat. V letech 1931–1933 legační rada československého vyslanectví v Lotyšsku, 1933–1934 v Jugoslávii; 1936–1938 přednosta kabinetu ministra zahraničních věcí. Na počátku německé okupace jeden z představitelů odbojové organizace Politické ústředí; 1940–1945 vězněn v nacistických žalářích. 1945–1948 přednosta politického odboru Kanceláře prezidenta republiky. – Jeho žena Stanislava, zvaná Aša (1888–1964), dcera historika Jindřicha Vančury, byla středoškolskou profesorkou češtiny, němčiny a ruštiny.

¹¹ V situaci posledních let svého života nechtěl Jan Jína psát paměti a tento úkol odkládal na dobu příznivější, již se – žel – nedožil. K některým důležitým momentům svého života a působení si však učinil záznamy, kterých pak použila jeho žena Stanislava (Aša) v hutném náčrtu manželovy biografie (*Jan Jína ve vzpomínkách své ženy*, rukopis 1962–1964, součást písemné pozůstalosti manželů Jínových v držení Olgy Pujmanové-Strettiové), napsaném na základě jeho a jejích vzpomínek a představujícím jakési kombinované memoáry.

Všimněme si však stručně a jenom neúplným výpočtem, co učinili nebo lépe neučinili politikové po své demisi z funkcí ministrů a po jejím přijetí sami:

1) Zapomněli, že i když přestali být ministry, zůstali poslanci. A třebaže úvahy k tomu se pojící vypadávají – přísně vzato – z rámce reální možnosti, neučinili ani pokus, aby vybaveni imunitou v Národním shromáždění svůj postup obhájili nebo obhajovali.

2) Nepřiměli ani předsedu Ústavodárného Národního shromáždění – ostatně byl jím místopředseda Československé strany národně-socialistické –, aby nedopouštěl rozejití se poslanců před schůzí předem již stanovenou a aby nechal parlament zasedat, a nenabídl tomuto svému předsedovi pomoc svých stran proti vzniklému akčnímu výboru, který se revolučně ujal moci ve sněmovně.

3) Neudrželi své poslanecké kluby v jednotě, by ani vedení svých stran neuchránili před rozpadem. Jejich poslanecké kluby spolu s komunisty dodaly ministerskému předsedovi proti vlastním demisionovavším ministrům většinu 230 hlasů ze 300 a neučinily ani pokus k tomu, aby odepřely dát souhlas těm členům, kteří se dali v jejich zastoupení pojmout na listinu nově designovaných ministrů na místo ministrů v demisi.

*Již tato fakta stačí, abychom porozuměli, proč ústavní president nemohl při rozhodování o přijetí demise nebo o jeho odepření nechat bez povšimnutí skutečnost, že všechny strany dosavadní Národní fronty jsou v nově navrhované vládě zastoupeny a že ze 300 poslanců, zvolených svobodnými volbami a jednomyslně zvolivších presidenta republiky, velká většina stála za předsedou vlády a tedy proti ministrům v demisi.*¹²

V textu Aši Jínové se Benešovo jméno objevuje na mnoha místech a v nejrozličnějších souvislostech, ale nenajdeme zde žádné explicitní charakteristiky či hodnocení jeho osobnosti. Pouze v pasážích, shrnujících Jínův život v poúnorových měsících a v té souvislosti se dotýkajících i návštěv u Benešových v Sezimově Ústí, se opakují zmínky o prezidentovu velmi špatném zdravotním stavu: „*President Beneš žije na svém venkovském sídle. ... V té době býváme často hosty v Sezimově Ústí, někdy lze vážně mluvit o stávající situaci, jindy se vracíme do Chýnova se smutnými myšlenkami, jak vypadá představitel našeho demokratického odporu. Arterioskleróza mozku je na postupu.*“¹³

Kritický portrét Edvarda Beneše v meziválečném období a v roce 1938 podává ve svých pamětech, zachycujících události roku 1938, dr. Vlastimil Klíma, patřící v září 1938 stejně jako Józsa David k odpůrcům mnichovské kapitulace, na rozdíl od něho však politicky reprezentující převážně protibenešovskou a protimarsarykovskou nacionální pravici. Klímovy „mnichovské“ paměti (1938: *Měli jsme*

¹² Aša JÍNOVÁ, *Jan Jína ve vzpomínkách své ženy*, rkp., s. 53–54.

¹³ Tamtéž, s. 55. – Srov. tamtéž, s. 56–57: „Často jsme navštěvovali Sezimovo Ústí a s hrůzou jsme viděli, jak síly Benešovy upadají. Trochu ho vzkřísila probenešovská nálada sletová, dal si rád předříkávat ta bouřlivácká hesla.“

kapitulovat?), představující jeden z řady jeho memoárových rukopisů, se po dlouholetém úsilí dočkaly na sklonku roku 2012 svého knižního vydání (mimo jiné s přispěním autorů tohoto článku).¹⁴

Hned na počátku svých vzpomínek na Beneše a hodnocení jeho role v osudovém dilematu roku 1938 charakterizuje Klíma Benešovu politickou kariéru jako „jedinečnou, byť vlastně tragickou“. Na základě svědectví řady svých politických přátel potom oceňuje úspěšné Benešovo působení ve vrcholném orgánu československého zahraničního odboje za první světové války, i když zároveň konstatuje jeho přílišnou autoritativnost, netolerantnost vůči jiným názorům a problematické vztahy se spolupracovníky:

*„Někteří účastníci zahraničního odboje si přímo postěžovali a někteří neradi doznali, že dr. Beneš postupoval při práci v Národní radě velmi autokraticky. Možná, že to ani jinak nešlo; ať tak či onak, vyvíjel svoji příslovečnou píli a houževnatost, jíž si dovedl uchovat po celý život. Proto zvládl sám celou agendu a soustředil všechny nitky ve svých rukou, takže těžko se někdo jiný z tehdejšího exilu dostal například k vedoucím francouzským politikům, i když průkopníka a oznamovatele mu předtím udělal Štefánik. Narážel ovšem již tenkrát na spolupracovníky samostatně a popřípadě jinak myslící.“*¹⁵

Benešovo „svrchované sebevědomí“ v závěru první světové války doložil pak dojem Karla Kramáře, jehož byl důvěrným přítelem a spolupracovníkem, ze ženevské schůzky představitelů domácího odboje s dr. Benešem na přelomu října a listopadu 1918. Ocenil Benešovo obratné taktizování na pařížské konferenci 1919: *„Dovedl znamenitě využít svých dobrých znalostí zákulisí, věcných i osobních otázek v mezinárodní politice, jak to poznal během války – a technických problémů organizace složitého mírového jednání. Jeho taktickou specialitou například bylo, že nevykládal vedoucím světovým státníkům příliš mnoho detailů k tomu nebo onomu případu, na němž měl jako delegát zájem, nýbrž dal jim jen povšechnou charakteristiku věci a hledal pak cesty ke sblížení s jejich důvěrníky a odborníky, kteří byli pověřeni, aby věc prozkoumali a propracovali. Věděl, že mínění velkých se opírá někdy o vědomosti těch, kdo zůstávají za kulisami. Snažil se také, aby se jako reprezentant malého státu nedostal do pozice rebela, jenž brojí proti vůli velkých mocností. Na tom budoval jako nový politik svoje budoucí osobní aspirace.“*¹⁶

Dále Klíma připomíná exkluzivní Benešovo postavení v prvorepublikové politické reprezentaci, v níž po dlouhá léta zastával plynule funkci ministra zahraničních věcí a byl designovaným nástupcem prezidenta Masaryka, s čímž souviselo i stálé připomínání jeho zásluh (jinak nesporných) o vznik ČSR a zdůrazňování priority zahraničního odboje v zápase za samostatnost. Boj hradní garnitury

¹⁴ Vlastimil KLÍMA, 1938: *Měli jsme kapitulovat?*, Robert Kvaček, Josef Tomeš, Richard Vašek (eds.), Praha 2012.

¹⁵ V. KLÍMA, 1938: *Měli jsme kapitulovat?*, s. 170–171.

¹⁶ Tamtéž, s. 172.

o Benešovo nástupnictví tvořil významný fenomén meziválečné československé vnitropolitické scény i jejího zákulisí; nakonec se úspěšně naplnil koncem roku 1935, ale toto vítězství bylo zkaleno skutečností, že v téže době se počala bortit většina jeho dosavadních plánů a představ – a jeho pozice v evropské politice slábla. Beneš se však snažil vzbuzovat zdání, jako by se nebylo nic změnilo, a stejně „optimisticky“ se tvářila i oficiální zahraniční politika. Veřejnost tím byla sice udržována v optimistické náladě, ale na reflexi skutečného stavu věcí, jež se drasticky projevila na podzim 1938, nebyla dostatečně připravena, což zesílilo její pomnichovské trauma.

Klíma podal i svědectví o dvou návštěvách skupiny protikapitulačně zaměřených poslanců u prezidenta Beneše na Hradě 28. a 30. září 1938. V něm zachytil Benešovo rozpoložení, chování, postoje a jejich zdůvodnění v oněch vypjatých dnech, jakož i jeho reakce na požadavky a návrhy intervenujících. Benešův profil se zde objevil ve svých příznačných, pravidelně se opakujících, i mimořádných, dějinné chvíli odpovídajících rysech. Z prvního setkání utkvěla v paměti dr. Klímy především Benešova deziluze z postoje západních demokracií, především Francie. Prezident dovozoval, že Československo je všemi opuštěno a nemůže riskovat izolovaný válečný konflikt s Německem. Připouštěl, že francouzský lid by šel s námi, ale politici většinou nikoliv, vedeni obavou ze Sovětského svazu; Anglie podle něho jedná z nedostatečné znalosti evropského kontinentu, z poděšení nad německou výbojností. Přiznal, že ačkoliv je za vše konstitučně odpovědná vláda, fakticky má on sám rozhodující vliv: vláda nic neudělá bez porady s ním. Přitom si stěžoval, že „často musí dělat nejen prezidenta, ale také předsedu vlády a ministra zahraničí“, ale nepřiznal, že sám zasahoval do kompetence ministra zahraničí, kterého sám dosadil, aby i nadále podržel zahraniční politiku ve svých rukou. Zdůrazňoval, že musí vzít odpovědnost na sebe, a mezi řečí naznačil, že se mu pro tyto jeho záměry hodí lépe přízpůsobivější úřednická vláda, než silný politický kabinet.¹⁷

Svědectví o druhém setkání, k němuž došlo krátce po přijetí mnichovského diktátu, odpoledne 30. září 1938, se zčásti překrývá s pamětním zápisem, který o něm pořídil Józsa David a který měl Klíma při psaní svých memoárů k dispozici. Oproti Davidovu záznamu je zde více místa věnováno Benešově úvodní řeči a jeho reakcím na polemická stanoviska jeho hostů. Ze zaznamenaných Benešových úvah a propozic má zvláštní význam opakovaně avizovaná vlastní abdikace „v zájmu státu a národa“,¹⁸ z čehož Klíma nabyl dojmu, že prezident byl o svém odstoupení

¹⁷ Tamtéž, s. 186.

¹⁸ „Na to pak navázal prezident závažným sdělením, že v zájmu státu a národa musí odejít: byl symbolem dosavadní republiky, dosavadního systému, ale také odporu proti nacismu a boje za demokracii. Do prezidentské funkce byl zvolen za situace podstatně jiné a již při demisi Hodžovy vlády pomýšlel jako přesvědčený demokrat na svůj odchod. Nyní to pokládá již za nutné, a tak ve vhodnou chvíli bude otázka jeho abdikace položena.“ Tamtéž, s. 193. – Srov. dále: „Prezident setrval na svém a ohledně své abdikace argumentoval tím, že nyní se bude musit politika

pevně rozhodnut již 30. září 1938 a že ho k tomu nepřiměl až německý nátlak v následujících dnech, který mohl maximálně jeho meritorní rozhodnutí v této věci urychlit. „*Lze zcela důvodně míti za to,*“ píše Klíma, „*že pro dr. Beneše nebyl v této věci rozhodujícím nějaký německý příkaz. Jistě uvážil již předtím, že změněná mezinárodní pozice Československa po Mnichovu a z toho vyplývající změna vnitřního režimu i zahraniční politiky přímo vylučuje jeho setrvání v úřadu.*“¹⁹

Jako dlouholetý kritik Benešovy zahraniční politiky, postavené na přílišné důvěře v západní demokracie a spoléhající na záštitu Společnosti národů, zaznamenal Klíma s jistým zadostiučiněním i Benešův výrok o tom, jak se mýlil ve svém spoléhání na rovnoprávnost velkých a malých národů. Pozdější Benešovu obligátní apologetiku mnichovské kapitulace pak relativizoval tvrzením, že „*v tomto rozhovoru prezident nevyřkl přímo – jako určité – očekávání budoucího válečného konfliktu, v němž bude náš problém znovu řešen*“.²⁰

Zajímavou úvahu o Benešově politickém myšlení a rozhodování vůbec rozvinul Klíma v kapitole *Měli jsme kapitulovat?*, v níž shrnul své zásadní výhrady k mnichovské kapitulaci československého prezidenta a vlády a zdůvodnil opačné stanovisko svoje a svých politických soupeřů. Kořeny Benešova postupu a rozhodnutí v roce 1938 spatřoval v jeho dávném, již v mládí zafixovaném přezíravém postoji k českému historickému státnímu právu a tím i k otázce historických hranic českých zemí: „*Kritický přístup k otázce českého historického státního práva vyvolával patrně jeho posuzování otázky hranic nikoliv jako otázky naprosto zásadní, kde mimo všechny ostatní důvody jde nakonec i o mravní závazek žijící generace ke generacím minulým i budoucím, ... nýbrž jako otázky spíše účelové.*“²¹ Z tohoto postoje pramenila Benešova ochota k územním ústupkům, kterou projevil už na pařížské mírové konferenci roku 1919 a znovu v září 1938, kdy ji vyslovil v rozhovoru s francouzským a britským vyslancem i v poselství Léonu Blumovi, zaslaném mu prostřednictvím ing. Jaromíra Nečase 15. září 1938. A v tomto svém přístupu ke státoprávním otázkám pokračoval pak i po Mnichovu, například v září 1939, kdy v Londýně prohlásil, že otázka hranic není pro něho zásadní, nýbrž praktická, nebo ještě v roce 1943 při jednání s moskevským vedením KSČ, kdy připustil možné územní ústupky Německu. Přitom: „*Ve všech uvedených případech činil dr. Beneš svoje zákroky v hraniční otázce čistě osobně, samovolně, bez jednání a usnesení činitelů k takovému rozhodování jediné ústavně oprávněných. V případě předmnichovském se ukázalo, jak nebezpečné bylo nastrčit malíček, neboť dychtivý odpůrce*

orientovat tak, že jeho setrvání v úřadě by velice zatěžovalo nutnou politickou konsolidaci v nových poměrech“. Tamtéž, s. 194.

¹⁹ Tamtéž, s. 196.

²⁰ Tamtéž, s. 194.

²¹ Tamtéž, s. 198.

neváhal chopit se celé ruky.“²² Svě hodnocení Benešova postupu v září 1938 končí slovy: „Prezident Beneš se po rozboru okamžité mezinárodně politické situace přiklonil k řešení ryze účelovému. Otázku hranic si nestavěl jako naprosto zásadní, jsme-li k ústupu nuceni mocenskou přesilou, kterou hodnotil jako dočasnou. My jsme naproti tomu posuzovali tento problém nikoliv jako politický, nýbrž... především jako problém mravní, problém národní cti!“²³

V závěrečné části memoárů se Klíma zmiňuje o svém odmítavém postoji k pomnichovské protibenešovské kampani a o postupném sbližování své skupiny Národní myšlenka se skupinou Benešových stoupenců v následném formování domácího odboje za německé okupace. Konstatuje, že přes všechny své kritické výhrady k dr. Benešovi jej již tehdy považoval za nejvhodnějšího vrcholného reprezentanta „druhého“ odboje, a že toto své stanovisko shledává i s odstupem let, v době vzniku pamětí, správným.²⁴ V tomto smyslu píše i v jiném svém memoárovém rukopisu, v němž se vyrovnal se svou účastí v domácí rezistenci let 1939–1945. Zde také in margine uvádí pozoruhodné srovnání osobnosti T. G. Masaryka a Edvarda Beneše: „Masaryk by od počátku nebyl ponechal mnohým aktérům za hranicemi ani Hitlerovi důvěru, že bude nakonec ochoten se dobrovolně vzdát; nebylo to v jeho nátuře... Masaryk byl pro celý svět nesporně veliká duchovní, mravní, a tím i politická autorita. Byl ale také velký bojovník... Doktor Beneš byl sice všude uznáván jako odborník a jedinečný znalec ve věcech zahraniční politiky, ale byl přitom znám jako přítel kompromisu a zákulisních jednání. K rozdílné charakteristice Masarykově a Benešově patří i to, že Masaryk... neváhal doznat i svoje omyly, Beneš v žádném případě nepřipustil svůj omyl, naopak při každé příležitosti, ať se stalo, co se stalo, dodával „jak jsem předpokládal“. Masaryk byl nadto člověk osobně statečný, kdežto Beneš uhýbal konfliktům a do krajnosti jakýmkoliv osobním rizikům.“²⁵

Z početných dalších kritických charakteristik dr. Edvarda Beneše, roztroušených po různých memoárových rukopisech, uveďme alespoň dvě. První představuje

²² Tamtéž, s. 199.

²³ Tamtéž, s. 200.

²⁴ Tamtéž, s. 203: „Ladislav Rašín ... měl podezření, že zejména osobní napadání dr. Beneše a soustředování veškeré palby skoro výhradně na něho je rafinovaně organizováno z dřívějších vládních stran, v první řadě však ze strany republikánské. Obviňoval je, že se tak chtějí vyzout z vlastní zodpovědnosti. Rašín uváděl však další argument, proč podle jeho názoru je třeba tlumit protibenešovskou kampaň: dr. Beneš bude v cizině organizovat naši obranu a pro případ války náš zahraniční odboj. Ať chceme nebo nechceme, bude automaticky hlavou toho všeho a naším nejvyšším představitelem v cizině, není tedy namístě zaměřit zrovna proti němu veškeré útoky. Oba jsme se kromě toho shodovali v tom, že svalením veškeré viny na dr. Beneše se opomíjí velká vina a odpovědnost západních velmocí.“

²⁵ Vlastimil KLÍMA, *Dva odboje – Druhý odboj*, rukopis, ANM, f. Vlastimil Klíma, kart. č. 2, sl. 3, s. 63–64.

soud profesora Jana Kaprasa z doby kolem Mnichova, zaznamenaný v rozsáhlých pamětech jeho syna, docenta Jana Kaprasa mladšího: „*Otec znal Benešovy schopnosti z mírových jednání v Paříži roku 1919 a vysvětloval si jednání Benešovo v září 1938 tím, že dr. Beneš byl tehdy zcela unaven, duševně vyčerpán do té míry, že nebyl již schopen provést potřebný zvrat svého myšlení a své politické orientace, ... nedokázal se energicky rozhodnout pro radikální odpor i za cenu vyvolání válečného konfliktu. Druhou možnost viděl otec v tom, že dr. Beneš byl značně ovládnán svou manželkou, paní Hanou Benešovou. Byla to žena vzdělaná, ale ctižádostivá, ba i ješitná. Do jaké míry i ona do tehdejšího rozhodování dr. Beneše zasahovala, není přesně známo. Otec byl přesvědčen, že paní Hana měla na dr. Beneše velký vliv.*“²⁶

Druhou charakteristiku najdeme v podrobném deníku československého diplomata v Jižní Americe dr. Vratislava Trčky k datu 5. října 1938; v kostce vyjadřuje určitou zatrpklost, opakující se v různé míře a s různým stupněm otevřenosti ve vzpomínkách dalších podobně postižených Benešových spolupracovníků: „*Dívám-li se dnes na těch 22 let, co uplynulo od okamžiku, kdy jsem se poprvé setkal v Paříži s dr. Benešem, musím konstatovat, že to je nadprůměrně pracovitý a nadaný člověk... Pracoval jsem mu pak po boku až do konce války, jak nejlépe jsem dovedl, avšak záhy jsem cítil, že nejsem u něho ve velké oblibě. Příčinou byl můj poměr k dr. Kramářovi, jehož jsem naivně obdivoval, znaje ho osobně z Krymu. Nerozuměl jsem tehdy politice a dr. Beneš mě považoval za kramářovce, což pro něho bylo něčím velmi zlým. Jen se upevnil v Praze ve svém ministerském křesle, dal mi krutým způsobem pocítit, že jsem ničím, ačkoliv jsem patřil k jeho nejstarším spolupracovníkům a k těm málo, co nic nepokazili. Byla to ovšem též moje chyba, poněvadž jsem mluvil příliš otevřeně a nedal jsem se do žádné politické strany a zejména ne do žádné levicové... Mluvil-li o mě nějaký představený špatně, věřil tomu dr. Beneš ihned. Jeho velkou chybou bylo, že měl rád pochlebníky a nesnesl vedle sebe samostatně myslícího člověka.*“²⁷

Reflexe událostí roku 1938 můžeme samozřejmě nalézt v pamětech mnoha dalších osobností, byť se v roce 1938 zrovna nepohybovaly ve vrcholné politice. Příkladem mohou být dosud nevydané memoáry známého národohospodáře, univerzitního profesora Cyrila Horáčka staršího,²⁸ jenž se kromě vzpomínek osobního a rodinného rázu věnoval převážně své akademické dráze a politické kariéře –

²⁶ Jan KAPRAS ml., *Paměti*, kapitola *Boj o národní stát 1938–1939*, s. 356.

²⁷ Strojopisný přepis deníkových zápisků Vratislava Trčky (70 stran), zredigovaný Vladimírem Žikešem (v majetku Trčkovy praneteře Ing. Zuzany Mazáčové), s. 18.

²⁸ Cyril Horáček (1862–1943), právník, národohospodář a politik; profesor Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1918–1925 se politicky exponoval v agrární straně, od roku 1925 v Československé národní demokracii; 1918–1920 byl členem Revolučního národního shromáždění, 1920–1925 senátorem a roku 1920 krátce předsedou Senátu, od července do října 1919 ministrem financí.

v první polovině dvacátých let zastupoval agrární stranu v Senátu a v roce 1919 byl též krátce ministrem financí. V samostatné kapitole se však vrátil ke kritickému období od jara 1938 do zániku Československa v březnu 1939. Ve svém vzpomínání se přitom nevyhýbal hodnocení postupu československých politických špiček včetně vlády a prezidenta Beneše, k jehož zahraniční politice i některým osobnostním rysům se vyslovoval značně kriticky, stejně jako k nastoupené politice stálých ústupků vůči Sudetoněmecké straně.²⁹

Podobně jako k Benešovi zaujímal Horáček kritické postoje i k T. G. Masarykovi. Beneše cenil jako šikovného diplomata, který si dokázal v cizině získat respekt i značnou popularitu. Zároveň však viděl jeho negativní vlastnosti, které mu zjednaly mnoho nepřátel. Vytýkal mu, že v politice užíval metod, které nebyly fair, organizoval tisk doma i v cizině pro svou osobní reklamu a používal volně dispoziční fond ze státních prostředků. Ve funkci se podle jeho názoru udržel jen díky soustavné podpoře prezidenta Masaryka. Rok 1938 viděl jako soumravný čas, kdy odpadával jeden spojenec Československa za druhým, německá otázka v Československu se stala předmětem mezinárodní diskuse, ale navenek se stále hlásal optimismus. Ústupnost a bezradnost vlády byla završena misí lorda Runcimana a Mnichovem. Rovněž prezident Beneš vyšel z jeho hodnocení velmi špatně – označil ho za ješitného a ctižádostivého muže a intrikána pracujícího nečistými metodami, který „*se přitom od počátku mýlil a založil celou svou politiku na sypkém písku, že se v kritickém okamžiku sesula jako budova z karet*“.³⁰

Mnohem diferencovaněji osobnost Edvarda Beneše viděl František Ježek, přední představitel národně demokratické strany a od jara 1938 (už za Národní sjednocení) ministr veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. Jako člen tzv. politického kabinetu (tj. užšího výboru představitelů koaličních stran ve vládě) se účastnil rozhodujících jednání, na nichž důsledně vystupoval proti ústupkům Sudetoněmecké straně i proti nátlaku západních velmocí. Ve svých pamětech nazvaných *Mnichovská krize*³¹ se zaměřil především na dramatický rok 1938, ale ohlédl se i za vývojem předchozích let, spějícím k tomuto fatálnímu vyústění.

²⁹ Horáčkovy paměti jsou v opisech uloženy v několika archivech, například v Archivu Akademie věd ČR nebo v Archivu Národního muzea, kde se také nachází jeho celková písemná pozůstalost. Mnichovu je v pamětech věnována závěrečná kapitola nazvaná *Krize a konec republiky*, s. 266–273.

³⁰ Cyril HORÁČEK, *Vzpomínky z mého života*, s. 269–270, Archiv Akademie věd ČR, f. Cyril Horáček st., k. 1, inv. č. 1.

³¹ František JEŽEK, *Mnichovská krise. Memoirové poznámky na okraj velkých dnů utrpení a hanby*. Paměti jsou uloženy např. ve Vojenském ústředním archivu v Praze (VÚA – VHA, Sbírka vzpomínek, sign. 4916) či v Okresním archivu v Chrudimi. Nebyly dosud publikovány, až jde o pramen mimořádné důležitosti. Vybrané čtyři kapitoly memoárů byly v roce 1969 otištěny v časopise *Historie a vojenství*: František JEŽEK, *Z pamětí o mnichovské krizi roku 1938*, *Historie a vojenství*, 1969, č. 4, s. 674–701.

Ve vzpomínkách též vykreslil portréty rozhodujících osobností tehdejšího politického života, mezi nimi na prvním místě prezidenta Edvarda Beneše. S Benešem se seznámil již za studentských let, později se s ním setkával jako poslanec Národního shromáždění. V několika ohlédnutích se tak pokusil – se zřejmou snahou o objektivitu – zachytit na charakteristických příkladech kladné i záporné rysy Benešovy osobnosti, jak se mu jevily v běžných situacích i ve vypjatých chvílích vrcholící krize v září 1938, a také zhodnotit jeho tehdejší úlohu v systému politického rozhodování.

Beneše si Ježek především cenil jako mimořádně pracovitého a úspěšného ministra zahraničních věcí, velkého znalce mezinárodní politiky, jenž byl neustále v kontaktu s důležitými lidmi. Z tohoto úhlu pohledu hodnotil Benešovu volbu prezidentem republiky jako velkou chybu. I když si Beneš svůj vliv na chod československé zahraniční politiky ponechal, tohoto „cestujícího ministra“ nedokázal nikdo v kritické době nahradit. Beneše viděl Ježek jako virtuózního diplomata, „*který však dovedl systematicky klamat a mást své odpůrce i své přátele podle toho, jak to vyžadovala situace nebo cíl, kterého chtěl, aby bylo dosaženo*“,³² přesně podle pravidel hry staré diplomatické školy. Podle svého zvyku Beneš obvykle před svými návštěvníky rozvinul obšírný výklad o situaci čítající za prvé, za druhé až za patnácté. Ve svém rozkladu zmínil všechny možné varianty vývoje, zacílené podle postavení toho, s kým právě hovořil. Později tak mohl dokládat, že se nemýlil a jeho politika byla v zásadě správná, neboť počítal se všemi variantami. Na základě vlastních zkušeností Ježek ukázal, že ač byl Beneš slabý řečník, v osobním rozhovoru nebo v debatě v úzkém kruhu byla jeho argumentace strhující a se svou neumdlévající energií a výpočtem všech možných kombinací byl nepřekonatelný. Tento přístup však podle Ježka postupně přerostl až do určitého komplexu neomylnosti, kterému Beneš s přibývajícím věkem stále více podléhal a nebyl schopen jej korigovat a přiznat chybu.

Díky naznačenému se tedy Benešova osobnost jevila Ježkovi jako mimořádně složitá a všechny důležité otázky na Benešovy vlastnosti tak lze v zásadě zodpovědět dvojím způsobem – ano, takový byl, i ne, takový nebyl. Jeho opravdovým zájmem byla politika, o nic dalšího se tak hluboce nezajímal. Ježek si v této souvislosti vybavil setkání z doby před první světovou válkou, když se Beneš vrátil z Francie. Obsáhle kolegům vyprávěl o francouzské politice a svých studiích v Paříži, ale na dotazy o slavných muzeích nebo divadlech se Beneš jen pousmál: „*Prosím vás, na to všechno jsem neměl čas. Ráno jsem jel metrem na Sorbonnu nebo do knihovny a pozdě večer zpět. Cestou jsem četl noviny. Oběd jsem odbyl někde ve stoje u pultu anebo v posluchárně. Já vlastně Paříž ani neznám.*“³³ S Benešovou nezměrnou pílí souvisela podle Ježka i podivná necitlivost k lidem, a to

³² F. JEŽEK, *Mnichovská krise*, s. 86.

³³ Tamtéž, *Mnichovská krise*, s. 168.

i ke spolupracovníkům a lidem Benešovi oddaným. Většinu z nich považoval za neschopné nebo jimi dokonce pohrdal a tak důležitá jednání vedl raději sám.

V kritických chvílích září 1938 se Beneš projevil jako nepochybná hlavní osobnost československé politiky, vzal na sebe tíhu hlavních rozhodnutí a tím také velký díl zodpovědnosti. Ježek ve vládě zastával důsledný protikapitulační postoj a tak kriticky nahlížel i vývoj postoje prezidenta Beneše: „*Lidovci a národní demokraté shodovali se v politickém kabinetu v podstatě s prezidentem republiky, ale rozešli se s ním s přelomem v jeho koncepci, který se začal projevovat tak od 17. a 18. září a který vyvrcholil v kategorickém zvratu 21. září.*“³⁴ S přijetím ultimáta západních velmocí 21. září a posléze Mnichova se Ježek nesmířil a v tomto se s prezidentem zásadně rozešel.

K této otázce se též opakovaně vracel ve svých pamětech. S odstupem let znovu analyzoval tehdejší dění a rozebral koncepcie jednotlivých aktérů československého dramatu, aby dal nakonec Benešovi za pravdu: „... *tenkrát jsem mnoho zazlival prezidentu Benešovi, že svým ústupem způsobil obrat, ale dnes ze vzdálenosti téměř 30 let vidím, že jeho stanovisko – i když nebylo vždy správné, odhadovalo tehdejší situaci velmi střízlivě. Francie ani za dva roky po Mnichovu nedovedla vykročit z Maginotovy linie a jít na pomoc Polsku [...] A Anglie měla to velké štěstí, že Hitler neudělal hned po Dunkirku vpád do nepřipravené a ve Francii odzbrojené Anglie.*“³⁵

Zajímavé svědectví o Edvardu Benešovi v posledních týdnech jeho života najdeme v nedávno vydaných pamětech někdejšího funkcionáře národně socialistické mládeže před únorem 1948 a o řadu let později místopředsedy Československé strany socialistické a ministra české vlády profesora ing. Karla Löbla,³⁶ jenž se téměř ilegálně setkal s prezidentem několik dnů po jeho abdikaci počátkem června 1948 na zahradě vily v Sezimově Ústí a měl s ním krátký, ale svým obsahem i historickým kontextem významný rozhovor.³⁷ Za sebe i za své přátele z mladé generace národních socialistů požádal Löbl prezidenta o jeho hodnocení situace, jež nastala v Československu po komunistickém převratu v únoru 1948, a o jeho poselství demokratické mládeži, zvažující své další životní kroky. Obsah Benešových

³⁴ Tamtéž, s. 191.

³⁵ Tamtéž, s. 482.

³⁶ Karel Löbl (*1925), český technik-metalurg, profesor ČVUT, akademik ČSAV; v letech 1945–1948 jeden z představitelů národně socialistické mládeže, 1947–1948 člen ústředního výkonného výboru strany a jednatel mládeže; 1968–1989 místopředseda Československé strany socialistické, 1969–1976 ministr výstavby a techniky, 1976–1989 ministr bez portfeuille ve vládě České republiky.

³⁷ Setkání s prezidentem, jež se uskutečnilo 9. června 1948, mu zprostředkovali přátelé přes důvěryhodný personál Benešovy domácnosti. Na zahradu vily pronikl na kanoi po řece Lužnici, jež tudy protéká, fingoval nehodu a potřebu opravy loďky a přitom se jakoby náhodou potkal s dr. Benešem, právě se na zahradě procházejícím.

odpovědi si po návratu do Prahy zapsal a po letech zaznamenal ve svých memoárech, které vyšly v loňském roce také knižně:³⁸

„Prezident poděkoval za návštěvu, že na něho nezapomínáme, a jako by tušil, na co se chci zeptat, uvedl téměř přednáškově, že zásadní poslání mládeže každého národa a našeho zvlášť je vzdělávat se. ‚Pouze vzdělaní lidé budou umět hájit svobodu a demokracii, sociální solidaritu a národní i mezinárodní sounáležitost, lépe rozeznávat dobro a zlo. Více studovat Masaryka. Je pořád moderní!‘ Zdálo se mi, že jsou to věty, které vyslovuje často, rozvádí a opakuje je. Jako by navazoval nit rozhovoru, snad spíše monologu, uvedl, že při studiu Masaryka nesmíme vynechat jeho úvahy o Rusku. Poté se rozhovořil o demokracii, spíše v teoretické rovině, nikoliv tedy o současném režimu u nás...

Využil jsem okamžiku, kdy se v řeči zastavil, a s notnou dávkou uctivosti jsem připomněl, že bych rád od něho odnesl vzkaz pro mládež strany, již byl kdysi místopředsedou. Podíval se na mne napolo překvapeně, jako by zavzpomínal, a řekl, že jde o to, projít těžkou dobou v podmínkách, do nichž jsme se doma dostali lidmi svedenými i působením zahraničí. Uvedl, že mládež se musí vedle rozšiřování svých obzorů dobře fyzicky připravovat a v naší specifické situaci se učit cizí jazyky...

Po chvíli řekl, že sice zásadně nevylučuje nový světový konflikt, že však Amerika jej nechce a ostatní nejsou připraveni nebo se izolují, a proto ani on s nimi nekalkuluje. Každý nechť zváží, do jaké míry je ohrožen. Je-li ohrožení vážné, nemá nikomu za zlé, že odejde do emigrace. On zůstane se svým národem. Ti, co odejdou, musí si být vědomi toho, že je nikdo nečeká a že také mohou skončit jako nájemní žoldáci. Pro sebe rezultát druhé světové války spatřuje v tom, že národ není ohrožován německým živlem.“³⁹

I v těchto svých úvahách položil Beneš zásadní důraz na otázku odčinění Mnichova: „Rezolutními slovy, která po letech nedovedu přesně citovat, označil jako trvalý a spravedlivý výsledek druhé světové války transfer sudetských Němců, neboť nás zrazovali. ‚Bylo to logické řešení, které nikdo doma ani v zahraničí nezpochybňuje.‘ [...] Vzhledem ke svému zdravotnímu stavu a dosavadnímu projevu to řekl s velikým důrazem, staccatem, jako by se slovy chtěl znova vyrovnávat s problémem Mnichova. Zdálo se, že odsun považuje za vyvrcholení národních životních tužeb, i když – jak naznačil – nebyl v jeho režii. Upozornil, že příští generace nemusí transfer doceňovat, neboť to, že žijeme bez ‚páté kolony‘, se jí může jevit samozřejmým. Poněkud se rozčílil a měl malé problémy s artikulací...“⁴⁰

Při své krátké návštěvě si Löbl všiml též sešlého vzhledu prezidentova, na němž se podepsala těžká nemoc i vypětí předchozích měsíců: „Když jsem k němu přišel, byl jsem poněkud vyveden z míry, neboť jsem spatřil obličej téměř starce,

³⁸ Karel LÖBL, *Naděje a omyly : Vzpomínky na onu dobu*, Praha 2012.

³⁹ Tamtéž, s. 240–241.

⁴⁰ Tamtéž, s. 241.

*opírajícího se o hůlku a poněkud stranou nachýleného. Za ten rok, co jsem s ním naposledy přišel do styku, zvláštním způsobem zestárl, jako by zpopelavěl. Připadal mi také nějak menší, než býval dříve. ... Pohyby jeho pravé ruky byly vláčné, levou téměř nehýbal. Uvědomil jsem si to, neboť dříve rukama živě gestikuloval.*⁴¹

Závěr Benešova monologu zachytil Löbl slovy: „Renesanci svobody a demokracie v pojmech a praxi, o kterou on usiloval bez pomoci zvenčí, vidí u nás zatím v nedohlednu. Zůstává však jako vždy i teď mírným optimistou, protože věří ve zdravé kořeny národa. Sám se postupně vyrovnává se všemi, kteří zklamali, a soudí, že mu spíše neporozuměli, a v duchu tiskne ruku všem, kteří ho pochopili.”⁴²

Upozornili jsme na několik pozoruhodných svědectví a soudů o dr. Edvardu Benešovi, obsažených v dosud většinou nevydaných memoárech jeho současníků, kteří ho tak či onak, v té či oné době poznali zblízka. I na tomto malém výběru však můžeme sledovat, jak se uvedené charakteristiky Benešovy osobnosti, pocházející z pera rozdílně politicky orientovaných i generačně zakotvených autorů, v řadě bodů protínají a shodují. Na jejich základě lze načrtnout následující státníkův portrét, korespondující s obrazem vytvořeným na základě starších (publikovaných) memoárů, ale doplněný o mnohé nové detaily:

Edvard Beneš byl považován za velmi schopného a nesmírně pracovitého politika a diplomata, pro nějž byla politika jediným opravdovým životním zájmem a posláním. Jakkoliv se vždy programově hlásil k ideovému humanitnímu fundamentu masarykovské demokracie, v praktické politice postupoval většinou pragmaticky a nezřídka používal machiavelistických metod. Bylo opakovaně připomínáno, že jako výrazně autoritativní osobnost Beneš nedokázal vytvořit fungující pracovní tým: nejraději vše rozhodoval a prováděl sám, byl netolerantní vůči jiným názorům a jejich nositelům, nedokázal naslouchat oponentuře poradců a obklopoval se po většinou jen úředníky, vykonávajícími jeho rozhodnutí. Neměl instinkt na osobnostní a charakterové kvality svých spolupracovníků a celkově se vyznačoval neosobním až necitlivým vztahem k lidem, které chápal jako figurky na politické šachovnici. Postrádal dobově ceněného řečnického umění, ale dominoval jako vynikající debater. Dokonale ovládal umění politické taktiky a kompromisu, to ovšem nestačilo na zvládnutí dvou velkých konfliktů a krizí, v nichž nakonec kapituloval, nicméně vzal na sebe zodpovědnost za fatální rozhodnutí.

Ve vzpomínkách Josefa Davida a Františka Ježka zaujme, jak oba někdejší odpůrci mnichovské kapitulace s odstupem let pochopili tehdejší Benešovo rozhodnutí jako realistické a bez ohledu na své morální konsekvence legitimní. Memoáry Vlastimila Klímy, celoživotního kritika mnichovské kapitulace a principiálního oponenta Edvarda Beneše, zase obsahují noblesně objektivní hodnocení Benešovy osobnosti i politiky s pronikavým rozborem Benešova vztahu k fenoménu histo-

⁴¹ Tamtéž, s. 239–240.

⁴² Tamtéž, s. 242.

rických hranic českých zemí a státních hranic vůbec i s pozoruhodným srovnáním charakterových vlastností T. G. Masaryka a Edvarda Beneše. Karel Löbl zaznamenává své vnějšími okolnostmi jedinečné setkání s prezidentem Benešem a mimo jiné podává svědectví o hloubce a konzistenci Benešova mnichovského traumatu a potřebě se k němu stále vracet. Klíma i David shodně označují Beneše jako „tragickou osobnost“, jež dvakrát prožila pád svého pracně vytvářeného politického díla. Józsa David na závěr svých benešovských vzpomínek a reflexí konstatuje, že Beneš se „*po své smrti stal veliké většině národa symbolem masarykovské demokracie*“, a připomíná tak zajímavý jev českého poúnorového historického vědomí, v němž Beneš – přes svou kapitulaci v únoru 1948 a následné několikaměsíční setrvání v prezidentském úřadě v nových politických poměrech – představuje i pro nesmiřitelné odpůrce komunistického režimu jakýsi idol protikomunistického odporu i otevřeného odboje.

Josef Tomeš – Richard Vašek

Beneš bekannt und unbekannt. Das Bild von Edvard Beneš in den Memoiren seiner Zeitgenossen

Zusammenfassung

Die Persönlichkeit von Edvard Beneš ist im tschechischen Nationalgedächtnis fest verankert. Seine historische Rolle wird jedoch im tschechischen Milieu (nicht zu sprechen von der ausländischen Reflexion) ziemlich unterschiedlich, ja sogar diametral unterschiedlich betrachtet und bewertet. Der zweite tschechoslowakische Präsident wurde bereits zu seinen Lebenszeiten, und umso mehr nach seinem Tod sowohl verehrt und geschätzt als auch angegriffen und verdammt, und selbstverständlich auch sachlich und kritisch beurteilt, mit Anerkennung der positiven und Konstatierung der negativen Aspekte seiner Taten und Entscheidungen. Die Bewertung von Beneš ist umso komplizierter, dass seine Tätigkeit mit zwei tragischen Schicksalsereignissen unserer modernen Geschichte, deren Protagonist er war, eng verbunden ist, nämlich mit der Münchner Krise 1938 und dem Februarputsch 1948, angesichts der von ihm in den beiden Dilemmas getroffenen Entscheidungen.

Die vorliegende Abhandlung bietet das Image von Edvard Beneš in einigen weniger bekannten oder sogar unbekannten und bisher meistens unveröffentlichten Memoirzeugnissen von Josef David, Aša Jínová, Jan Jína, Vlastimil Klíma, František Ježek, Vratislav Trčka, Jan Kapras Jun. und Karel Löbl. Jeder von ihnen betrachtet Beneš aus einem anderen historischen, persönlichen und generationsabhängigen Sichtwinkel, akzentuierend verschiedene politische und persönliche Seiten, aus deren Summe sich ungefähr die folgende Charakteristik ergibt:

Edvard Beneš galt als sehr kompetenter und äußerst fleißiger Politiker und Diplomat, dessen einziges wahres Lebensinteresse und Sendung die Politik war. Obwohl er sich immer programmatisch zu den humanitären Ideen der Masarykschen Demokratie bekannte, handelte er in praktischer Politik meistens pragmatisch und nicht selten nahm auch machiavellistische Methoden in Anspruch. Es ist wiederholt betont worden, dass Beneš als äußerst autoritative Persönlichkeit unfähig war, ein gut funktionierendes Arbeitsteam zu bilden; er wollte am liebsten über alles selbst entscheiden und alles selbst ausführen, tolerierte nicht andere Meinungen und deren Träger, horchte nicht auf die Meinungen seiner Berater und war meistens nur von Beamten umgeben, welche seine Entscheidungen ausführen sollten. Er verfügte nicht über einen Instinkt für die Personal- und Charakterqualitäten seiner Mitarbeiter und zeichnete sich im Allgemeinen durch unpersönliche, gefühllose Beziehung zu den Menschen aus, die er als Figuren auf dem politischen Schachbrett betrachtete. Es mangelte ihm an der seinerzeit hochgeschätzten Redekunst, aber er dominierte als hervorragender Debatteur. Beneš beherrschte einwandfrei die Kunst der politischen Taktik und des politischen Kompromisses; dies erwies sich jedoch als ungenügend, um den beiden großen Konflikten und Krisen Herr zu werden, in denen er schließlich kapitulierte; nichtsdestoweniger nahm er auf sich die Verantwortung für die fatalen Entscheidungen, welche das weitere Geschehen in der Tschechoslowakei für mehrere Jahrzehnte vorbestimmt hatten.

Josef Tomeš – Richard Vašek

Beneš known and unknown. The image of Edvard Beneš in the memoirs of his contemporaries

Summary

The personality of Edvard Beneš is firmly rooted in Czech national memory. However, his historic role is viewed even in the Czech milieu, not to mention the international reflection, in different, even contradictory ways: the second Czechoslovak president was in his lifetime, and even more after his death both adored and criticized, praised and damned, but he was naturally also viewed matter-of-factly and critically, including both the positive and the negative aspects of his work and his decisions. Beneš's appraisal is complicated by the fact that he is closely connected with two fatal disastrous events in our modern history whose protagonist he was, namely the Munich crisis of 1938 and the February coup of 1948, and including the decisions taken by him in the two dilemmas.

The present study focuses on the image of Edvard Beneš available in some less known or even unknown memoirs, mostly unpublished, namely those of Josef David, Aša Jínová, or Jan Jína, Vlastimil Klíma, František Ježek, Vratislav Trčka, Jan Kapras Junior, and Karel Lóbl. Each of them shows Beneš from a different historical, personal and generation-dependent point of view and emphasizes different political and personal features, the entirety of which reveals the following characteristics:

Edvard Beneš was considered a highly competent and very hard working politician and diplomat who saw politics as his only true life's task and mission. In spite of publicly sharing the humanitarian principles of Masarykian democracy he proved rather pragmatic in practical politics and quite frequently did not hesitate to apply the Machiavellian methods. It has been repeatedly stressed that being a highly authoritarian person he was unable to set up a good working-team: he preferred to make decisions and carry them out himself, did not tolerate different opinions and their carriers, ignored the suggestions of his advisors, and was mostly surrounded by people who were only carrying out his decisions. He had no feeling for the personal and characteristic qualities of his collaborators, and in general he exhibited an impersonal, insensitive attitude to other people, whom he viewed as chess-men in a political chess-game. He failed to master the art of rhetoric, highly appreciated at the time, but he excelled in debates. He had perfectly mastered the art of political tactics and compromise, but he was unable to manage the two major conflicts and crises, where he was the eventual loser. Still, however, he accepted his responsibility for the fatal decisions that determined the future of Czechoslovakia for decades.

Bohuslav Litera

Soupeření centra a regionů ve stalinském Sovětském svazu od počátku 30. let do konce „velkého teroru“ v roce 1938

Rivalry between the center and the particular regions in the Stalinist Soviet Union from the early 1930s to the end of the “great terror” in 1938

The history of relations between the center and the particular regions during one of the vital periods following the first Five-Year-Plan (1932) until the end of the “great terror” late in 1938 is discussed. It was a short period of certain stabilization after the preceding chaos produced by the Stalinist transformation of the country in the early 1930s until the end of unprecedented terror of 1937–1938. Much attention is paid to the key moments in the center-vs.-regions relations and the author shows that the regional officials were always able to resist the centralization policy of Moscow by applying a variety of strategies and procedures. This changed with the launch of “great terror” in 1937–38 and the regions with their officials mostly turned to willing executors of the orders coming from Moscow. The terror also aimed at the existing regional officials at all levels, who were replaced by a new generation, fully dependent on Stalin. The regime also started using terror as one of the main tools of controlling the state and society.

Keywords: History, 20th Century, Soviet Union, Stalinism

Jedním ze zásadních prvků fungujícího státu jsou malé diskrepance mezi centrem, kde sídlí ústřední orgány a kam většinou směřují finanční toky a regiony

s často velkým hospodářským významem. Platí to zvláště pro tak geograficky velká území, jakým bylo a je Rusko a mimořádně důležité to bylo pro totalitní režim stalinského typu, který si kladl za cíl kontrolovat a řídit všechny aspekty vývoje celé velké země a společnosti, včetně myšlení lidí. Z jeho vlastní podstaty plynulo, že musí prosadit plnou centralizaci, dominanci centra a jeho politiky nad regiony. Nicméně rozhodnutí centra realizovaly regionální orgány, které pochopitelně upřednostňovaly místní zájmy, a proto vyvinuly řadu způsobů jak tyto zájmy prosazovat, aniž by ohrozily své pozice. Jestliže se však zájmy centra a regionů kryly, byl výsledkem jejich vzájemného působení velký synergický efekt.

Stalinský režim po skončení hlavních mocenských bojů o ovládnutí bolševické strany přistoupil koncem 20. let minulého století k radikální rekonstrukci také vztahů mezi centrem a regiony a k centralizaci státu a vlády. To bylo v plném souladu s politikou urychlené modernizace země, tj. tzv. socialistickou industrializací, násilnou kolektivizací a zavedením centrálního plánování, které samy o sobě vyžadovaly centralistickou politiku stalinského režimu.¹

Relativní stabilizace za druhé pětiletky

Zdá se, že vztahy mezi bolševickými předáky v centru a v regionech vstoupily v letech 1934–1936 do nové fáze, která byla po drsných otřesech z přelomu 20. a 30. let charakterizovaná sice stabilizací regionálních orgánů a postavení jejich funkcionářů, ale současně také zvýšenou kontrolou a dohledem nad nimi a jejich aktivitami ze strany Moskvy. V celé zemi došlo po chaosu předchozích let ke zklidnění. Při přípravě druhé pětiletky položila Moskva důraz na dokončení již zahájených projektů a na jejich uvedení do provozu. Ve 30. letech bylo proto nejpříznivější dobou krátké období let 1934–1936. Podle amerických odhadů vzrostl mezi roky 1932–1937 sovětský hrubý národní produkt asi o 55 %, rostla i produktivita práce a velmi nízká životní úroveň.² Mezinárodní situace se ještě nezhoršila tak výrazně, aby si vynutila zrychlený rozvoj zbrojního průmyslu. Větší prosperita ovšem neznamenalala uvolnění represí.

Příprava pětiletky začala oficiálně počátkem jara 1932, protože úkoly první pětiletky byly oficiálně splněny za čtyři roky, i když ve skutečnosti zůstaly daleko za původně plánovanými.³ Rada lidových komisařů určila 25. března časový harmonogram přípravy plánu, který byl po řadě projednávání a schvalování předložen sjezdu bolševické strany. Gosplan zorganizoval sedm konferencí, na nichž se za účasti zástupců regionů, ministerstev a vědeckých ústavů projednávaly aspekty rozvoje jed-

¹ Článek volně navazuje na studii Bohuslav LITERA, *Centralistická politika komunistické strany a regiony v Sovětském svazu do počátku 30. let 20. století*, *Moderní dějiny* 18, 2010, č. 2, s. 51–84.

² Robert W. DAVIES, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, Cambridge 1998, s. 54–55.

³ Alec NOVE, *An Economic History of the Soviet Union*, London 1992, s. 194.

notlivých oblastí. Ve skutečnosti však Gosplan a ostatní ústřední orgány již braly ohledy na republiky a ostatní regiony minimálně, pokud tak činily vůbec. Republikové, oblastní a krajské výbory byly následkem probíhající krize (1932–1933 mj. hladomor), natolik otřesené a tak vytížené jinými úkoly, jež měly absolutní přednost, že diskuse neměly většího významu. Někteří tajemníci se sice pokoušeli lobovat, dokonce až u Stalina, za umístění konkrétních továren na jejich území, ale celkově byla jejich úroveň snah ovlivnit toky investic výrazně menší než v první pětiletce. Pokles významu republik a ostatních hlavních regionů se projevil i v tom, že v průběhu druhé pětiletky nebyl zpracován plán rozvoje jednotlivých regionů. Existoval pouze celosvazový plán. Platilo to jak o Ukrajině, tak o Urale a ostatních významných oblastech.⁴

Návrh plánu druhé pětiletky formálně předložili k projednání XVII. sjezdu VKS(b) počátkem roku 1934 předseda rady lidových komisařů Vjačeslav M. Molotov a předseda Státní plánovací komise Valerian V. Kujbyšev. Z celkových plánovaných 133,4 mld. rublů investic mělo být 98,8 miliard investováno teritoriálně, zbytek do zbrojního průmyslu atd. Z této téměř stovky miliard měla RSFSR obdržet 70,5 %, Ukrajina 16,8 %, Bělorusko 1,8 %, Zakavkazsko 5,25 % a Střední Asie 5,62 %. Přesto byly poněkud preferovány hospodářsky zaostalé oblasti a privilegovaného zacházení se dostalo Uralu, kde stále bylo třeba investovat do rozestavěných podniků a politicky citlivé moskevské oblasti, která obdržela téměř 11 % všech investic přidělovaných podle teritoriálního principu.

Hlavní podíl investic směřoval opět do těžkého průmyslu. Pro samotný komisiát těžkého průmyslu bylo vyčleněno 46,7 mld. rublů a z této sumy měla RSFSR dostat 27 miliard (70 %), Ukrajina 8,2 miliardy (tj. asi 11 %). Plán sice upřednostňoval moskevskou oblast, Ukrajinu a Ural, avšak uralská oblast spolu se západní Sibiří dostaly téměř čtvrtinu investic, čímž Ukrajinu výrazně předčily. Ukrajina si díky rozvinutému Donbasu udržela postavení velmi důležitého průmyslového regionu, avšak s růstem průmyslu a tokem investice na Ural a do západní Sibíře její relativní význam klesal a v předchozích desetiletích dominantní postavení končilo.⁵

Sjezd vítězů

Období stalinské „revoluce shora“ uzavřel v roce 1934 (od 26. ledna do 10. února) XVII. sjezd VKS(b), který bolševici pyšně nazvali „sjezdem vítězů“. Jeho význam tkvěl v tom, že se konal vzápětí po všech nových zcela zásadních proměnách a po hladomoru a že měl stabilizovat otřesenou zemi a její struktury.

Na sjezdu zaznělo množství rituálních frází o věrnosti stranickému vedení a linii strany, o její jednotě a dosažených úspěších. Zúčastnilo se ho 1227 delegátů s hla-

⁴ James HARRIS, *The Great Urals. Regionalism and Evolution of the Soviet System*, Ithaca 1999, s. 150–151.

⁵ A. NOVE, *An Economic History*, s. 226–227; Naum JASNY, *Soviet Industrialization 1928–1952*, Chicago 1961, s. 119.

sovacím právem a 739 s hlasem poradním. Delegaci z každého regionu formálně volila členská základna, a proto na sjezdu převládaly delegace z průmyslových a velkých městských center. Rozhodující postavení mělo 12 hlavních regionů SSSR, jejichž delegáti tvořili 60 % všech delegátů s právem volit. Nejsilnější byla moskevská oblast (178 delegátů, 14,5 % hlasů), Leningrad (123,10 %), Azovsko-černomořská oblast (57 delegátů), západní Sibiř (49 delegátů), Doněck (48) atd. První tajemníci těchto 12 krajů a oblastí a první tajemníci republikových výborů tvořili nejvlivnější skupinu regionálních funkcionářů v rámci stalinského politického systému. Jejich administrativní celky hrály rozhodující význam v hospodářství země a byly hlavními příjemci investic. Sjezdu dominovali delegáti z RSFSR (včetně autonomních republik), jichž bylo 891 (72,6 %), druhá Ukrajina vyslala 195 delegátů (15,6 %).⁶

Stalin se v projevu dotkl všech podstatných sfér, i když nástin nové pětiletky ponechal na Molotovovi a Kujbyševovi. Ve vztahu k řízení strany a země ostře kritizoval byrokratismus. Zaútočil také na „*naduté velmože*“, tj. na lidi „*s jistými zásluhami v minulosti, kteří se stali velmoži, lidi, kteří si myslí, že stranické a sovětské zákony nejsou psány pro ně, nýbrž pro hlupáky. Jsou to tíž lidé, kteří nepokládají za svou povinnost plnit usnesení strany a vlády*“.⁷ Jasně zde kritizoval tzv. staré bolševiky, kteří využili svých zásluh z revoluce a občanské války k obsazení postů v byrokratických aparátech. Zdůraznil, že takoví musejí být bez ohledu na své minulé zásluhy odvoláváni. Předložil sjezdu 14 tezí, které podle jeho názoru měly zajistit lepší organizaci jak celkově, tak v bolševické straně zvláště.

V diskusi vystoupili tajemníci všech důležitých republik, oblastí a krajů. Z valné většiny se ovšem soustřeďovali na úspěchy socialistické výstavby ve svých regionech, ale současně za ně na nejvyšší platformě také lobovali. Řada z nich provedla rituální sebekritiku za nedostatky a chyby při plnění plánu či linie strany. Tu pochopitelně žádný z nich nezpochybnil, jejich kritika směřovala proti nižším centrálním orgánům, na Gosplan a především na jednotlivá průmyslová ministerstva, zemědělství, kolchozů a dopravy, na něž se pokoušeli svalit alespoň část odpovědnosti za problémy.

Sjezd schválil záměry druhé pětiletky a na formálním základě Stalinova a Kaganovičova projevu, v nichž oba ostře kritizovali zcela nedostatečné řízení zemědělství regionálními orgány, zrušil ústřední kontrolní komisi a lidový komisariát dělníko-rolnické inspekce a zřídil dva oddělené kontrolní mechanismy: komisi sovětské kontroly v čele s Kujbyševem, která byla podřízena radě lidových komisařů, a komisi stranické kontroly, podřízené ústřednímu výboru v čele s Lazarem Kaganovičem, jehož později nahradil Nikolaj Ježov. Pro republiky a regiony bylo podstatné, že stranická kontrolní komise měla podle usnesení sjezdu jmenovat do jednotlivých oblastí

⁶ XVII. sjezd Vsesojuznoj Kommunističeskoj partii(b), 26. ledna – 10. února 1934. Ste-nografičeskij otčet, Moskva 1934, s. 34.

⁷ J. V. STALIN, *Spisy*, sv. 13, Praha 1953, s. 351.

své zmocněnce, kteří měli být na regionálních činitelích zcela nezávislí a podléhat pouze Moskvě.⁸

Sjezd také schválil zřízení dalšího důležitého orgánu, totiž odboru ÚV VKS(b) pro řídicí kádry (ORPO), jehož úkolem byla evidence, výběr a rozmisťování funkcionářů (po schválení politbyrem a Stalinem) do vysokých stranických, státních a hospodářských funkcí. Uvedená usnesení a organizační změny, které posilovaly kontrolu nad regiony a měly oslabit vliv a moc regionálních stranických aparátčků, schválil jednomyslně, bez náznaku námitek.

Sjezd v roce 1934 ukázal, že vliv republik proti předchozím letům zeslábl a že postavení regionálních funkcionářů bylo otřeseno a že vzrostla jejich závislost na Moskvě ve všech důležitějších směrech. Moskva v předchozích letech a měsících svoji ukázala schopnost a své možnosti rezolutně zasáhnout přímo v regionech a v podstatě obejít regionální struktury, resp. proměnit je v celkem poslušné nástroje své politiky. Žádosti z regionů o úpravu hospodářských plánů většinou tvrdě zamítala. Regionální funkcionáři ovšem nebyli nevinnými oběťmi Moskvy a Stalina, ale spíše jejich komplici. S centrem je spojoval strach z represí a z rizika neúspěchu celkové politiky, zájem přežít a snad jistá loajalita a také materiální výhody, kterých se jim dostávalo.⁹

XVII. sjezd VKS(b) vzbudil pozornost především domnělým pokusem části delegátů sesadit Stalina. Jeho nástupcem se podle této chruščovovské teorie měl stát leningradský předák Sergej M. Kirov. Vzhledem k tomu, že se tato akce nezdařila, spekuluji někteří autoři dále s tím, že byla důvodem Kirovovy likvidace Stalinem počátkem prosince 1934 a dokonce výchozím bodem teroru let 1937–1938. Uvedenou teorii prosazovali zvláště R. Medveděv, R. Conquest a nejnověji např. G. Easter. Odmítli ji naproti tomu např. N. M. Michajlov, V. Naumov a zvláště ostře J. Arch Getty, nejnověji pak A. Kirilina a zvláště Oleg Chlevnjuk.¹⁰

Podle této teorie měla část delegátů sjezdu nabídnout Kirovovi podporu proti Stalinovi ve volbách do funkce generálního tajemníka. Ten měl odmítnout a Stalina

⁸ J. Arch GETTY, *Pragmatism and Puritans: The Rise and Fall of the Party Control Commision*, Pittsburg 1997, s. 5.

⁹ Bliže srov. Jelena. OSOKINA, *Za fasadom „stalinskogo izobilija“*. *Raspredelenije i ry-nok v snabženii naselanija v gody industrializaci 1927–1941gg.*, Moskva 1998, s. 100, 134.

¹⁰ Roy MEDVEDEV, *Let History Judge*, London 1976, s. 155n.; Robert CONQUEST, *The Great Terror*, London 1971, s. 163–164; Gerald EASTER, *Reconstructing the State. Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia*, Cambridge 2000, s. 142; Nikolaj MICHAJLOV – Vadim NAUMOV, *Skolko delegatov XVII sjezda partii golosovalo protiv Stalina*, *Izvestija CK KPSS*, 1989, č. 7, s. 114–121; J. Arch GETTY, *Politics of Repression Revisited*, in: J. Arch Getty – Roberta T. Manning (eds.), *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge 1993, s. 45; Alla KIRILINA, *Neizvestnyj Kirov*, Moskva 2000, s. 316–317; Oleg CHLEVNJUK, *Chozjain. Stalin i utveržděnije stalinskoj diktatury*, Moskva 2010.

informovat. Přesto se proti Stalinovi mělo ve volbách vyslovit asi tři sta delegátů.¹¹ Podle oficiálních volebních údajů z 10. února, které byly následujícího dne publikovány v tisku, mandátní komise potvrdila 1225 mandátů (z 1227). Voleb nového ÚV se zúčastnilo 1059 delegátů. Zbývalo 166 delegátů, kteří se hlasování nezúčastnili. Stalin oficiálně obdržel 1056 hlasů (proti 3), Kirov 1055 (4 proti). V chruščovovské éře publikoval sovětský tisk řadu článků, jejichž autoři zdůrazňovali machinace při sčítání hlasů. Opírali se především o dopis jednoho z bývalých delegátů sjezdu a člena volební komise ÚV KSSS z 23. listopadu 1960, ve kterém si vzpomínal, že proti Stalinovi volilo asi 125 delegátů.¹²

Takové zaměření historiografie a publicistiky bylo ale v souladu s tehdejší chruščovovskou politikou. Zdá se však, že dostupné materiály a současný stav výzkumu nepodporují tezi o spiknutí proti Stalinovi a o zfalšování výsledků voleb. Pokud se týká zavraždění Kirova je evidentní, že s největší pravděpodobností nemělo s politikou či mocenským soupeřením příliš společného a vyplynulo z povahy jeho soukromého života, protože ho zavraždil manžel jeho milenky.¹³ Oleg Chlevnjuk na základě rozsáhlého a dlouhodobého rozboru dokumentů a stranických materiálů rozhodně popírá i možnost, že by Kirov byl pro Stalina vůbec soupeřem. Zdůrazňuje, že Kirov jezdil do Moskvy jen zřídka, že vynechával zasedání politbyra a pokud do Moskvy zavítal, bylo to hlavně proto, aby zde hájil zájmy svého regionu či podřízených lidí.¹⁴

Složení stranických sekretariátů a jejich vedení se po sjezdu stabilizovalo a vedoucí funkce v regionech se ujaly relativně etablované skupiny stranických funkcionářů. První tajemníci republikových, oblastních a krajských výborů byli ve svém regionu mocnými vládci, kteří si vytvářeli klany tvořené několika desítkami spolupracovníků, jimž důvěřovali a kteří je následovali při případném přeražení z jedné destinace do druhé. Jak uvidíme, podobná praxe byla Stalinovi pochopitelně velmi proti mysli. Částečně z iniciativy těchto funkcionářů byla v listopadu 1934 také zrušena politická oddělení strojně traktorových stanic, která regionálním politickým orgánům silně zasahovala do jejich kompetencí a byla na nich nezávislá.¹⁵

Regionální vládci se však dostali pod dozor jiných kontrolních mechanismů, které řídila Moskva. Jednalo se především o komisi stranické kontroly a o její zmocněnce v regionech. Komise i zmocněnci měli rozsáhlé pravomoci, sahající od dohledu nad ideologickou pravověrností po činnost lokálních organizací VKS(b). Zmocněnci se již vzhledem k povaze svého mandátu často nutně dostávali do střetů s regionálními funkcionáři. Velké bylo ale i riziko, že se naopak dostanou pod jejich

¹¹ N. MICHAJLOV – V. NAUMOV, *Skolko delegatov*, s. 115n. Jistý problém spočívá již v tom, že delegáti sjezdu volili členy ústředního výboru, nikoliv přímo generálního tajemníka. ÚV pak zvolil politbyro a teprve to volilo generálního tajemníka.

¹² Blíže srov. A. KIRILINA, *Neizvestnyj Kirov*, s. 317–318.

¹³ A. KIRILINA, *Neizvestnyj Kirov*, s. 195–196.

¹⁴ Oleg CHLEVNJUK, *Chozjain*, s. 450.

¹⁵ *KPSS v rezoljucijach*, Tom 5, s. 201–202.

vliv. Stalinské vedení si evidentně plně uvědomovalo rozporuplné postavení kontrolní komise a zdůrazňovalo její nezávislost, resp. odpovědnost pouze centru. Zdá se však, že v tomto směru příliš neuspělo. J. Arch Getty dospěl po rozsáhlém výzkumu v ruských regionálních archivech k závěru, že silná regionální byrokracie „vyhrála institucionální bitvu s ústřední kontrolní komisí“.¹⁶

Dalším mechanismem sloužícím k utužení kontroly nad kádry byl systém nomenklatury. Podle stanov VKS(b) přijatých právě XVII. sjezdem byl při ústředním výboru vytvořen zmíněný speciální odbor pro vedoucí kádry (ORPO). Vedl detailní záznamy o každém vysokém stranickém činiteli, který byl v jeho kompetenci, a spolupůsobil při jeho jmenování či odvolání z funkce. V roce 1935 převzal ÚV VKS(b) do své nomenklatury také první a druhé tajemníky městských výborů. Počátkem roku 1937 spadalo pod jeho řízení podle vedoucího odboru Georgije M. Malenkova 5860 lidí, kteří tvořili vrcholnou elitu byrokratických aparátů.¹⁷

Kontrola nad republikami a oblastmi ovšem závisela na tocích informací. Stalin dbal na to, aby je získával z řady na sobě nezávislých pramenů a aby si tak mohl utvářet relativně objektivní názor. Jeden z hlavních zdrojů informací v tomto směru tvořily svodky NKVD, které na základě zpráv z regionů zpracovávalo ústředí. Nedílnou součástí systému bylo také stálé vysílání nejvyšších představitelů bolševické strany, členů politbyra, sekretariátu ÚV na inspekční cesty do republik a regionů. V roce 1936, kdy hlavní oblasti SSSR postihlo sucho a úroda výrazně poklesla, vycestovala řada nejvyšších činitelů do rozhodujících obilnářských oblastí. Kaganovič prováděl např. v září a říjnu inspekce na jihu země. Stalin si však již mohl dovolit jistou benevolenci. Vzhledem k tomu, že si Moskva v předchozích letech vytvořila značné rezervy (sklizeň roku 1935 byla rekordní), souhlasil prakticky ve všech případech se snížením plánů výkupu obilí, které mu Kaganovič navrhl.¹⁸

Je patrné, že se Stalin a nejvyšší orgány v této době pokoušeli posilovat kontrolu nad regionálními činiteli, často je ostře kritizovali, avšak jejich zákroky proti nim zůstaly omezené. Zdá se, že Stalin chtěl po předchozích otřesech způsobených pětiletkou a zvláště rozvratem zemědělství a hladomorem stabilizovat stranickou byrokracii a republikoví, oblastní a krajští tajemníci náleželi k jejím oporám a k nejvyšší stranické elitě. O snaze stabilizovat poměry by vypovídala i skutečnost, že v březnu a prosinci 1935 obdrželi téměř všichni nejvyšší činitelé v republikách, krajích a ve většině oblastí za pracovní úspěchy Leninův řád. Zvýšený důraz se kladl také na stabilizaci aparátů na nižších stupních byrokratických systémů a na rozvoj strategií, které měly urychlit extenzivní ekonomický rozvoj (stachanovské hnutí). Stejně tak je ale z některých náznaků, mj. projevu, který přednesl na sjezdu VKS(b)

¹⁶ J. Arch GETTY, *Pragmatists and Puritans*, s. 33. Vznik kliky v čele s Ivanem D. Kaba-kovem a její aktivity na Urale srov. J. HARRIS, *The Great Ural*, s. 158n.

¹⁷ Ze zprávy Malenkova plénu ÚV, 5. 3. 1937. *Voprosy istorii*, 1995, č. 10, s. 7–8. (Voprosy istorii dále jen jako VI), stenografické záznamy z pléna ÚV VKS(b), únor–březen 1937 (Dále jen jako Plénum 1937, VI).

¹⁸ *Stalin i Kaganovič. Perepiska 1931–1936gg.*, Moskva 2001, s. 673–675, 687, 696–670.

v roce 1934, zřejmě, že si uvědomoval sílu a praktiky regionálních funkcionářů, které byly zcela v rozporu s jeho vizí bezchybně fungujícího státního a stranického mechanismu.

Moskva dala regionálním stranickým a jiným byrokratickým aparátům za úkol prosazovat a rozvíjet stachanovské hnutí ve všech oblastech hospodářství. Ukazuje se však, že zdaleka ne všichni regionální předáci byli kampaní nadšeni. Počátkem roku 1936 muselo politbyro vyslat na Ural do sverdlovské oblasti komisi ústřední stranické kontroly v čele s N. Ježovem. Její vyšetřování potvrdilo Stalinovo podezření, že sverdlovský tajemník I. D. Kabakov „*systematicky zanedbává stachanovské hnutí*“.¹⁹ Pro Stalinův styl v této době bylo pak charakteristické, že Kabakov byl sice v Moskvě na ÚV VKS(b) ostře kritizován, však ve funkci zůstal. Horší důsledky měl verdikt komise pro nižší struktury, neboť dva vedoucí oddělení sverdlovského oblastního výboru byli sesazeni z funkce a celý region postihla vlna zatýkání „sabotérů“ stachanovštiny.²⁰

Znamením stabilizace systému a známkou ústupu od „revolučních metod“ a ke snahám o jednotnější prosazování ústřední politiky a o unifikaci země, se stalo vytvoření celosvazové prokuratury v červenci 1933, reorganizace OPGU a jeho přeměna v NKVD v únoru 1934 a zbavení NKVD soudních pravomocí. Dále pak vytvoření celosvazového komisariátu spravedlnosti a další kroky, včetně přípravy nové ústavy.²¹

Politbyro a Stalin osobně do velkých podrobností sledovali vývoj v některých důležitých oblastech. V první polovině 30. let Stalin např. detailně kontroloval plnění výkupu obilí, hodnotil jeho průběh v každém regionu každý měsíc a v kritických obdobích dokonce každých pět dnů a někdy ještě častěji. Stejně tak komise obrany vytvořená při politbyru a vládě SSSR, v níž byl Stalin velmi aktivní, jednala naprosto věcně a podrobně o výrobě jednotlivých typů zbraní. Politbyro určovalo roční a čtvrtletní plány rozvoje ekonomiky, včetně konkrétních cílů výroby a množství produkce. O přidělování investic, o dělbě výroby mezi oblastmi či výrobními jednotkami ale až na výjimky, rozhodovaly nižší řídicí složky, vláda, Gosplan a komisariáty.

Význam republikových a vysokých regionálních aparátčků byl v plánované ekonomice ve stále větší míře určován nároky hospodářství. Jejich role v této sféře prudce rostla od počátku první pětiletky, přičemž stabilizace v letech 1934–1936 jim dala větší příležitost posilovat svůj vliv v regionu a umožnila jim vytvářet si neformální vztahy a konexe jak v ekonomice, tak také např. ve vztahu k vojenské elitě v příslušných vojenských okruzích, či k teritoriálním orgánům NKVD. Silné vazby k republikovým a oblastním tajemníkům měli např. velitel ukrajinského vojenského

¹⁹ J. HARRIS, *The Great Ural*, s. 161n.

²⁰ Tamtéž, s. 167.

²¹ Jurij ŽUKOV, *Repressii i konstitucija 1936 goda*, VI, 2002, č. 1, s. 3–4; J. Arch GETTY, „*Excesses are not permitted*“. *Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s*, *The Russian Review*, vol. 61 (2002), s. 120n.

okruhu Iona J. Jakir, běloruského VO Ieronim P. Uborevič a v centru rovněž Michail N. Tuchačevskij. Ian Gamarnik, náčelník hlavní politické správy armády, měl velmi těsné vztahy s ukrajinskými politickými špičkami. Z hlediska Stalina se tak vytvářely nepříjemné regionální kliky, které měly zájem především na vlastním regionu a které spolupracovaly a podporovaly se do té míry, že na jejich rozbití ztroskotala i stranická kontrolní komise.²²

Regionální byrokracii a kliky nezajímaly celostátní zájmy a potřeby, nýbrž pouze jejich vlastní region, za jehož potřeby byly připraveny tvrdě lobovat, a to dokonce v záležitostech, jež nebyly na první pohled vůbec významné. V oblasti Gorkého považovalo např. vedení zdejšího dřevozpracujícího trustu státní plán na rok 1935 za zcela přemrštěný a nereálný. Jeho ředitel se ale neobrátil na příslušné ministerstvo, to obešel a do věci zaangažoval stranické a státní orgány kraje. Jejich představitelé se obrátili přímo na Gosplan a posléze až na předsedu vlády SSSR V. M. Molotova (!), na nichž požadovali úpravy plánu či jiné ústupky. Pro řešení žádosti byla dokonce vytvořena speciální komise, v níž byli zastoupeni straničtí funkcionáři kraje. Komise sice odmítla snížit plán, ale nařídila komisariátu lesního hospodářství, aby trustu dodal padesát nových traktorů.²³

Podobné případy jasně ukazovaly, že se sovětský diktátor při realizaci své politiky nemohl plně spolehnout ani na regionální funkcionáře, hájících si své parciální zájmy, a musel „bojovat“ o to, aby jeho politika a rozhodnutí byly realizovány. Sám mohl kontrolovat jen relativně omezený okruh problémů a odvětví a musel vědět, že existuje obrovský prostor, který kontroluje jen velmi slabě a v němž je závislý na stranické byrokracii.

Stalinský režim proto kromě pokusů o zvýšení kontroly a kritikou odpovědných činitelů reagoval také omezováním mocenských základů vysokých regionálních funkcionářů, které mělo současně zlepšit správu země. V letech 1934–1936 proběhla řada reorganizací administrativně správního uspořádání země. Dolnovolžský kraj byl např. rozdělen na Stalingradský a Saratovský kraj, Severokavkazský na Azovsko-černomořský a Severokavkazský kraj. Uralská oblast byla rozštěpena na Sverdlovskou, Čeljabinskou a Obsko-irtyšskou oblast. Ivanovská průmyslová oblast pak na Ivanovskou a Jaroslavskou atd.²⁴

Boris P. Šeboldajev, dřívější nejvyšší regionální činitel na celém severním Kavkazu, se tak stal po rozdělení kraje od ledna 1934 tajemníkem Azovsko-černomořského kraje, jenž ale zahrnoval jen necelou polovinu jeho původního „panství“. V neméně důležité Ústřední černozemní oblasti převzal Josif M. Varejkis po jejím

²² J. Arch GETTY, *Pragmatists and Puritans*, s. 11n.; G. EASTER, *Reconstructing the State*, s. 142n.

²³ E. A. REES, *The People Commissariat of the Timber Industry*, in: E. A. Rees (ed.), *Decision – making in the Stalinist Command Economy 1932–1937*, London 1997, s. 133n. Řadu podobných případů dokládá J. HARRIS, *Resisting the Plan in the Urals*, s. 201–228.

²⁴ Rafail S. PAVLOVSKIJ – Mark A. ŠAFIR, *Administrativno-territorialnoje ustrojstvo Sovetskogo gosudarstva*, Moskva 1961, s. 67n.

rozdělení (1934) jen Voroněžskou oblast. Na Ivana Kabakova do roku 1934 klíčového činitele na Urale, zbyla po roce 1934 funkce v „pouhé“ Sverdlovské oblasti atd.²⁵

G. Easter zastává názor, že se nejvyšší sovětské vedení v čele se Stalinem pokoušelo od poloviny roku 1934 do první poloviny roku 1937 soustavně podkopávat neformální mocenskou základnu provinčních aparátčků. Tento proces podle něho měl zahrnovat: 1) odstraňování z vedoucích funkcí těch lidí, kteří měli silné vazby k určitému regionu, 2) narušování neformálních svazků regionálního vedení s kontrolními a donucovacími orgány, 3) odstranění praktického monopolu regionálních stranických orgánů na realizaci zemědělské politiky a ve výkupu obilí a 4) oslabování pozic provinčních činitelů.²⁶ Nezdá se, však, že by Moskva dosáhla větších úspěchů.

Stabilizovanější administrativně správní systém a systém stranické byrokracie sice skýtal možnost pro kariérní vzestup mladých lidí, avšak nejdůležitější funkce byly již obsazeny. Moskva k nepochybnému rozladění „starých bolševiků“, tj. těch, kteří byli přijati do bolševické strany nejpozději do konce občanské války a na svých zásluhách z této doby budovali svoji kariéru, položila zvýšený důraz na výchovu a rozmisťování mladých funkcionářů. Snažila se kultivovat své vztahy s nimi a připravovat v nich náhradu za starší generaci. V prosinci 1935 začalo např. patnáctiměsíční školení organizované ústředním výborem pro tři sta vybraných regionálních stranických funkcionářů ve věku maximálně do 35 let. V létě 1936 pak byla v Moskvě založena vysoká stranická škola, jejímž úkolem byla výchova nové stranické elity.²⁷ Je tudíž možné spekulovat o tom, zda Stalin nepovažoval tuto stránku kádrové práce za jeden z přípravných kroků a za vytváření předpokladů k zahájení teroru.

Vztahy v průběhu tzv. velkého teroru

Velký teror let 1936–1938 výrazně změnil dosavadní stalinský režim a povahu vztahů mezi centrem a regiony. První jasnější krok k teroru, který byl v první etapě zaměřen především proti sovětské elitě a od léta 1937 pak již celoplošně, byl učiněn 29. července 1936. Tehdy zaslal ÚV VKS(b) všem republikovým, krajským a oblastním výborům dlouhý tajný dopis týkající se teroristických aktivit tzv. trockisticko-zinověvovského kontrarevolučního bloku. Dopis přikazoval, aby v každé administrativní jednotce bylo zlikvidováno „trockistické podzemí“. Na plénu ÚV v prosinci téhož roku pak nový komisař vnitra Nikolaj Ježov oznámil, že jenom na Ukrajině orgány NKVD zatkly přes čtyři sta lidí, v Gruzii přes tři sta, v Leningradské oblasti více než čtyři sta lidí atd. Celkem se jednalo asi o čtyři až šest tisíc obětí.²⁸

²⁵ Konstantin A. ZALESSKIJ, *Imperija Stalina*, Moskva s. 490, 82, 197.

²⁶ G. EASTER, *Reconstructing the State*, s. 143n.

²⁷ Tamtéž, s. 147.

²⁸ *Reabilitacija. Političeskije procesy 30-50ch godov*, Moskva 1991, s. 196–210; *Fragmentsy stenogrammy dekabrskogo plenuma CK VKP(b) 1936 goda*, VI, 1995, č. 1, s. 5.

Otevřeně zastrašovací význam měl první z tzv. moskevských procesů proti 16 obviněným v čele s Zinověvem a Kameněvem, který proběhl od 19. do 26. srpna 1936. Po srpnovém procesu byla zatčena řada níže postavených stranických funkcionářů, ale také Komsomolu a na první tajemníky vyšších správních celků, krajů a oblastí se snesla vlna kritiky. Následovaly kádrové změny a v souvislosti s nástupem Ježova proběhla čistka v samotných strukturách NKVD.

Po plénu ústředního výboru v prosinci 1936 začínalo být zřejmé, že Stalin připravuje rozsáhlé čistky mezi nejvyšší stranickou elitou. Na přelomu let 1936 a 1937 totiž prováděl rozsáhlé a složité kádrové přesuny, z nichž je zřejmá snaha přemísťovat stávající funkcionáře z důležitých oblastí do oblastí spíše druhořadých. V polovině prosince 1936 provedl přesuny ve vedení tří velkých organizací. Lavrentěva I. Kartvelišviliho přesunul z funkce prvního tajemníka Dálněvýchodního kraje do Krymské autonomní republiky, kde vystřídal Borise A. Semenova, který byl poslán do Stalingradského kraje. Dosavadní první tajemník tohoto kraje Varejkis pak odešel na Dálný východ místo Kartvelišviliho. To však byl jen začátek. Vzápětí byl sesazen z funkce prvního tajemníka Tádžické KS Sergej K. Šadunc, který byl odvolán do Moskvy a zařazen do stranické kontrolní komise. Ve funkci ho nahradil Viktor Ažurov.

V lednu 1937 šachová partie pokračovala. Údery směřovaly proti Postyševovi, druhému tajemníkovi KS(b) Ukrajiny a prvnímu tajemníkovi kyjevského oblastního výboru, a proti Šeboldajevovi, prvnímu tajemníkovi Azovsko-černomořského krajského výboru, kteří v předchozích letech náleželi k důsledným vykonavatelům Stalinovy politiky a příkazů. Nyní byli obviněni z politické krátkozrakosti a malé bdělosti, neboť prý umožnili trockistům, aby infiltrovali do organizací bolševické strany v jejich oblasti a do státních a hospodářských organizací. Postyšev byl zatím jmenován do podstatně méně významné funkce prvního tajemníka kujbyševského oblastního výboru a Šeboldajev do téže funkce v kurském oblastním výboru, přičemž dosavadní tajemník tohoto výboru byl sesazen za neuspokojivé řízení ekonomiky. Kádrové změny postihly Severní kraj, neboť prvním tajemníkem ÚV KS(b) Běloruska se stal Vasilij F. Šarangovič a dosavadní tajemník Nikolaj F. Gikalo byl odsunut do Charkovské oblasti.²⁹

Svým způsobem bylo symptomatické, že se jednání důležitého pléna ÚV VKS(b), které se konalo od 23. února do 5. března 1937, kterého se na Ježovovu žádost zúčastnili jako pozorovatelé náčelníci nejdůležitějších oblastních správ NKVD. Podle Malenkova tehdy pod nomenklaturu ÚV přímo spadalo celkem 5860 nejvyšších funkcionářů. Největší část z nich tvořili první a druzí tajemníci městských a krajských výborů (5275). Od února 1935 prováděl ORPO celkovou prověrku stranické byrokracie a jako nepřátele odhalil 35 vedoucích oddělení oblastních výborů (8,8 % prověřovaných v této funkci), 111 vedoucích oddělení městských výborů (5,5 %), 63 instruktorů (3,9 %), 184 tajemníků městských a okresních výborů a 3212

²⁹ J. ŽUKOV, *Repressii*, s. 16; K. A. ZALESSKIJ, *Imperija Stalina*, s. 490, 189, 371.

tajemníků základních organizací, (tj. 3,4 % hodnocených z této kategorie). Celkově ÚV podle Malenkova prověřil 94 145 stranických funkcionářů. Malenkov stejně jako další příslušníci nejvyšší stranické hierarchie kritizoval některé regionální činitele za to, že zanedbali organizační práci a že se za jejich působení početní stavy některých organizací snížily dokonce až o polovinu.³⁰

Kádrové práce se několikrát jak v hlavním projevu, tak v závěrečné řeči dotkl Stalin. On sám dělil stranickou byrokracii na vedoucí elitu v počtu tři až čtyři tisíce funkcionářů, dále na 30–40 tisíc středních a 100–150 tisíc nižších. Důležité bylo, že se stejně jako již několikrát před tím zmínil o tom, že jedním z hlavních úkolů bude „vlít do těchto kádrů nové síly, čekající na svůj postup, a rozšířit tímto způsobem složení vedoucích kádrů“.³¹

Stalin se odmítl smířit se skutečností, že staří předáci ztratili revoluční energii a nadšení a inklinovali k poklidnému „maloburžoaznímu“ životu. Ostře kritizoval převládající atmosféru sebeuspokojení, triumfálních průvodů, která demotivuje lidi a vede je k tomu, aby spočívali na vavřínech. Stalin tak celkem jasně nastínil perspektivu dalších čistek a zvýšeného tlaku na všechny složky stranické byrokracie.

V závěrečném projevu ostře odsoudil praktiky regionálních funkcionářů a odsoudil jev, který ho silně dráždil. Jednalo se o praxi regionálních funkcionářů vytvářet si klany vlastních lidí, které s nimi přecházely z jedné funkce do druhé a v nových regionech byly pověřovány rozhodujícími funkcemi. Stalin uvedl konkrétní případy funkcionářů s tím, že se jedná o skupiny 30–40 i více lidí, kteří tvoří osobní kabinet, tedy klan. V tomto jevu Stalin celkem oprávněně viděl nebezpečný trend. „Co to znamená, když se sebou berou celou skupinu přátel nespojených s novým prostředím,“ položil řečnickou otázku. „Znamená to, že jsi dosáhl jistou nezávislost na místních organizacích a, jestli chcete, také jistou nezávislost na ÚV. On má svoji skupinu, já mám svoji skupinu, jsou mně osobně loajální.“³² Stalin ale požadoval loajalitu výhradně vůči bolševické straně, resp. jemu osobně a dlouhodobě nemohl tolerovat regionální kliky či klany.

To byl další z jevů, který Stalin usilující o absolutní podřízenost nemohl akceptovat. Označil ho proto za protistranický s tím, že s ním „soudruzi musejí skončit dříve, než bude pozdě“. Jeho „doporučení“ se neslo ve stejném duchu jako nedávné doporučení politbyra z 25. ledna 1937, a to, aby regionální předáci netrávili svoji zimní dovolenou v Moskvě, nýbrž na jihu země. Podobné usnesení již koncem října 1936 přijala rada lidových komisařů, která se rozhodla omezit množství služebních cest do Moskvy.³³

Pro regionální činitele bylo ovšem mimořádně důležité, aby co nejčastěji pobývali v Moskvě, kde jedině mohli získat nejnovější informace, lobovat za sebe

³⁰ Plénium 1937, VI, 1995, č. 10, s. 4–5, 7.

³¹ Plénium 1937, VI, 1995, č. 3, s. 14.

³² Plénium 1937, VI, 1995, č. 10, s. 13.

³³ *Politbjuro CK RKP(b) – VKP(b) 1919–1952. Povestki dnja zasedanij*, Tom II, Moskva 2001, s. 834.

i svoji oblast, projednávat řadu otázek jak s ústředními orgány, tak mezi sebou navzájem, navazovat a utužovat osobní kontakty atd. Zvláště to bylo nezbytné ve velmi napjaté době, kdy se z jejich hlediska rozhodovalo o všem a kdy naléhavě potřebovali znát nejnovější vývoj a konstelaci sil. Jev ale dosáhl takových rozměrů, že Stalina možná zneklidnil. Existovala zde totiž jistá možnost, že by regionální předáci mohli dospět k určité koordinaci svých postojů zejména, když politbyro dalo 22. ledna pokyn k zahájení dalšího z moskevských procesů proti 17 bývalým trockistům.

Na plénu ÚV konaném na přelomu února a března 1937 věnoval jeden ze Stalinových blízkých spolupracovníků Lev Mechlis značnou část svého projevu kritice a ostrým útokům proti regionálním činitelům. Zaměřil se především na projevy kultu osobnosti v regionálních měřících. Uvedl několik případů, jako například ty, kdy se Kabakov (ve Sverdlovsku) a Ryndin (Čeljabinsk) měli nechat oslavovat místním tiskem, podporovali lokálpatriotismus a samozřejmě ochabli v boji s trockismem a se zrádovstvím. Předpoklad, že Stalin připravoval čistku, či represe proti regionálním funkcionářům a stranické byrokracii by potvrzoval i projev Andreje A. Ždanova, v němž takový formální impuls poskytl. Zdůraznil totiž již na začátku pléna, že se v některých organizacích porušuje vnitrostranická demokracie, že se v řadě z nich se za poslední dva až tři roky vůbec nekonaly volby a že se množství funkcionářů dostalo do funkcí kooptováním. Zvláště kritizoval tento jev u republikových, oblastních a krajských organizací a u jejich výborů. Požadoval proto, aby každého kandidáta do výboru nejprve veřejně „prověřila“ členská základna.³⁴

Rezoluce pléna přijatá v tomto směru byla z hlediska regionálních struktur poměrně tvrdá: zakazovala kooptování nových členů výborů, zaváděla tajné volby do stranických výborů po otevřeném projednání kandidátů na členských schůzích. Volby do ústředních výborů republikových KS a krajských a oblastních výborů měly proběhnout nejpozději do 20. května.³⁵ Cílem nové úpravy vnitrostranických voleb byla evidentní snaha dosáhnout obnovy stávajících orgánů, zbavit se alespoň části funkcionářů a oslabit pozice regionálních funkcionářů. Vzápětí se však ukázalo, že straničtí byrokraté našli řadu možností, jak se vyhnout dopadu usnesení pléna, jak zmanipulovat předvolební diskuse i samotné volby. Zdá se tudíž, že ani uvedený pokus nepřinesl Stalinovi významnější výsledky v podobě zásadnější kádrové obnovy na střední úrovni stranické byrokracie.³⁶

Prakticky souběžně prováděl Stalin druhou fázi kádrových změn a přesunů. V období od 17. března do poloviny května 1937 převedl prvního tajemníka KS Turkmenistánu do funkce tajemníka výboru Autonomní republiky Němců v Povolží. Prvního tajemníka doněckého oblastního výboru odsunul do hospodářské sféry, neboť ho jmenoval ředitelem trustu Donugol. Na jeho místo přišel činitel z Gorkého,

³⁴ Mechlisův projev viz Plénum 1937, VI, 1995, č. 3, s. 9; Plénum 1937, VI, 1993, č. 2, s. 7–8.

³⁵ Plénum 1937, VI, 1993, č. 7, s. 23.

³⁶ Leonard SCHAPIRO, *The Communist Party of the Soviet Union*, reprint, Cambridge 1985, s. 450.

kde se prvním tajemníkem stal Michail M. Kaganovič, bratr Lazara M. Kaganoviče, člena politbyra. Další změny proběhly v Jaroslavské oblasti, Východosibiřském kraji a v také řadě státních funkcí. V této fázi se však již nejednalo „jen“ o přesuny, nýbrž již o příklon k likvidaci nejvyšších funkcionářů. Klíčovou se stala Sverdlovská oblast. Zde byl totiž I. D. Kabakov, který téměř deset roků řídil veškerou činnost v jednom z nejdůležitějších regionů SSSR, nejen sesazen z funkce, ale také vyloučen z ÚV VKS(b) a dokonce předán k vyšetřování orgánům NKVD a později téhož roku popraven.³⁷

Zatčení vysoce postaveného regionálního stranického funkcionáře ukazovalo nový trend stalinského řešení kádrové politiky. Téměř současně zesílily útoky nejen proti stranické elitě, ale také proti elitě v armádě a hospodářství. Po popravě M. N. Tuchačevského a dalších nejvyšších armádních velitelů v červnu 1937 následovalo zásadní rozšíření teroru. Počátkem léta Stalin a jeho skupina zahájili proces fyzické likvidace regionálních funkcionářů rozbitím jejich klik. V průběhu druhé poloviny roku 1937 byli za tzv. velkého teroru odstraněni a jako zrádci lidu popraveni téměř všichni z osmdesáti nejvyšších regionálních stranických funkcionářů.

Regionální předáci ovšem pomáhali vlastními aktivitami teror rozvíjet. Pavel P. Postyšev, Vlas J. Čubar, Robert I. Eiche byli např. členy komise, která posuzovala záležitost Nikolaje Bucharina a Alekseje I. Rykova. Na základě jejích formálních závěrů pak plénum ÚV v únoru až březnu rozhodlo o vyloučení obou jmenovaných z ústředního výboru z VKS(b) a o jejich předání k vyšetřování orgánům NKVD.³⁸ Postyšev, který byl 18. března 1937 zbaven funkce druhého tajemníka ÚV KS(b) Ukrajiny a jmenován tajemníkem kujbyševského oblastního výboru, zorganizoval po příjezdu do oblasti bezprecedentní represivní kampaň. Za jeho krátké vlády bylo jen ze stranické byrokracie zatčeno asi 110 tajemníků okresních výborů.³⁹ Ejche pak koncem června 1937 sám na politbyru požadoval, aby v „jeho“ Západosibiřském kraji povolilo vytvoření trojky, jejímž členem by byl. Trojka měla sama stanovit počty „nepřátel lidu“, kteří by byli popraveni či okamžitě deportováni z kraje.⁴⁰

Sovětskému leninskému a stalinskému systému byla imanentní stálá míra donucení, jistá úroveň represí, ty však směřovaly proti jednotlivým opozičním skupinám či jednotlivcům a nikoliv proti příslušníkům strany. Nicméně stalinský režim použil sociálně motivovanou hromadnou represi za kolektivizace. V letech 1937 až 1938 se však uchýlil k tzv. velkému teroru, k němuž je obtížné nalézt v historii paralelu. K charakteristikám teroru náleželo, že směřoval proti vlastním bolševickým politickým, vojenským, ekonomickým a kulturním elitám. Vyústil v likvidaci vrstvy, která byla často již od předrevolučních dob propojená četnými kontakty a své místo v hierarchii na středních a vyšších stupních odvozovala od své revoluční minulosti a od zásluh z občanské války.

³⁷ L. SCHAPIRO, *The Communist Party*, s. 450.

³⁸ VI, 1999, č. 7, s. 21n.

³⁹ K. A. ZALESSKIJ, *Imperija Stalina*, s. 371.

⁴⁰ J. ŽUKOV, *Reppresii*, s. 23.

Stalinský režim při tom nemohl použít dřívější argumenty, které používal ve vykonstruovaných procesech, a proto použil i tehdejší mezinárodní a bezpečnostní situace a při své represivní kampani operoval se spiknutími, špionáží, zradou, činností cizích tajných služeb apod. Psychologickou a ideologickou přípravu po velkých ukázkových tzv. moskevských procesech v srpnu 1936 a v lednu 1937 vytvářelo zmíněné plénum ÚV VKS(b), které zasedalo od 23. února do 5. března 1937 a které položilo mimořádný důraz na boj proti trockismu.

Následovala řada teroristických akcí, včetně likvidace části nejvyššího velení Rudé armády v čele v Michailem N. Tuchačevským v červnu. Necelý měsíc později začátek července 1937 je již možné považovat za přípravu velkého teroru. Zahájilo ho usnesení politbyra z 2. července a na něj navazující Stalinův telegram zaslaný následujícího dne republikovým, oblastním a krajským výborům, v němž požadoval na regionálních předácích, aby Moskvě poslali, s odůvodněním, že radikálně vzrostly protisovětské aktivity bývalých kulaků a zločinců, návrhy na množství lidí, kteří měli být uvězněni či popraveni a návrhy na složení tzv. trojek, které je měly soudit.⁴¹

Po zpracování a úpravách požadavků od lokálních orgánů lidový komisař vnitra Ježov předložil 30. července 1937 Stalinovi ke schválení operační rozkaz lidového komisariátu vnitra č. 00447, který byl již realizačním rozkazem k zahájení teroru. Obsahoval již počty lidí, kteří měli být uvězněni či popraveni, výrazně rozšiřoval okruh lidí, na které se měl vztahovat a výši trestů, obsahoval také prvotní složení trojek, jenž byly složené z prvního tajemníka příslušného výboru VKS(b), náčelníka oblastní správy NKVD a prokurátora a které vynášely rozsudky, včetně trestu smrti, nad jednotlivými obviněnými, resp. skupinami obviněných. Dále určoval mechanismus realizace teroru a další byrokratické náležitosti. Politbyro návrh rozkazu schválilo následujícího dne s tím, že jeho usnesení obsahovalo termíny, ve kterých měl v jednotlivých regionech proběhnout. Operace měla začít mezi 5. až 15. srpnem a skončit do čtyř měsíců.⁴²

Teror v následujících měsících prohloubilo asi dvacet dalších rozkazů a nařízení NKVD, které zaměřovaly represe proti relativně přesně vymezeným skupinám lidí, především národnostním menšinám, proti sovětským občanům polské, německé, finské národnosti a řady dalších. Prvotní kvóty týkající se počtů zatčených a popravených se v průběhu teroru mnohokrát navyšovaly.⁴³

Politbyro tak vytvářelo nejpozději od začátku roku 1937 a předchozími procesy i v předešlých měsících atmosféru, ve které byl teror možný a „zdůvodnilo“ ho

⁴¹ Text telegramu z 3. 7. 1937 viz <http://www.memo.ru/history/documents/pbkulaki.htm> (přístup: 14. 10. 2012).

⁴² Text rozkazu Bohuslav LITERA, *Rozkaz č. 00447 – začátek „Velkého teroru“ 1937–1938 v Sovětském svazu*, Slovanský přehled 89, 2003, č. 2, s. 240–247.

⁴³ Michal REIMAN, *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s tím souvisí*, Praha 2000, s. 62n.; B. LITERA, *Sovětská armáda a „Velký teror“, 1937–1938*, Slovanský přehled 89, 2003, č. 1, s. 56n.; B. LITERA, *Rozkaz NKVD č. 00447*, s. 237–247; J. Arch GETTY, *„Excesses are not permitted“*, s. 129n.

rozpoutáváním špionománie, boje proti zrádcovství, jehož symbolem se stal trockismus. Teror rozpoutalo centrum, politbyro, resp. Stalin osobně.⁴⁴ Politbyro a ústřední orgány také v následujících měsících příslušnou atmosféru a teror a vlastními aktivitami prohlubovaly a rozšiřovaly.

Byly to však regiony a jejich orgány, zvláště NKVD, které realizovaly politiku centra a naopak vlastními požadavky ho samy udržovaly v chodu. Regionální vliv se projevil nejen v žádostech o rozšíření limitů počtů lidí pro uvěznění a popravě. Ve vypjaté atmosféře kdy centrální orgány vyvolávaly hysterii ze zrádcovství, špionománii, musely nalézat důkazy takových zločinů i v jejich regionech. Žádný funkcionář v regionech nemohl nereagovat na politiku Moskvy, aniž by byl vzápětí obviněn také ze zrádcovství, či v nepravděpodobném případě jen z pasivity a laxnosti. V každém případě s krajně negativními důsledky nejen pro něho osobně, ale pro celou jeho širokou rodinu.

Regionální funkcionáři a činitelé NKVD, bolševické strany po celé vertikále moci proto museli stále demonstrovat svoji bdělost a rozhodnost. Nepochybně se v tom odrážel i jeden z fenoménů ovlivňujících postup regionálních činitelů, a to snaha využít moci, kterou jim dala Moskva, k likvidaci všech, které oni sami považovali za nepřátelské živly. Při rozpoutávání skutečné války proti „nepřátelům lidu“ projevovali stejné nadšení a aktivitu, jako ústředí. Vlastně museli, protože jakékoliv zaváhání, projev slabé „revoluční bdělosti“ by vedl k tomu, že by byli sami obviněni z nějakého ideologického zločinu, např. napomáhání trockistům. Možností bylo však mnoho. Svým způsobem museli projevovat jako stejnou míru zvrácené aktivity jako stachanovské hnutí, aby splnili „plán“ a uchránili se před represáliemi. Jinou otázkou je, zda tušili, že se teror obrátí také proti nim osobně, když zatím tvořili hlavní oporu stalinského politického systému.⁴⁵

Mezi Moskvou a regiony se tak vytvořilo smrtící spojenectví, neboť regiony dodávaly důkazy o zrádcovství, požadovaly další a další rozšíření limitů na počty potrestaných a tím současně posilovaly Stalinovo podezření, že spiknutí a zrada skutečně existují.⁴⁶

Stalin ve svém telegramu z 3. července položil důraz na odhalení a na likvidaci dvou velkých nepřátelských skupin: bývalých kulaků a zločinců. Realizační rozkaz NKVD č. 00447, který schválilo politbyro 31. července však k nim přidal ještě jednu velkou skupinu lidí, totiž protisovětské elementy, které se pokusil definovat. Někteří autoři proto zastávají názor, že začlenění této nové široké kategorie do rozkazu 00447 došlo na nátlak regionálních funkcionářů a velení NKVD, kteří tak rea-

⁴⁴ Paul HAGENLOH, *Stalin's Police*, Baltimore 2009, s. 287.

⁴⁵ Konkrétní situaci líčí na příkladě Autonomní oblasti Komi V. D. ZACHAROV, *O političeskich repressijach 30-ch godov. Po dokumentam Komi RGA OPDF*, Otčestvennyje archivy, 1998, č. 1, s. 89.

⁴⁶ Lynne VIOLA, *The Unknow Gulag*, Oxford 2007, s. 21.

govali na Stalinův telegram.⁴⁷ V této souvislosti poukazují mj. na telegram stranického vedení ÚV KS(b) Turkmenistánu, které upozorňovalo politbyro, že do jeho požadavku na uvěznění či udělení nejvyššího trestu (poprava) nebyla začleněna řada lidí, aktivních nacionalistů, kontrarevolucionářů, členů bývalých basmačských band (označení pro muslimské protisovětské bojovníky 20. let minulého století) a některé další kategorie lidí. Jejich celkový počet odhadovalo na tři tisíce a důrazně požadovalo, aby byly začleněny do systému represí či vyhnanství.⁴⁸ Podobně se pro rozšíření represí na další kategorie lidí vyjádřil Karelský oblastní výbor bolševické strany, ÚV KS(b) Uzbekistánu, Rostovský oblastní výbor a v různých variantách ještě několik dalších regionálních stranických orgánů, včetně tajemníka ÚV VKS(b) Ázerbajdžánu, který požadoval likvidaci dalších kategorií lidí, mj. příslušníků diverzních skupin, nacionalistických organizací a duchovních vězněných v táborech.⁴⁹

Je zřejmé, že regionální stranické organizace požadovaly kvantitativní rozšíření teroru, práva na represe na další skupiny a politbyro jim ad hoc většinou vyhovovalo. Schválilo tak např. žádost turkmenského ústředního výboru, který povolilo, aby mohl použít represe proti nacionalistickým organizacím či muslimskému duchovenstvu a obdobně vyhovělo většině požadavků z regionů, mj. žádosti Uzbekistánu k rozšíření represálií proti tzv. nacionalistům-teroristům.⁵⁰

Politbyro svým telegramem z 3. července 1937 také vyzvalo stranické regionální orgány, aby navrhly počty lidí, kteří měli být v průběhu operace uvěznění (kategorie 2), či popraveni, resp. trojkami odsouzeni k popravě (kategorie 1). Celkem 59 republik, krajů v reakci na tuto výzvu navrhlo, aby bylo popraveno celkem 84 711 lidí a dalších 178 302 mělo být uvězněno. Nicméně původní rozkaz č. 00447 stanovoval celkové limity ve výši 59 200 (kategorie 1) a 174 500 (kategorie 2), což znamenalo, že politbyro, resp. Stalin s Ježovem poměrně značně (o 30 %) snížili požadavky regionů na udělení nejvyššího trestu.⁵¹ Tyto limity měly být podle rozkazu 00447 nepřekročitelné, avšak v dalších měsících je politbyro ze své iniciativy i na žádosti regionů několikrát zvyšovalo.

Proto se také teror, původně plánovaný na čtyři měsíce protáhl na více než jeden rok (do listopadu 1938). Zdá se, že jedním z hlavních důvodů několikanásobného prodloužení bylo právě jeho rozšiřování nejen o nové kategorie lidí, ale jeho prohlubování, neboť regiony nacházely stále nové a nové nepřátele v již určených kategoriích. Politbyro jim ochotně vycházelo vstříc a zvyšovalo nejen počty uvězněných a popravených lidí, ale také termíny, neboť cíl operace, tj. vykořenit nepřátele stále nebyl splněn. Politbyro 31. ledna 1938 schválilo dodatečné zvýšení limitů na

⁴⁷ Mark JUNGE – Gennadij BORDJUGOV – Rolf BINNER, *Vertikal Bolšogo Terrora. Istorija operacii po prikazu NKVD No. 00447*, Moskva 2008, s. 26–30; Vladimir CHAUSTOV – Lenart SAMUELSON, *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg.*, Moskva 2009, s. 265.

⁴⁸ M. JUNGE – G. BORDJUGOV – R. BINNER, *Vertikal Bolšogo Terrora*, s. 60–61.

⁴⁹ Tamtéž, s. 71.

⁵⁰ Tamtéž, s. 95; *Tragedija sovetskoj derevni*, tom 5, kniha 2, Moskva 2006, s. 322–326.

⁵¹ M. JUNGE – G. BORDJUGOV – R. BINNER, *Vertikal Bolšogo Terrora*, s. 40–46.

počty represovaných lidí pro 22 regionů a prodloužilo jim do 15. března lhůtu, do kdy měly být naplněné nové limity.⁵² Nicméně ještě 25. září 1938 a pak 25. října téhož roku požadoval tajemník oblastního výboru VKS(b) v Čitě, aby mu politbyro zvýšilo limity.⁵³

To však bylo již pozdě, neboť další represe realizované na základě rozkazu 00447 politbyro zastavilo usnesením ze 17. listopadu 1938, kdy rozpustilo mj. tzv. trojky.⁵⁴ Někteří autoři v této souvislosti celkem logicky spatřují spojitost mezi usnesením a mezinárodní situací, mnichovskou krizí, jejíž obětí se stala ČSR. Vzhledem k přechodu Německa k agresi bylo nutné stabilizovat celou zemi a její systémy rozvrácené terorem.

V důsledku výrazného prodloužení a prohloubení teroru se také radikálně zvýšil počet jeho obětí. Ve skutečnosti jich na základě tohoto rozkazu bylo povražděno asi 386 790 až 445 525 lidí. Počty lidí poslaných do vězeňských táborů se přiblížily asi 380 tisícům.⁵⁵ Znamenalo by to, že počty popravených byly více než pětikrát vyšší, než se původně plánovalo a počty lidí uvězněných v táborech asi dvakrát.

Rozdíl mezi „plánem“ a realitou jsou ovšem enormní a zdá se, že právě na jejich výši měla rozhodující vliv vzájemná interakce mezi Moskvou a regiony, která teror prodlužovala a zintenzivňovala. Vlastní realizace teroristické operace proběhla podle nomenklatury z velké části v regionech. Členové politbyra, Stalin, Molotov, Kaganovič, Ždanov sice podepsali více než čtyřicet tisíc příkazů k popravě, avšak rozhodující byl v tomto ohledu regionální aspekt, protože oběti téměř výlučně vybíraly regionální orgány NKVD s přispěním stranických a dalších struktur. Vzhledem k tomu, že kategorizace zločinů spadajících pod rozkaz 00447 byla relativně volná a široká, musejí se vzít v úvahu „přehmaty“. Dobové zprávy NKVD často konstatovaly, že se regionální orgány dopouštěly tzv. excesů, někdy jen proto, aby naplnily kvóty, které jim určila Moskva.⁵⁶

O osudech většiny lidí se rozhodovalo v rámci územních jednotek Sovětského svazu, republik, krajů aj. Pouze u těch, kteří z titulu své funkce byli v nomenklatuře vyššího stranického orgánu, rozhodovaly tyto úřady, včetně a především ústřední výbor VKS(b). Proto v polovině října 1937 informoval Stalin plénum ÚV, že osm členů ústředního výboru bylo zatčeno jako „nepřátelé lidu“. Jednalo se buď přímo o regionální činitele, nebo lidi se silnými vazbami k některým regionům. Byli to Dmitrij Z. Lebed' (předseda rady lidových komisařů RSFSR), Ivan P. Nosov (první tajemník ivanovského obkomu v letech 1932–1937), Mendel M. Chatajevič (1932–1937 první tajemník v Dněpropetrovsku), Aleksandr I. Krinickij (první tajemník saratovského krajkomu), Josif M. Varejkis (naposledy od 1937 tajemník dálnévýchodního kraj-

⁵² Tamtéž, s. 294–295.

⁵³ Tamtéž, s. 348–349, 351.

⁵⁴ *Tragedija sovetsoj derevni*, Tom 5, kniha 2, s. 307–311.

⁵⁵ Tamtéž, s. 305, 568.

⁵⁶ David R. SHEARER, *Policing Stalin's Socialism. Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924–1953*, New Haven–London 2009, s. 350–352.

komu). Stalin současně plénu sdělil, že dalších 16 kandidátů na členství v ÚV bylo zatčeno, neboť se zjistilo, že byli „německými, japonskými či britskými špiony“. Opětovně se z větší části jednalo o lidi působící ve vysokých funkcích v regionech. Na druhé straně třináct stávajících kandidátů ÚV bylo na Stalinův pokyn zvoleno za členy ústředního výboru.⁵⁷

Počátkem prosince schválilo politbyro odvolání a zatčení dalších deset členů ústředního výboru, z nichž opět část zastávala vysoké funkce v regionech. V lednu 1938 byl sesazen dřívější horlivý realizátor stalinské politiky na Ukrajině P. P. Postyšev a v průběhu roku byli zatčeni a popraveni dva členové politbyra a jeden kandidát, kteří současně zastávali vysoké funkce v regionech: S. V. Kosior (od roku 1928 první tajemník KS(b) Ukrajiny), V. J. Čubar (1923–1934 předseda vlády Ukrajinské SSR) a R. I. Ejche (od roku 1925 vedoucí funkcionář na Sibiři, 1930 – říjen 1937 první tajemník západosibiřského krajského výboru VKS(b)).⁵⁸

Prvním krokem k ukončení „velkého teroru“ bylo jmenování Lavrentii Berii do funkce prvního náměstka komisaře vnitra 22. srpna 1938. Vlastní teror byl formálně zastaven v polovině listopadu rozpuštěním trojek a posléze sesazením Ježova. V jeho průběhu nechal Stalin zlikvidovat téměř celou první generaci vysokých stranických funkcionářů. Často se v této souvislosti citují údaje, o tom, že z 1966 delegátů XVII. sjezdu v roce 1934 bylo 1108 zatčeno a jen pouhých 65 delegátů se zúčastnilo dalšího sjezdu v roce 1939. Ze 139 členů a kandidátů ÚV zvolených v roce 1934 jich bylo 98 uvězněno a popraveno.⁵⁹

V republikách, krajích a oblastech a na nižších stupních řízení došlo v průběhu necelých dvou roků ke zcela zásadní proměně ve složení řídicích kádrů. Na počátku roku 1939 pouhých deset tajemníků oblastních, krajských a republikových výborů z 333 vstoupilo do bolševické strany před rokem 1917. Před terorem, v únoru 1937, však bylo 38 % stranických funkcionářů členy strany již před Říjnovou revolucí a plných 80 % funkcionářů do ní vstoupilo nejpozději v roce 1921. Ti padli za oběť teroru. Na počátku roku 1939 ale naopak více než 80 % stranických tajemníků vstoupilo do VKS(b) až v letech 1924–1935 a patřilo tedy k nové generaci. Více než polovina z nich byla ve věku jen mezi 31–35 let a plných 91 % bylo ve věku mezi 26 až 40 lety.⁶⁰ K moci se dostala nová generace mladých stranických funkcionářů, která posléze vládla Sovětskému svazu až do konce 70. a počátku 80. let minulého století (Leonid I. Brežněv, Aleksej N. Kosygin, Dmitrij F. Ustinov).

Bez ohledu na Stalinovu frustraci ze vztahů s regionálními předáky, na jejich častou nekompetenci, na omezující sloužící k zakrytí problémů, na snahy ovlivňovat

⁵⁷ *Stalinskoje politbjuro v 30-ch godach*, s. 157.

⁵⁸ K. A. ZALESSKIJ, *Imperija Stalina*, s. 237, 484, 505.

⁵⁹ Nikita S. KHRUSHCHEV, *Khrushchev Remembers*, London 1971, s. 572n.

⁶⁰ Graeme GILL, *The Origins*, s. 277n.; J. Arch GETTY – William CHASE, *Patterns of Repression among the Soviet Elite in the late 1930s: A Biographical Approach*, in: J. Arch Getty – Roberta Manning, *Stalinist Terror, New Perspectives*, Cambridge 1993, s. 232n.

politiku Moskvy a interpretovat ji podle svých představ, na klientelismus a korupci, není důvod domnívat se, že by tito funkcionáři mohli nějakým způsobem ohrozit Stalinovou pozici či se dokonce proti němu spiknout.

Vztahy mezi Moskvou a regiony nicméně byly více či méně napjaté a poznamenané nedůvěrou. Stalin na regionální struktury opakovaně svaloval (1930, 1932–1933, 1936–1937) vinu za neúspěchy celkové politiky. Moskva na ně soustavně přenášela odpovědnost za plnění státního plánu a výkup obilí, což ale mohly ovlivňovat jen částečně. Vzhledem k tomu, že řídily region komplexně a že stály Moskvě nejblíže, činilo je centrum odpovědnými za neúspěchy. Jejich značná izolovanost a pozice rozhodujících článků realizujících politiky Moskvy je stavěla do zranitelného postavení. Na druhé straně ale regionální funkcionáři „vládli“ v obrovských a mnozí z nich i ve velice významných regionech. Proto Stalin tak odsuzoval jejich praxi vytvářet si skupiny spolehlivých spolupracovníků, které tlaky jdoucí z centra i z nižších organizačních článků pomáhaly eliminovat. Ze Stalinova hlediska byl jakýkoliv náznak snahy po vytvoření jistého manévrovacího prostoru zcela nepřijatelný.

Stalin evidentně uvažoval o problému první generace bolševických funkcionářů, která z dřívějších zásluh učinila základ svého postavení v bolševické straně. Řada kroků, jako zvýšený dozor, nové volby, stálé kádrové přesuny aj. se minula úspěchem. Nejrychlejším prostředkem jak je eliminovat byl teror. Navíc měl Stalin ve druhé polovině 30. let již k dispozici novou generaci, která byla vychována za jeho režimu a očekávala svůj vlastní kariérní vzestup. Radikální unifikaci vyžadovala stále se zhoršující mezinárodní situace. Z tohoto hlediska mohla unifikace přispět k vytvoření takového státu, který S. Pons nazval „*státem totální bezpečnosti*“, což je obdobné tomu, co H. Carrère d'Encausse označila za „*pořádek prostřednictvím teroru*“ či O. Chlevnjuk „*profylaktickou očistu*“.⁶¹

Stalin sám dal ostatně při několika příležitostech najevo, že jedním z cílů teroru je zásadním způsobem upevnit „jednotu“ země. Zdůraznil to např. jak v užším kruhu po banketu u příležitosti Říjnové revoluce 7. listopadu 1937, tak v soukromí, když po zhlédnutí filmu o Ivanovi Hrozném prohlašoval, že měl nechat popravit ještě více bojarů, neboť by tak mohl rychleji vytvořit skutečně jednotný a silný ruský stát.⁶²

Velký teror současně doprovázela výrazná reorganizace teritoriálně správního uspořádání země a hospodářských komisariátů. V obou případech se jednalo o rozdělení velkých administrativních celků a aparátů do množství menších, o nichž se předpokládalo, že budou lépe zvladatelné. Jen v září 1937 bylo v samotné RSFSR vytvořeno jedenácti nových oblastí a na Ukrajině čtyři. V říjnu 1938 byl Dálněvýchodní kraj rozdělen na dva a současně vznikla Permská oblast a v únoru 1939 Penzská. Na

⁶¹ Silvio PONS, *Stalin and the Inevitable War, 1936–1941*. London 2002, s. 110; Héléne CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Stalin. Order Through Terror*, in: Silvio Pons – Andrea Romano, *Russia in the Age of Wars, 1914–1945*, Milan 2000, s. 159–170.

⁶² Georgi DIMITROV, *Dnevnik*, Sofia 1997, s. 129; Anastas MIKOJAN, *Tak bylo*, Moskva 1999, s. 534.

Ukrajíně byly v červnu 1938 a lednu 1939 zřízeny další čtyři oblasti a v lednu 1938 bylo Bělorusko rozděleno do pěti oblastí, stejně jako Uzbekistán.⁶³

Likvidace první generace regionálních funkcionářů v průběhu „velkého teroru“ definitivně ukončila období tichého vnitropolitického soupeření o podíl na moci mezi regiony a centrem, mezi Stalinem a regionálními činiteli bolševické strany. Tyto činitele vystřídala stejně jako ve všech sférách nová generace mladých řídicích pracovníků, většinou vzdělanějších, ale hlavně nesrovnatelně závislejších na Stalino-
vi, neboť právě jemu vděčili za svůj kariérní vzestup a navíc zažili teror, který se od nynějška již stal neoddělitelným nástrojem stalinského řízení státu a společnosti. Stalin v očekávání války brutálním násilím „sjednotil“ zemi, zlikvidoval všechny vrstvy, které by mohly, byť jen teoreticky představovat pátou kolonu, stávající funkcionáře nahradil z valné části novými. Vztahy mezi centrem a regiony se vychýlily radikálně ve prospěch centra.

⁶³ R. S. PAVLOVSKIJ – M. A. ŠAFIR, *Administrativno-territoriálnoje ustrojstvo*, s. 69.

Bohuslav Litera

Rivalität zwischen Zentrum und Regionen in der stalinistischen Sowjetunion vom Anfang der 30er Jahre bis zum Ende des „großen Terrors“ im Jahr 1938

Zusammenfassung

In der Abhandlung werden die Beziehungen zwischen Zentrum (Moskau) und Regionen in einem relativ kurzen, jedoch entscheidenden Zeitabschnitt analysiert, nämlich vom Ende des Ersten Fünfjahrplans (1932) bis zum Abschluss des sog. Großen Terrors (Ende 1938). Es wird von einer relativen Beruhigung dieser Beziehungen ausgegangen, die der schnellen, jedoch aus Moskaus Sicht nicht ganz erfolgreichen Zentralisierung folgte, welche die Ansätze der beschleunigten Modernisierung während des Jahrfünfts begleitet hatte. Die Trendergebnisse sind von mehreren Beispielen belegt, einschließlich der Richtzahlen und der allgemeinen Orientierung des nächsten Fünfjahrplanes. Daran wird der Zentralisierungsstand demonstriert und es wird auf die von Moskau zur Kontrolle der Regionalfunktionäre verwendeten Mechanismen aufmerksam gemacht. Im Zusammenhang mit einer Analyse des XVII. Kongresses der bolschewistischen Partei im Jahr 1934, der den größten Chaos der vorhergehenden Zwangskollektivierung der Landwirtschaft und den Anfang der Industrialisierungsphase formal abgeschlossen hatte, wird Sergej M. Kirows Stellung und Wirkung in den höchsten Organen der bolschewistischen Partei analysiert. Kritisch untersucht wird die Theorie über Kirow als potentieller Rivale J. W. Stalins und über seine Ermordung, die von einigen Autoren als Anfang der Terrorwelle betrachtet wird. Der Verfasser weist darauf hin, dass trotz den Zentralisierungsbemühungen und dem Druck aus dem Zentrum die Regionalfunktionäre zahlreiche Strategien entwickeln konnten, um dem Zentralisierungsdruck Moskaus zu trotzen. Zahlreiche Indizien deuten darauf, dass gerade das Bemühen, die Regionen total zu kontrollieren und die bestehenden Parteifunktionäre und andere führende Personen zu liquidieren, einer der Hauptgründe war, die zur Entfesselung des sog. Großen Terrors 1937–1938 führten. In dessen Laufe waren die Regionalfunktionäre in der Terroratmosphäre sowohl selbst dessen aktive Vollzieher als auch dessen Opfer. Sie wurden von einer neuen jungen Generation von Funktionären ersetzt, die von Stalin völlig abhängig war. Für die weitere Existenz der Sowjetunion war besonders wichtig die Tatsache, dass Terror für Stalin und das Zentrum eines der Hauptinstrumente zur Staats- und Gesellschaftsführung jetzt darstellte.

Bohuslav Litera

Rivalry between the center and the particular regions in the Stalinist Soviet Union from the early 1930s to the end of the “great terror” in 1938

Summary

The history of relations between the center and the particular regions during one of the vital periods following the first Five-Year-Plan (1932) until the end of the “great terror” late in 1938 is discussed. A period of relative “détente” started after the completion of the centralization process, which eventually proved less successful than Moscow had hoped and which accompanied the beginning of accelerated modernization within the Five-Year Plan. The effects of this trend are demonstrated by means of a number of examples, including the quotas in and the general orientation of the next five-year period. These data demonstrate the state of centralization and the mechanisms used by Moscow to control the regional officials are explained. When analyzing the proceedings of the XVII Bolshevik Party Congress held in 1934, which formally closed the biggest chaos of preceding forced collectivization in agriculture and started the process of industrialization, the author explains the position and work of Sergey M. Kirov in the top Party organs. He critically analyzes the theory of Kirov’s being a potential rival to J. V. Stalin and of his murder, which is considered by some researchers as the beginning of a wave of terror. It is emphasized that in spite of the centralization efforts the local officials could develop a number of strategies to resist the pressure from Moscow. Some indices suggest that the efforts aimed at totally controlling the regions and liquidating the existing Party and local government officials constituted one of the reasons to launch the “great terror” of 1937–1938. In the atmosphere of terror the regional officials became themselves both very active executors of the terror and its victims as well. They were replaced by a young generation of officials fully dependent on Stalin. An important feature of the further existence of the Soviet Union was the fact that terror constituted for Stalin and the center one of the main tools of controlling the state and society.

Jiří Flégl

Arizace židovského majetku na Vsetínsku v letech 1939–1945

Aryanization of Jewish property in the area of Vsetín in 1939–1945

The study deals with the Aryanization of Jewish property in the area of Vsetín within the broader context of events taking place in Central Europe. Aryanization started in Germany in the years 1933–1938. After the Munich Agreement, the process continued in the former Czechoslovak regions with German population known as Sudetenland that had been attached to Germany. With the establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia the Aryanization concept was officially introduced in the Bohemian Lands, although some claims concerning the Jewish property had already been raised during the Second Republic (1938–1939). After a general outline of previous research into this topic the main legislative and institutional aspects of the process from 1933 to 1942 are described. The core of the study consists in an analysis of particular cases of Aryanization in the region under consideration between 1939 and 1945. Special attention is paid in the paper to the expropriation of Jewish trades, businesses, and real property. Inseparable parts of the process are also some accompanying measures, such as exclusion of the Jewish community from the participation in local self-government and from local economic corporations.

Keywords: History, 20th century, Protectorate of Bohemia and Moravia, Nazi policy, Jews, Aryanization, Vsetín area

Tematika arizace židovského majetku je neustále v českém historickém povědomí, až na některé výjimky, spíše opomíjeným tématem.¹ Vyvlastňování židovského majetku v období nacistické okupace českých zemí se stalo jako součást širšího výkladového celku přibližně od druhé poloviny 50. let 20. století předmětem výzkumu dílčích tematických studií. Jeden z prvních pokusů o reflexi arizace jako součástí dílčích hospodářských proměn českých zemí se stala monografie Václava Krále,² která se ovšem stala v dané době poplatná marxistickým zásadám a tradicím. Z hlediska chronologizace přinesly dílčí podněty k rozvoji výzkumu daného tématu v polistopadovém období nejprve studie, zabývající se výzkumem problematiky ekonomického vývoje v daném prostoru.³

Arizace židovského majetku se stala také pevnou součástí studií, koncentrujících se na politicko-správní vývoj druhé republiky a Protektorátu Čechy a Morava. Některé zmínky lze nalézt například v příspěvcích Stanislava Šislera.⁴ Zásadní posun znamenaly ovšem významné publikace Miroslava Kárného, zejména monografická práce z roku 1991,⁵ která se poprvé pokusila uceleně přinést celistvý výklad pronásledování židovské komunity v období Protektorátu Čechy a Morava. I přes to, že je arizaci v této práci věnována pouhá jedna kapitola, představuje v tomto smyslu důležitý pohled, oproštěný od jakýchkoliv ideologických hledisek.

V určité části své monografie se zabýval problémem postavení židovského obyvatelstva včetně majetkové ostrakizace historik Tomáš Pasák či Pavel Maršálek.⁶ V práci Pavla Maršálka převažují ovšem některé teze, které jsou již dnes

¹ Nejnověji se pokusili obecně shrnout danou problematiku Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ, „Arizace“ a arizátoři: *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–1945)*, Praha 2005.

² Václav KRÁL, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje českých zemí v letech 1938–1945*, Praha, 1957.

³ K nim lze zařadit například tyto práce: Alice TEICHOVÁ, *Německá hospodářská politika v českých zemích v letech 1939–1945*, Praha 1998. Obecné podněty přinesla také dvousvazková práce Václav PRŮCHA, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, Brno 2004–2009.

⁴ Stanislav ŠISLER, *Studie o organizaci a působnosti nacistické okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, in: Sborník archivních prací 22, 1972, s. 183–219. Některé důležité aspekty také ve své studii z roku 1963; viz TÝŽ, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, in: Sborník archivních prací 13, 1963, s. 46–95.

⁵ Miroslav KÁRNÝ, „Konečné řešení“: *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*, Praha 1991.

⁶ Pavel MARŠÁLEK, *Protektorát Čechy a Morava: státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945*, Praha 2002; nověji také viz TÝŽ, *Pod ochranou hákového kříže: Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*, Praha 2012; dále viz Tomáš PASÁK, *Pod ochranou říše*, Praha 1998.

překonány pracemi hospodářských historiků Drahomíra Jančíka a Eduarda Kubů.⁷ V kontextu ideologické a politické modifikace systému druhé republiky přináší důležité podněty také významná práce Jana Rataje.⁸ Vzhledem k tomu, že proces arizace židovského majetku musel být také legislativně podepřen, začaly vznikat za protektorátu dílčí právní příručky, které měly za úkol rozpracovat, doplnit a upřesnit předpisy německé okupační správy. V tomto smyslu bych upozornil zejména na některé právní studie Stanislava Juráška,⁹ podrobně vymezující pokyny k provádění relevantních okupačních norem. Z německé strany se pokusili o komentovanou interpretaci právních norem také úředníci Úřadu říšského protektora v Praze Walther Utermoehle a Herbert Schmerling.¹⁰

Přibližně od první poloviny 60. let 20. století zahájila systematický výzkum problému vyvlastňování židovského majetku německá historiografie. Základy vědeckého bádání arizace v tomto případě podal německý historik Helmut Genschel, rozdělující arizaci na území německého státu do tří etap mezi lety 1933–1938 s reflexí přístupu „shora“.¹¹ Z perspektivy „zdola“ nabídl vlastní interpretaci problému Avraham Barkai.¹² Nové podněty v tomto případě přinesla interpretace z pera historika Franka Bajohra.¹³

⁷ Viz již výše citovaná autorská práce. Všeobecný úvod k vědeckému výzkumu problematiky vyvlastňování židovského majetku v podmínkách Protektorátu Čechy a Morava představuje studie Drahomíra Jančíka, viz: Drahomír JANČÍK, *„Arizace“ a restituce židovského majetku v českých zemích (1939–2000)*, Praha 2003. K některým aspektům arizace ve spolupráci s jinými historiky také viz: Drahomír JANČÍK – Eduard KUBŮ – Jiří NOVOTNÝ – Jiří ŠOUŠA, *Zruďný monopol. Hadeša a její obchod drahými kovy a drahokamy za druhé světové války*, in: Terezínské studie a dokumenty, 2001.

⁸ Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát – ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*, Praha 1997; TÝŽ, *Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češství*, in: Miloš Pojar – Blanka Soukupová – Marie Zahradníková (eds.), *Židovská menšina za druhé republiky: Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*, s. 21–39.

⁹ Stanislav JURÁŠEK, *Právní a hospodářské postavení židů v Protektorátě Čechy a Morava*, in: Právník, 1940, seš. 9, s. 452–461, seš. 10, s. 493–512, nebo také viz: TÝŽ, *Předpisy o židovském majetku a další předpisy Židů se týkající*, Praha, 1942.

¹⁰ Walther UTERMÖEHLE – Herbert SCHMERLING, *Právní postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava: Systematický přehled veškerého židovského zákonodárství podle stavu 15. srpna 1940*, Praha 1940.

¹¹ Helmut GENSCHEL, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*, Göttingen 1966.

¹² Avraham BARKAI, *Vom Boykott zur „Entjudung“. Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich 1933–1945*, Frankfurt am Main 1987.

¹³ Frank BAJOHR, *„Arisierung“ im Hamburg. Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933–1945*, Hamburg 1997. K některým problémům také nověji viz TÝŽ, *„Arisierung“ als gesellschaftlicher Prozeß – Verhalten, Strategien und Handlungsspielräume jüdischer Eigen-*

Vyvlastňování židovského majetku se stalo ve druhé polovině 90. let 20. století předmětem vědeckého zkoumání českých i zahraničních historiků v rámci vědecké ročenky Terezínské studie a dokumenty.¹⁴ Arizace židovského majetku na Vsetínsku se stala již také meritem výzkumu diplomové práce Jiřího Flégla.¹⁵

Specifikem pro zpracování problematiky arizace židovského majetku ve vsetínském regionu je značně různorodé rozmístění relevantního pramenného materiálu. Důležité zdroje poznatků obsahují části fondových celků Národního archivu v Praze, Moravského zemského archivu v Brně, Zemského archivu v Opavě a v případě vsetínského regionu také Státního okresního archivu ve Vsetíně. Zajímavým, komplementárním zdrojem se ukázaly být také pozemkové knihy Katastrálního úřadu ve Vsetíně. Pro reflexi pohledu „z druhé strany“ byla využita část archivního fondu Židovské náboženské obce Valašské Meziříčí. Z tohoto úhlu pohledu se jeví jako velmi zajímavý zdroj vědomostí také orální pramen, jímž je Sbírka rozhovorů s pamětníky, které začaly být od počátku 90. let 20. století systematicky zpracovávány Židovským muzeem v Praze. Pro publicistickou reflexi postavení židovské komunity v období druhé republiky byla využita také část dobové regionální katolické publicistiky.

Jestliže bychom měli ovšem blíže hovořit o arizaci židovského majetku v širším či užším lokálním vymezení, je nutné si nejprve objasnit samotný pojem „arizace“. Německý historik Frank Bajohr nabízí dvojí možný terminologický výklad – a sice v užším a širším slova smyslu. V užším slova smyslu definuje arizaci jako vlastní přesun židovského majetku do „arijského“ vlastnictví. Širší význam pojmu spatřuje především v systematické hospodářské i sociální segregaci židovské komunity spolu s jejím existenčním zničením. V rámci tohoto problému se snaží o výklad interpretace pojmu, jak se jej pokusili vymezit samotní nacisté, jejichž snahou bylo zakrytí samotného aspektu převodu majetku a zdůraznění údajného očištného charakteru německé ekonomiky.¹⁶

Počátky arizace židovského majetku jako integrální součásti německé nacionálněsocialistické státní doktríny bychom mohli vysledovat již bezprostředně po nástupu Adolfa Hitlera k moci 30. ledna 1933 jako německého kancléře. Počáteční fáze, označovaná jako tzv. dobrovolná arizace, byla v hospodářské rovině pro

tümer und „arischer“ Erwerber, in: „Arisierung“ im Nationalsozialismus – Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis, Fritz Bauer Institut (Hg.) 2003, s. 15–28.

¹⁴ V tomto případě lze zmínit následující příspěvky: Josef BARTOŠ, *Arizace židovského majetku v Olomouci v roce 1939*, in: Terezínské studie a dokumenty, 2000, s. 297–308. K arizaci na území Slovenska viz Ivan KAMENEC, *Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku*, in: Terezínské studie a dokumenty, 2003, s. 289–300 a jiné.

¹⁵ Jiří FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*. Hradec Králové 2012, 196 s. včetně příloh, vedoucí práce: doc. PhDr. Dana Musilová, CSc.

¹⁶ F. BAJOHR, „Arisierung“ als gesellschaftlicher Prozeß, s. 15.

židovské obchodníky v Německu spojena s nejrůznějšími formami bojkotu zboží, pouličním násilím, či devizovými opatřeními.¹⁷ Zpočátku byla arizace propojena také s přímými legislativními restrikcemi německého režimu vůči majetku politických odpůrců, v jejichž rámci byl konfiskován i majetek židovského obyvatelstva.¹⁸ Jako vrchol společenské ostrakizace židovského obyvatelstva v Německu se obecně považuje přijetí tzv. norimberských rasových zákonů norimberským říšským sněmem ze dne 15. září 1935, deklarující v rámci zákona o říšském občanství skutečnost, že příslušník židovské komunity nemůže požívat práv říšského občana.¹⁹

Židy, kteří byli tímto způsobem postupně vylučováni z podílu na společenském životě, postihly postupně také další restrikce v hospodářském, resp. podnikatelském sektoru. Tento typ omezení židovské komunity vymezuje periodicky Frank Bajohr na příkladu postupné redukce vyjednávacího prostoru židovských obchodníků při stanovování cen, resp. prodejích vlastního majetku v Německu celkem do tří period: Prvá etapa, trvající přibližně mezi lety 1933–1936, byla charakteristická tím, že Židé mohli prodávat své podniky dobrovolně za předem smluvené, přiměřené kupní ceny. Radikální zhoršení nastalo mezi lety 1936/1937, kdy byly prodejní ceny podniků v podstatě uměle snižovány prostřednictvím otevřeného nátlaku německé nacistické strany (NSDAP), která na samotných majetkových transakcích rozsáhlým způsobem participovala. Třetí, vrcholná fáze, je spojena již s obdobím těsně po tzv. Křišťálové noci na počátku listopadu 1938. V tomto období byly možnosti pro stanovování kupních cen podniků dle Bajohra již zcela zrušeny a nacistický stát přešel otevřeně do stádia tzv. nucených, resp. státem legislativně deklarovaných arizací.²⁰ Zásadním způsobem vyčlenilo židovskou komunitu z hospodářství v Německu až tzv. nařízení k vyloučení Židů z německého hospodářského života, vydané 12. listopadu 1938.²¹

Specifický byl průběh arizace židovského majetku v tzv. říšské župě Sudety jako oblasti, odstoupené Německé říši na podzim 1938. Právním základem pro vyvlastňování židovského majetku na tomto území byla některá nařízení, recipovaná z Německé říše, zejména tzv. nařízení o přihlašování židovského majetku v sudeto-

¹⁷ D. JANČÍK – E. KUBŮ, „*Arizace*“ a arizátoři, s. 14.

¹⁸ Vyvlastňování tohoto typu umožňoval především tzv. zákon o konfiskaci národního a státně nepřátelského majetku ze dne 14. 7. 1933, viz: Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1933, Teil I, Gesetz über die Einziehung volks- und staatsfeindlichen Vermögens vom 14. Juli 1933, s. 479–480. Jako úvod ke stati o převodech pozemků státně nepřátelských osob zmiňuje výše uvedený aspekt Wolf GRUNER, *Die Grundstücke der „Reichsfeinde“ – zur Arisierung von Immobilien durch Städte und Gemeinden 1938–1945*, in: „Arisierung“, s. 135.

¹⁹ Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1935, Teil I, Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935, s. 1146.

²⁰ F. BAJOHR, „*Arisierung*“ als gesellschaftlicher Prozeß, s. 17–18.

²¹ Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1938, Teil I, Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben vom 12. November 1938, s. 1580.

německých oblastech.²² Arizaci živnostenských podniků, zemědělských a lesohospodářských podniků, pozemků a cenností upravilo nařízení o využití židovského majetku z 3. prosince 1938, publikované v říšském zákoníku.²³

Pro vývoj arizací židovského majetku v Protektorátu Čechy a Morava, zřízeného oficiálně 16. března 1939, bylo příznačné několik skutečností. První z nich byla značná institucionální různorodost při provádění jednotlivých arizačních případů. Arizace hospodářsko-strategických podniků s více než tisícem zaměstnanců, arizace obchodních domů, firem s řetězci filiálek, byly řízeny z Berlína, konkrétně říšským ministerstvem hospodářství, s nímž úzce spolupracovaly říšská ministerstva financí, práce, výživy a zemědělství.²⁴ Na středním stupni realizoval příslušné arizační přesuny Úřad říšského protektora jako nejvyšší říšský správní úřad na území protektorátu, konkrétně jeho hospodářské oddělení (Wirtschaftsabteilung), v jehož rámci se konstitovala skupina „odborníků“ pro arizaci (Entjudungsreferat).²⁵ Na nejnižší úrovni připadala klíčová úloha v tomto procesu nižším úřadům říšské všeobecné vnitřní správy v protektorátu – oberlandrátům (Oberlandräte).²⁶ Kromě těchto typů úřadů participovaly na arizaci v protektorátu i jiné instituce. Pro arizaci židovského pozemkového majetku byl příslušný nejprve IX. odbor protektorátního ministerstva zemědělství a po roce 1942 renovovaná instituce s názvem Pozemkový úřad pro Čechy a Moravu.²⁷ Vedoucí tohoto úřadu byl bezprostředně podřízen předsedovi vlády a byl současně postaven na roveň členům protektorátní vlády.²⁸

Vedle výše uvedených úřadů se podílely na vyvlastňování židovského majetku v protektorátu některé další instituce. Klíčovou úlohu v otázce vystěhovalectví i arizace majetku sehrála v protektorátu Ústředna pro židovské vystěhovalectví (od roku 1942 Ústředna pro uspořádání židovské otázky). Tato instituce, zřízená na základě pokynu říšského protektora dne 15. července 1939, měla zpočátku plnit úkoly, spojené s vytvářením vystěhovaleckých možností pro židovské obyvatelstvo

²² Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1938, Teil I, Verordnung über die Anmeldung des Vermögens von Juden in den Sudetendeutsche Gebieten vom 2. Dezember 1938, s. 1703. Mezi recipované zákony se řadilo i nařízení o konfiskaci národního a státu nepřátelského majetku, původně vydaného pro Německo 14. 7. 1933, jehož obdoba byla pro Sudety aplikována 12., resp. 15. 5. 1939, viz Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1939, Teil I, Verordnung über die Einziehung volks- und staatsfeindlichen Vermögens in den sudetendeutschen Gebieten vom 12. Mai 1939, s. 911–912.

²³ Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1938, Teil I, Verordnung über den Einsatz des jüdischen Vermögens vom 3. Dezember 1938, s. 1709–1712.

²⁴ D. JANČÍK – E. KUBŮ, „Arizace“ a arizátoři, s. 21.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Jaroslav MICHL, *Nacistické zásahy do české pozemkové držby za okupace (Normativní obraz)*, in : Právněhistorické studie, 13, 1967, s. 238.

apod.²⁹ Ústředně byl bezprostředně podřízen na základě nařízení říšského protektora o péči o Židy a židovské organizace ze dne 5. března 1940 tzv. Vystěhovalecký fond pro Čechy a Moravu, do jehož kompetence byla svěřena správa majetku rušených židovských spolků, nadací a fondů.³⁰ Do roku 1941 spravovala tato instituce převážně majetek osob, které se z protektorátu vystěhovaly. Později, v souvislosti se zahájenými deportacemi především majetek deportovaných osob.³¹

Nezanedbatelnou roli při vyvlastňování a konfiskaci židovského majetku na území protektorátu sehrála také německá tajná státní policie – gestapo. Na základě interní dohody představitelů říšské správy v protektorátu z 29. března 1939 měla být gestapu zpočátku předána agenda, spojená s vyřizováním žádostí Židů o vystěhování, přičemž předpokladem k souhlasu s vystěhováním bylo převedení veškerého movitého i nemovitého majetku do správy německých bank. Ty měly být zapojeny do arizace uskutečňované po linii soukromoprávní.³² Cestu ke konfiskacím majetku ovšem otevřely gestapu až nařízení říšského ministerstva vnitra z 3. října 1939 o odejmutí protektorátního státního občanství a nařízení ze 4. října 1939 o zabavování a konfiskaci majetku říši nepřátelským osobám či spolkům na území Protektorátu Čechy a Morava.³³ Příslušnost řídicích úřadoven gestapa v Praze a v Brně k zabavování majetku byla stanovena oficiálně v prováděcím nařízení říšského protektorátu ze dne 12. března 1940.³⁴ Později, vzhledem k problémům, jež začalo gestapo mít s kvantitou konfiskovaného majetku, rozhodl říšský protektor o vytvoření tzv. Majetkového úřadu u říšského protektora (Vermögensamt beim Reichsprotektor in Böhmen und Mähren). Ten byl pověřen správou majetku konfiskovaného právě německou tajnou státní policií.³⁵

Značný vliv na realizaci jednotlivých arizací měla německá nacionálně socialistická strana dělnická – NSDAP. Jak již bylo uvedeno výše, podílela se tato instituce již na majetkových transakcích, prováděných v nacistickém Německu. Na rozdíl od německého území, kde byla zajištěna relativní kooperace státní a stranické struktury, byly obě tyto složky v Protektorátu Čechy a Morava na sobě podstatně nezávislejší.³⁶ I přesto, že podle nařízení Rudolfa Hesse ze dne 4. května 1939 neměly struktury NSDAP v protektorátu vykonávat přímý vliv na politický, hospodářský a kulturní život českého obyvatelstva, nevztahovalo se toto nařízení právě

²⁹ D. JANČÍK, *Arizace a restituce*, s. 21.

³⁰ D. JANČÍK – E. KUBŮ, „*Arizace*“ a arizátoři, s. 22.

³¹ Tamtéž.

³² D. JANČÍK, *Arizace a restituce*, s. 13.

³³ Tamtéž, s. 24.

³⁴ Tamtéž, s. 25.

³⁵ D. JANČÍK – E. KUBŮ, „*Arizace*“ a arizátoři, s. 22.

³⁶ Tamtéž, s. 24.

na problematiku arizací.³⁷ V otázkách arizací byli pro říšského protektora příslušní župní hospodářští poradci NSDAP, pro úřady oberlandrátů krajští hospodářští poradci NSDAP.³⁸ Součástí značných pravomocí této instituce při jednotlivých arizačních případech bylo prokazování nacistické spolehlivosti u jednotlivých potenciálních arizátorů.³⁹

Konfiskace a správa movitého majetku bytů deportovaných osob spadala do kompetence Treuhandstelle, která byla zřízena 13. října 1941. Do oboru působnosti této správcovské organizace patřila mimo jiné klasifikace bytového zařízení, soupis předmětů v opuštěných bytech, balení a odvoz nábytku, a zřizování speciálních skladů či některé další speciální funkce, které byly se správou movitého majetku spojeny.⁴⁰

Na arizacích židovského majetku v Protektorátu Čechy a Morava významnou měrou participovaly také jednotlivé bankovní ústavy. Nejprve byla bankám svěřena rozsáhlá kompetence v oblasti správy majetku jednotlivých židovských vystěhovalců.⁴¹ Důležitá byla úloha bank při poskytování tzv. arizačních úvěrů. Ty byly poskytovány obvykle těm arizátorům, kteří neměli k dispozici dostatečně množství finančních prostředků na nákup arizovaného movitého i nemovitého majetku.⁴² Současně s tím nelze opomenout zprostředkovatelskou a informační činnost jednotlivých bank.

Přímo a výslovně se na arizaci židovského majetku podíleli zplnomocnění správci (treuhänderi). Správce mohl do židovských podniků dosazovat nejprve na základě nařízení o židovském majetku ze dne 21. června 1939 říšský protektor, později přenesl část těchto pravomocí na příslušné úřady oberlandrátů. V tomto případě je ovšem nutné podotknout jednu důležitou skutečnost. Postupně se totiž podle účelu správy židovského majetku vyvinuly tři typy těchto správců. Úkolem prvního typu tzv. Verwaltungstreuhänder, bylo zajištění chodu židovského podniku do té doby, než byl arizován. Relativně frekventovaně byl německou správou dosazován tzv. Abwicklungstreuhänder. Ten byl pověřován likvidací příslušné firmy. Třetím typem byl tzv. Veräusserungstreuhänder, jehož úkolem bylo židovský podnik převést co nejrychleji do německých rukou.⁴³ Podstatný byl též rozsah kompetencí, svěřených těmto správcům. Tyto osoby měly nejen právo provádět vlastním jmé-

³⁷ Tamtéž, s. 25.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ M. KÁRNÝ, „Konečné řešení“, s. 63.

⁴⁰ Podrobněji o této problematice viz *Židé v protektorátu: hlášení Židovské náboženské obce v roce 1942: dokumenty*, uspořádaly Helena Krejčová, Jana Svobodová, Anna Hyndráková, Praha 1998, s. 199–205.

⁴¹ D. JANČÍK – E. KUBŮ, „Arizace“ a arizátoři, s. 28.

⁴² Tamtéž, s. 31.

⁴³ D. JANČÍK, *Arizace a restituce*, s. 34.

nem na účet podniku všechny soudní i mimosoudní právní práce, nýbrž také právní jednání, která byla potřebná ke splnění jim udělených příkazů.⁴⁴ Výlohy, vzniklé z vedení podniku těmito správci, obvykle padly k tíži spravovaného podniku.⁴⁵

Legislativně byla podepřena arizace židovského majetku v období Protektorátu Čechy a Morava v následujících normativních aktech: Nejvýznamnější a nejdalekosáhlejší nařízení, na jehož základě se přistoupilo oficiálně k arizaci židovského majetku v protektorátu, bylo nařízení říšského protektora Konstantina von Neuratha o židovském majetku z 21. června 1939.⁴⁶ Důležité v rámci této normy bylo také to, že se stala jeho součástí nejen majetkoprávní problematika. Především bylo do obsahu tohoto nařízení recipováno první nařízení k zákonu o říšském občanství ze dne 14. listopadu 1935,⁴⁷ čímž byla v podstatě oficiálně deklarována platnost norimberských rasových zákonů komplexně pro veškeré židovské obyvatelstvo protektorátu.

V říjnu 1939 byla vydána v říšském zákoníku některá nařízení, jež tvořila legislativní podklad pro rozsáhlé, plošné konfiskace židovského majetku, prováděné gestapem. Na základě nařízení o odejmutí protektorátního státního občanství z 3. října 1939, ztratily protektorátní občanství osoby, „škodící v cizině zájmům říše“ či které neuposlechly výzvy k návratu.⁴⁸ Majetek těchto osob mohl být zabaven a poté, co ztratily své protektorátní občanství, propadal ve prospěch německé říše.⁴⁹

Na základě nařízení ze 4. října 1939 o odnětí majetku v Protektorátu Čechy a Morava, byl oprávněn říšský protektor, nebo jím určená místa konfiskovat majetek oněch osob či osobních sdružení, otevřeně „podporujících říši nepřátelské snahy“ či předměty nebo práva, která k podpoře takových snah směřovala. Říšský ministr vnitra spolu s říšským protektorem měl stanovit, jaké „říši nepřátelské snahy“ byly považovány za „nepřátelské“.⁵⁰

Zásadním způsobem vyloučilo podíl židovské komunity na hospodářském životě protektorátu nařízení říšského protektora k vyřazování Židů z hospodářství protektorátu z 26. ledna 1940.⁵¹

⁴⁴ W.UTERMOEHLE – H. SCHMERLING, *Právní postavení Židů*, s. 21.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Verordnungsblatt des Reichsprotektor in Böhmen und Mähren, 1939 – Nařízení říšského protektora o židovském majetku ze dne 21. 6. 1939, s. 45–49.

⁴⁷ Karel MALÝ, *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 1997.

⁴⁸ D. JANČÍK, *Arizace a restituce*, s. 25.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Reichsgesetzblatt, Jahrgang 1939, Teil I. – Verordnung über die Einziehung von Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren vom 4. Oktober 1939, s. 1998.

⁵¹ Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren, 1940 – Nařízení říšského protektora k vyřazení židů z hospodářství protektorátu ze dne 26. 1. 1940, s. 41–43.

Přihlašovací povinnost židovských nemovitostí upravil a konkretizoval čtvrtý prováděcí výnos k nařízení říšského protektora o židovském majetku ze dne 21. června 1939, který byl vydán 7. února 1940.⁵²

Normou, na jejímž základě byla židovská komunita prakticky zcela vyloučena z podílu na hospodářství, byl třetí prováděcí výnos k nařízení říšského protektora k vyřazení Židů z hospodářství protektorátu ze dne 26. ledna 1940, vydaný dne 10. ledna 1941.⁵³

Pozice Ústředny pro židovské vystěhovalectví jako klíčové instituce, provádějící arizaci židovského majetku, byla zdůrazněna ve druhém nařízení říšského protektora o péči o Židy a židovské organizace ze dne 12. října 1941.⁵⁴

V listopadu 1942 vyšlo ve věstníku nařízení říšského protektora o ztrátě protektorátního občanství ze dne 2. listopadu 1942. Majetkoprávní problematika byla v případě této normy propojena s otázkou ztráty protektorátního občanství.⁵⁵

Proces arizace židovského majetku v protektorátu, jenž byl v období německé okupace českých zemí integrální součástí německé nacionálně socialistické doktríny, měl své počátky již v období druhé republiky. Pro vyvlastňování židovského majetku v rámci protektorátu byla charakteristická především široká škála příslušných institucí, podílejících se na samotném procesu. Přitom činnost jednotlivých okupačních složek, účastnících se těchto majetkových přesunů, by byla nemyslitelná bez patřičných legislativních úprav, jejichž původcem byl v převážné míře nejvyšší článek protektorátní správy, tj. Úřad říšského protektora.⁵⁶

Nicméně pro arizaci židovského majetku v českých zemích obecně bylo charakteristické také úsilí protektorátních (autonomních) orgánů o aktivní participaci na tomto procesu. Projevilo se to zejména v legislativní rovině již v období druhé republiky, ale hlavně v období Protektorátu Čechy a Morava. Na základě vládního

⁵² Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren, 1940 – Čtvrtý prováděcí výnos k nařízení protektora o židovském majetku ze dne 21. 6. 1939, ze dne 7. 2. 1940, s. 45–47.

⁵³ Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren, 1941 – Třetí prováděcí výnos k nařízení říšského protektora k vyřazení Židů z hospodářství protektorátu ze dne 26. 1. 1940, ze dne 10. 1. 1941, s. 13–14.

⁵⁴ Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren, 1941 – Druhé nařízení říšského protektora v Čechách a na Moravě o péči o Židy a židovské organizace ze dne 12. 10. 1941, s. 555–556.

⁵⁵ Verordnungsblatt des Reichsprotektors in Böhmen und Mähren, 1942 – Verordnung über den Verlust der Protektoratsangehörigkeit vom 2. November 1942, s. 301–302.

⁵⁶ Podrobněji k problematice legislativy a institucí v otázkách arizací židovského majetku viz Helena PETRŮV, *Právní postavení Židů v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1941)*, Praha 2000. Dále také dílčí právní příručky právníka Stanislava Juráška, viz např. Stanislav JURÁŠEK, *Právní a hospodářské postavení židů*, in: *Právník*, 1940, seš. 9, s. 452–461, seš. 10, s. 493–512. Dílčí interpretace problému také ve své diplomové práci také viz J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 60–61.

nařízení č. 87/1939 Sb. ze dne 21. března 1939 o správě hospodářských podniků a dozoru nad nimi mohlo příslušné ministerstvo protektorátní vlády, do jehož působnosti podnik náležel, ustanovit důvěrníka či vnuceného správce, jestliže šlo o podnik důležitý z hlediska veřejného zájmu.⁵⁷ Bezprostředně po vydání nařízení o židovském majetku z 21. června 1939 vyšlo dne 23. června 1939 vládní nařízení, kterým byla stanovena povinnost soupisu, povinné nabídky a odvodu cizozemských platidel, drahých kovů, cenných papírů jiných cenností. Nařízení bylo posléze doplněno nařízením ze 4. července 1939, které vymezilo povinnost sepsání cizozemských zlatých mincí a jejich nabídnutí Národní bance do 31. července 1939.⁵⁸

Dne 24. dubna 1940 vyšlo ve Sbírce zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava vládní nařízení ze dne 4. července 1939 o právním postavení Židů ve veřejném životě.⁵⁹ Tímto legislativním aktem, který byl přijat po průtazích až 24. dubna 1940, byly protektorátní vládou na území Protektorátu Čechy a Morava oficiálně vyhlášeny jako platné norimberské zákony.⁶⁰ Současně toto nařízení zásadním způsobem vyloučilo židovskou komunitu z podílu ve veřejném životě.

V září 1940 byla iniciována protektorátním ministerstvem financí nová přihlašovací povinnost židovského majetku. Uskutečnilo se tak prostřednictvím vyhlášky revizního odboru ministerstva financí ze dne 13. září 1940.⁶¹ Z přihlašovací povinnosti byli vyjmuti správci majetku, jejichž podniky jimi řízené nakupovaly či prodávaly výše uvedené cenné předměty.⁶²

V rámci svého archivního výzkumu jsem podrobil analýze celkem 21 arizačních případů, které se uskutečnily v daném regionu mezi lety 1939–1945. Na základě svého individuálního zkoumání jsem se pokusil vysledovat také některé přídržené aspekty dané problematiky, jako byl například sociální status „uchazečů“ (arizátorů), dokumenty, nezbytné pro realizace jednotlivých arizačních případů apod.⁶³ Z hlediska arizací jsem se koncentroval na vývoj arizací firem, živnostenských podniků a také pozemkového majetku. Součástí práce se stal také výzkum některých

⁵⁷ Sbírka zákonů a nařízení, rok 1939, č. 87 – Vládní nařízení ze dne 21. 3. 1939 o správě hospodářských podniků a dozoru nad nimi, s. 461–462.

⁵⁸ Sbírka zákonů a nařízení, rok 1939, č. 156 – Vládní nařízení o soupisu, povinné nabídce a odvodu cizozemských platidel, drahých kovů, cenných papírů a pohledávek vůči cizině, s. 568.

⁵⁹ Sbírka zákonů a nařízení Protektorátu Čechy a Morava, ročník 1940 – Vládní nařízení ze dne 4. 7. 1939 o právním postavení židů ve veřejném životě, s. 337–342.

⁶⁰ Tamtéž, s. 337.

⁶¹ Úřední list Protektorátu Čechy a Morava, 16. 9. 1940 – Vyhláška ministerstva financí (revizního odboru) ze dne 13. 9. 1940, s. 6878–6880.

⁶² Tamtéž, s. 6880.

⁶³ Podrobněji ke sledovaným aspektům, resp. specifikacím viz J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 62–66.

přidružených momentů, jakými bylo například vylučování židovské komunity z regionálního hospodářského prostoru, městské samosprávy apod.

Specifikem vývojem arizace židovského majetku na Vsetínsku byla skladba židovského firemního i živnostenského hospodářství v dané oblasti. Struktura židovského živnostenského podnikání v podstatě korespondovala se starší tendencí, pro niž byla charakteristická převážná koncentrace v drobném obchodním a hostinském živnostenském podnikání.⁶⁴ Z hlediska průmyslového, resp. firemního podnikání židovské komunity v dané oblasti, představovaly pro židovskou komunitu klíčové oblasti zejména sklářství, výroba ohýbaného dřevěného nábytku či obecně dřevařský průmysl.⁶⁵ Sklářský průmysl, který měl své počátky v kontextu regionálního podnikání již v první polovině 19. století, byl významným podnikatelským oborem přibližně do první poloviny 30. let 20. století. Oproti sklářskému průmyslu byl dřevařský stabilnější, již vzhledem k období svého vzniku, který lze datovat do doby druhého desetiletí 20. století a také vzhledem k průměrnému obchodnímu obratu, který se mohl ještě ve druhé polovině 30. let 20. století vykazat částkou od jednoho do tří milionů korun.⁶⁶

I přesto, že se začaly některé konfiskační záměry prosazovat v regionálním tisku období druhé republiky do března 1939,⁶⁷ lze počátky arizace židovského majetku v dané oblasti klást do období těsně po 15. březnu 1939. Podle výpovědi pamětníků a také dle příslušných pramenů započala být v daném regionu těsně po tomto období realizována ekonomická segregace židovské komunity. Vnější projevem těchto tendencí bylo vyčleňování Židů z místních regionálních hospodářských korporací, označování židovských obchodů či prvé arizační záměry městských samosprávných orgánů, usilujících o část pozemkového majetku Židovského náboženského spolku.⁶⁸

Za účelem stanovení rozsahu židovského nemovitého majetku v okrese Vsetín započaly být vyhotovovány ze strany protektorátních (autonomních) orgánů těsně po 15. březnu 1939 první relevantní seznamy. Okresní úřad ve Valašském Meziříčí například svým přípisem ze dne 24. března 1939 žádal o urychlené sdělení nearijského majetku.⁶⁹ Nicméně i tyto snahy o aktivní participaci na arizacích židov-

⁶⁴ Podrobněji k vývoji problematiky židovského živnostenského podnikání na Vsetínsku viz J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 26–31.

⁶⁵ Podrobněji viz J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 21–25. K podnikatelským aktivitám sklářské rodiny Reichovy ve vsetínském regionu podrobněji také viz J. FLÉGL, *Židé na Vsetínsku od počátku 20. století do roku 1939*, Hradec Králové 2010 s. 24–33.

⁶⁶ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 30.

⁶⁷ Tamtéž, s. 36.

⁶⁸ Tamtéž, s. 66, 67 a 69–70.

⁶⁹ MZA v Brně – SOKA Vsetín, fond Okresní úřad Vsetín (dále OÚ Vsetín), karton č. 288, sign. X/24, inv. č. 554, f. 143.

ského majetku v dané oblasti byly zmařeny okupačními úřady, konkrétně Úřadem oberlandráta v Uherském Hradišti a později také Úřadem oberlandráta ve Zlíně.⁷⁰ Analogicky jako v případě pozemkového majetku, se pokusily autonomní úřady v dané oblasti realizovat první soupisy živnostenských podniků. Iniciativy byly ovšem v tomto ohledu zásadním způsobem restringovány Úřadem oberlandráta ve Zlíně, který si na základě svého přípisu ze dne 20. července 1939 jednoznačně vyhradil v otázkách arizací nařizovací právo.⁷¹

Nicméně podle zjištění, které realizovaly protektorátní orgány, vlastnili Židé v okrese Vsetín v období března 1939 celkem 296,21 hektarů půdy, z toho lesní půda byla zastoupena 213,56 hektary a polnosti 82,65 hektary.⁷² Soupis živnostenských podniků židovské komunity z toho období v sobě zahrnul 36 firem i živnostenských provozoven s uvedením provozního obrátu k roku 1938.⁷³

V následující části svého příspěvku bych se pokusil rekonstruovat vývoj arizace pěti firem v okrese Vsetín, jejímiž majiteli byly osoby židovského původu. Kritériem pro zařazení příslušné firmy do kategorie „větších firem“ byl pro mě především konkrétní údaj o posledním obchodním obrátu firmy v roce 1938.⁷⁴ V některých případech bylo možné dané částky reálně konfrontovat s některými údaji, které byly uvedeny v příslušném spisovém materiálu z období let 1939–1945.

Z hlediska chronologického vymezení byla zahájena arizace firemních podniků nejprve v případě pilařského závodu Otto Knöpfelmachera ve Vsetíně. Poslední obchodní obrát této firmy se v roce 1938 pohyboval přibližně ve výši 1,78 milionu K.⁷⁵

I přesto, že se již 16. března 1939 pokusil převzít tento firemní podnik na základě kupní smlouvy Alois Hambálek, dosavadní správce podniku, nebyla realizace této koupi zcela zakončena, s ohledem na příslušnou absenci relevantního spisového materiálu. Nicméně některé další pramenné záznamy vykazují, že okupační správa měla s firmou zcela jiné úmysly. Arizační přesuny v případě této firmy do svědčuje spisový materiál, jehož původcem bylo arizační oddělení Úřadu zemského prezidenta v Brně, resp. zpráva hlavního závodu veřejné obchodní společnosti Holzbau se sídlem ve Vsetíně Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 6. března 1942.⁷⁶ Vzhledem k tomu, že firma Holzbau, která se stala novým majite-

⁷⁰ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 68–69.

⁷¹ Tamtéž, s. 69. Přesné znění této úřední instrukce viz MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 288, sign. X/24, inv. č. 554, f. 21.

⁷² Tamtéž.

⁷³ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 288, sign. X/24, inv. č. 554, f. 110–111.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Tamtéž.

⁷⁶ NA Praha, fond Arizační spisy (dále AS), karton č. 393, sign. 2730, f. 11.

lem pilařského závodu Otto Knöpfelmachera, nepřevzala dílčí pohledávky a závazky pilařského závodu Otto Knöpfelmachera. Za účelem vyrovnání vzniklých pohledávek realizoval Úřad říšského protektora nucenou správu – na základě svého nařízení ze dne 31. března 1942 byl dosazen do zrušeného pilařského závodu Otto Knöpfelmacher treuhänder Julius Fischer z Frýdku.⁷⁷ Tomu se do 18. prosince 1943 podařilo všechny výše uvedené finanční transakce vyrovnat soudě dle toho, že výměrem z téhož dne Úřad zemského prezidenta tohoto správce ze své pozice odvolal.⁷⁸

Chronologicky druhým případem arizace větších firem bylo vyvlastnění firmy Maxe Kulky & vdova v Novém Hrozenkově, u níž dosahoval poslední roční obchodní obrát za rok 1938 přibližně 3,45 milionu korun.⁷⁹ Pro vývoj arizace této firmy byla charakteristická především značná škála německých „uchazečů“ o koupi tohoto podniku, ať již fyzických osob, obchodních firem či průmyslových podniků převážně z oblasti říšské župy Sudety.

Již 19. března 1939 byla podle pozdějšího sdělení Obvodové úřadovny pro pozemkovou reformu v Olomouci Úřadu říšského protektora na celý komplex firemního podniku v Novém Hrozenkově uvalena vnucená správa a vnuceným správcem byl ustanoven Willy Hennebo.⁸⁰ Konkrétní dopad měl také výnos ministerstva zemědělství 23. srpna 1939, jímž byl postaven pod nucenou správu veškerý pozemkový majetek majitele firmy Ing. Rudolfa Deutelbauma v celkové rozloze přibližně 23 hektarů zemědělské i lesní půdy.⁸¹

Mezi lety 1940–1941 se k potenciálním „uchazečům“ o arizaci této firmy řadilo množství potenciálních subjektů, usilujících o arizaci. Byl mezi nimi například olomoucký podnik obchodníka Hermanna Schmidta, který jako majitel obchodu dřevem v Olomouci od roku 1932, byl mimo svou obchodní činnost také zástupcem předsedy grémia obchodníků a komisionářů dřevem a majitelů pil v Olomouci.⁸² I přes to, že v červnu 1941 schválil Úřad říšského protektora jako předběžného kupního uchazeče firemního společníka veřejné obchodní společnosti Holzbau Rudolfa

⁷⁷ Tamtéž, f. 23–27.

⁷⁸ Tamtéž, f. 88–89.

⁷⁹ Viz zdroj pod poznámkou 73.

⁸⁰ NA Praha, fond AS, karton č. 292, sign. 2074, f. 126.

⁸¹ MZA v Brně – SOKA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 289, sign. X/24, inv. č. 554, f. 39. Údaj o rozloze pozemkového vlastnictví, MZA v Brně – SOKA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 288, sign. X/24, inv. č. 554, f. 162.

⁸² J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 74. Podrobná dokumentace k žádosti Hermanna Schmidta viz NA Praha, fond Úřad říšského protektora, Praha (dále ÚŘP), karton č. 768, sign. II-3, f. 488.

Nebeho, stala se vzhledem k účasti této osoby na činnosti v této společnosti jeho žádost bezpředmětnou.⁸³

Vzhledem ke své sociální situaci byl v konečné fázi při realizaci arizace firmy zohledněn ze strany okupačních úřadů 38letý vedoucí obchodní úředník, praktikant a pilařský manipulát Josef Schwarz.⁸⁴ Vzhledem k absenci příslušného spisového materiálu z let 1939–1944, který by prokázal jednoznačně arizační aktivity „ve prospěch“ Josefa Schwarze, bylo nutné některé komplementární informace dohledat z pramenného materiálu z období po osvobození. Mezi jinými se jedná o zprávu pozdějšího národního správce podniku Josefa Švece ze 14. listopadu 1945, která poukázala na skutečnost, že byl Josef Schwarz majitelem podniku již od ledna 1942.⁸⁵

V pořadí třetím případem arizace větší firmy v majetku židovských osob, bylo vyvlastnění velkoobchodu železem a železným zbožím L & M Schön ve Vsetíně č. 435, jejímiž veřejnými společníky byli od data založení firmy v květnu 1937 Leopold, Max a Otto Schönovi ve Vsetíně.⁸⁶ Roční provozní obrát této firmy byl stanoven za rok 1938 částkou 2,52 milionů korun.⁸⁷

Na počátku října 1939 byl dosazen jako treuhänder firmy L & M Schön ve Vsetíně na základě nařízení služebny Úřadu říšského protektora pro zemi Moravu Karl Strnadel. O přípravách arizace této firmy svědčí část relevantního spisového materiálu z května 1940, jejímž obsahem jsou především příslušné majetkové odhady z hlediska stanovení hodnoty firemních nemovitostí či zjišťování bankovních dispozic, resp. účtů.⁸⁸

Na bázi dvou uzavřených kupních smluv, sjednaných ve dnech 22. května 1940 a 28. května 1940 mělo dojít k faktické arizaci nemovitostí „ve prospěch“ vsetínského obchodníka Karla Strnadela a jeho ženy Margarety Strnadelové, oba říšskoněmecké příslušnosti. Předmětem kupní smlouvy se stal prodej domu č. 435 ve Vsetíně včetně připojených pozemků za celkovou kupní cenu 285 000 K.⁸⁹ Arizaci firmy v tomto případě, ovšem značně zkomplikovala pro oba „žadatele“ poli-

⁸³ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 75. O osobě Rudolfa Nebeho blíže viz NA Praha, fond AS, karton č. 292, sign. 2074, f. 46, 56.

⁸⁴ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 75. Bližší charakteristika osoby Josefa Schwarze viz NA Praha, fond AS, karton č. 292, sign. 2074, f. 88 a 111.

⁸⁵ MZA v Brně – SOkA Vsetín, fond Okresní národní výbor Vsetín (dále ONV Vsetín), karton č. 223, inv. č. 719, f. 138.

⁸⁶ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 79.

⁸⁷ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 288, sign. X/24, inv. č. 554, f. 110.

⁸⁸ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 80. Příslušný spisový materiál, viz NA Praha, fond AS, karton č. 160, sign. 707.

⁸⁹ Tamtéž. Podrobná dokumentace, vztahující se k oběma kupním smlouvám viz NA Praha, fond AS, karton č. 160, sign. 707.

cejní konfiskace majetku jednoho z firemních společníků.⁹⁰ Vyvlastnění bylo „de iure“ dokončeno až na základě usnesení Okresního soudu ve Vsetíně ze dne 23. prosince 1941, jímž bylo povoleno připsání vlastnického práva na nemovitostech v knihovních vložkách pozemkových knih ve prospěch manželů Karla a Margarety Strnadelových.⁹¹

Čtvrtým případem arizace firemního podniku vyšší kategorie bylo vyvlastnění velkoobchodu smíšeným zbožím Ludvíka Schöna ve Vsetíně č. 188. Roční obchodní obrat tohoto podniku obnášel k roku 1938 přibližně 5,8 milionu korun.⁹²

Prvním zásahem do majetkových poměrů tohoto velkoobchodu byla policejní konfiskace. Dokládá to nařízení tajné státní policie v Brně ze dne 24. února 1940, jímž byl zabaven majetek obchodníka Ludvíka Schöna ve Vsetíně, skládající se ze jmění, dvou domů a jedné stavební parcely v městě Hranice na Moravě, dvou nákladních a jednoho osobního automobilu a v neposlední řadě také samotného velkoobchodu potravinami a koloniálním zbožím včetně velké zásoby produktů.⁹³

Sociální status „uchazeče“ o arizaci majetku firmy vyplývá v tomto případě z dochované korespondence, která byla vedena mezi zvláštním pověřencem říšského protektora pro vyživovací sektor Rudolfem Müllerem a „uchazečem“ Walterem Nippertem. Z podrobného životopisu, který zaslal Walter Nippert tomuto pověřenci vyplývá mimo jiné i jeho minulé obchodní praxe.⁹⁴

V polovině srpna 1941 zahájil Úřad říšského protektora v Praze v tomto případě arizační jednání prostřednictvím Nippertova advokáta Lea Wachtela v Brně.⁹⁵ I přes skutečnost reálného Nippertova „uchazečství“ uvažovaly po určitou dobu okupační úřady o faktické likvidaci či přičlenění velkoobchodu k některé z existujících firem na Moravě.⁹⁶ I přesto, že přešel velkoobchod v polovině dubna 1942 pod správu Majetkového úřadu říšského protektora v Praze, bylo patrné, že okupační

⁹⁰ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 81.

⁹¹ Tamtéž, s. 82.

⁹² MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 288, sign. X /24, inv. č. 554, f. 110.

⁹³ MZA Brno, fond D 25 – Celní pátrací služebna, pobočka Brno (dále D25), karton č. 3, sign. 01729B, inv. č. 33, f. 439.

⁹⁴ Celé znění CV Waltera Nipperta, viz: NA Praha, fond AS, karton č. 43, sign. 448, podrobný životopis Waltera Nipperta ze dne 27. 2. 1940, zaslaný pověřenci říšského protektora pro vyživovací sektor Rudolfu Müllerovi.

⁹⁵ NA Praha, fond AS, karton č. 292, sign. 2095, žádost Úřadu říšského protektora brněnskému advokátovi Leo Wachtelovi ze dne 11. 8. 1941 ohledně dodání příslušných dokumentů k arizaci firmy Leopold Schön ve Vsetíně.

⁹⁶ Této skutečnosti odpovídá korespondence mezi zvláštním pověřencem Müllerem a druhým oddělením Úřadu říšského protektora, například viz NA Praha, fond AS, karton č. 292, sign. 2095, f. 44.

úřady explicitně nevyloučily další Nippertovo „uchazečství“. ⁹⁷ Situaci zkomplikovalo také Nippertovo povolání do aktivní vojenské služby. ⁹⁸ Probíhající kupní jednání ovšem později převzal Úřad zemského prezidenta v Brně, v jehož rámci se poslední zmínky ohledně prodeje firmy zachovaly z poloviny února 1944. ⁹⁹

Při konfrontaci relevantního spisového materiálu z let 1939–1944 a příslušného archivního materiálu, vztahujícího se poválečným konfiskacím v okrese Vsetín lze konstatovat, že se obchod nalézal pod německou správou. Zda ovšem byla uskutečněna reálná změna vlastnických vztahů na bázi kupní smlouvy, zůstává v tomto případě vzhledem k absenci příslušného archivního materiálu nejasné. ¹⁰⁰

Chronologicky posledním případem arizace firemního podniku bylo vyvlastnění pilařského závodu Davida Saxe & spol. v Novém Hrozenkově, jehož většinouými podílčníky byli do roku 1939 Hermann Drückmann a Alexander Weissberger. ¹⁰¹ Firemní obrat za rok 1938 dosahoval výše přibližně 1,17 miliónů korun. ¹⁰²

Prvním znatelným zásahem do majetkových vztahů této firmy v období okupace byla policejní konfiskace. Dosvědčují to především zprávy tajné státní policie v Brně Celní pátrací úřadovně, z nichž je zřejmé, že s působností od 3. května 1940 došlo k zabavení firemního majetku, resp. jejich jednotlivých podílů a jako treuhänder byl v tomto případě dosazen lesmistr Ewald Bürgel. ¹⁰³

Pro vývoj tohoto arizačního případu byla charakteristická určitá názorová diferenciace okupačních úřadů z hlediska potenciální „exploatace“ pilařského závodu. V rámci toho se v podstatě vyprofilovaly dva názorové proudy. Jeden, reprezentovaný Úřadem říšského protektora, upřednostňoval likvidaci podniku. Druhý, zastoupený Úřadem oberlandráta v Moravské Ostravě, preferoval arizaci podniku. ¹⁰⁴ I přesto, že měl v konečném důsledku rozhodující slovo Úřad říšského protektora, který setrval na stanovisku likvidace podniku, zvažovaly později některé

⁹⁷ NA Praha, fond AS, karton č. 292, sign. 2095, f. 5.

⁹⁸ NA Praha, fond AS, karton č. 43, sign. 448, zpráva Majetkového úřadu říšského protektora Úřadu oberlandráta ve Zlíně ze dne 20. 4. 1942 či zpráva komisařského vedení firmy Leopold Schön ve Vsetíně zvláštnímu pověřenci říšského protektora Rudolfu Müllerovi ze dne 4. 7. 1942 a jiné.

⁹⁹ NA Praha, fond AS, karton č. 292, sign. 2095, zpráva Úřadu zemského prezidenta v Brně ze dne 15. 2. 1944.

¹⁰⁰ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 87.

¹⁰¹ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 288, sign. X/24, inv. č. 554, f. 110.

¹⁰² Tamtéž.

¹⁰³ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 87. Konfiskační dekrety viz MZA Brno, fond D25, karton č. 3, sign. 01729B, inv. č. 33, f. 100, 428 a 555.

¹⁰⁴ Podrobnosti této názorové kontroverze, viz NA Praha, fond AS, karton č. 243, sign. 1675, část relevantního spisového materiálu také v rámci spisového materiálu druhého oddělení Úřadu říšského protektora, viz : NA Praha, fond ÚŘP, karton č. 768, sign. II-3, f. 970.

okupační orgány arizaci podniku. Tyto tendence jsou patrné především z dochované korespondence arizačního oddělení Úřadu zemského prezidenta v Brně s Majetkovým úřadem v Praze z května 1943, který převzal v polovině dubna 1942 správu a „zhodnocení“ podniku.¹⁰⁵

Jedním z „uchazečů“, který usiloval o arizaci firmy David Sax byl obchodník dřevem z Bruntálu Franz Seliger, jehož žádost obdržel Majetkový úřad na počátku ledna 1943.¹⁰⁶ Z celé dikce jeho sdělení je patrné, že se klíčovým motivem pro arizaci podniku Davida Saxe v Novém Hrozenkově staly některé sociální aspekty, spočívající v nákupu výše uvedeného podniku pro své dva syny, jež byli válečnými poškození.¹⁰⁷ I přesto, že v polovině října 1944 oznámilo arizační oddělení Úřadu zemského prezidenta v Brně zahájení arizace podniku „ve prospěch“ synů obchodníka Franze Seligera,¹⁰⁸ nevypovídají explicitně tyto zprávy o dokončené arizaci. O nedokončené arizaci podniku svědčí v tomto případě především absence relevantního archivního materiálu a záznamy Okresního soudu ve Vsetíně.

V následující části svého příspěvku bych se zaměřil na analýzu 14 případů arizací židovských živnostenských podniků v okrese Vsetín. Součástí této části by se staly některé přidružené aspekty problematiky, jako bylo například vylučování židovské komunity z veřejné samosprávy apod.

Chronologicky první případem arizace živnostenských podniků byla arizace firmy Rudolf Knöpfelmacher, povoznictví ve Vsetíně. Pro tento případ byla charakteristická bezprostřední ingerence německé tajné státní policie – gestapa. I přes počáteční pokus o arizaci firmy protektorátním příslušníkem Cyrilem Šenkmajerem,¹⁰⁹ došlo k policejní konfiskaci podniku. Na základě nařízení brněnské služby gestapa ze dne 9. dubna 1940 proběhla konfiskace zasilatelského obchodu, obchodních pohledávek a jiného nezjištěného majetku.¹¹⁰ Paralelně s tím byla do funkce treuhändera tohoto podniku dosazena německá revizní a důvěrnická společnost – Treuhand und Revisionengesellschaft (TRG), se sídlem v Brně.¹¹¹

Do průběhu arizace tohoto podniku ovšem zasáhl také jistý Franz Šenkmajer, od března do dubna 1940 funkčně působící treuhänder firmy, který byl ustanoven vsetínskou úřadovnou gestapa.

¹⁰⁵ Předávací zpráva Majetkovému úřadu říšského protektora v Praze viz NA Praha, fond AS, karton č. 243, sign. 1675, f. 1. Korespondence arizačního oddělení Úřadu zemského prezidenta v Brně, viz Tamtéž, f. 6, 7, 22 a 33.

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 89. Žádost Franze Seligera, viz NA Praha, fond AS, karton č. 243, sign. 1675, f. 33.

¹⁰⁸ Tamtéž, f. 29.

¹⁰⁹ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, sign. VI/2, inv. č. 529, f. 279.

¹¹⁰ MZA Brno, Fond D 25, karton č. 3, sign. 01729B, inv. č. 33, f. 230.

¹¹¹ Tamtéž.

O podstatných skutečnostech, vztahujících se k tomuto případu svědčí některé pozdější materiály, zejména korespondence Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě s důvěrnickou společností i treuhänderem Šenkmajerem z dubna 1942. Oba správci úřadu oberlandráta potvrdili, že příslušný majetkový přesun, který byl uskutečněn 17. června 1941 „ve prospěch“ německé firmy Holzbau ve Vsetíně, byl iniciován brněnskou úřadovnou gestapa, která měla německou revizní společnost instruovat již 9. dubna 1940.¹¹² Nabyvatelem majetku firmy se tak stala firma Ansorge-Elsner-Nebe: Holzbau, veřejná obchodní společnost Berlín, s pobočkou závodu ve Vsetíně, se specializací na výrobu dřevěné vlny a výroby dřevěných staveb všeho druhu, zřízená ve Vsetíně již na počátku července 1940.¹¹³

V chronologickém pořadí druhým případem z arizací židovských živnostenských podniků v okrese Vsetín, bylo vyvlastnění hostince a obchodu smíšeným zbožím Julia Bači ve Velkých Karlovicích. Pro tento případ byla symptomatická skutečnost, že jednotlivé žádosti o přebírání majetku byly motivovány, jak je zřejmé, především místními hospodářskými podmínkami a poměry.

Dne 20. února 1940 zaslal Rudolf Laycsak Úřadu oberlandráta ve Zlíně žádost o arizaci hostinské živnosti Julia Bači, z níž vyplývá motivace i sociální postavení této osoby.¹¹⁴ Z této zprávy je patrné, že Rudolf Laycsak byl vyučeným řezníkem a výpomocným zaměstnancem. Ze sociálních poměrů je dále zřejmé, že měl ženu s dítětem a jako motivaci své arizace uvedl vlastní podnikatelské „osamostatnění“.¹¹⁵ Základem pro tento majetkový přesun se měla stát kupní smlouva, uzavřená mezi Rudolfem Laycsakem a Juliem Bačou 29. února 1940 a na jejímž základě měl být Rudolfu Laycsakovi prodán hostinec, přilehlé parcely včetně příslušného obchodního inventáře za 60 000 K.¹¹⁶

Nicméně i přes pozdější kladný příslib ze strany Úřadu oberlandráta ve Zlíně, byla žádost zamítnuta. Důvodem zamítnutí se stala policejní konfiskace, která postihla komplexně celý majetkový soubor na základě nařízení brněnské služebny gestapa ze dne 24. října 1940.¹¹⁷ Paralelně s tím byl od téže instituce dosazen jako treuhänder Georg Sládek, podle pozdější zprávy obchodník říšskoněmecké státní příslušnosti s trvalým bydlištěm v Brně.¹¹⁸

Již od počátku svého působení musel tento správce řešit některé problémy, které byly se správou majetku spojeny. Jedním z problémů byl údajný nedostatek

¹¹² NA Praha, fond AS, karton č. 393, sign. 2730, f. 6, 13 a 15.

¹¹³ MZA v Brně – SOkA Vsetín, ONV Vsetín, inv. č. 96.

¹¹⁴ NA Praha, fond AS, karton č. 145, sign. 540, žádost Rudolfa Laycsaka z 20. 2. 1940.

¹¹⁵ Tamtéž.

¹¹⁶ Tamtéž, kupní smlouva ze dne 29. 2. 1940.

¹¹⁷ Pozemkové knihy Katastrálního úřadu ve Vsetíně (dále KÚ Vsetín), katastrální obec Velké Karlovice,

¹¹⁸ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 93.

německých „uchazečů“ o hostinec či oddělené uzavření živnostenské provozovny obchodu smíšeným zbožím. Tuto skutečnost například evidentně reflektovala žádost místní obchodnice Rozálie Bambuchové, která v polovině srpna 1941 zažádala o převzetí výše uvedené obchodní živnosti.¹¹⁹

Z následného komplikovaného vývoje tohoto případu nicméně vyplynulo a jak také ukazují pozemkové knihy, že až do konce okupace nedošlo k proměně vlastnických vztahů na bázi kupní smlouvy. Treuhänder Georg Sládek, který se vzdal své pozice již v červnu 1942, předal svou správcovskou pravomoc na německou revizní a správcovskou společnost v Brně, nad níž vykonával přímý dohled Majetkový úřad říšského protektora v Praze.¹²⁰ Jedinou koncesí, kterou okupační úřady v případě majetku Julia Bači připustily, byl pronájem obchodní živnosti ve prospěch vyučeného obchodníka a prodavače Franze Nováka.¹²¹

Prakticky jediným případem arizace ve vsetínském regionu, v jehož rámci došlo k majetkovému přesunu na základě kupní smlouvy z původního židovského vlastníka na protektorátního občana, se stalo převzetí hostinské koncese a obchodu smíšeným zbožím Růženy Meislové ve Velkých Karlovicích.¹²²

Dne 19. července 1939 zažádal 38letý zemědělec a vyučený hostinský ve Velkých Karlovicích Jindřich Malina prostřednictvím vsetínského advokáta Františka Maloty Úřad oberlandráta ve Zlíně o schválení již uzavřené kupní smlouvy mezi ním a Růženou Meislovou.¹²³

Hlavním sporným bodem v této kauze bylo schválení kupní smlouvy, která byla uzavřena mezi oběma subjekty, tj. Jindřichem Malinou a Růženou Meislovou dne 1. dubna 1939. Z průběhu celé kontroverze byla důležitá také skutečnost, že si příslušnou pravomoc v tomto rozhodování vyhradila Obvodová úřadovna pro pozemkovou reformu v Olomouci.¹²⁴ I přes opakovanou žádost Jindřicha Maliny z počátku března 1939 a zdánlivě „snadný“ průběh, realizovaný Úřadem oberlandráta ve Zlíně, byla žádost opětovně zamítnuta. Na konci května 1940 celou žádost

¹¹⁹ ZA Opava, fond Oberlandrát Moravská Ostrava (dále OLR Moravská Ostrava), karton č. 118, sign. VIIc, inv. č. 38, žádost Rozálie Bambuchové z Velkých Karlovic ze dne 15. 8. 1941.

¹²⁰ NA Praha, fond AS, karton č. 145, sign. 540, zpráva Georga Sládka ohledně nemovitostí Julia Bači z 19. 1. 1943.

¹²¹ Tamtéž, zpráva TRG ohledně znovuotevření obchodu smíšeným zbožím po Juliu Bačovi v domě č. 363 ze dne 27. 1. 1943.

¹²² J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 95.

¹²³ NA Praha, fond AS, karton č. 164, sign. 791, žádost advokáta Františka Maloty o schválení kupní smlouvy Jindřicha Maliny ve Velkých Karlovicích ze dne 19. 7. 1939.

¹²⁴ Tamtéž, zpráva Státní obvodové úřadovny pro pozemkovou reformu v Olomouci ze dne 17. 10. 1939 aj.

pozastavil krajský hospodářský poradce NSDAP v Moravské Ostravě. Argumentem pro tuto skutečnost bylo „*zaopatřování válečných poškozců*“.¹²⁵

Na počátku ledna 1941 se pokusil urychlit vyřízení celé „záležitosti“ místně činný treuhänder Georg Sládek.¹²⁶ Až na základě potvrzení Obvodové úřadovny pro pozemkovou reformu a Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě schválil oberlandrát 6. června 1941 kupní převzetí, tj. arizaci nemovitostí, patřících Růženě Meislové za sjednanou kupní cenu 75 000 K. Celá kauza byla v podstatě uzavřena udělením živnostenského oprávnění k provozu hostinské a výčepní koncese, která byla Jindřichu Malinovi udělena Okresním úřadem ve Vsetíně dne 12. června 1941.¹²⁷

Na počátku července 1939 se na úrovni místních samosprávných orgánů ve Vsetíně dostala na pořad jednání otázka participace Židů ve veřejné správě.¹²⁸

Otázka právního postavení židovské komunity na základě vládního nařízení č. 136/1940 Sb.z.a n. v okrese Vsetín se stala v polovině června 1940 předmětem šetření Úřadu oberlandráta ve Zlíně.¹²⁹ Součástí žádosti oberlandráta byl požadavek soupisu jmen všech „nearijských“ příslušníků komisí a korporací, kteří byli určeni k výkonu či podpoře veřejné správy.¹³⁰ Výsledkem všech příslušných postupů Okresního úřadu ve Vsetíně byla sumarizovaná zpráva, zaslaná Úřadu oberlandráta ve Zlíně dne 1. července 1940.¹³¹ Z jejího obsahu je již zcela zřejmé, že podíl Židů ve veřejných funkcích nebyl již prakticky žádný.¹³²

Celá kauza omezování a vylučování židovské komunity z podílu ve veřejné samosprávě pokračovala až do podzimu 1941. Na základě nařízení protektorátního ministerstva vnitra ze dne 10. října 1941 bylo nařízeno předložit seznamy veřejných zaměstnanců, jež jsou židovskými míšenci 1. nebo 2. stupně, nebo mají za manželky či manželky Židy nebo židovské míšence.¹³³ Výsledkem šetření Okresního úřadu ve Vsetíně, které probíhalo od října 1941 do ledna 1942, byla souhrnná zpráva, konstatující „rasovou čistotu“ všech zaměstnanců veřejné správy v politickém okre-

¹²⁵ Tamtéž, přípis krajského hospodářského poradce NSDAP ze dne 24. 5. 1940.

¹²⁶ Tamtéž, zpráva treuhändera Georga Sládka o stavu převodu nemovitostí Růženy Meislové na Jindřicha Malinu ze dne 8. 1. 1941.

¹²⁷ MZA v Brně – SOKA Vsetín, ONV Vsetín, karton č. 229, sign. 512, f. 111.

¹²⁸ MZA v Brně – SOKA Vsetín, fond Archiv města Vsetín (dále AM Vsetín), inv. č. 25 – hromadný návrh pro schůzi městské rady konané dne 7. 7. 1939 a 14. 7. 1939.

¹²⁹ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 98.

¹³⁰ MZA v Brně – SOKA Vsetín, OÚ Vsetín, sign. IV/10, inv. č. 523, f. 63, rok 1940.

¹³¹ Tamtéž, f. 88.

¹³² Tamtéž.

¹³³ MZA v Brně – SOKA Vsetín, fond Prezidiální spisy Okresního úřadu ve Vsetíně III. (dále PS OÚ III.), karton č. 30, spis. č. 672, f. 1.

se Vsetín.¹³⁴ Tím byla de facto deklarována arizace veřejné samosprávy v obvodu působnosti Okresního úřadu ve Vsetíně.

Hospodářské i sociální aspekty arizace majetku bychom mohli ilustrovat na případě „uchazečství“ a následného vyvlastnění obchodu smíšeným zbožím Vítězslava Schöna, s nímž byl bezprostředně provázán obytný dům.

Na základě nařízení brněnské služebny gestapa ze dne 16. září 1939 byla do obchodu smíšeným zbožím Vítězslava Schöna ve Vsetíně ustanovena jako treuhänder Aloisie Pělouchová.¹³⁵

Na konci února 1941 zaslala Aloisie Pělouchová Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě situační zprávu o dosud jí spravovaném obchodním podniku.¹³⁶ V jejím rámci i v následných obsáhlých zprávách konstatovala tato správkyňe svou těžkou situaci, která vyplynula z řízení živnostenského podniku. K největším problémům řadila především značné zadlužení obchodu, které bylo dle mínění této správkyňe také příčinou nerentability celé živnosti.¹³⁷ Nicméně požadavek k arizaci byl v tomto případě argumentačně podložen některými ekonomickými aspekty. Měly jimi být především nutnost obživy rodiny a pravidelné příspěvky za účelem studia dvou synů na vysoké škole ve Frýdku.¹³⁸

Hospodářské argumenty se staly pravděpodobně také podkladem pro následné rozhodnutí krajského hospodářského poradce NSDAP, který na konci března 1941 rozhodl s jistými výhradami o vyhovění arizační žádosti Aloisie Pělouchové.¹³⁹

Na základě kupní smlouvy k relevantním nemovitostem ze dne 22. dubna 1941 měla být arizována nemovitost – dům č. 1242 ve Vsetíně na Smetanově ulici spolu s přičleněnými pozemky za celkovou kupní cenu 150 000 K, v jejímž rámci převzala „žadatelka“ Aloisie Pělouchová k platbě a zúročení knihovně zajištěné pohledávky.¹⁴⁰ Znění kupní smlouvy se mělo stát znovu předmětem dílčího „stanoviska“ krajského hospodářského poradce NSDAP, jak to posléze vyplývá z konkrétní

¹³⁴ Tamtéž, jednotlivé relace obecních zastupitelstev v okrese Vsetín, které byly zaslány Okresnímu úřadu ve Vsetíně od října 1941 do ledna 1942.

¹³⁵ ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 149, sign. VIIc, inv. č. 38, nařízení brněnské služebny gestapa ze dne 16. 9. 1939 o ustanovení Aloisie Pělouchové jako treuhändera obchodu smíšeným zbožím Vítězslava Schöna ve Vsetíně.

¹³⁶ Tamtéž, zpráva Aloisie Pělouchové Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 23. 2. 1941.

¹³⁷ Tamtéž.

¹³⁸ Tamtéž, žádost Aloisie Pělouchové určená Ústředně pro židovské vystěhovalce v Praze ze dne 1. 8. 1941.

¹³⁹ Tamtéž, „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP ze dne 29. 3. 1941 o firmě Vítězslav Schön ve Vsetíně.

¹⁴⁰ Tamtéž, kupní smlouva ze dne 20. 4. 1941.

žádosti úřadu oberlandráta.¹⁴¹ Následně se měla ke konečné koupi vyjádřit také Ústředna pro židovské vystěhovalectví.¹⁴²

Dne 6. února 1942 schválil Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě arizaci obchodu smíšeným zbožím Vítězslava Schöna ve Vsetíně „ve prospěch“ Aloisie Pělouchové.¹⁴³ Podkladem pro tento přesun se měly stát dokumenty, vztahující se k úřednímu odhadu obchodního inventáře, zadluženosti obchodu i potvrzení o správnosti údajů manžela Aloisie Pělouchové – hospodářského úředníka Okresního úřadu ve Vsetíně – Roberta L. Pěloucha.¹⁴⁴ O arizaci domu č. 1242 probíhala kontinuální jednání až do června 1943. O tom, že ovšem příslušná transakce nebyla provedena, svědčí nejen absence relevantních údajů, ale také nařízení brněnské služebny gestapa ze dne 9. prosince 1944, na jehož základě byla na celou nemovitost uvalena policejní konfiskace.¹⁴⁵

Hospodářské i sociální momenty byly přítomné také v případě arizace řeznické a hostinské živnosti Samuela Hirsche v Halenkově. Paralelně s tím byla na celém průběhu tohoto vyvlastnění charakteristická také participace občanů protektorátní příslušností.¹⁴⁶

Konfiskačním výměrem brněnské úřadovny tajné státní policie ze dne 24. října 1939 byl zabaven řeznický a hostinský obchod Samuela Hirsche v Halenkově a současně s tím dosazen jako treuhänder Anton Stadlmann.¹⁴⁷ Později, pravděpodobně od též instituce, byl dosazen do této nemovitosti jako komisařský vedoucí protektorátní příslušník Tomáš Kovář.¹⁴⁸

¹⁴¹ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 101.

¹⁴² ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 149, sign. VIIc., inv. č. 38, přípis Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě Ústředně pro židovské vystěhovalectví v Praze ohledně odkoupení domu č. 1242 ve Vsetíně ze dne 19. 6. 1941.

¹⁴³ Tamtéž, schválení Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě k arizaci firmy Vítězslav Schön, obchod smíšeným zbožím ve Vsetíně, Smetanova ulice č. 1242 ze dne 6. 2. 1942.

¹⁴⁴ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 102.

¹⁴⁵ Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Vsetín, knihovní vložka č. 3674, č. d.: 33.

¹⁴⁶ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 102.

¹⁴⁷ MZA Brno, fond D25, karton č. 3, sign. 01729B, inv. č. 33, zpráva úřadovny tajné státní policie v Brně Celní pátrací úřadovně ze dne 6. 1. 1940 a přiložené seznamy.

¹⁴⁸ O této skutečnosti svědčí především následující archivní materiál, MZA v Brně – SOkA Vsetín, HSHŽ Vsetín, inv. č. 13, záznamy o živnostenském podniku Samuela Hirsche v Halenkově z roku 1941. Kovářovu účast dokládá také přípis Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ohledně arizace hostince a řeznictví Samuela Hirsche v Halenkově ze dne 10. 7. 1941, NA Praha, fond AS, karton č. 155, sign. 659.

I přesto, že některé tendence o arizaci nemovitosti vycházely ze strany obce Halenkov, která svou žádost argumentačně podložila sociálními důvody,¹⁴⁹ vyprofilovali se posléze dva „uchazeči“: Prvním z nich byla Anna Kovářová, říšskoněmecká příslušnice, která svou arizační žádost odůvodňovala vysokými náklady, spojenými se správou nemovitostí.¹⁵⁰ Druhým subjektem, usilujícím o arizaci, byla právnická osoba – Thonetova správa statků Halenkov, která svou arizační žádost motivovala některými hospodářskými aspekty.¹⁵¹

I přes částečné váhání, způsobené krajským hospodářským poradcem NSDAP v Moravské Ostravě, rozhodl v konečné instanci Úřad říšského protektora o arizaci majetku „ve prospěch“ Thonetovy správy statků Halenkov. Vzhledem k tomu, že se celá nemovitost skládala také z části, patřící Josefině Hirschové, na jejíž podíl nebyla policejní konfiskace vztažena, rozhodl říšský protektor také o konečném způsobu prodeje.¹⁵²

Přesto, že bylo později striktně postupováno dle protektorových směrnic, skončilo celé kupní jednání pro Thonetovu správu statků neúspěšně. Lze předpokládat, že v pozadí celé „neúspěšné transakce“ sehrál svou roli neobyčejně dlouhý průtah arizačního řízení, na základě kterého se Thonetova správa statků veškerého zájmu o výše uvedenou nemovitost na počátku prosince 1942 oficiálně zřekla.¹⁵³

Ingerence brněnské služebny gestapa byla charakteristická také pro případ arizace firmy Jakub Sax, velkoobchod kůží ve Vsetíně. Jedním z iniciátorů byla ovšem stranická skupina NSDAP ve Vsetíně.¹⁵⁴

Naričením brněnské služebny gestapa ze dne 29. listopadu 1939 byl dosazen jako treuhänder zabaveného majetku – velkoobchod kůží Jakub Sax ve Vsetíně č. 319 Anton Stadlmann.¹⁵⁵

V pozdější zprávě německé revizní společnosti ze srpna 1941 lze dohledat jako obchodního vedoucího policejně zabaveného majetku Karla Langa, za jehož

¹⁴⁹ NA Praha, fond AS, karton č. 155, sign. 659, zpráva Úřadu říšského protektora ohledně „využití“ zabaveného židovského majetku ze dne 7. 3. 1941.

¹⁵⁰ Tamtéž, žádost Anny Kovářové o odkoupení majetku Samuela Hirsche ze dne 10. 4. 1941.

¹⁵¹ Tamtéž, zpráva Hugo Thoneta Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 22. 4. 1941.

¹⁵² Tamtéž, zpráva Úřadu říšského protektora ohledně „využití“ židovského majetku ze dne 4. 9. 1941.

¹⁵³ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 104. Příslušná zpráva Thonetovy správy statků Halenkov z 2. 12. 1942, NA Praha, fond AS, karton č. 155, sign. 659.

¹⁵⁴ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 105.

¹⁵⁵ NA Praha, fond AS, karton č. 172, sign. 919, dekret brněnské úřadovny gestapa o ustanovení treuhändera Antona Stadlmanna k zabavenému majetku Roberta Saxe ze dne 29. 11. 1939.

úsilí o arizaci se již v únoru t.r. také rozsáhle přimlouval vedoucí místní stranické skupiny NSDAP ve Vsetíně.¹⁵⁶ Z argumentace vedoucího místní stranické skupiny NSDAP je zřejmé, že se klíčovým hlediskem při zohlednění obchodníka Karla Langa jako správce, obchodního vedoucího i jako potenciálního arizátora stal především Langův předešlý postoj k Československu a jeho proněmecké smýšlení.¹⁵⁷ Z toho důvodu byl údajně také navržen gestapem jako treuhänder.¹⁵⁸

O tom, že se stal Karl Lang mezi lety 1943–1944 reálným vlastníkem velkoobchodu, svědčí v tomto případě dvě skutečnosti. První skutečností je zápis Okresního soudu ve Vsetíně do pozemkových knih z 13. března 1944, svědčící o arizačním přesunu z iniciativy Majetkového úřadu německého státního ministerstva v Praze.¹⁵⁹ Druhým faktem je poznámka v podacím protokolu Okresního úřadu ve Vsetíně ze 16. května 1944, svědčící o doručení zprávy Majetkového úřadu německého státního ministerstva o prodeji majetku Jakuba Saxe.¹⁶⁰ Přes detailní výzkum spisového materiálu živnostenského odboru Okresního úřadu ve Vsetíně a některých dalších dokumentů se ovšem příslušnou kupní smlouvu, vypovídající o samotném aktu prodeje nemovitosti, nepodařilo dohledat.¹⁶¹

Na průběh arizace obchodu smíšeným zbožím Pavla Neugebauera ve Vsetíně měla vliv nejen brněnská úřadovna gestapa. Celý případ byl později také poznamenán vzájemným dědickým řízením. To se projevilo v příslušných „postupech“ německých okupačních institucí.¹⁶²

Některé konkrétní poznatky obsahuje zpráva obchodníka a zastupujícího předsedy Hospodářské skupiny maloobchodu ve Vsetíně Rudolfa Tkadlece z 8. května 1943, v jejímž rámci usiloval Tkadlec o dispenzaci k průkazu způsobilosti k nastoupení živnosti obchodu smíšeným zbožím.¹⁶³ Z tohoto rozsáhlého sdělení vyplývá, že již od počátku ledna 1940 zastával obchodník Rudolf Tkadlec post komisařského vedoucího obchodu smíšeným zbožím. Dále je z této zprávy nadále zřejmé, že se relevantním podkladem k majetkovému přesunu měla stát v tomto případě kupní smlouva z 3. července 1940, schválena brněnskou úřadovnou tajně

¹⁵⁶ ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 145, sign. VIIc, inv. č. 38, zpráva vedoucího místní stranické skupiny NSDAP ve Vsetíně ze dne 5. 2. 1941.

¹⁵⁷ Tamtéž.

¹⁵⁸ Tamtéž.

¹⁵⁹ Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Vsetín, knihovní vložka č. 1848, č.d.: 575, poznámka v pozemkové knize ze dne 13. 3. 1944.

¹⁶⁰ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, inv. č. 98, podací protokol Okresního úřadu ve Vsetíně z roku 1944.

¹⁶¹ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 106.

¹⁶² Tamtéž.

¹⁶³ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 256, sign. VI/2, inv. č. 529, f. 385.

státní policie.¹⁶⁴ Žádost o vystavení dispence od průkazu způsobilosti byla argumentačně podložena v případě Rudolfa Tkadlece také samotným aktem arizace tohoto obchodu.¹⁶⁵

Nicméně z některých dalších skutečností lze usuzovat, že se nejednalo v případě tohoto majetku o jediný majetkový přesun. Na základě nařízení tajné státní policie v Brně ze dne 7. března 1940, byla na majetek Pavla Mořice Neugebauera ve Vsetíně uvalena policejní konfiskace.¹⁶⁶ Zabaven byl obytný dům ve Vsetíně ve Štěpánské ulici č. 426 včetně zahrady, obchod smíšeným zbožím, vkladní knížka u Moravské banky a další předměty. Paralelně s tím byl jako treuhänder tohoto majetku dosazen výše uvedenou institucí Anton Stadlmann.¹⁶⁷

I přes schválení výsledků dílčího dědického řízení, které v rámci tohoto majetku proběhlo Úřadem oberlandráta v Moravské Ostravě v polovině dubna 1942,¹⁶⁸ byla na část majetku, která podléhala dědickému řízení, uvalena konfiskace. Na základě dekretu z 18. září 1942 „převzal“ tento majetek pod správu Vystěhovalecký fond pro Čechy a Moravu.¹⁶⁹

Z hlediska výkonu dosavadní komisařské správy, kterou nad tímto majetkem jako komisařský vedoucí vykonával Rudolf Tkadlec, bylo ještě na podzim 1944 evidentní, že samotnou dispencí, o níž tato osoba usilovala, nedisponovala. Svědčí o tom především zpráva Okresního úřadu ve Vsetíně Rudolfu Tkadlecovi z konce září 1944.¹⁷⁰ Ovšem o skutečnosti, že se v průběhu okupace tento majetek původně ve vlastnictví židovských osob, stal skutečně německým vlastnictvím, svědčí mimo jiné seznamy konfiskovaného majetku podle dekretu prezidenta republiky č. 108/1945 Sb. v okrese Vsetín.¹⁷¹

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ Tamtéž.

¹⁶⁶ MZA Brno, fond D25, karton č. 3, sign. 01729B, inv. č. 33, f. 330. Tato skutečnost je zaznamenána také Okresním soudem ve Vsetíně, Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Vsetín, knihovní vložka č. 353, č.d.: 658.

¹⁶⁷ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 107.

¹⁶⁸ ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 141, sign. VIIc, inv. č. 38, přípis Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě Okresnímu soudu ve Vsetíně ze dne 15. 4. 1942 ohledně pozůstalosti Karolíny Neugebauerové.

¹⁶⁹ Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Vsetín, knihovní vložka č. 353, č. d.: 185.

¹⁷⁰ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 256, sign. VI/2, inv. č. 529, f. 399.

¹⁷¹ MZA v Brně – SOkA Vsetín, ONV Vsetín, karton č. 43, sign. VI/17, inv. č. 207, f. 841.

Přímou ingerenci a participaci místních i krajských struktur NSDAP lze zcela jednoznačně prokázat v případě arizace obchodu módním zbožím Cecílie a Samsona Weinsteinových ve Vsetíně.¹⁷²

Na základě dekretu Úřadu oberlandráta ve Zlíně ze dne 8. března 1940 byl do firmy Cecílie a Samsona Weinsteinových ve Vsetíně dosazen jako treuhänder Max Rusky ze Schönbrunnu.¹⁷³ O tom, že se již od počátku dubna 1940 stal tento obchod předmětem zájmu příslušných podnikatelských subjektů, následně dosvědčují konkrétní pramenné zmínky. Dne 5. dubna 1940 zaslal svou arizační žádost Úřadu oberlandráta ve Zlíně majitel velkoobchodu konfekčním zbožím v Novém Jičíně Rudolf Bertel.¹⁷⁴ Ve prospěch Rudolfa Bertela hovořila také stranická příslušnost, jak to vyplývá z „dobrozdání“ místní stranické skupiny NSDAP v Novém Jičíně z konce dubna 1940.¹⁷⁵ Kupní záměry Rudolfa Bertela byly ovšem již zpočátku komplikovány arizačními tendencemi treuhändera Maxe Ruskyho.¹⁷⁶

Podkladem, na jehož základě měl přejít obchodní podnik do vlastnictví treuhändera Maxe Ruskyho, se měla v tomto případě stát kupní smlouva mezi manžely Weinsteinovými a zmíněným správcem Ruským, podle jejíž dikce mělo být Rusky-mu prodáno veškeré zboží a obchodní inventář firmy za 66 000 K.¹⁷⁷ Téměř paralelně s tím se ovšem rozšířily i některé Ruskyho arizační postuláty. Ve své zprávě z konce března 1941 zažádal Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě o zajištění předkupního práva nejen na obchod, nýbrž i obytné místnosti manželů Cecílie a Samsona Weinsteinových.¹⁷⁸

Nicméně do celého dosavadního průběhu, který měl vyplynout „ve prospěch“ treuhändera Maxe Ruskyho, zasáhly místní stranické struktury NSDAP,

¹⁷² J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 108.

¹⁷³ NA Praha, fond AS, karton č. 174, sign. 956, nařízení Úřadu oberlandráta ve Zlíně o dosazení treuhändera Maxe Ruskyho do obchodu módním zbožím Cecílie Weinsteinové ve Vsetíně, Dolní náměstí č. 305.

¹⁷⁴ Tamtéž, žádost Rudolfa Bertela, obchodníka z Nového Jičína Úřadu oberlandráta ve Zlíně ohledně stanovení kupní ceny a podmínek prodeje firmy Cecílie Weinsteinové ve Vsetíně ze dne 5. 4. 1940.

¹⁷⁵ Tamtéž, sdělení místní stranické skupiny NSDAP v Novém Jičíně ze dne 24. 4. 1940 ohledně Rudolfa Bertela.

¹⁷⁶ Tamtéž, žádost treuhändera Maxe Ruskyho ohledně uzavření kupní smlouvy s manžely Weinsteinovými ze dne 18. 5. 1940.

¹⁷⁷ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 108. Text kupní příslušné kupní smlouvy, viz NA Praha, fond AS, karton č. 174, sign. 956, kupní smlouva mezi treuhänderem Maxem Ruským a manžely Weinsteinovými ze dne 1. 2. 1941.

¹⁷⁸ NA Praha, fond AS, karton č. 174, karton č. 956, zpráva treuhändera Maxe Ruskyho ze dne 27. 3. 1941 ohledně předkupního práva obchodu a domu Cecílie a Samsona Weinsteinových ve Vsetíně.

resp. vedoucí místní stranické skupiny NSDAP Emil Müller.¹⁷⁹ Jako doklad váhy a vlivu místních stranických složek lze také interpretovat otevřený nátlak Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě na židovské majitele, kteří byli doslova donuceni prodat svůj podnik do 14 dnů „ve prospěch“ výše uvedeného Emila Müllera.¹⁸⁰ Základem pro následnou arizaci obchodu se měla stát kupní smlouva mezi Emilem a Rosou Müllerovými a manžely Weinsteinovými, která „byla sjednána“ 17. června 1941 a podle níž mělo dojít k odprodání podniku a uskladněného zboží za celkovou částku 165 000 K.¹⁸¹ Tento typ majetkového přesunu byl posléze schválen nařízením Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 26. června 1941 včetně způsobu hrazení předmětné kupní ceny.¹⁸²

Arizace majetku firmy Cecílie a Samsona Weinsteinových vedoucím místní stranické skupiny NSDAP Emilem Müllerem se následně také projevilo v členské základně místní hospodářské obchodní korporace. Do seznamů jejich příslušníků byl v roce 1941 zařazen také Emil Müller ve Vsetíně č. 305.¹⁸³

Podíl protektorátních příslušníků byl charakteristickým rysem pro arizaci hostinské živnosti a obchodu smíšeným zbožím Alberta Deutelbauma v Halenkově. Na průběh tohoto případu měly ovšem přímý vliv také některé další instituce.¹⁸⁴

Dne 29. dubna 1940 obdržel Úřad oberlandráta ve Zlíně žádost Pavla Koňářika o pronájmu hostinské živnosti a obchodu smíšeným zbožím Alberta Deutelbauma v Halenkově.¹⁸⁵ Motivem pro nájemní převod majetku měla být v tomto případě neznalost řemesla a také příslušné vzdělání na třech měšťanských školách. Odůvodňovaná byla žádost také okamžitou dispozicí finančních prostředků k převzetí uvedené živnosti.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Tamtéž, zpráva vedoucího místní stranické skupiny NSDAP ve Vsetíně Emila Müllera ze dne 9. 4. 1941 s příloženou kupní smlouvou pro obchod módním zbožím Cecílie a Samsona Weinsteinových ve Vsetíně.

¹⁸⁰ Tamtéž, „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě ze dne 2. 5. 1941 a dále také, nařízení Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 3. 6. 1941 ohledně prodeje obchodu módním zbožím Cecílie a Samsona Weinsteinových.

¹⁸¹ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 109. Text kupní smlouvy viz NA Praha, fond AS, karton č. 174, karton č. 956, kupní smlouva mezi Emilem a Rosou Müllerovými a manžely Weinsteinovými ze dne 17. 6. 1941.

¹⁸² NA Praha, fond AS, karton č. 174, karton č. 956, schválení Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 26. 6. 1941 o kupním převzetí firmy Cecílie Weinstein – obchod módním zbožím ve Vsetíně ve prospěch Emila a Rosy Müllerových.

¹⁸³ MZA v Brně – SOkA Vsetín, fond Hospodářská skupina maloobchodu – okresní úřadovna Vsetín (dále HSM Vsetín), karton č. 1, inv. č. 11, f. 7.

¹⁸⁴ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 110.

¹⁸⁵ NA Praha, fond AS, karton č. 148, sign. 577, žádost Pavla Koňářika, dělníka o pronájem obchodu Alberta Deutelbauma v Halenkově ze dne 29. 4. 1940.

¹⁸⁶ Tamtéž.

Podkladem, na jehož základě mělo dojít k převzetí obchodní i hostinské živnosti Alberta Deutelbauma Pavlem Koňáříkem, byla nájemní smlouva, uzavřená 14. října 1940.¹⁸⁷ Pronájem měl být zpoplatněn měsíčním nájemným ve výši 400 K, které měly být odváděny na vázaný účet Alberta Deutelbauma u Moravské banky ve Vsetíně.¹⁸⁸

Z hlediska osudu této obchodní a hostinské koncese se ukázalo být pro Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě klíčovým hledisko krajského hospodářského poradce NSDAP i přes některé dílčí ingerence úřadovny gestapa ve Vsetíně a Celní úřadovny v Halenkově.¹⁸⁹ Ten na počátku ledna 1941 rozhodl vyhovět dané žádosti o pronájem.¹⁹⁰ A pravděpodobně právě na základě této skutečnosti rozhodl Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě na základě svého nařízení z 27. ledna 1941 o schválení relevantní nájemní smlouvy.¹⁹¹

V případě této nemovitosti nepředstavoval ovšem tento typ majetkového přesunu finální podobu. Zřetelným zásahem byl v případě majetku Alberta Deutelbauma výnos Ústředny pro židovské vystěhovalce ze dne 18. září 1942 o konfiskaci majetku Alberta a Aranky Deutelbaumových.¹⁹² Neúspěšným pokusem o nabytí majetku Alberta Deutelbauma byla žádost pomocného stolaře u firmy Thonet v Halenkově Josefa Koňáříka ohledně nákupu či pronájmu pozemků Alberta Deutelbauma ze dne 21. září 1942.¹⁹³ O skutečnosti, že se v rámci dané nemovitosti již neuskutečnila do konce okupace žádná majetková proměna, následně dosvědčují dílčí záznamy v pozemkových knihách.¹⁹⁴

Specifikem pro průběh arizace firmy Gustav Egger, výroba sodové vody v Novém Hrozenkově, byl podíl protektorátních úřadů z hlediska udělování příslušného živnostenského oprávnění. Bezprostředním iniciátorem a také realizátorem

¹⁸⁷ Tamtéž, žádost Pavla Koňáříka a Alberta Deutelbauma o schválení nájemní smlouvy ze dne 14. 10. 1940.

¹⁸⁸ Tamtéž.

¹⁸⁹ K intervencím gestapa ve Vsetíně viz NA Praha, fond AS, karton č. 148, sign. 577, přípis venkovské úřadovny gestapa ve Vsetíně ze dne 18. 11. 1940, k zásahům Celní úřadovny v Halenkově viz Tamtéž, zpráva Celní úřadovny v Halenkově ze dne 29. 10. 1940.

¹⁹⁰ Tamtéž, „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě ze dne 3. 1. 1941.

¹⁹¹ Tamtéž, nařízení Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 27. 1. 1941 ohledně schválení nájemního převzetí hostinské a výčepní živnosti a obchodu smíšeným zbožím Alberta Deutelbauma v Halenkově.

¹⁹² Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Halenkov, knihovní vložky č. 23 a 247.

¹⁹³ ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 121, sign. VIIc, inv. č. 38, žádost pomocného stolaře Josefa Koňáříka ohledně prodeje či pronájmu dvou parcel Alberta Deutelbauma ze dne 21. 9. 1942.

¹⁹⁴ Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Halenkov, knihovní vložky č. 23 a 247.

byly ovšem okupační orgány. Přímým původcem, resp. podněcovatelem arizace podniku se stala venkovská služebna gestapa ve Vsetíně, která zaslala 16. října 1940 Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě rozsáhlé sdělení, v němž mimo jiné s ohledem na údajnou závadnost vyráběných poživatin a uvěznění vlastníků nemovitosti, uvedla, „... že obvinění vůči Eggerům nepostačuje, aby byla provedena státněpolicejní konfiskace. Navrhují proto dosadit do podniku treuhändera. K tomu účelu navrhují dosadit říšského příslušníka Georga Sládka, nar. v Brně, bydlištěm ve Velkých Karlovicích č. 363. Sládek již několikrát působil jako komisařský vedoucí a má odborné schopnosti podnik vést.“¹⁹⁵ Pravděpodobně na podkladě těchto „dispozic“ dosadil Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě svým nařízením ze dne 22. října 1940 jako treuhändera firmy Gustav Egger, výroba sodové vody v Novém Hrozenkově Georga Sládka.¹⁹⁶

V návaznosti nato zaslal tento správce na počátku prosince 1940 Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě rozsáhlou předávací zprávu, v níž podal podrobné informace o stavu a finančních dispozicích firmy Gustav Egger.¹⁹⁷ Z obsahu této zprávy je patrné, že faktickými vlastníky nemovitosti byl nejen Gustav Egger, provozující od roku 1932 firemní podnik. Druhou majitelkou byla sestra Gustava Eggera, Anna Pěluchová, která kromě firmy zakoupila v dražbě v roce 1936 bezprostředně s firmou spojený obytný dům včetně pozemkových parcel.¹⁹⁸ Firma jako taková disponovala koncesí na výrobu sodové vody, limonád, plnění pivních lahví a prodeje piva v sudech a lahvích.¹⁹⁹ Měsíční zprávy o stavu podnikání této firmy byly zasílány výše uvedeným správcem s pravidelností do března 1941 Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě.²⁰⁰

Dne 13. února 1941 zaslala Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě 25letá učitelka na německé vyšší živnostenské škole ve Vítkovicích s říšskoněmeckou státní příslušností dr. Elisabeth Sladeková žádost o arizaci parcel a výroby sodové vody, jež patřily Anně Pěluchové a Gustavu Eggerovi, majiteli firmy na výrobu sodové vody v Novém Hrozenkově.²⁰¹ Jako i v ostatních případech se rozhodl Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě evidentně opřít své konečné rozhodnutí ohledně

¹⁹⁵ NA Praha, fond AS, karton č. 337, sign. 2384, f. 1.

¹⁹⁶ Tamtéž, f. 2,3 a 4.

¹⁹⁷ Tamtéž, f. 5–7.

¹⁹⁸ Tamtéž, f. 5–8. Dražba nemovitosti je také uvedena v záznamech Okresního soudu ve Vsetíně, Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Nový Hrozenkov, knihovní vložka č. 2356 a 2499.

¹⁹⁹ Tamtéž, f. 5. Rozsah živnostenského oprávnění je v tomto případě také v živnostenském rejstříku pro okres Vsetín, MZA v Brně – SOKA Vsetín, ONV Vsetín, inv. č. 95.

²⁰⁰ NA Praha, fond AS, karton č. 337, sign. 2384, f. 8, 12, 19, 23 a 29.

²⁰¹ Tamtéž, f. 16. O sociálním postavení této osoby blíže, MZA v Brně – SOKA Vsetín, OÚ Vsetín, sign. VI/2, inv. č. 529, f. 232, rok 1941.

prodeje této firmy o příslušné „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě.²⁰² Ve své zprávě z počátku března 1941 žádal krajský hospodářský poradce NSDAP umožnit arizaci podniku výše uvedené osobě, s ohledem nato, „že paní Elisabeth Sladeková tam zamýšlí zřídit sběrnou lesních jahod, takže existuje možnost, že by se mohl podnik rozšířit připojením výroby ovocných šťáv. Arizací se zajistí nejen stav židovského podniku, nýbrž také existence odpovídajícího kapitálu, nezbytného pro možnost další výstavby“.²⁰³ Tvrzení o existenci příslušného kapitálu v případě Elisabeth Sladekové odpovídají také některé pozdější informace v souvislosti s žádostí o povolení živnostenského oprávnění, v němž se mimo jiné uvádí, že samotná Sladeková hodlala investovat do provozu firmy celkem 50 000 K.²⁰⁴

Jak je z dalšího postupu zřejmé, nevyslovila souhlas k prodeji nemovitostí ani Anna Pěluchová, ani Gustav Egger. Patrně také s ohledem na tuto skutečnost urgovala Elisabeth Sladeková celou arizaci s vlastním požadavkem, aby byl do předmětného podniku a nemovitosti jmenován za účelem jejich prodeje zcizující treuhänder.²⁰⁵ Pro faktické převedení nemovitostí Gustava Eggera a Anny Pěluchové dosadil Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě svým nařízením z 3. dubna 1941 jako zcizujícího treuhändera Waltera Bayera, za jehož bezprostřední účasti byly sjednány celkem dvě kupní smlouvy z 10. dubna 1941 a 14. května 1941, jejichž vlastním obsahem byl prodej výrobní sodové vody včetně bezprostředně přiléhajících pozemků. Cena za obě nemovitosti byla rozvržena separátně pro výrobní sodové vody, prodané za 637 K a pozemkových parcel za 75 118 K.²⁰⁶ Ovšem již na základě první kupní smlouvy, dotýkající se arizace výrobní sodové vody, schválil Úřad oberlandráta již 10. dubna 1941 převod nemovitosti na Elisabeth Sladekovou za výše uvedenou částku 637 K. Ta se měla složit na vázaný účet u bankovní instituce Kreditanstalt der Deutschen v Moravské Ostravě.²⁰⁷ Druhá kupní smlouva, jejímž obsahem byl prodej příslušných pozemkových parcel, byla schválena Úřadem oberlandráta v Moravské Ostravě nařízením ze 17. května 1941.²⁰⁸ Krátce po schválení první z výše uvedených kupních smluv byl také odvolán treuhänder Georg Sládek.²⁰⁹

²⁰² NA Praha, fond AS, karton č. 337, sign. 2384, f. 18.

²⁰³ Tamtéž, f. 20.

²⁰⁴ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, sign. VI/2, inv. č. 529, rok 1941, f. 863–864.

²⁰⁵ NA Praha, fond AS, karton č. 337, sign. 2384, f. 33.

²⁰⁶ Tamtéž, f. 37–38 a 64–67.

²⁰⁷ Tamtéž, f. 40. Uvedený majetkový přesun byl poznačen 21. 6. 1941 Okresním soudem ve Vsetíně do pozemkových knih, Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Nový Hrozenkov, knihovní vložky č. 2356 a 2499.

²⁰⁸ Tamtéž, f. 55.

²⁰⁹ Tamtéž, f. 43.

Se schválením arizace podniku ve prospěch dr. Elisabeth Sladekové bylo provázáno, jak je předmětně doložitelné, také „úsilí“ této arizátorky o získání příslušného živnostenského oprávnění. Již 17. dubna 1941 došla Okresnímu úřadu ve Vsetíně žádost Elisabeth Sladekové o udělení koncese na prodej piva v sudech a lahvích v sídle bývalé firmy Gustav Egger v Novém Hrozenkově č. 878.²¹⁰ Ovšem vzhledem k tomu, že bylo udělení živnostenského oprávnění bezprostředně vázáno na průkaz způsobilosti, popř. udělení dispenze od tohoto průkazu, zaslal Okresní úřad ve Vsetíně Zemskému úřadu v Brně dne 28. května 1941 přípis, v němž žádal konkrétní postup v případě udělení dispenzu dr. Elisabeth Sladekové od průkazu způsobilosti.²¹¹ Jak je z pozdějších kroků Okresního úřadu ve Vsetíně patrné, mělo dojít k vydání rozhodného stanoviska k udělení živnostenského oprávnění také ve vzájemném konsenzu s příslušnými hospodářskými korporacemi, jako bylo Společenstvo obchodních živností či Obchodní a živnostenská komora v Olomouci.²¹² Živnostenské oprávnění Elisabeth Sladekové pro koncesi plnění pivních lahví bylo uděleno 15. července 1942 pravděpodobně také na podkladě dílčího výměru Zemského úřadu v Brně. Ten svým rozhodnutím z konce ledna 1942 vyhověl žádosti o udělení dispenze k příslušnému živnostenskému oprávnění.²¹³

Mezi lety 1943–1944 se v případě arizace firmy Gustava Eggera stalo předmětem dílčích úprav a korekcí stanovení konkrétní výše tzv. vyrovnávací dávky, jejíž hodnota byla propočítávána na základě určitých majetkových dobrozdání. Na počátku června 1943 zaslal Úřad zemského prezidenta v Brně Elisabeth Sladekové propočet a výši vyrovnávací dávky, jejíž konečná výše 20 000 K měla reflektovat reálnou firemní hodnotu spolu s dobrozdáními odhadců majetku.²¹⁴ Jak je z pozdějších materiálů Vrchní pokladny říšského protektora a německého státního ministerstva zřejmé, nebyla Elisabeth Sladeková vždy s to plnit přesné platební termíny této vyrovnávací dávky, o čemž svědčí například platební odklad, který jí byl poskytnut Úřadem zemského prezidenta v Brně dne 31. července 1943.²¹⁵ K úplnému „vyrovnaní“ v tomto kontextu došlo až na základě písemného potvrzení Vrchní pokladny

²¹⁰ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, sign. VI/2, inv. č. 529, f. 860. – rok 1941.

²¹¹ Tamtéž, f. 217.

²¹² O této skutečnosti svědčí mnohé přípisy a žádosti Okresního úřadu ve Vsetíně výše zmíněným hospodářským korporacím ohledně zaujetí stanoviska k opovědi živnosti prodeje piva v sudech a lahvích dr. Elisabeth Sladekové v Novém Hrozenkově.

²¹³ Tamtéž, f. 237 a 256.

²¹⁴ NA Praha, fond ÚŘP, karton č. 178, f. 502.

²¹⁵ Tamtéž, f. 499. Další platební odklad byl Elisabeth Sladekové udělen například výnosem Zemského prezidenta v Brně ze dne 15. 11. 1943, v němž byla stanovena konečná lhůta platby vymezena 1. 3. 1944.

německého státního ministerstva ze dne 1. září 1944 a přípisu Úřadu zemského prezidenta v Brně ze dne 4. září 1944.²¹⁶

Případ arizace, motivovaný „existenčními“ důvody „žadatele“, byl průběh převzetí obchodu papírem a galanterií Josefa Goldbergera ve Vsetíně. Do arizace se v tomto případě zapojily také i mnohé z výše uvedených institucí.

Dne 8. prosince 1940 zaslal Leopold Schneider, vedoucí závodu firmy Baťa ve Zlíně ze Zlína-Zálešné Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě žádost následujícího znění: *„Podepsaný Leopold Schneider, žádá laskavě o přidělení židovského obchodu firmy Goldberger, obchod papírem a galanterií ve Vsetíně – Dolní náměstí. Ve své žádosti bych uvedl následující: Mám 28 let, jsem ženatý, invalida, otec 3letého dítěte, žena je rovněž invalidní. Rádi bychom si zajistili životní existenci, máme nezbytný kapitál. Dbám o nařízení pana říšského protektora ohledně arizace židovských obchodů. Naše údaje jsou: Schneider Leopold, narozený 6. listopadu 1912 v Moravském Písku, okres Uherské Hradiště, Schneiderová Adéla, narozená 20. září 1914, okres Vidnava, Sudety. Žádám o další informace, které k vedení potřebuji.“*²¹⁷ Z dalších postupů Úřadu oberlandráta se stalo posléze zcela zřejmým, že podkladem pro následné vyvlastnění se měla stát kupní smlouva, uzavřená mezi Leopoldem Schneiderem a Josefem Goldbergerem.²¹⁸ Do role jistého podněcovatele resp. iniciátora se stylizovala také venkovská služebna gestapa ve Vsetíně, která celou záležitost krátce poté písemně urgovala.²¹⁹

Text uzavřené kupní smlouvy byl v tomto případě sepsán na počátku ledna 1941. Jejím obsahem se stalo odkoupení veškerého papírnického a galanterního zboží, nacházejícího se v prodejních místnostech obchodu a v domě za 74 000 K, včetně způsobu úhrady celkové částky na vázaný účet Josefa Goldbergera u Moravské banky ve Vsetíně.²²⁰ I v tomto případě bylo zjevné, že se stane pro Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě rozhodujícím „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě.²²¹ Rozhodnutí bylo z této instituce zasláno Úřadu oberlandráta na konci února 1941 s tímto zněním: *„Žádáme o schválení žádosti. Jmenovaný je německý státní příslušník a z politického i charakterového hle-*

²¹⁶ NA Praha, fond AS, karton č. 337, sign. 2384, f. 177 a 178.

²¹⁷ NA Praha, fond AS, karton č. 153, sign. 633, žádost Leopolda a Adély Schneiderových Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 8. 12. 1940.

²¹⁸ Tamtéž, přípis Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě Leopoldu Schneiderovi ze dne 11. 12. 1940.

²¹⁹ Tamtéž, přípis venkovské služebny gestapa ve Vsetíně ze dne 8. 1. 1941 Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě.

²²⁰ Tamtéž, kupní smlouva mezi Josefem Goldbergerem a Leopoldem Schneiderem ze dne 11. 1. 1941.

²²¹ Tamtéž, žádost Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě o „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě ze dne 15. 1. 1941.

*diska je bezúhonný.*²²² S ohledem na výše uvedené „stanovisko“ a pravděpodobně také se zřetelem na některé dřívější urgencye Leopolda Schneidera, schválil Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě svým nařízením ze dne 14. března 1941 kupní smlouvu z 11. ledna 1941, na základě níž byla Leopoldu Schneiderovi schválena arizace obchodu papírem a galanterií Josefa Goldbergera ve Vsetíně.²²³

Z dalšího průběhu, v němž se přibližně do poloviny listopadu 1941 prováděly některé korekce z hlediska způsobu platby na vázaný účet u Moravské banky ve Vsetíně, bych akcentoval skutečnost, jež arizaci této nemovitosti definitivně zakončila. Byl jím přípis Okresního úřadu ve Vsetíně Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě, na jehož základě Anna Goldbergerová odhlásila „*obchodní činnost Josefa Goldbergera ve Vsetíně č. 973, kvůli nearijskému původu svého manžela*“.²²⁴ Celé výše uvedené oznámení vzal Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě na vědomí svým přípisem ze dne 3. května 1941.²²⁵ Arizace obchodu byla také reflektována Hospodářskou skupinou maloobchodu ve Vsetíně. Do seznamů této hospodářské korporace v roce 1941 bylo pod „odbornou skupinou IX“ s číslem 4 zaneseno jméno Leopolda Schneidera ve Vsetíně – Dolní náměstí.²²⁶

Arizace, propojená nejen s nabytím nemovitostí, nýbrž také s udělením živnostenského oprávnění byla symptomatická také v případě vyvlastnění hostinské a výčepní živnosti s palírnou a pozemkovými parcelami Kamila Riese v Hovězí.²²⁷

Na konci ledna 1941 obdržel Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě arizační žádost 40letého vyučeného hostinského říšskoněmeckého občanství Josefa Klapky.²²⁸

Z následného vývoje celé kauzy je zřejmé, že oberlandrát v Moravské Ostravě posuzoval tento případ nejen na bázi dílčího „stanoviska“ krajského hospodářského poradce, nýbrž také na základě relevantní kupní smlouvy mezi Josefem Klapkou a manžely Kamilem a Josefínou Riesovými.²²⁹

²²² Tamtéž, „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP ze dne 25. 2. 1941.

²²³ Tamtéž, nařízení Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ohledně schválení kupní smlouvy ze dne 11. 1. 1941 mezi Leopoldem Schneiderem a Josefem Goldbergerem.

²²⁴ Tamtéž, přípis Okresního úřadu ve Vsetíně Úřadu oberlandráta ve Zlíně ohledně odhlášení obchodní živnosti Josefa Goldbergera ve Vsetíně ze dne 25. 4. 1941.

²²⁵ Tamtéž, přípis Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě Okresnímu úřadu ve Vsetíně ze dne 3. 5. 1941.

²²⁶ MZA v Brně – SOKA Vsetín, HSM Vsetín, karton č. 1, inv. č. 11, f. 14.

²²⁷ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 116.

²²⁸ ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 145, sign. VIIc, inv. č. 38, žádost Josefa Klapky ohledně koupi domu a pozemkových nemovitostí Kamila a Josefíny Riesových v Hovězí č. 405.

²²⁹ Tamtéž, přípis Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě Josefu Klapkovi ze dne 31. 1. 1941.

Celý průběh arizace v podstatě iniciovala vsetínská úřadovna gestapa, která s poukazem na uvěznění majitele hostinské živnosti Kamila Riese navrhla ustanovit jako treuhändera podniku Georga Sládka.²³⁰ Nicméně dosazení treuhändera bylo také odůvodňováno údajnou nutností zajištění celé nemovitosti před rozkrádáním.²³¹ Pod „tlakem“ těchto okolností rozhodl Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě 19. března 1941 o ustanovení Georga Sládka jako treuhändera hostinské a výčepní živnosti Kamila Riese.²³² Již v tomto období se ovšem pokoušel Josef Klapka urgovat a tím i nepřímo legitimizovat svou žádost o arizaci majetku s poukazem na své členství v některých nacionálněsocialistických organizacích.²³³

Již na konci března 1941 obdržel oberlandrát v Moravské Ostravě přípis krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě, který vyslovil souhlas s arizací majetku Kamila a Josefíny Riesových.²³⁴ Kupní smlouva k předmětným nemovitostem byla vyhotovena v polovině června 1941. Jejím předmětem se stal prodej nemovitostí Kamila a Josefíny Riesových v Hovězí, jenž evidoval Okresní soud ve Vsetíně ve dvou knihovních vložkách, za celkovou kupní cenu 220 000 K.²³⁵

Prvním krokem k arizaci představovalo v tomto případě schválení živnostenského oprávnění k provozu hostinské a výčepní koncese v Hovězí č. 405, které bylo potvrzeno Josefu Klapkovi Okresním úřadem ve Vsetíně již 15. srpna 1941.²³⁶ Druhou fází bylo faktické povolení majetkové transakce ve prospěch Josefa Klapky, které bylo schváleno nařízením Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě dne 9. října 1941.²³⁷ Základním východiskem pro arizaci bylo ovšem pro oberlandráta

²³⁰ NA Praha, fond AS, karton č. 168, sign. 860, zpráva venkovské služebny gestapa ve Vsetíně ze dne 7. 3. 1941 ohledně uvěznění Kamila Riese a návrhu na ustanovení treuhändera jeho podniku za účelem prodeje Josefu Klapkovi.

²³¹ Tamtéž, zpráva treuhändera Georga Sládka ze dne 17. 3. 1941 ohledně stavu nemovitostí Kamila Riese v Hovězí.

²³² Tamtéž, nařízení Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 19. 3. 1941 o ustanovení Georga Sládka treuhänderem nemovitostí Kamila a Josefíny Riesových.

²³³ Tamtéž, zpráva Josefa Klapky Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 19. 3. 1941.

²³⁴ Tamtéž, „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě ze dne 29. 3. 1941, zaslané Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě.

²³⁵ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 118. Plné znění textu kupní smlouvy viz NA Praha, fond AS, karton č. 168, sign. 860, kupní smlouva mezi treuhänderem Georgem Sládkem a Josefem Klapkou ze dne 16. 6. 1941, opis kupní smlouvy viz Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Hovězí, knihovní vložka č. 399 a 612.

²³⁶ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 214, inv. č. 719, f. 167.

²³⁷ NA Praha, fond AS, karton č. 168, sign. 860, nařízení Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ohledně schválení kupního převzetí živnostenského hospodářství Kamila Riese v Hovězí Josefem Klapkou ze dne 9. 10. 1941.

v Moravské Ostravě také vyrovnání veškerých dosavadních dluhů i závazků, kterými byla nemovitost Kamila Riese zatížena. I v tomto případě se arizace nemovitostí Josefem Klapkou promítla do členské struktury regionálních hospodářských korporací. V průběhu roku 1941 byl do seznamů Hospodářské skupiny hostinských živností zapsán Josef Klapka pod pořadovým číslem 36.²³⁸

V mnohém aspektu analogický případ představuje arizace hostinské a výčepní živnosti Theodora Riese v Hovězí. Na vyvlastnění se v tomto případě aktivně podílely osoby protektorátní příslušnosti.²³⁹

Patrně s ohledem na celkový stav nemovitostí Theodora Riese a nařízením říšského protektora ze dne 10. ledna 1941, zažádal 20. března 1941 Georg Sládek o ustanovení své osoby jako treuhändera do výše uvedené hostinské a výčepní koncese.²⁴⁰ Nicméně ještě krátce předtím byly činěny některé pokusy o pronájem, které byly ovšem krátce poté zamítnuty krajským hospodářským poradcem NSDAP.²⁴¹ Snahy o pronájem byly redukovány také prostřednictvím ustanovení vnucené správy podniku. Na konci března 1941 ustanovil Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě jako treuhändera podniku Georga Sládka.²⁴²

Se zdůvodněním nutné rentability podniku pronajal správce Sládek prozatímně celou nemovitost vsetínskému hostinskému Josefu Chlopkovi, v jehož případě byla patrně také zohledněna konkrétní sociální situace.²⁴³ Krátce poté „zohlednil“ jako prozatímního nájemce živnostenského podniku Theodora Riese také krajský hospodářský poradce NSDAP.²⁴⁴

Tento stav již ovšem na konci června 1941 narazil na otevřený nesouhlas okupačních úřadů. Argument, který v tomto případě použil oberlandrát v Moravské Ostravě, byla „nutnost“ okamžitého vyhledání příslušného německého „uchazeče“ pro výše uvedený podnik, které měl uskutečnit treuhänder Sládek.²⁴⁵ Ovšem ještě v tomtéž období odpověděl na urgenci oberlandráta správce Sládek s konstatováním negativních výsledků v příslušném „průzkumu“ potenciálních „uchazečů“.²⁴⁶ Nicméně ve své zprávě z července 1941 Sládek stanovil možnost převedení majetku podniku do vlastnictví obce, která odůvodňovala svou žádost poukazem na

²³⁸ MZA v Brně – SOkA Vsetín, fond Hospodářská skupina hostinských živností – okresní skupina Vsetín (dále HSHŽ Vsetín), inv. č. 14, f. 18.

²³⁹ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 119.

²⁴⁰ NA Praha, fond AS, karton č. 274, sign. 1996, f. 1.

²⁴¹ Tamtéž, f. 9.

²⁴² Tamtéž, f. 3.

²⁴³ Tamtéž, f. 7.

²⁴⁴ Tamtéž, f. 16.

²⁴⁵ Tamtéž, f. 18.

²⁴⁶ Tamtéž, f. 19.

„uspokojení“ veřejného zájmu.²⁴⁷ Jako druhý „uchazeč“ byl navržen hostinský Gabriel Böhm, nájemce Lidového domu ve Vsetíně, který se zasazoval o arizaci nemovitosti Theodora Riese pro svého syna Wilhelma Böhma, jenž v té době sloužil v německé armádě.²⁴⁸ I přes některé pozdější korekce z hlediska zájmů, byl nakonec v polovině října 1941 vybrán jako kupec nemovitosti Gabriel Böhm, resp. Wilhelm Böhm.²⁴⁹

Jedním z podkladů pro následnou arizaci podniku se měla stát kupní smlouva, která byla v tomto případě vyhotovena na konci září 1941.²⁵⁰ Meritem této kupní smlouvy se stal prodej konkrétních nemovitostí včetně pozemkového majetku Theodora Riese ve výměře 10 hektarů, jež byly Okresním soudem ve Vsetíně zahrnuty v pěti knihovních vložkách katastrální obce Hovězí za sjednanou kupní cenu 140 000 K. Ta se měla složit na vázaný účet Theodora Riese.²⁵¹ Arizace nemovitostí jako taková byla po některých průtazích schválena Úřadem oberlandráta v Moravské Ostravě až 29. dubna 1942.²⁵² Definitivně bylo vyvlastnění tohoto živnostenského podniku zakončeno až na základě výměru Okresního úřadu ve Vsetíně ze dne 10. února 1943, kdy bylo Gabrielu Böhmovi povoleno provozování hostinské a výčepní koncese v Hovězí č. 263.²⁵³ Proměna vlastnických vztahů se posléze projevila také v členské struktuře Hospodářské skupiny hostinských živností ve Vsetíně, v jejichž seznamech byla pod pořadovým číslem 6 hostinská živnost Gabriela Böhma.²⁵⁴

Některé sociální aspekty byly charakteristické také pro případ arizace nemovitostí Bertholda Zwillingera ve Velkých Karlovicích.²⁵⁵

V polovině listopadu 1941 obdržel Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě od Izidora Jakeše arizační žádost, dotýkající se nemovitostí Bertholda Zwillingera.²⁵⁶ Argumentačně se tato „žádost“ zakládala nejen na údajné dlouholeté odborné praxi

²⁴⁷ Tamtéž, f. 26.

²⁴⁸ Tamtéž, f. 30.

²⁴⁹ Tamtéž, f. 39.

²⁵⁰ Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Hovězí, knihovní vložky č. 251, 263, 2027, 2516 a 3637, č. d.: 983.

²⁵¹ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 121.

²⁵² NA Praha, fond AS, karton č. 274, sign. 1996, f. 87, opis nařízení, viz: Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Hovězí, knihovní vložky č. 251, 263, 2027, 2516 a 3637, č. d.: 983.

²⁵³ MZA v Brně – SOKA Vsetín, ONV Vsetín, karton č. 212, f. 182.

²⁵⁴ MZA v Brně – SOKA Vsetín, HSHŽ Vsetín, inv. č. 14, f. 17.

²⁵⁵ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 122.

²⁵⁶ ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 153, sign. VIIc, inv. č. 38, žádost Izidora Jakeše z 13. 11. 1941 ohledně zakoupení nemovitostí Bertholda Zwillingera.

Izidora Jakeše, nýbrž také na „nutností zajištění životní existence“.²⁵⁷ Na konci roku 1941 ovšem celou žádost zamítl krajský hospodářský poradce NSDAP.²⁵⁸ Lze předpokládat, že se celé „stanovisko“ krajského hospodářského poradce stalo také východiskem ke konečnému rozhodnutí oberlandráta v Moravské Ostravě, který v polovině ledna 1942 zamítl realizovat v tomto případě jakoukoliv další arizační proceduru.²⁵⁹

Na změnách majetkových poměrů v roce 1942 nicméně participovala jiná instituce. Na základě dekretu Ústředny pro židovské vystěhovalectví ze dne 18. září 1942 bylo veškeré jmění Bertholda Zwillingera a Giselly Zwillingerové konfiskováno „ve prospěch“ Vystěhovaleckého fondu pro Čechy a Moravu.²⁶⁰

Na konci července 1943 zaslal obecní sekretář říšskoněmeckého občanství ve Velkých Karlovicích Josef Spendler, Okresnímu hejtmanovi ve Frýdku – RAV svou arizační žádost, týkající se nemovitosti Bertholda a Giselly Zwillingerových.²⁶¹ Argumentačním východiskem k arizaci této nemovitosti se stala v případě této osoby především „*nutná obrana národních zájmů, existenční jistota*“ i angažovanost na válečném poli.²⁶² V následujícím průběhu, kdy byla celá kauza delegována na instituci Vystěhovaleckého fondu pro Čechy a Moravu, si tato instituce mimo doložení příslušné kupní smlouvy k dané nemovitosti, vyžádala také příslušné „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP.²⁶³ Odpověď byla stranickou institucí zaslána až v polovině května 1944. V ní krajský hospodářský poradce konstatoval, že jako překážka příslušné arizace se jeví rodinné poměry žadatele.²⁶⁴

²⁵⁷ Tamtéž.

²⁵⁸ Tamtéž, „stanovisko“ krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě ze dne 31. 12. 1941.

²⁵⁹ Tamtéž, zpráva Úřadu oberlandráta v Moravské Ostravě Izidoru Jakešovi ze dne 19. 1. 1942.

²⁶⁰ Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Velké Karlovice, knihovní vložka č. 806, č. d.: 452. Výše uvedenou skutečnost potvrzuje také zpráva Vystěhovaleckého fondu pro Čechy a Moravu v Praze Okresnímu hejtmanovi – RAV v Moravské Ostravě ze dne 15. 10. 1942, ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 153, sign. VIIc, inv. č. 38.

²⁶¹ ZA Opava, OLR Moravská Ostrava, karton č. 153, sign. VIIc, inv. č. 38, kupní žádost Josefa Spendlera Okresnímu hejtmanovi ve Frýdku ze dne 30. 6. 1943 ohledně nemovitosti Gustava Zwillingera, Velké Karlovice č. 88.

²⁶² Tamtéž.

²⁶³ Tamtéž, zpráva Ústředny pro uspořádání židovské otázky v Praze Okresnímu hejtmanovi ve Frýdku ze dne 22. 8. 1943.

²⁶⁴ Tamtéž, zpráva krajského hospodářského poradce NSDAP v Moravské Ostravě ze dne 16. 5. 1944 ohledně vlastnictví Gisely Zwillingerové ve Velkých Karlovicích č. 88.

I přes další dílčí intervence okresního hejtmána ve prospěch Josefa Spendlera je z dochovaného spisového materiálu i z pozemkových knih nadále zřejmé, že se do konce okupace arizace nemovitosti neuskutečnila.²⁶⁵

Paralelně s vývojem arizací židovských živnostenských podniků i firem lze zaznamenat v případě vsetínského regionu také kauzu, spojenou s arizací velkého pozemkového vlastnictví židovské komunity. V souvislosti se zahájením arizací pozemkového majetku židovské komunity v dané oblasti v srpnu 1939, byl také mezi jinými postaven pod vnucenou správu v této době rozsáhlý pozemkový majetek vsetínského advokáta židovského původu dr. Norberta Lazaruse.²⁶⁶ Součástí tohoto majetkového komplexu byly 2 ha lesní půdy v Novém Hrozenkově, 130 ha lesní půdy a 4 ha polnosti v obci Růžďka a 27 ha polnosti i lesní půdy v obci Bystřička.²⁶⁷

Přibližně v polovině dubna 1940 zaslala Kancelář říšského protektora druhému oddělení Úřadu říšského protektora zprávu, v níž se ministerský rada v protektorátním ministerstvu vnitra v Praze dr. Ladislav Černocký obrátil na Kancelář s žádostí o zprostředkování a podporu při svém úmyslu o arizaci lesního pozemkového vlastnictví židovského advokáta dr. Norberta Lazaruse v Růžďce.²⁶⁸

Komisařský vedoucí IX. odboru protektorátního ministerstva zemědělství nicméně na konci června 1940 uvedl, že dr. Ladislav Černocký není jediným „uchazečem“ o daný majetek.²⁶⁹ K evidovaným zájemcům se například v tomto období přiřazoval majitel chemicko-pyrotechnické továrny v Jablůnce Ing. Jaroslav Velinský, dále obec Růžďka a obec Bystřička.²⁷⁰ Tyto arizační tendence byly později zpětně verifikovány Úřadem říšského protektora.²⁷¹

V polovině července se přesto začal zpochybňovat arizační úmysl ministerského rady Černockého. Svědčí o tom přípis úřadovny gestapa v Praze, která vzhledem k finanční, resp. mzdové situaci ministerského rady kupní záměry nepřímě zámítla.²⁷² Klíčové stanovisko si ovšem vyhradil, jak je z dalších záznamů patrné,

²⁶⁵ Záznamy v pozemkových knihách, viz: Pozemkové knihy KÚ Vsetín, katastrální obec Velké Karlovice, knihovní vložka č. 806.

²⁶⁶ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 289, sign. X/24, inv. č. 554, f. 9.

²⁶⁷ MZA v Brně – SOkA Vsetín, OÚ Vsetín, karton č. 288, sign. X/24, inv. č. 554, f. 162. Tyto údaje korespondují také s informací, kterou později podal pro Úřad říšského protektora v Praze komisařský vedoucí IX. odboru protektorátního ministerstva zemědělství ve své souhrnné zprávě ze dne 27. 6. 1940, NA Praha, fond ÚŘP, karton č. 752, sign. II-2-ref 6, f. 711.

²⁶⁸ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 77. Originál sdělení Kanceláře říšského protektora viz NA Praha, fond ÚŘP, karton č. 752, sign. II-2-ref 6, f. 707.

²⁶⁹ Tamtéž, f. 711.

²⁷⁰ Tamtéž.

²⁷¹ Tamtéž, f. 714.

²⁷² Tamtéž, f. 717.

komisařský vedoucí IX. odboru protektorátního ministerstva zemědělství. V polovině srpna 1940 zamítl komisařský vedoucí žádost ministerského rady s odůvodněním zvážení „účelnosti“ prodeje z hlediska pozemkové politiky.²⁷³ Zamítavé rozhodnutí confirmoval později oficiálně Úřad oberlandráta v Moravské Ostravě ve své zprávě z počátku listopadu 1940, která se zabývala především lesohospodářskou situací pozemkové držby.²⁷⁴

O neměnnosti celého stavu a skutečnosti, že celé pozemkové vlastnictví Norberta Lazaruse zůstalo až do konce okupace pod vnucenou správou, svědčí nejen absence příslušného spisového materiálu, nýbrž také skutečnost, že mimo továrnu Ing. Velinského v Jablůnce, která byla navíc konfiskována na základě dekretu prezidenta republiky č. 108/1945 Sb. z. a n., nebyl ani jeden z výše uvedených „uchazečů“ či „zájemců“ navržených Úřadem oberlandráta v Moravské Ostravě, zahrnut do seznamu pozemkového vlastnictví, jež bylo v okrese Vsetín po ukončení druhé světové války konfiskováno na základě dekretu prezidenta republiky č. 12/1945 Sb.²⁷⁵

Jestliže bychom měli dospět k určité sumarizaci vývoje arizací v rámci sledované oblasti, lze podat přibližně následující obraz: Při posuzování aspektu vývoje sociální mobility, k němuž v některých analyzovaných případech evidentně docházelo, lze konstatovat, že zisk majetku představoval v některých kauzách zjevně evidentně sociální vzestup. Druhou skupinou byly případy, v nichž sehrály svou klíčovou úlohu především hospodářská, resp. ekonomická hlediska pomyslného „vzestupu“. V některých případech se dokonce některá hlediska vzájemně propojovala.

Při posuzování a shrnutí některých důležitých mezníků ve vývoji arizace židovského majetku v rámci sledované oblasti, lze konstatovat následující: Za klíčový lze považovat již samotný rok 1939, v němž bylo z hlediska kvantity zahájeno nejen nejvíce arizačních případů, nýbrž zde byl zakomponován také aspekt vlastního vyloučení židovské komunity z podílu ve veřejné samosprávě i hospodářských korporací. Pro rok 1939 byl ovšem příznačný jeden důležitý moment, kterým byla velká vlna vyvlastňování židovského pozemkového majetku, která v této době postavila pod vnucenou správu přibližně 78 % veškerého pozemkového vlastnictví, jímž disponovali Židé v okrese Vsetín do roku 1939. V roce 1942 ovšem přešla značná část židovského pozemkového majetku pod správu Vystěhovaleckého fondu pro Čechy a Moravu. V celém vývoji byla důležitou okolností také skutečnost, že i přes spontánní průběh arizací živnostenských podniků, neparticipovali rozhodují-

²⁷³ Tamtéž, f. 715–716.

²⁷⁴ NA Praha, fond ÚŘP, karton č. 768, sign. II-3, f. 499-500.

²⁷⁵ MZA v Brně – SOkA Vsetín, ONV Vsetín, karton č. 106, sign. 560, inv. č. 398, f. 30–33, seznam pozemků, které jsou nebo mají být konfiskovány podle dekretu prezidenta republiky č. 12/1945 Sb.

cím způsobem jednotliví arizátoři v průběhu let 1939–1945 na celkovém množství vyvlastněného pozemkového majetku.

Pramenný výzkum dané problematiky, resp. relevantního archivního materiálu také jednoznačně poukázal na skutečnost, že se ve většině případů stali nositeli postupující germanizace hospodářství nejen samotní nabyvatelé majetku či příslušné okupační úřady. Důležitými činiteli byly také „kompetentní“ hospodářské korporace i protektorátní správní úřady, jejichž kolektivní konsenzus významně přispíval k důslednému hospodářskému, ale také společenskému vytlačení židovské komunity ve sledované oblasti.²⁷⁶

Obecně lze konstatovat, že proces arizace židovského majetku Protektorátu Čechy a Morava představoval jeden z klíčových pilířů, resp. aspektů postupné germanizace českomoravského prostoru, jejíž součástí ovšem byly i jiné průvodní jevy. Arizace židovského majetku představovala již od období etablování nacistického režimu v Německu integrální součást německé nacionálněsocialistické doktríny. V podmínkách vývoje meziválečného Československa lze zaznamenat zrod prvních arizačních konceptů již v období druhé republiky 1938/1939. Nicméně zlomovou událostí byla okupace zbytku českých zemí a konstituování Protektorátu Čechy a Morava v březnu 1939.

Pro vyvlastňování židovského majetku v rámci protektorátu byla charakteristická především široká škála příslušných institucí, podílejících se na samotném procesu. Přitom činnost jednotlivých okupačních složek, účastnících se těchto majetkových přesunů, by byla nemyslitelná bez patřičných legislativních úprav, jejichž původcem byl v převážné míře nejvyšší článek říšské správy v protektorátu: Úřad říšského protektora spolu s protektorátní vládou, která byla ovšem ve své normotvorné činnosti silně limitována zájmy okupačních orgánů.²⁷⁷ Jako ostatně v celém Protektorátu Čechy a Morava.

²⁷⁶ Sumarizace převzata z: J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 125.

²⁷⁷ J. FLÉGL, *Arizace židovského majetku na Vsetínsku*, s. 61.

Jiří Flégl

Arisierung des jüdischen Eigentums in der Region Vsetín in den Jahren 1939–1945

Zusammenfassung

Jüdisches Vermögen wurde zunächst in Deutschland in den Jahren 1933–1938 arisiert und nach dem Münchner Abkommen auch in dem an Deutschland abgetretenen Reichsgau Sudeteland. Nach der Entstehung des Protektorats Böhmen und Mähren wurde das Arisierungskonzept auf auch dem Gebiet der tschechischen Länder offiziell angewendet, obwohl einige Ansprüche auf jüdisches Eigentum hier bereits während der Zweiten Republik 1938–1939 erhoben worden waren. Die Arisierung von kleinerem jüdischem Eigentum, insbesondere von Gewerben und kleineren Firmenbetrieben wurde von Oberlandratsämtern als niedrigeren Verwaltungsbehörden der Okkupationsverwaltung realisiert. Legislativ lag der Arisierung vor allem die Verordnung des Reichsprotektors K. von Neurath vom 21. Juni 1939 und die nachfolgenden Ausführungserlasse zugrunde. Auch Protektoratsorgane beteiligten sich an der Arisierung, insbesondere auf der Rechtsebene durch die Regierungsverordnung Nr. 87 vom 21. März 1939 und durch einige weitere Normativakte. Für den Arisierungsablauf in dem Regionalkontext Vsetíns erwies sich als wichtig die spezifische Struktur jüdischer Unternehmen vor 1939 mit gewissen Teilmodifikationen. Charakteristisch für die jüdischen Gewerbebetriebe war eine ältere Entwicklungstendenz, nämlich die Existenz kleiner Gewerbe und Geschäfte. Der eigentliche Arisierungsprozess fing in der Region unmittelbar nach dem 15. März 1939 an als sich die lokalen Protektoratsbehörden bemühten, die ersten Verzeichnisse von jüdischem Land-, Gewerbe- und Firmenbesitz aufzustellen. Der Arisierungsprozess umfasste auch eine Segregation der jüdischen Kommunität von den lokalen Wirtschaftskorporationen, die bereits im April 1939 begonnen hatte. Es gab jedoch parallel auch Versuche von städtischen Selbstverwaltungskörperschaften, den Grundbesitz des Jüdischen Religionsvereines in Vsetín direkt zu arisieren. Die Quellenforschung hat auch nachgewiesen, dass die Arisierungsprozesträger in den meisten Fällen nicht nur die Erwerber oder die zuständigen Okkupationsbehörden, sondern auch die „kompetenten“ Verwaltungsbehörden sowie Wirtschaftskörperschaften des Protektorats waren.

Jiří Flégl

Aryanization of Jewish property in the area of Vsetín in 1939–1945

Summary

Aryanization started in Germany in the years 1933–1938. After the Munich Agreement, the process continued in the former Czechoslovak regions with German population known as Sudetenland that had been attached to Germany. With the establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia the Aryanization concept was officially introduced in the Bohemian Lands, although some claims concerning the Jewish property had already been raised during the Second Republic (1938–1939). The Aryanization of minor Jewish property, such as trades and small businesses, was carried out by the Oberlandrat Offices as lower administration bodies of the occupation authorities. It was legislatively based primarily on the decree of Reichsprotektor K. von Neurath of 21 June 1939 and on the subsequent implementation instructions. The Protectorate authorities, too, were involved in the Aryanization process, particularly through the Government Decree No. 87 of 21 March 1939 and some other normative acts. The course of Aryanization in the regional context depended on the specific structure of Jewish business activities here prior to 1939, with some partial modifications, mainly in the entrepreneurial sector. A typical feature of the Jewish trades was their traditional small size. The Aryanization itself started immediately after the country's occupation on 15 March 1939 with the local Protectorate authorities trying to draw up a list of Jewish land property, trades and businesses. Actually, Aryanization started in the region with the exclusion of Jews from the local economic corporations as early as April 1939. Simultaneously, attempts were made by the municipal self-government corporations to directly aryanize the land property of the Jewish Religious Association in Vsetín. Studies of historical sources have also confirmed that participants of the Aryanization process were not only the acquirers or occupation authorities, but also the “competent” Protectorate authorities and economic corporations.

Peter Švík

Ideová a koncepční východiska zahraničnopolitického programu Rady slobodného Československa (1948–1953)

The Council of Free Czechoslovakia and the ideological and conceptual foundations of its foreign political program (1948–1953)

The history of the so-called Third Czechoslovak resistance and particularly that of the Council of Free Czechoslovakia has already been a subject of relative intense research in Czech and Slovak historiography. Yet, one can still pose some questions which were not addressed in-depth heretofore. One of these is the question of whether some of the Czechoslovak exiles attended the Congress of Europe held in The Hague in May 1948 or not. According to the official list of participants, ten persons from among the Czechoslovak exiles participated to the event. Was this possible, however, in the light of extremely complicated situation many emigrants faced in the uneasy post-war years? And, in the context of development The Hague Congress foreshadowed, one may ask what attitudes the Czechoslovak exile movement took towards the European questions. Hence, lastly, what objectives did the Council's European program seek in the first half of the 1950s?

Keywords: History, 20th century, Cold War, Czechoslovakia, anti-Communist resistance movement, Council of Free Czechoslovakia

Úvod

Dejiny tzv. československého tretieho odboja, a obzvlášť Rady slobodného Československa, sú už v českej ako aj slovenskej historiografii pomerne podrobne spracované. Stále si však ešte možno položiť niekoľko otázok, na ktoré doterajšia spisba nepodáva vyčerpávajúcu odpoveď. K takým patrí aj otázka možnej participácie zástupcov československého exilu na rokovaníach haagskeho „Kongresu Európy“ (*Congress of Europe/Congres de l'Europe*) v máji 1948 – oficiálny zoznam účastníkov udáva pri kolónke Československo desať mien.¹ Bolo však reálne možné, aby sa na tomto podujatí zástupcovia československého exilu zúčastnili, berúc do úvahy extrémne komplikovanú pozíciu emigrantov v ťažkých povojnových rokoch? A napokon – v kontexte vývoja, ktorý kongres predznamenal – sa do tretice možno spýtať, aké boli vlastne postoje československého exilu k európskym otázkam. Aké priority teda sledoval európsky program Rady slobodného Československa v prvej polovici 50. rokov?

Kongres Európy

Kontakty vedúcich osobností pofebruárového exilu na čelných predstaviteľov európskeho hnutia začali celkom prirodzene vznikať v prostredí diplomatických kruhov už v medzivojnovom období. Počas londýnskeho exilu a v povojnových rokoch, keď sa československí demokrati usilovali vyvážiť vplyv Moskvou podporovaných komunistov väzbami na Britániu a Francúzsko, sa tieto vzťahy na priateľskej báze ďalej utužovali.² Pofebruárový exil sa tak mohol oprieť o bohatú sieť kontaktov na vplyvných západoeurópskych politikov, ktorú ďalej vystužovali

¹ *List of the Participants of the Congress of Europe, The Hague, May 7–11th 1948*. Dostupné na internete: <http://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Historical_Content/hague_en.asp>; ďalej len Zoznam účastníkov.

² Podrobne k pôsobeniu a cieľom pro-európskych federalistických skupín a združení v tomto období pozri Walter LIPGENS – Wilfried LOTH (eds.), *Documents on the History of European Integration*, Vol. 4, *Transnational Organisations of Political Parties and Pressure Groups in the Struggle for a European Union (1945–1950)*, Berlin–New York 1991. Pre syntetickú analýzu vzťahov Československa s USA, Veľkou Britániou a Francúzskom v tomto období, pozri Petr PROKŠ, *Československo a Západ 1945–1948*, Praha 2001. K neúspešným rokovaniam medzi Československom a Francúzskom bližšie Petr PROKŠ, *Pokus o nové spojenectví. (Příspěvek k dějinám československo-francouzských vztahů v letech 1945–1948)*, Český časopis historický 96, 1998, č. 2, s. 344–379 a úvodnú štúdiu P. Petrufa v Pavol PETRUF (ed.), *Documents sur les relations politiques entre la France et la Tchechoslovaquie*, vol. 1 – 1945–1948, Paris–Bratislava 2002, s. 5–16. Ku vzťahom medzi Prahou a Londýnom Vít SMETANA, *Old Wine in New Bottles? British Policy towards Czechoslovakia, 1938–1939 and 1947–1948*, in: M. Cornwall – R. Evans (eds.), *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*, Oxford 2007, s. 143–167 a obzvlášť s. 155–164.

väzby na dôležitých hráčov v pozadí – vysokí štátni úradníci, diplomati a predstavitelia vplyvných „think-tankov“.³

Práve tento druh kontaktov umožnil, že „zástupcovia československého demokratického exilu mohli participovať na veľkom Európskom kongrese v Haagu ako oficiálna Československá misia“.⁴ Podľa už zmieneného Zoznamu účastníkov reprezentovali Československo nasledujúci delegáti: Adolf Procházka, Ivo Ducháček, Pavel Tigrid a Adolf Klimek za Čs. stranu lidovú; Vladimír Krajina, Jaroslav Stránský, Julius Firt⁵ za národných socialistov; Jozef Lettrich za Demokratickú stranu a napokon Zdeněk Formánek a František Schwarzenberg, ktorí boli kariérnymi diplomatmi.⁶

Oficiálne mala delegácia štatút pozorovateľa, čo znamená, že československí delegáti neboli na Kongrese oprávnení hlasovať. V rovnakej pozícii sa nachádzali aj delegácie ostatných krajín v sovietskej sfére vplyvu (Bulharsko, Rumunsko, Poľsko, Maďarsko a Juhoslávia). Tento štatút bol udelený taktiež zástupcom Španielska a Fínska, čiže krajinám v komplikovanej vnútro resp. zahraničnopolitickej situácii, a delegátom z krajín, ktoré neboli „priamo zainteresované“ na otázke európskej integrácie (USA a Kanada).⁷ Otvorenou otázkou ale zostáva, či sa vôbec nejakí delegáti rokovaní nakoniec zúčastnili, berúc do úvahy vlnu perzekúcií proti predstaviteľom demokratických politických strán, ktorú komunisti iniciovali po prevzatí moci, ako i hmotnú a finančnú tieseň, v ktorej sa mnohí exulanti po úteku z Československa ocitli.⁸

Ide však o skutočne marginálnu záležitosť. Posuňme sa teda preto k tretej otázke. Skôr než pozornosť obrátíme týmto smerom, priblížme si ale v krátkosti

³ Por. Vladimír GONĚC, *First Programmes of the Council of Free Czechoslovakia for European Politics (1951–1953)*, in: Vladimír Goněc (ed.), *In Between Enthusiasm and Pragmatism : How to Construct Europe? Six Studies*, Brno 2007, s. 123–124.

⁴ Tamže, s. 123; túto, ako aj všetky nasledovné cudzojazyčné citácie preložil autor.

⁵ V origináli chybné uvedenie ako J. Fird; Por. Zoznam, s. 29.

⁶ Por. tamže, s. 29. Na označenie afiliácie národno-socialistických delegátov je v origináli použitý termín *Czechoslovak Socialist Party*.

⁷ Por. Zoznam, s. 29–31.

⁸ Túto skutočnosť dobre ilustruje prípad jedného z dvoch kariérnych diplomatov, ktorí boli uvedení na zozname. Na základe svedectva, ktoré sa podarilo autorovi získať od manželky Františka Schwarzenberga, Amálie Lobkowicz-Schwarzenberg, prostredníctvom ich dcéry Ludmily, možno konštatovať, že je len veľmi málo pravdepodobné, že by sa Schwarzenberg kongresu osobne zúčastnil. Schwarzenbergovci totiž po prevzatí moci komunistami ušli do Talianska, kde s minimom finančných prostriedkov čakali na vybavenie potrebných formalít na vycestovanie do Spojených štátov. Por.: Emailová korešpondencia medzi autorom a Ludmilou Schwarzenberg-Hess z 23. 3. 2008. K osobnosti F. Schwarzenberga bližšie pozri Heslo *Schwarzenberg, František*, in: KTO BYL KTO v našich dejinách ve 20. století; dostupné online <<http://www.libri.cz/databaze/kdo20/main.php>>.

dôvody vzniku, vnútornú štruktúru a inštitucionálne rámce pôsobenia Rady, keďže práve tieto faktory mali nezanedbateľný vplyv na výslednú podobu zahraničnopolitického programu tejto organizácie.

Inštitucionálny kontext pôsobenia Rady slobodného Československa

Vedúci predstavitelia pofebruárovej emigrácie v snahe skoordinať individuálne aktivity a sformulovať ucelený politický program exilu, založili na prvé výročie prevzatia moci komunistami Radu slobodného Československa (*Council of Free Czechoslovakia*).⁹ Táto mala pôsobiť ako najvyšší politický orgán tretieho odboja, čiže niečo ako „kvázi exilová vláda“¹⁰ a zároveň jej ambíciou bolo ovplyvňovať politikov v USA, Veľkej Británii a Francúzsku ku prijímaniu takých zahraničnopolitických krokov, ktoré by viedli k oslobodeniu Československa, a v širšej perspektíve všetkých stredoeurópskych krajín, spod mocenského vplyvu Moskvy.

Rada okrem ústredia vo Washingtone mala oblastné pobočky v Paríži a Londýne a jej vedenie pozostávalo z dvanásť členného predsedníctva s paritným zastúpením Čechov a Slovákov a tridsať členného výkonného výboru, v ktorom okrem predstaviteľov politických strán boli zastúpení aj významní diplomati a novinári.¹¹ Vo výkonnej štruktúre boli však jasne definované len kompetencie predsedu a podpredsedu, pričom „*formulovaním memoránd adresovaných politickým lídrom Západu bol poverený Hubert Ripka... S ohľadom na protokolárne dôvody, memorandá adresované prezidentom a predsedom vlád spolupodpisovali predseda Petr Zenkl a podpredseda Jozef Lettrich. V týchto dokumentoch sa však Ripka čoskoro začal*

⁹ K tomu bližšie: Francis D. RAŠKA, *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa 1949–1960*, Praha 2009; Zdeněk JIRÁSEK – Miloš TRAPL, *Exilová politika v letech 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*, Olomouc 1996; Bořivoj ČELOVSKÝ, *Politici bez moci. První léta exilové Rady svobodného Československa*, Šenov u Ostravy 2000 a Slavomír MICHÁLEK, *Rada slobodného Československa, 1948–1960*, Historický časopis 47, 1999, č. 3, s. 432–446.

¹⁰ Išlo však o obzvlášť delikátnu otázku, vzhľadom na to, že pražská vláda reprezentovala Československo legitímne z hľadiska medzinárodného práva, i keď bola „nepriateľsky“ naladená voči „západným“ krajinám. J. Papánek sa na pôde OSN pokúsil spochybniť legitimitu komunistického režimu, obviniať Sovietsky zväz zo zasahovania do vnútorných záležitostí Československa, ale jeho snaha nevedla k úspechu. Vďaka podpore delegáta Čile sa februárové udalosti síce stali predmetom rokovania Bezpečnostnej rady OSN, ale Sovietsi obštruovali rokovanie a nakoniec bola táto otázka prakticky odsunutá *ad acta*. Bližšie pozri *Memorandum on the Czechoslovak Question Before the United Nations*, in: Documents on Canadian External Relations, vol. 14, s. 229 (dostupné na <<http://international.gc.ca/departement/history-histoire>>); Letter from the Permanent Representative of Chile (Santa Cruz) to the Secretary-General of the United Nations (Lie), March 12, 1948, International Organization 2, 1948, č. 2, s. 408–410 a Slavomír MICHÁLEK, *Ján Papánek, politik, diplomat, humanista*, Bratislava 1996, s. 91–106 a dokumenty na s. 238–240.

¹¹ Por. S. MICHÁLEK, *Rada*, s. 436.

podpisovať ako chargé – t. j. poverenec Rady – pre zahraničné otázky, čo jasne odkazovalo na štandardnú diplomatickú klasifikáciu.¹²

Nejasná kompetenčná štruktúra, programové rozpory prebiehajúce najmä po nacionálnej štiepnej línii, ako i preferencia partikulárnych osobných alebo úzko skupinových záujmov však zapríčinili, že prvý ucelený zahranično-politický program Rady bol prijatý až 4. januára 1951. Dokument pripravil H. Ripka a jeho názov bol *„Hlavní zásady politiky Rady svobodného Československa v boji proti komunismu a sovětskému imperialismu“*.¹³ Program z obsahového hľadiska definoval „dve hlavné tézy“ zahraničnej politiky Rady: *„cieľom prvej bolo obnovenie suverénneho Československa, ktoré bude konať v európskej politike samé za seba, a zároveň bola deklarovaná túžba po zjednotenej demokratickej Európe. Druhá téza si kládla za cieľ usporiadať svet na báze medzinárodného právneho poriadku, ktorý by bol záväzný pre každého“*.¹⁴

Paradoxne bol tento program jednou z mála vecí, na ktorej sa exulanti dokázali v januári t. r. zhodnúť. O dva dni neskôr výkonný výbor začal prerokúvať ďalšie otázky organizačného, personálneho a programového charakteru, avšak nemožnosť dospieť ku kompromisu medzi názormi dvoch skupín (prvú reprezentovali Lettrich a Osuský, druhú zas Zenkl a Papánek) stojacich v ostrej vzájomnej konfrontácii, vyústila 21. januára v odchod Zenklovcov, ktorí desať dní na to založili konkurenčný Národný výbor slobodného Československa.¹⁵

Absurdnosť a vážnosť vzniknutej situácie bola zrejmá nielen samotným aktérom roztržky, ale i širšej krajanskej obci. Obzvlášť významný tlak na opätovné zjednotenie oboch organizácií bol vyvíjaný zo strany vplyvného Národného výboru pre slobodnú Európu (*National Committee for a Free Europe*), prostredníctvom ktorého bolo exilového hnutie podporované najmä po finančnej stránke. Preto v priebehu roku 1951 došlo k dvom rokovaniam, ktoré mali celý spor urovnať. Prvé z nich sa uskutočnilo už v máji, ale bez pozitívneho výsledku. Na jeseň t. r. sa však začal črtáť obojstranne prijateľný kompromis a v januári 1952 sa Lettrich a Osuský so Zenklom a Ripkom dohodli definitívne.¹⁶

¹² Vladimír GONĚC, *First Programmes of the Council of Free Czechoslovakia for European Politics*, in: V. Goněc (ed.), *In Between*, s. 124; s prihliadnutím na skúsenosti niektorých iných členov Rady s prácou v diplomatickom *milieu*, nepovažujem uvedenú formuláciu na adresu H. Ripku za práve najšťastnejšiu.

¹³ Por. Tamže, s. 124–125.

¹⁴ Tamže, s. 125.

¹⁵ Por. S. MICHÁLEK, *Rada*, s. 438–441.

¹⁶ Por. Tamže, s. 441–442.

Zahranično-politické priority Rady

Ku 15. januáru tak Rada ako i Výbor zastavili činnosť svojich štatutárnych orgánov a zabezpečením výkonu bežnej agendy boli dočasne poverení A. Heidrich a J. Papánek. Zároveň bol konštituovaný dvadsaťštyri členný zbor v ktorom boli zástupcovia Rady a Výboru zastúpený paritne a jeho cieľom bolo vypracovať „*political program o definitívnom organizovaní zjednoteného exilu*“.¹⁷

V oblasti zahraničnej politiky bolo s najväčšou pravdepodobnosťou výsledkom rokovaní dočasného zboru Memorandum, ktoré H. Ripka zaslal do Foreign Office 24. januára 1952.¹⁸ Obsahovo tento dokument nadväzuje a širšie rozpracúva vyššie uvedené tézy, pričom sa už jasnejšie črtá ucelená zahranično-politická koncepcia ohľadne otázok tak celoeurópskeho, ako aj stredoeurópskeho charakteru. Text pojednáva o týchto tematických okruhoch: Versailleská mierová zmluva, sudetonemecký problém, otázka slovenského separatizmu, a napokon problematika federálneho usporiadania stredoeurópskeho regiónu.

Podľa Memoranda, Versailleská mierová zmluva, ako i dielčie mierové zmluvy zo St. Germain a Trianonu boli medzníkmi a tvorili fundament usporiadania pomerov v strednej Európe po prvej svetovej vojne. Tieto zmluvy zakončili „*stopäťdesiat rokov trvajúci vývoj*“, ktorý nevyhnutne viedol k oslobodeniu malých národov utláčaných v rámci rakúsko-uhorskej monarchie. Prítomnosť národnostných menšín v nástupníckych štátoch habsburskej monarchie nebola „*výsledkom svojvoľných ťahov prstom po mape*“¹⁹ a zle naplánovaných hraníc, ale dôsledkom nemeckého „*Drang nach Osten*“²⁰ a nútenej germanizácie resp. maďarizácie. Nebyť týchto faktorov, „*v českých krajinách by nebola nemecká menšina*“ a „*maďarská menšina by neexistovala na Slovensku*“.²¹ Rozdelenie strednej Európy na malé štáty sa navyše ukázalo byť životaschopným: po prekonaní počiatočnej povojnovej

¹⁷ Tamže, s. 442.

¹⁸ Pod textom Memoranda sú okrem členov dočasného zboru (A. Procházka, V. Majer, A. Heidrich, J. Lettrich, F. Peroutka, J. Černý, B. Bunža a J. Slávik za Radu; P. Zenkl, A. Klimek, H. Ripka, J. Dieška, J. Papánek, L. Feierabend, J. Firt, Š. Kočvara za Výbor) podpísaný aj generáli Ingr a Hasal, ako aj M. Rechcigl, F. Král a M. Sedlák. Z členov zboru Memorandum nesignovali: M. Franek, Š. Osuský, L. Slíva a F. Němec za Radu a E. Fusek, M. Rašín a E. Tábořský za Výbor. Por. The National Archives, London, Kew [ďalej len TNA], FO 371/100400, Nc 1071/1: Memorandum from the “Central European Federation” of political exiles from Europe, covering the history of claims for self-determination and independence since 1919 (ďalej len Memorandum), 24. 1. 1952, s. 11 a S. MICHÁLEK, *Rada*, poznámka 28 na s. 442.

¹⁹ V origináli “*the result of unwarranted carvings of territory*”; por. *Memorandum*, s. 1.

²⁰ K tomu bližšie: Wolfgang WIPPERMANN, *Deutschen und der Osten : Feindbild und Traumland*, Darmstadt 2007 a Henry MEYER, *Drang nach Osten : Fortunes of a Slogan-concept in German Slavic relations, 1849–1990*, Bern 1996.

²¹ Tieto tvrdenia sú evidentným nezmyslom.

depresie „*boli ekonomiky všetkých stredoeurópskych krajín veľmi prosperujúce*“. Navyiac Československo, spolu so Sovietskym zväzom, Nemeckom, Francúzskom a Talianskom, patrilo do skupiny „*piatich vojensky najvyspelejších krajín Európy*“. Dôvodom, prečo v medzivojnovom období nedošlo k stabilizácii strednej Európy a rozvoju hlbšej spolupráce smerujúcej k ekonomickej a politickej integrácii krajín tohto regiónu, boli agresívne a útočné veľmocenské plány Nemecka, Talianska a Sovietskeho zväzu. V období pred druhou svetovou vojnou zohrala svoju úlohu taktiež neprincipiálna politika „appeasementu“ zo strany západoeurópskych mocností.²²

Najobsiahlejšie sa Memorandum venuje druhému bodu, okruhu problémov spojených s požiadavkami sudetských Nemcov. Východiskovou premisou je, že československá vláda nevyhnala „*dva a pol milióna sudetských Nemcov medzi rokmi 1945–47 na základe vlastného rozhodnutia a v odplatu za Hitlerove neprávosti*“, ale so súhlasom spojencov bol uskutočnený transfer obyvateľstva, ktorého jediným cieľom bolo zaručiť stabilitu a bezpečnosť Československa z dlhodobého hľadiska. Exilová vláda v Londýne navrhla predstaviteľom USA, VB a Sovietskeho zväzu toto riešenie preto, že už nevidela inú možnosť, ako definitívne skončiť s nemeckým „*Drang nach Osten*“. V medzivojnovom období totiž Československo plne garantovalo Nemcom menšinové práva a ich politici sa počnúc rokom 1926 podieľali na výkonnej exekutíve. Napriek tomu sa ale sudetští Nemci, krátko nato čo Hitler uchopil moc, „*prepožičali do úlohy piatej kolóny ríšsko-nemeckých záujmov*“ a v 1938 ich deväťdesiat percent hlasovalo za „*pan-germánsku a pronacistickú stranu Kondráda Henleina*“. Počas Protektorátu podľahli pangermanizmu²³ aj nemeckí sociálni demokrati. Sudetští Nemci navyše ochotne prislúchovali nacistom a podieľali sa na ohavnostiach, ktoré títo páchali. Po skončení bojov spojenci súhlas s transferom ešte raz potvrdili na Postupimskej konferencii. Avšak prakticky ihneď potom, čo bol transfer zrealizovaný spustili sudetští Nemci kampaň,²⁴ že záver Postupimskej konferencie „*sa stal nulitným a neplatným*“, keďže československá vláda nezrealizovala „*transfer v súlade s dohodou, t.j. organizovaným a humánnym spôsobom*“.²⁵ Na základe tohto argumentu zaznievajú požiadavky, buď na

²² Por. Memorandum, s. 1–2.

²³ K histórii tohto pojmu bližšie Michel KORINMAN, *Deutschland über alles : le pangermanisme, 1890–1945*, Paris 1999 a Rainer HERING, *Konstruierte Nation : der Alldeutsche Verband, 1890 bis 1939*, Hamburg 2003.

²⁴ Podrobnejšie k aktivitám sudetonemeckých krajanských združení v tomto období Tobias WENGER, „*Volkstumskampf*“ ohne Ende? : sudetendeutsche Organisationen, 1945–1955, Bern 2008.

²⁵ Text Memoranda uznáva aj skutočnosť „*arbitrárneho odsunu počas mája a prvej polovice júna*“ a vyjadruje ľútosť nad stratami na ľudských životoch. Snaží sa však vytvoriť dojem, že ku prípadom krvipreliaťia nedochádzalo často a tiež, že tieto prípady sa neodohrali ani v súvislosti s „*arbitrárnym odsunom*“ a už vôbec nie s neskoršími transfermi, ktoré boli organizované

návrat Nemcov a následnú federalizáciu Československa alebo na secesiu „tzv. sudetonemeckého regiónu ku Nemecku“. Ale ako Memorandum ďalej zdôrazňuje, nebolo by „iba poľutovaniahodné, ale bez akejkoľvek pochybnosti tragické“, ak by sa zabudlo na poučenie Druhej svetovej vojny: víťazstvo nad nacizmom a japonským imperializmom bolo vykúpené ústupkami, ktoré „Sovietom ul’ahčili podrobenie strednej a východnej Európy ako aj Ázie“. Bolo by teda „politicky prezieravé“ zabudnúť na nemeckú hrozbu a ustupovať Nemcom len preto, že bojujú proti Sovietom? Akceptovanie požiadaviek sudetských Nemcov by nepochybne prispelo k oživeniu „nemeckého imperializmu“, keďže či už návrat Nemcov a následná federalizácia Československa, alebo pripojenie Sudet k Nemecku by premenilo budúcu stredoeurópsku federáciu na nejakú variáciu „Mitteleuropy“.²⁶ Neexistuje však logický dôvod, keď „psychologická evolúcia v Nemecku“ postúpi do tej miery, že „najvyšším záujmom“ Nemcov bude „mierumilovná a neimperialistická spolupráca s ostatnými európskymi národmi“, prečo by sa malo brániť integrácii Západného Nemecka do „západoeurópskeho spoločenstva národov“.²⁷

Vo vzťahu ku slovenskému separatizmu sa konštatovalo, že proti štátnemu zväzku Čechov a Slovákov vystupuje v konečnom dôsledku len „hľstka“ Slovákov, ktorých minulosť je zväčša až príliš úzko previazaná s vojnovým, pronacistickým Slovenským štátom. Ich jedinou stratégiou a programom je zneužívať a hyperbolizovať nespokojnosť, ktorú počas medzivojnového obdobia deklarovali „z času na čas niektoré kruhy na Slovensku“²⁸ a popularizovať tak názor, že kvôli pražskému

vládou [„in a few cases, totally unrelated both to these expulsions and still more to the later transfers, even blood-shed occurred“]. Memorandum sa navyše snaží exkulpovať československých občanov tým, že zodpovednosť za prípady krvipreliaťia alibisticky presúva na plecía ruských vojakov [„the instances of blood-shed having Germans for victims were committed by some members of the so-called Eastern Army, integrated into the Soviet Army“]. Por. Memorandum, s. 4. K približnému počtu obetí odsunu pozri Stanovisko Společné česko-německé komise historiků k odsunovým ztrátám/Stellungnahme der Gemeinsamen deutsch-tschechischen Historikerkommission zu den Vertreibungsverlusten, Soudobé dějiny 3, 1996, č. 4, s. 600–603.

²⁶ Explicitná narážka na Naumannovu knihu *Mitteleuropa*, publikovanú v Berlíne v roku 1915. „Pangermánske“ geopolitické koncepcie strednej Európy neskôr rozvíjal v „národno-socialistickom duchu“ okruh autorov okolo Haushoferovho *Zeitschrift für Geopolitik*; bližšie pozri Andreas PESCHEL, *Friedrich Naumanns und Max Webers „Mitteleuropa“. Eine Betrachtung ihrer Konzeptionen im Kontext mit den „Ideen von 1914“ und dem Alldeutschen Verband*, Dresden 2005 a Jacques LE RIDER, *Mitteleuropa, Zentraleuropa, Mittelosteuropa. A Mental Map of Central Europe*, *European Journal of Social Theory* 11, 2008, č. 2, s. 155–169.

²⁷ Por. Memorandum, s. 2–6.

²⁸ O tom, že realita bola v skutočnosti oveľa komplikovanejšia, svedčia aj názorové rozpory na otázku vzájomného usporiadania vzťahu Čechov a Slovákov v spoločnom štáte po páde komunizmu, ktoré sa sústavne prejavovali na pôde Rady. K medzivojnovému obdobiu pozri napr. Jan RYCHLÍK, *Czech-Slovak Relations in Czechoslovakia, 1919–1939*, in: M. CORNWALL – R. EVANS, *Czechoslovakia*, s. 13–25 a Milan ZEMKO – Valerián BYSTRICKÝ (eds.), *Slovenko v Československu, 1918–1939*, Bratislava 2004.

centralizmu, nerešpektujúcemu špecifické potreby a požiadavky Slovenska, sa model Československa ukázal byť nefunkčným.²⁹ Cieľom tejto skupiny je presvedčiť kľúčových politikov na Západe, aby Slovákov umožnili „rozhodnúť sa slobodne prostredníctvom hlasovania, t. j. plebiscitu“, či po skončení studenej vojny chcú zostať v Československu alebo naopak chcú žiť v nezávislom Slovenskom štáte. Memorandum však zdôrazňuje, že „ak sa pochodeň plebiscitu rozhorí v jednom kúte Európy spôsobí veľký požiar nielen v strednej a východnej, ale možno aj západnej Európe“. Ak by totiž požiadavky separatistov na usporiadanie plebiscitu boli akceptované, nemožno vylúčiť, že podobné požiadavky začnú predkladať Chorváti, Slovinci a Macedónci v Juhoslávii (v prípade posledne menovaných je nutné počítať aj s ich menšinami v Grécku a Bulharsku). A samozrejme Maďari budú žiadať plebiscit na Slovensku, v Juhoslávii ako i Rumunsku. Taktiež nemožno vylúčiť, že „nemecká propaganda môže... popularizovať názor, že Šársko, Alsasko-Lotrinsko a Flámsko majú byť do západoeurópskej federácie integrované ako separátne konštitučné celky...“³⁰

Jediným východiskom a zároveň prostriedkom ako stabilizovať situáciu v Európe z dlhodobého hľadiska je užšia integrácia európskych štátov. Jej základný rámec by pozostával z dvoch federácií – jedna by existovala v západnej a druhá zas v strednej a východnej Európe –, ktoré budú úzko spolupracovať do tej doby, kým nenastanú vhodné podmienky „na ich zlúčenie do celoeurópskej federácie“. Európske spoločenstvo však nebude kompletne bez „aktívnej participácie Veľkej Británie“. Nezaobíde sa tiež bez „duchovnej a materiálnej sily“ Spojených štátov, ktorých vplyv bude obzvlášť potrebný „v procese vytvárania a konsolidácie federácie v strednej a východnej Európe“. Federalizácia tohto regiónu prebehne po páde komunizmu a USA budú hrať v tomto procese dvojakú rolu, keďže jednak budú

²⁹ V podobnom duchu sa nesie aj list, ktorý zaslal Peter Prídavok, predseda Slovenskej národnej rady v Londýne, W. Churchillovi pri príležitosti zahájenia Haagskeho kongresu. Píše sa v ňom, že „Slováci s veľkým záujmom a úprimnou sympatiou sledujú snahu o federalizáciu Európy“ pretože veria, že jej prostredníctvom „opätovne získajú národnú nezávislosť a vlastný slovenský štát, o ktorý ich v roku 1945 pripravil koordinovaný tlak sovietskeho a českého imperializmu“. A v podobnom duchu sa o deň neskôr v mene Slovenského akčného výboru z Buenos Aires ozvali Štefan Polakovič a Ferdinand Ďurčanský: „uistujeme Vašu Excelenciu..., že všetci Slováci sú plne oddaní myšlienke Spojených štátov európskych, ktoré budú garantom národnej nezávislosti a štátnosti pre všetky zúčastnené národy. V tejto súvislosti zdôrazňujeme, že Slováci sa chcú stať členmi Spojených štátov európskych na báze rovný s rovným a preto odmietajú akékoľvek pokusy obnoviť tzv. Česko-Slovensko ako nedemokratické.“ Oba listy sú dostupné on-line na:

<http://www.cvce.eu/obj/Letter_from_Peter_Pridavok_concerning_the_position_adopted_by_Slovakian_refugees_on_the_Hague_Congress_4_May_1948-en-026c9ecb-4bce-4a07-bddf-89a74d39ea12.html a

<http://www.cvce.eu/obj/Letter_from_Slovak_exiles_about_the_Congress_of_Europe_in_The_Hague_Buenos_Aires_5_May_1948-en-91934d6f-e131-41a8-bd56-0c37ad1c0073.html>.

³⁰ Por. Memorandum, s. 7–9.

vyvažovať „priamy vplyv troch veľmocí: Nemecko, Rusko a Taliansko“ a jednak budú pôsobiť ako mediátor zmierňujúci vzájomné antagonizmy.³¹

Záverom je sumarizované, že 1) vytvorenie „väčších kooperujúcich celkov v strednej a východnej Európe“ nebude automaticky „všeliakom na rozmanité politické choroby“, ktoré komplikujú vzťahy medzi štátmi v tomto regióne. 2) samotné „nadnárodné“ celky by mali byť organizované takým spôsobom, aby bola limitovaná možnosť ich zneužitia pre hegemonické ciele veľmocí. Ak by tomu tak nebolo, výsledkom nebude federalizácia ale germanizácia Európy, keďže Nemecko „bude po páde Sovietov najsilnejším hráčom na európskom kontinente“. 3) základným predpokladom pre existenciu federalizovanej Európy sú „silné konštitučné štátne útvary“, konsolidované tak po politickej ako i ekonomickej stránke.³²

V júli 1952 sa Rada organizačne reštrukturalizovala. Konštituovanie dvoch nových orgánov – zastupiteľstva Rady a Správnej rady RSC – malo viesť ku väčšej názorovej pluralite (inklúzia širšieho spektra názorov) v rámci Rady, a to v konečnom dôsledku malo prispieť ku zvýšeniu legitimacy tejto organizácie. „Politické smernice“, ktoré nové zastupiteľstvo prijalo počas júlových rokovaní, v oblasti zahraničnej politiky potvrdili dovtedajšiu názorovú líniu: prioritou bola samozrejme porážka komunizmu, pričom integrácia západnej Európy bola považovaná za dôležitý prostriedok ako tento cieľ dosiahnuť, keďže iba zjednotená Európa by bola schopná garantovať a zabezpečiť bezpečnosť slobodného Československa. Inak povedané, európska integrácia bola považovaná za „conditio sine qua non“ oslobodenia Československa a strednej Európy spod sovietskeho útlaku.³³

Na prelome rokov 1952 a 1953 vypracoval H. Ripka ďalšie dva dokumenty, majúce rovnaký názov – „Svobodné Československo ve sjednocené Evropě“ – v ktorých sa pokúsil širšie rozpracovať zahranično-politické priority Rady. Prvý z týchto dokumentov, mienený len ako predbežný návrh, mal 27 strojopisných strán a bol datovaný 6. novembrom 1952.³⁴ O štvrt' roka neskôr, 10. februára 1953, predložil Ripka výkonnému výboru na posúdenie skrátenú, šesťstrannú verziu dokumentu, v ktorej zhrnul zahranično-politické ciele Rady do nasledujúcich siedmich bodov. Rada mala:

1. „pripraviť vlastné plány a návrhy ohľadom stratégií na oslobodenie regiónu spod komunizmu“ a následne ich aktívne „prezentovať americkým politikom a inštitúciám“;

2. „predstaviť vlastné návrhy týkajúce sa šírenia propagandy na území Československa“;

³¹ Tamže, s. 9–10.

³² Tamže, s. 11.

³³ V. GONĚC, *First Programmes*, s. 127.

³⁴ Tamže, s. 127 a 132–133.

3. „*pripraviť informačnú a propagačnú kampaň, ktorej cieľom bude presvedčiť slobodný svet... o medzinárodnom prínose slobodného a jednotného Československa*“ a o dôležitosti jeho vymanenia „*spod nadvlády sovietskych*“;

4. „*vypracovať návrhy ako začleniť československé dobrovoľnícke zbory do štruktúr jednotlivých národných armád*“ slobodného sveta;

5. „*bojovať proti českému, slovenskému a ukrajinskému separatizmu ako i nemeckej a maďarskej iredente*“;

6. „*všetkými jej dostupnými prostriedkami podporovať myšlienku európskeho zjednotenia a snahy o federalizáciu strednej a juhovýchodnej Európy*“;

7. „*iniciovat' vznik združenia exilových politikov*“, v rámci ktorého by sa prediskutovali možné scenáre na federalizáciu regiónu po páde komunizmu.³⁵

I keď sa Ripkovým návrhom dostalo obšírnej pozornosti nielen na pôde Rady samotnej, ale i v širšom okruhu pro-československej emigrácie, ani znalec jeho diela Vladimír Goněc neuvádza, či sa tieto jeho návrhy aj pretavili do nejakého konkrétného programového dokumentu Rady.³⁶ Na druhej strane, ak by tomu aj tak bolo, je otázne, do akej miery mohla Rada efektívne presadzovať takýto program, keďže vnútorné pnutie sa neupokojilo ani po reštrukturalizácii jej orgánov v júli 1952. Organizácia aj naďalej totiž pôsobila v stave permanentnej krízy a keď koncom 50-tych rokov získali v jej orgánoch prevahu Zenklovi národní socialisti, definitívne sa rozštiepila.³⁷ Ako pravdepodobnejšie sa teda javí, že vyššie načrtnuté tézy poslúžili viac menej len Ripkovi samotnému pri príprave knihy „*A Federation of Central Europe*“, ktorú v skrátenej forme publikoval v New Yorku v 1953.³⁸

Záver

Akakoľvek, či i len čiastočná, uskutočniteľnosť zahranično-politických cieľov Rady však narážala na nasledujúce faktory.

Rada zlyhala v tom, na čo bola pôvodne zamýšľaná. Jej činnosť bola konštruovaná tým, že nielenže nebola platformou na zjednocovanie názorových rozdielov, ale naopak samotná sa stala vhodnou scénou na sebaaprezentáciu rôznych partiálnych záujmov. Táto skutočnosť neunikla ani pozorovateľom z vonka, čo znížo-

³⁵ Tamže, s. 128 a pozri aj nasledujúce strany (129–132) pre detailnejší rozbor Ripkových návrhov.

³⁶ Tamže, s. 127–128 a 132–134.

³⁷ Vzhľadom na to, že „*exil nebol schopný stanoviť program, taktické či pracovné metódy, ktorými by reagoval v meniacich sa medzinárodných podmienkach*“ založili v apríli 1960 zástupcovia ostatných politických strán a nestraníci Výbor pre slobodné Československo (*Committee for free Czechoslovakia*). Por. S. MICHÁLEK, *Rada*, s. 445.

³⁸ V. GONĚC, *First Programmes*, pozn. 54 na s. 133 a pozri aj TENŽE, *Hubert Ripka: un européen*, Brno 2006, s. 91–192.

valo legitimitu tejto organizácie nielen v očiach krajaných komunit, ale aj „západnej“ verejnosti. Napríklad v marci 1951, dva mesiace po odchode Zenklovej skupiny, francúzsky týždenník *L'Observateur* informoval o situácii v exilovom hnutí svojich čitateľov tak, že otvorene „nazval situáciu palácovou revolúciou a ľuďí združených v rozbitom exile, zhromaždením mužov snívajúcich o osobnej moci“.³⁹

Zainteresovaní, t.j. analytici a vysokí úradníci ministerstiev zahraničných vecí, vedeli o napätej situácii už skôr. V júli 1950 napr. analyzoval K. M. Thomas z britského Foreign Office kauzu menovania československého delegáta do Výkonného výboru Európskeho hnutia, pričom zdôraznil najmä fakt, že „problémom nie sú rozdielne názory medzi sociálnymi demokratmi a ostatnými stranami ohľadom Európy. A rovnako, súčasná diskusia v žiadnom prípade nie je o rozdielnych názoroch medzi Čechmi a Slovákmí“.⁴⁰ Podstatou celej veci boli len a len personálne otázky. V apríli 1949 totiž Stránsky poslal predsedovi Európskeho hnutia Duncanovi Sandysovi list „menom všetkých [zdôraznené v origináli – pozn. autora] českých a slovenských emigrantov vo Veľkej Británii, v ktorom mu oznámil, že dôjde k založeniu československého výboru pri Európskom hnutí“.⁴¹ Sandys, považujúc vec za vopred dohodnutú v rámci exilových štruktúr, akceptoval Stránskeho skupinu pozostávajúcu prevažne z národných socialistov a sociálnych demokratov za oficiálnych reprezentantov československého exilu v hnutí. Vzhľadom na to, že Stránsky konal bez vedomia a súhlasu zástupcov niekdajšej pravice (lidovci, agráристи, národní demokrati, slovenskí demokrati a živnostníci), títo na konci roku 1949 založili v Londýne Československý výbor Európskeho hnutia (*Czechoslovak Committee for the European Movement*). Prostredníctvom tejto organizácie sa snažili docieľiť, aby do exekutívy Európskeho hnutia nebol menovaný Ripka, ktorého nominovalo Stránskeho krídlo a ktorého nomináciu mal podporovať aj poľský emigrant Józef H. Retinger, šedá eminencia európskeho hnutia, ale Štefan Osuský.⁴² Na pôde Rady sa nakoniec táto kauza uzavrela až pod hrozbou vylúčenia z Európskeho hnutia tak, že vo výkone výbore hnutia reprezentoval exil Osuský a Zenkl zas v Zhromaždení ujarmených európskych národov (*Assamby of Captive European Nations*).⁴³

³⁹ Cit. v S. MICHÁLEK, *Rada*, s. 441.

⁴⁰ Z kontextu je zrejmé, že Thomas pod termínom „sociálni demokrati“ myslel tak sociálnych demokratov, ako i národných socialistov – „Beneš socialisty“. Por.: TNA, FO 371/86153, N 1072/11: Confidential CZE/110/50, 7. 7. 1950, s. 1.

⁴¹ Tamže, s. 1, poznámka pod čiarou.

⁴² Zástupcovia „pravicových“ strán navyše považovali Ripku za oportunistu a nie príliš dôveryhodného človeka, ktorý udržiaval „príliš priateľské“ vzťahy s komunistami počas londýnskeho exilu (aktivistka ženského hnutia Hodinová-Spurná), ako aj neskôr na ministerstve zahraničného obchodu (štátny tajomník E. Löbl). Por. Tamže, s. 2.

⁴³ Por. S. MICHÁLEK, *Rada*, s. 437.

Oprávnene teda možno povedať, že Rada pôsobila viac-menej v stave permanentnej krízy, pričom situáciu neupokojovala ani reštrukturalizácia jej orgánov v júli 1952. Koncom 50. rokov v nich Zenklovi národný socialisti získali prevahu a vzhľadom na to, že „*exil nebol schopný stanoviť program, taktické či pracovné metódy, ktorými by reagoval v meniacich sa medzinárodných podmienkach*“⁴⁴ založili v apríli 1960 zástupcovia ostatných politických strán a nestraníci Výbor slobodného Československa (*Committee for free Czechoslovakia*).⁴⁵

Zároveň treba podotknúť, že vnútorne rozštiepené exilové hnutie nedokázalo vyprodukovať vo vzťahu k európskym otázkam realistický program. Naopak dokument, v ktorom je „európska vízia“ exilu najlepšie čitateľná – januárové Memorandum – je prvoplánovou zmesou idealistických riešení, ktoré európsku problematiku nedokázali uchopiť v širších aspektoch, ale len z úzkej československej perspektívy. Riešenie európskych problémov tak bolo prakticky zredukované na zabezpečenie geopolitickej stability Československa po skončení studenej vojny. Základnou štrukturálnou presupozíciou exilovej koncepcie je „reštrukturalizácia“ „status quo“ v tom zmysle, že ťažiskom geopolitického usporiadania strednej a východnej Európy zostanú malé štáty (versailleský systém), ale dôjde k oslabeniu vplyvu tradičných hegemonov – Nemecko, Rusko, Taliansko –, pričom garantom stability v tomto regióne sa stanú Spojené štáty za asistencie predpokladanej „západoeurópskej federácie“. Vzniknuté mocenské vákuum bude vhodnou príležitosťou na vytvorenie federácie v tomto regióne, ktorá bude úzko spolupracovať so svojim západoeurópskym „pendantom“, a to až do chvíle, keď obe federácie budú môcť byť zlúčené. Bližšie ale Memorandum aspekty vzájomnej spolupráce neopisuje, čo je na škodu vecí, keďže v celom texte absentuje – okrem všeobecných fráz – pozitívny aspekt na ktorom by potencionálna stredoeurópska federácia mala byť vybudovaná.

Pritom už od roku 1950 pôsobila pri Európskom hnutí pracovná skupina pre strednú a východnú Európu (*Central and Eastern European Section of the European Movement*) na ktorej činnosti sa aktívne podieľali, príp. aspoň súhlasili so závermi jej rokovaní, aj československí exulanti⁴⁶ a ktorá sa otázkami politickej

⁴⁴ Tamže, s. 445.

⁴⁵ V tomto období však Rada už rezignovala na ucelenú zahraničnopolitickú koncepciu a jej aktivita „navonok“ sa prakticky obmedzila na „šarvátky“ s Výborom slobodného Československa o tom, kto je legitímnym zástupcom Československa v orgánoch Zhromaždenia ujarmených európskych národov a Národného výboru pre slobodnú Európu. Por.: National Archives, College Park, MD, General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records relating to Czechoslovakia, 1965–1967, kr. 1.: zložka Political Affairs&Rel., POL 30-2 Exile Political, 1965.

⁴⁶ Spor medzi „zenklovským“ a „osusko-lettrichovským“ táborom sa prejavil aj vo vzťahu k stredo- a východoeurópskej sekcii hnutia. Keď sa v druhej polovici mája 1950 dostal do rúk britským diplomatom dokument „*Basis for an Eastern European Policy*“, o mesiac neskôr zaslal Československý výbor Európskeho hnutia britskému ministerstvu zahraničných vecí stanovisko,

a ekonomickej spolupráce medzi krajinami strednej a východnej Európy po páde komunizmu zaoberala v detailnejších aspektoch (ľudské práva, školstvo, jednotný spôsob financovania poľnohospodárstva, atď.)⁴⁷ Navyše H. Ripka a F. Hodža spoločne so svojimi poľskými exilovými súputníkmi J. Wszelakim a E. Raczyńskim pracovali na pláne stredoeurópskej varianty Európskeho spoločenstva uhlia a ocele (*Central European Coal and Steel Community*).⁴⁸ Z uvedeného možno dedukovať, že exilovému hnutiu „bolo zrejmé“ kam bude ďalší vývoj integračných procesov smerovať. Je preto nanajvýš pozoruhodné, že v podstate jediným elementom, na ktorom bola európska konštrukcia exilu vybudovaná, bol strach z opätovného „vzkriesenia“ nemeckého imperializmu. Obsesia – v tej dobe už len s imaginárnym nepriateľom – bola však v bi-polárnom svete *passé* a už aj kľúčovým európskych aktérov na začiatku 50. rokov bolo zrejmé, že zjednotenú Európu nemožno budovať bez participácie Západného Nemecka.

Navyše nevyhnutnou podmienkou pre uskutočnenie tejto koncepcie bol pád „Sovietskej ríše“. Toto si exilové hnutie aj dobre uvedomovalo a snažilo sa ovplyvniť najmä kľúčových aktérov v Spojených štátoch k podnikaniu aktívnejších krokov namierených proti Sovietskomu. Avšak celkom pochopiteľne tieto snahy mohli byť úspešné len do tej miery, do akej bolo možné zladať zahraničnopolitické ciele a záujmy supervelmoci, so záujmami a cieľmi exilového hnutia reprezentujúceho krajinu mimo dominantných záujmových sfér danej supervelmoci.

Celkovo možno teda skonštatovať, že zahraničnopolitické plány vnútorne rozhádaného a rozštiepeného exilu boli v období 50. rokov zmesou idealizmu a prvoplánových riešení, pričom hlbšou rovinou týchto koncepcií je stereotypný náhľad na históriu vzájomných vzťahov medzi rôznymi etnikami, ktoré územie niekdajšej prvej ČSR obývali.

v ktorom síce deklaroval zhodu s princípmi načrtnutými v dokumente, ale Osuského krídlo nezabudlo zdôrazniť, že toto v nijakom prípade nesmie byť interpretované ako súhlas s tým, akým spôsobom boli nominovaní československí delegáti do sekcie. A vyjadrilo ďalej nádej, že aj členovia Československého výboru sa už čoskoro budú môcť v plnej miere zúčastňovať na práci Hnutia za európsku jednotu. Tu treba poznamenať, že Stránsky do sekcie nominoval zas len „svojich verných“: za vice-prezidenta za Československo lidovca Adolfa Procházku, pričom päťicu československých delegátov ďalej dopĺňali Stránskeho syn Jan a Ladislav Feierabend reprezentujúci národných socialistov, sociálny demokrat Vilém Bernard a Tibor Šabo zo slovenskej Strany slobody. Por. TNA, FO 371/86153, N 1072/11: Statement of Czechoslovak Exiles on a Central and Eastern European Policy, jún 1950.

⁴⁷ Por. TNA, FO 371/86153, N 1072/1: Basis for an Eastern European Policy, máj 1950.

⁴⁸ Dokumentácia k tomuto projektu sa nachádza v zbierkach Hoover Institution Archives, fond Stanislaw Mikolajczyk Papers, 1899–1966, č. kr. 111.

Peter Švík

Der Rat der Freien Tschechoslowakei und die ideologischen und konzeptuellen Ausgangspunkte seines außenpolitischen Programms (1948–1953)

Zusammenfassung

Die Geschichte der sog. Dritten tschechoslowakischen Widerstandsbewegung, insbesondere des Rates der Freien Tschechoslowakei, ist in tschechischer und slowakischer Historiographie ziemlich gut bearbeitet worden. Es bleiben jedoch mehrere Fragen, auf die die bisherige Forschung keine erschöpfende Antwort bietet. Zu diesen Fragen zählt auch die mögliche Teilnahme tschechoslowakischer Exilvertreter an den Verhandlungen des „Europa-Kongresses“ in Den Haag im Mai 1948; in der offiziellen Teilnehmerliste figurieren zehn Namen als Vertreter der Tschechoslowakei. War es jedoch angesichts der komplizierten Position der Emigranten in den schweren Nachkriegsjahren realistisch zu erwarten, dass tschechoslowakische Exilvertreter an dieser Veranstaltung teilnehmen? Und schließlich, im Kontext der vom Kongress antizipierten Entwicklung, kann man fragen, wie sich eigentlich das tschechoslowakische Exil zu den Europa-Fragen einstellte. Welche Prioritäten verfolgte also das Europa-Programm des Rates der Freien Tschechoslowakei in der ersten Hälfte der 50er Jahre? Wegen der unklaren Kompetenzstruktur und der nationalbedingten Programmwiderrsprüche, sowie wegen der Präferenz von partikularen Personal- bzw. engen Gruppeninteressen wurde das erste komplexe außenpolitische Programm des Rates erst am 4. Januar 1951 angenommen. Das Dokument wurde von H. Ripka vorbereitet und es hieß *„Politische Hauptprinzipien des Rates der Freien Tschechoslowakei im Kampf gegen Kommunismus und sowjetischen Imperialismus“*. Das Programm definierte in seinem Inhalt „zwei Hauptthesen“ der Außenpolitik des Rates: *„Ziel der ersten war die Wiederherstellung einer souveränen Tschechoslowakei, welche in der Europa-Politik für sich selbst handeln würde, und zugleich wurde die Sehnsucht nach einem vereinigten demokratischen Europa deklariert. Die andere These stellte sich das Ziel, die Welt auf der Basis einer internationalen Rechtsordnung zu organisieren, die für alle bindend sein sollte.“* Paradoxe Weise war dieses Programm eine der wenigen Sachen, auf denen sich die Exulanten im Januar 1951 einigen konnten. Zwei Tage danach wurden weitere Fragen organisatorischen, personalen und programmatischen Charakters besprochen; da es aber unmöglich war, einen Kompromiss zwischen den Meinungen zweier gegeneinander stehender Gruppen (die erste repräsentiert von Lettrich und Osuský, die andere von Zenkl und Papánek) zu erreichen, verließen Zenkls Anhänger am 21. Januar 1951 den Verhandlungstisch und zehn Tage danach gründeten ein Konkurrenzorgan, das Nationalkomitee der Freien Tschechoslowakei.

Peter Švík

The Council of Free Czechoslovakia and the ideological and conceptual foundations of its foreign political program (1948–1953)

Summary

The history of the so-called Third Czechoslovak resistance and particularly that of the Council of Free Czechoslovakia has already been a subject of relative intense research in Czech and Slovak historiography. Yet, one can still pose some questions which were not addressed in-depth heretofore. One of these is the question of whether some of the Czechoslovak exiles attended the Congress of Europe held in The Hague in May 1948 or not. According to the official list of participants, ten persons from among the Czechoslovak exiles participated to the event. Was this possible, however, in the light of extremely complicated situation many emigrants faced in the uneasy post-war years? And, in the context of development The Hague Congress foreshadowed, one may ask what attitudes the Czechoslovak exile movement took towards the European questions. Hence, lastly, what objectives did the Council's European program seek in the first half of the 1950s? Due to the unclear competence structure, program contradictions mainly in ethnic items, and preference of particular personal or small-group interests the first comprehensive program of the Council was not adopted until 4 January 1951. The document, entitled *“Main principles of policy for the Council of Free Czechoslovakia in the fight against Communism and Soviet imperialism”*, was worked out by H. Ripka and “two main theses” of the Council's foreign policy were defined there: *“The goal of the first one was to restore a sovereign Czechoslovakia that would act independently in European politics, and the ultimate goal of a united democratic Europe was declared. The second thesis aimed at organizing the world on the basis of an international legal order that would be binding for everybody”*. Paradoxically, this program was one of the few matters the exiles were able to agree on in January 1951. Two days later, the Executive Committee started discussing other questions of organizational, personal and programmatic nature; however, the impossibility to achieve a compromise between the opinions of two opposed groups (the first one represented by Lettrich and Osuský, the other by Zenkl and Papánek) culminated on 21 January 1951 with the Zenkl group leaving the Executive Committee and setting up a competing body, the National Committee of Free Czechoslovakia, ten days later.

Jaroslav Miller

Neznámý příběh českého exilu II: „Československé sdružení v Západní Austrálii“, 1968–1989¹

An unknown story of the Czech exile II: “Czechoslovak Association in Western Australia”, 1968–1989

Based on up to now unused and confidential archival documents the history of Czech and Slovak exile in Western Australia in the years 1968–1989 is discussed. Attention is paid to the complex problem of relations between the post-February exile and that after August 1968, to the foundation of the *Czechoslovak Association in Western Australia*, to the contacts with other exile centers in Australia, the foundation of the *Society of Science and Arts* in Perth, and to the leading exile personalities, namely Josef Kučík and Petr Hrubý.

Keywords: History, 20th century, exile, Western Australia, post-August emigration

Srpnové události v komunistickém Československu a následná etapa „normalizace“ měly za následek masovou emigrační vlnu směřující, stejně jako v případě

¹ Text je pokračováním studie Jaroslav MILLER, *Neznámý příběh českého exilu: Josef Kučík a Sdružení Lidé dobré vůle v Západní Austrálii, 1950–1969*, *Moderní dějiny* 20, 2012, č. 2, s. 211–233. Studie vznikla jako dílčí výsledek projektu GAČR P410/12/1294 *Český exil v Austrálii a jeho kultura, 1948–1989*.

poúnorového exilu, především do zemí západní Evropy a USA. Jedním z hlavních cílů posrpnové emigrace však byla rovněž Austrálie a Oceánie, přičemž exilové aktivity Čechů a Slováků v tomto regionu zatím systematickému zájmu historické vědy unikají. Dosud jedinou hlubší analýzu počtu uprchlíků z Československa provedl ve své nepublikované disertační práci australský sociolog českého původu Michael Cigler, který došel k závěru, že mezi srpnem 1968 a červnem 1970 přicestovalo do Austrálie celkem 5536 osob.² Drtivá většina z nich se usadila ve východních australských státech, především v Novém jižním Walesu a Victorii. Ciglerův údaj se v hrubých rysech rovněž shoduje s výsledky australských sčítání lidu probíhajících v letech 1966 a 1971.³

Poměrně silná přistěhovalecká vlna výrazně zasáhla do poměrů českého a slovenského exilu v Austrálii, a to v negativním i pozitivním smyslu. Na jedné straně přijímal poúnorový exil nové příchozí s jistou nedůvěrou pramenící především z přesvědčení, že mnozí posrpnoví uprchlíci zůstali v principu věrni komunistické ideologii. Silný byl rovněž pocit, že tato druhá vlna emigrace má často nejenom politické, nýbrž primárně materiální motivy. Na straně druhé však příliv Čechů a Slováků znamenal podstatný impuls pro oživení často skomírajícího exilového politického i kulturního života, což se velmi výrazně projevilo například na fungování ústředního exilového periodika *Hlasu domova*, do něhož začali svými texty pravidelně přispívat bývalá redaktorka Mladé fronty Marcela Čechová a pod pseudonymem Vít Donát také veterinář Miloš Ondrášek. Posrpnová imigrace také umožnila v roce 1970 vzkříšení *Československého sdružení* v Canbeře a založení tamějšího kulturního časopisu *Beseda*,⁴ dále vznik australských poboček *Společnosti pro vědy a umění* i zahájení pravidelného českého rádiového vysílání v Sydney.⁵

Následný text je koncipován jako případová studie, zabývající se vývojem a osudy československého exilu a emigrace v největším australském teritoriu, kon-

² Michael Joseph CIGLER, *The 1948 and 1968 Czech Refugee Settlers in Australia: A comparison of the settlement and integration processes among two waves of settlers*, Deakin University 1986. Nepublikovaná disertační práce.

³ James JUPP – Barry YORK, *Birthplaces of the Australian People: colonial & commonwealth censuses, 1828–1991*, Canberra 1995, s. 43; Statistics Section – Department of Immigration and Multicultural Affairs, *Immigration Federation to Century's End 1901–2000*, 2001, Table 1.

⁴ Centrum pro československá exilová studia v Olomouci (dále CČES), Fond Beseda – Československé sdružení v Canbeře, neinventarizováno.

⁵ Viz Jana REICHOVÁ – Vladimír ŠPAČEK – Vlasta VLAŽNÁ, *Rádiové vzpomínání: Český rozhlas v Sydney, vznik a činnost do roku 1992*, Sydney 1995. Samotné počátky českého vysílání v Sydney se však datovaly do 29. 2. 1952. Od tohoto data byly na stanici UW jednou týdně čteny zprávy v češtině, slovenštině a angličtině o událostech v Československu. Po měsíci však bylo vysílání ukončeno oficiálně kvůli nesouhlasu australských úřadů. Viz *Hlas domova*, 3. 3. 1952, s. 8; *Hlas domova*, 28. 4. 1952, s. 8.

krétně v Západní Austrálii, a to v období 1968–1989. Přímo tak navazuje na stat' o pouťnorovém západoaustralském exilu, která byla publikována v roce 2012.⁶ Studie vychází z unikátních a české historické vědě dosud převážně neznámých pramenů. Především se jedná o bohatou rukopisnou pozůstalost Josefa Kučika, hlavního organizátora exilových aktivit v Západní Austrálii, která byla rodinou věnována Centru pro československá exilová studia na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Jako cenný pramen bylo využito rovněž exilové periodikum *Oběžník*, uložené ve sbírkách státní knihovny Západní Austrálie v Perthu a rovněž tiskoviny uchovávané v knihovně *Libri prohibiti*.

Po roce 1968 dostala československá exilová činnost v Západní Austrálii, do té doby reprezentovaná aktivitami neformálního *Sdružení Lidé dobré vůle* pod vedením Josefa Kučika, výrazný impuls v podobě posrpnové imigrace, doplněné o početně slabší imigrační vlnu v 70. letech. Přibližný počet přistěhovalců z Československa lze stanovit na základě výsledků celonárodních cenzů. Z nich vyplývá, že do Západní Austrálie přišlo v následujících čtyřech letech po sovětské invazi přibližně 200–300 osob. V roce 1976 tak činila česká a slovenská komunita na tomto odlehlém a zároveň nejrozsáhlejším australském teritoriu necelých tisíc lidí, a tuto hranici překročila ve druhé polovině 80. let (Tabulka 1).⁷

Tabulka 1

Počet osob v Západní Austrálii narozených v Československu dle celoaustralských cenzů, 1947–1986

Rok	Uváděný počet osob
1947	68
1954	698
1961	475
1971	502
1966	711
1976	853
1981	798
1986	1035

Do Perthu přišla v tomto období celá řada osobností, které záhy zaujaly přední místo v politických a kulturních exilových aktivitách jak v celoaustralském, tak v mezinárodním kontextu. Étos politického exilu zosobňoval především Petr Hrubý, který však patřil ještě k pouťnorové uprchlické vlně a v Západní Austrálii se usadil na konci 60. let po svém působení ve Švýcarsku a v USA. Hrubý, před komunis-

⁶ Viz pozn. č. 1.

⁷ J. JUPP – B. YORK, *Birthplaces of the Australian People*, s. 43.

tickým převratem student filozofie a psychologie na Karlově univerzitě, spoluzaložil v Ženevě v roce 1949 exilový měsíčník *Skutečnost* a zároveň spolupracoval s Rádiem Svobodná Evropa, kde proslul, mimo jiné, svými reportážemi o exilovém životě v Austrálii.⁸ Později však odešel do Spojených států amerických, kde působil na univerzitě v Marylandu. Nabídka místa na Curtin University však Petra Hrubého přivedla do Perthu, kde dlouhodobě působil jako přednášející v oboru politologie. Zcela výjimečným příběhem mezi Čechy a Slováky usazenými v Perthu vynikala Dagmar Šimková, dlouholetá vězeňkyně komunistického režimu v Československu a jedna z obětí represí 50. let, která na Univerzitě Západní Austrálie vystudovala sociální práci a později se úspěšně věnovala výtvarnému umění.⁹ K dalším výrazným osobnostem českého exilu patřil cestovatel a úspěšný fotograf přírody Jiří Lochman, v polovině 80. let předseda *Československého sdružení v Západní Austrálii*, a také Jaroslav Kabelka, který se na konci 80. let stal po Petru Hrubém předsedou perthské pobočky *Společnosti pro vědy a umění*.¹⁰

Příliv nových přistěhovalců ovšem zároveň předznamenal dlouholetý rozkol ve vedení československého exilu v Západní Austrálii, do té doby reprezentovaného především Josefem Kučíkem, zakladatelem neformálního *Sdružení Lidé dobré vůle*, které vyvíjelo politické i kulturní aktivity od roku 1953.¹¹ Zdravotní problémy a zřejmě i slibně se rozvíjející výtvarná kariéra dovedly na konci 60. let Josefa Kučíka k rozhodnutí odstoupit z vedení organizace a zvolit nové vedení. Za tímto účelem svolal Kučík na 15. září 1969 schůzi *Sdružení*, přičemž apeloval „aby přišlo co nejvíce našich krajanů zvolit si schopné, poctivé a spolehlivé mluvčí pro přítomnou dobu i pro VŠECHNY možnosti v budoucnosti“.¹² Dochované materiály naznačují, že celý akt, jehož se účastnilo 35 lidí, se odehrál ve značně napjaté atmosféře a jeho výsledek byl šokující. Do průběhu schůze a především do samotné volby totiž výrazně zasáhli již noví přistěhovalci do Západní Austrálie. Pravděpodobně převážně jejich hlasy byl zvolen do čela *Sdružení*, poněkud paradoxně a pro většinu poúnorových starousedlíků zcela nečekaně, ing. Karel Kosina. Paradox spočíval ve skutečnosti, že od založení *Sdružení* v roce 1953 se Kosina jeho činnosti prakticky neúčastnil, což bylo částečně způsobeno i tím, že řadu let působil jako městský inženýr ve městě Albany vzdáleném 400 km od Perthu,¹³ kde se mimo jiné pokou-

⁸ CČES, Fond Petr Hrubý, Vysílání RFE o Austrálii, kartón 3.

⁹ K příběhu Dagmar Šimkové především autobiografická kniha Dagmar ŠIMKOVÁ, *Byly jsme tam taky*, Praha 2011.

¹⁰ Viz Oběžník, březen 1987, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

¹¹ Viz J. MILLER, *Neznámý příběh českého exilu*, s. 211-233.

¹² CČES, Fond Josef Kučík, 1969, Pozvánka na schůzi Sdružení Lidé dobré vůle na pondělí 15. 9. 1969. Neinventarizováno.

¹³ Hlas domova, 9. 1. 1956, s. 6.

šel na počátku 50. let o založení pobočky *Sokola*.¹⁴ Značnou část 60. let však Karel Kosina prožil v Perthu, ovšem, jak uvedla po schůzi část šokovaných členů *Sdružení* v dopise Josefu Kučíkovi „*zvolit člověka za předsedu spolku, který existuje 15 let a on ani jednou tam nohou nepáchl ač byl zván, považujeme za tak nemorální*“.¹⁵ Mnohem zásadnější výhrady však směřovaly k jiné skutečnosti. Ačkoliv Archiv bezpečnostních složek jméno Karla Kosiny neeviduje v žádné souvislosti, hned několik reakcí na překvapivou volbu poukázalo na jeho intenzivní a pravidelné styky s představiteli komunistického režimu v Československu a především se zaměstnanci Československého konzulátu v Sydney („*Jakým právem tito lidé... navrhovali do spolku, který má... povinnost bojovat proti komunismu, člověka, který s komunisty spolupracuje*.“).¹⁶ Stejnému obvinění byl vystaven rovněž nový sekretář (a od roku 1974 předseda) organizace Miroslav Kubíček. Samotný Josef Kučík, který se s novým exilovým vedením v Západní Austrálii ihned rozešel, objasnil svůj odmítavý postoj v několika dopisech novým i starým členům *Sdružení*. V listu z 1. října 1969 Kučík poukázal na to, že Karel Kosina pobírá finanční podporu od komunistických úřadů a že za (blíže neobjasněné) služby režimu očekává proplacení cest do Československa a navrácení konfiskovaného domu v Brně.¹⁷ V jiném dopise rozšířil Kučík svou kritiku o poznámku, že Kosina mnohokrát „*až do rána hostil zaměstnance čs. konzulátu*“.¹⁸ Povahu své kritiky Kučík konečně konkretizoval v korespondenci s předsedou *Ústředí čs. demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě* Františkem Novým, v níž uvedl, že Kosina „*po několik roků spolupracoval s československým konzulátem v Sydney (už za Novotného režimu), a to pořádáním průmyslových výstav československých výrobků na t.zv. Perth Royal Show... Přitom dennodeně ve svém domě hostil CS konsula a konsulátní úředníky někdy až do 5 hod. ráno (jeho doznání)... a byl v nejintimnějším styku s nimi i CS vládou*“.¹⁹ Ve stejném dopise Kučík uštěpačně charakterizoval vedení nového spolku: „*President (ne předseda!) Charles Kosina (kolaborant s komunisty) Místopresident: Adam Bubna-Litic, který se všude mezi Australany představuje jako Rakušan*.“²⁰ Z dochovaných pramenů však vyplývá, že jednoznačné odsouzení nově zvoleného

¹⁴ Hlas domova, 7. 7. 1952, s. 8.

¹⁵ CČES, Fond Josef Kučík, 1969, Dopis Josefu Kučíkovi ze dne 19. 9. 1969. Neinventarizováno.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ CČES, Fond Josef Kučík, 1969, Dopis Josefa Kučíka K. Klauzovi z 1. 10. 1969. Neinventarizováno.

¹⁸ CČES, Fond Josef Kučík, 1969, Dopis Josefa Kučíka J. Steinochrovi. Nedatováno (pravděpodobně 29. či 30. 10. 1969). Neinventarizováno.

¹⁹ CČES, Fond Josef Kučík, 1969, Dopis Josefa Kučíka Františku Novému z 10. 11. 1970. Neinventarizováno.

²⁰ Tamtéž.

vedení západoaustralské organizace však do jisté míry postrádalo rysy objektivitu. Například kritika, že Karel Kosina se nikdy neúčastnil schůzí *Sdružení Lidé dobré vůle* se nezakládala zcela na pravdě, protože dle prezenčních listin vedených samotným Kučíkem, byl Kosina na setkáních několikrát přítomen, a to jak na konci 50. tak i v 60. letech.²¹

Minimálně část vedení nového *Sdružení Čechoslováků* nicméně usilovala o překonání vzájemných rozporů a o znovusjednocení exilu v Západní Austrálii, a to i vzhledem ke skutečnosti, že jako hlavní organizátor exilového života v 50.–60. letech byl Josef Kučík respektovanou a váženou osobností uvnitř české a slovenské komunity a později, díky své úspěšné umělecké kariéře, jedním z nejznámějších západoaustralských Čechů. V komunikaci s Kučíkem se nové vedení *Sdružení* snažilo vyvrátit vznesená obvinění a vesměs poukazovalo na to, že „já proti Kosinovi neznám nic... Tehdy se nikdo nezmínil o věcech, které vy dnes hlásáte – ani Vy – ani kdokoliv jiný – naopak byl zvolen předsedou“. Pisatel jednoho z dopisů uvedl, po rozmluvě s Kosinou že „[Kosina] snad věřil za Dubčeka, že se vše pomalu demokratizuje. Takových, kteří věřili je více... Co se týká obchodu uzavírání s Vých. Německem či kterýmkoliv státem za železnou oponou – řekl mě sám, že tomu je dávno konec – nechce s tím mít co společného“.²²

Nepřátelský postoj Josefa Kučíka a části poúnorového exilu k novému vedení exilové organizace přejmenované na *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii/Czechoslovak Association of Western Australia* značně ztížil integraci tohoto západoaustralského spolku do *Ústředí čs. demokratických organizací*. Kučík ve výboru *Ústředí* totiž dlouhodobě zastupoval právě Západní Austrálii a na sjezdu v listopadu 1970 byl opět zvolen jedním ze členů předsednictva.²³ V korespondenci s předsedou *Ústředí* Františkem Novým označil Kučík *Sdružení Čechoslováků* za „trucspolek“, který svými sympatiemi s komunistickým režimem postrádá jakoukoliv legitimitu a zdůraznil jeho naprostou diskontinuitu s předchozím (jím vedeným) *Sdružením Lidé dobré vůle*.²⁴

Kučíkovo varování, aby se *Ústředí* mělo na pozoru před novou západoaustralskou organizací, zřejmě padlo na úrodnou půdu, protože *Věstník*, periodikum vydávané *Ústředím* v Adelaide, přestalo v roce 1970 pravidelně referovat o činnosti exilové organizace v Západní Austrálii a přinášelo informace především o aktivitách exilu ve Viktorii a v Jižní Austrálii. O nejisté pozici *Sdružení Čechoslováků* ve vztahu k *Ústředí čs. demokratických organizací* v Adelaide svědčí i skutečnost, že

²¹ CČES, Fond Josef Kučík, 1953–1969, Prezenční listiny a Zápisy ze schůzí *Sdružení Lidé dobré vůle*. Neinventarizováno.

²² CČES, Fond Josef Kučík, 1969, Dopis J. Steinochra Josefu Kučíkovi z 3. 11. 1969. Neinventarizováno.

²³ Hlas domova, 30. 11. 1970, s. 9.

²⁴ CČES, Fond Josef Kučík, 1969, Dopis Josefa Kučíka Františku Novému z 10. 11. 1970. Neinventarizováno.

v některých organizačních záležitostech byl i nadále osločován Josef Kučík a nikoliv nový západoaustralský spolek. Když novinář Josef Josten, jedna z nejaktivnějších osobností českého exilu, plánoval v roce 1980 svou cestu do Austrálie, obrátil se na předsedu *Ústředí* Františka Nového, který mu poradil kontaktovat v Perthu právě Josefa Kučíka jako legitimního zástupce exilu v Západní Austrálii. Josten ve svém dopise Kučíkovi přiznal, že „o vlastních poměrech v Austrálii nejsem příliš dobře informován a tak uvítám každou Vaši radu... o krajaňských záležitostech“.²⁵ V dalším dopise Josten přímo uvedl, že Fr. Nový ho upozornil, „že některé organizace jsou ve styku s čs. komunistickým konzulátem a těm bych se rád vyhnul“.²⁶ Vzhledem k okolnostem nelze pochybovat o tom, že pisatel byl dopředu varován, aby v Perthu nevstupoval do kontaktu se *Sdružením Čechoslováků v Západní Austrálii* a raději se obrátil na spolehlivého Josefa Kučíka. Je přitom vysoce pravděpodobné, že Kučík Jostena zevrubně seznámil s poměry uvnitř exilu v Západní Austrálii a se svým kritickým pohledem na okolnosti vzniku nové exilové organizace.

Zdá se, že rozkol mezi částí poučlivých uprchlíků a posrpnovým *Sdružením Čechoslováků v Západní Austrálii* zřejmě trval do konce 70. let. Ještě v roce 1978 byl Josef Kučík marně zván na schůzi *Sdružení*, které by „vyslechlo ochotně Vaše názory a zvláště rádo obrátilo list nad neblahou a nechutnou minulostí, Vaším sporem se zesnulým ing. Kosinou“.²⁷ Spor se patrně podařilo urovnat až v první polovině 80. let, kdy se Josef Kučík začal režírně podílet na přípravě divadelních představení organizovaných jak *Společností pro vědy a umění* tak *Sdružením Čechoslováků v Západní Austrálii*.

Hned v několika ohledech znamenal rok 1969 přelom v dějinách českého a slovenského exilu v Západní Austrálii. Především došlo k zásadní organizační přeměně exilových aktivit. Oproti volnému a spíše neformálnímu *Sdružení Lidé dobré vůle* se nové *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii/Czechoslovak Association in Western Australia*, byť s mnohaletým zpožděním oproti jiným australským státům, konstitovalo jako standardní spolek se stanovami a s pravidelnými členskými příspěvky. Po vzoru exilových organizací v jiných australských státech začalo *Sdružení* vydávat jednoduchý periodický list *Oběžník* v české (slovenské) jazykové verzi i v anglické mutaci pod názvem *Circular*.²⁸ Z prvních pouze v několi-

²⁵ CČES, Fond Josef Kučík, 1980, Dopis Josefa Jostena Josefu Kučíkovi z 8. 2. 1980. Neinventarizováno.

²⁶ CČES, Fond Josef Kučík, 1980, Dopis Josefa Jostena Josefu Kučíkovi z 18. 2. 1980. Neinventarizováno.

²⁷ CČES, Fond Josef Kučík, Dopis Georga Ludikara Josefu Kučíkovi z 8. 8. 1978. Neinventarizováno.

²⁸ Časově nejranější *Oběžník*, který se mi podařilo dohledat, nese datum 20. listopadu 1973. Vzhledem ke skutečnosti, že tato tiskovina vycházela s měsíční periodicitou, je možné odhadovat, že první číslo snad vyšlo na podzim 1970. Některá čísla *Oběžníku* z let 1973–1975

ka exemplářích dochovaných čísel z konce roku 1969, je patrné, že činnost *Sdružení* se v tomto období prioritně zaměřovala na organizaci materiální a finanční pomoci nově příchozím z Československa, a to především formou darů a peněžních sbírek na tanečních zábavách.²⁹ Především v 80. letech *Sdružení* v několika případech ručilo za české a slovenské rodiny v evropských utečeneckých táborech. Poskytnutí formální záruky totiž bylo jednou z podmínek, která umožňovala uprchlíkům z Československa legální vystěhování se do Austrálie.³⁰ Již v první polovině 70. let *Sdružení* usilovalo o založení vlastní knihovny a k tomuto účelu vyčlenilo sto dolarů určených na zakoupení prvních knih z produkce exilových nakladatelství.³¹

Přes poměrně značný rozsah posrpnové imigrační vlny však ani v 70.–80. letech zcela nepominul problém s velikostí členské základny, s pasivitou většiny členů a nově rovněž s placením ročních příspěvků do pokladny *Sdružení*. V roce 1974 bylo například zrušeno členství celkem osmi osobám a každoroční volby výboru se pro nedostatek zájmu ze strany řadových členů angažovat se ve vedení spolku stávaly spíše přesvědčovací kampaní.³² Výzva z července 1975 „*hledají se duše dobré, které by na jeden rok vzali (Sic!) na sebe břemeno vedení Sdružení*“ byla pro toto období symptomatická.³³ Zároveň se objevují časté stížnosti na finanční obtíže s poukazem, že distribuce *Oběžníku* značně zatěžuje rozpočet organizace. Z tohoto důvodu rozhodl výbor *Sdružení* v roce 1982, že nezaměstnaní Čechoslováci budou platit ročně pouze jeden dolar, zatímco těm, kteří neplatí členské příspěvky a nejsou v žádném kontaktu se spolkem přestane být *Oběžník* zcela zasílán.³⁴ V polovině 70. let činila výše příspěvku pouze dva australské dolary na osobu.³⁵ O deset let později byly již členské příspěvky pro jednotlivce šest a pro rodiny deset australských dolarů.³⁶ Tato částka se v roce 1989 zvýšila pro jednotlivce na deset dolarů a pro rodiny na patnáct dolarů ročně.³⁷ Rozpočet *Sdružení* navíc značně zatěžovala skutečnost, že řada nově příchozích, kterým byla poskytnuta finanční výpomoc, je-

v Libri Prohibiti. Viz Lucie FORMANOVÁ – Jiří GRUNTORÁD – Michal PŘIBÁŇ, *Exilová periodika*, s. 33. Čísla od března 1979 do roku 1991 jsem našel v State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

²⁹ Circular, č. 1, 2. říjen/listopad 1969; CČES, Fond Josef Kučík. Neinventarizováno.

³⁰ *Oběžník*, duben 1985, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

³¹ *Oběžník*, únor 1974, Knihovna Libri prohibiti, Praha.

³² *Oběžník*, únor 1974, Knihovna Libri prohibiti, Praha.

³³ *Oběžník*, červenec 1975, Knihovna Libri prohibiti, Praha.

³⁴ *Oběžník*, srpen 1982, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

³⁵ *Oběžník*, červenec 1975, Knihovna Libri prohibiti, Praha.

³⁶ *Oběžník*, leden 1985, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

³⁷ *Oběžník*, duben–květen 1989, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

vila po čase pramalou ochotu splatit svůj čestný dluh. Jedním z finančně nejzávažnějších břemen byl případ rodiny Salátových, které *Sdružení* v roce 1982 poskytlo poměrně vysokou půjčku 400 australských dolarů.³⁸ Přes opakované výzvy však dluh ještě v roce 1987 nebyl uhrazen.³⁹ Problém se zřejmě nepodařilo vyřešit ani v následujících letech a částka tak pravděpodobně musela být odepsána jako nedobytná.

Soudě podle obsahu *Oběžníku* došlo v činnosti a zaměření západoaustralského exilu v 70. letech k jistému posunu ve srovnání s exilovými aktivitami 50. a 60. let. Zatímco pounorový exil si udržoval ostrou protikomunistickou rétoriku a politické aktivity namířené proti komunismu a režimu v Československu zůstávaly hlavní prioritou, *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii*, založené v roce 1969, se mnohem více orientovalo na kulturní a vzdělávací činnost, zatímco politické cíle se dostávaly spíše do pozadí. Důvodů této změny, která byla patrná v činnosti exilových organizací ve všech australských státech, bylo hned několik. Obecně lze říci, že motivace odchodu z Československa byla po sovětské invazi mnohem různorodější než v případě pounorové exilové vlny. Zatímco po roce 1948 odcházela drtivá většina osob primárně z politických příčin a odpor proti komunismu tak přirozeně zaujímal stěžejní místo v programech exilových spolků a organizací od Západní Evropy přes USA až po Austrálii, v případě posrpnové emigrace hrály mnohem silnější roli rovněž faktory ekonomické, sociální a rodinné. Navíc vůdčí politická role Rady svobodného Československa, reprezentativního exilového orgánu, byla v 70. letech již značně oslabena v důsledku přetrvávajících neshod a dlouhodobých vnitřních rozporů. Tato postupná rezignace na jednotné politické vedení exilu se projevila i na slábnoucí pozici *Ústředí čs. demokratických organizací v Austrálii a na Novém Zélandě*, které samo utrpělo ránu odštěpením organizace v Brisbane. Výsledkem byla skutečnost, že povědomí o existenci celoaustralského exilového orgánu bylo v 70. a 80. letech, především v řadách posrpnové emigrace, již velice nízké a mnoho nových přistěhovalců nemělo o působení *Ústředí* žádné informace. Vystěhovalecká vlna po roce 1968 se lišila od pounorového exilu ještě v jednom ohledu. Na rozdíl od uprchlíků po roce 1948, pro které byl komunismus jasně definovaným nepřítelem, byla přistěhovalecká komunita po potlačení pražského jara v tomto směru mnohem méně vyhraněná a řada nově příchozích do Austrálie se rekrutovala z bývalých členů komunistické strany, kteří často i nadále věřili v možnost reformy režimu a nesmiřitelná antikomunistická rétorika pounorového exilu jim zůstávala cizí.

Vpád sovětských vojsk do Československa navíc způsobil v řadách exilu značný šok a nastupující období tzv. normalizace obecně oslabilo naděje na brzký pád komunistického režimu. Ztráta víry, že komunismus bude záhy poražen se přirozeně projevila i na poklesu politických aktivit exilových skupin a organizací.

³⁸ *Oběžník*, duben 1984, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

³⁹ *Oběžník*, březen 1987, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

Konečně posledním důvodem částečného utlumení politických cílů a aktivit exilových organizací v 70. a 80. letech byla snižující se míra brutality a jistá liberalizace komunistického režimu, především ve srovnání s 50. lety. V roce 1977 se navíc objevila možnost tzv. úpravy právních vztahů k ČSSR, která za jistých okolností legalizovala postavení emigrantů a povolovala např. jejich vycestování do Československa.⁴⁰ Tuto příležitost využila celá řada australských Čechů a Slováků, ovšem jejich počínání v exilových kruzích zároveň vzbudilo ostrou kritiku a obvinění z kolaborace (často faktické) s normalizačním režimem.

Právě absence odkazu na politickou práci byla jedním z předmětů nesmlouvavé kritiky části pounorového exilu. Ve svém nelichotivém obšírném hodnocení stanov *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii* Kučík doslova uvedl, že „*důvod, proč jsou Čechoslováci v Austrálii je, že utekli anebo museli utéct před diktátorským režimem komunismu a proto, aby bojovali za návrat demokracie do Československa. O tomto se však v 'Konstituci' tajuplně mlčí*“. Na jiném místě své analýzy Kučík dokládá, že „*v zde navrhované konstituci není ani zmínka o komunismu, ne tak boji proti němu*“. Proti stanovám nové organizace postavil Kučík stanovy původního *Sdružení Lidé dobré vůle* založeného 1953 obsahující prohlášení, že „*členové považují za svou povinnost, jako političtí uprchlíci pomáhat pokud je to v jejich nejlepších silách jak mravně, tak fyzicky v boji proti komunismu a pro návrat demokratických svobod v naší vlasti*“.⁴¹

Přestože politické aktivity exilu nebyly v 70.–80. letech tak viditelné jako v předchozím období, nelze nicméně říci, že by tato součást činnosti *Sdružení* byla zcela potlačena. Podobně jako v jiných australských městech se i v Perthu konaly akce spojené s výročí srpnové okupace a *Sdružení* formou pozvání a následných koncertů aktivně podporovalo protirežimní umělce v exilu, což byl případ Karla Kryla či Jaroslava Hutky. V roce 1978, ve spolupráci s ostatními exilovými organizacemi v Austrálii, se *Sdružení* podílelo na podpisové akci k desetiletému výročí srpnové okupace *Manifest 78*, kterou organizoval dlouholetý činitel Cyrilometodějské ligy dr. Stanislav Hofírek z Melbourne.⁴² Zároveň se organizace dle svých možností snažila finančně pomáhat československému disentu. V roce 1983 například *Sdružení* zaslalo obnos 50 dolarů Nadaci charty 77 a stejnou částkou podpořilo rovněž Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných.⁴³ Obecně lze konstatovat, že značnou vzpruhu pro kulturní i politické aktivity exilu v Západní Austrálii znamenal příjezd a organizační zdatnost několika klíčových osobností, především Petra

⁴⁰ Viz *Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci ze dne 16. 3. 1977*.

⁴¹ CČES, Fond Josef Kučík. Přípomínky k t.zv Konstituci Czechoslovak Association in W. Australia. Neinventarizováno.

⁴² CČES, Fond Josef Kučík, 1978. Dopis George Ludikara Josefu Kučíkovi z 8. 8. 1978. Neinventarizováno.

⁴³ Oběžník, duben 1983, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

Hrubého, Dagmar Šimkové a Jiřího Lochmana. Především Petr Hrubý, vyučující moderní dějiny a politologii na Curtin University, se často zapojoval do politických debat a neváhal otevřeně kritizovat prosovětské sympatie části (západo)australských politických elit. V roce 1971 například poukázal na věcně nesprávný a propagandistický charakter učebnice pro střední školy v Západní Austrálii o sovětské společnosti vyzdvihující klady komunistického režimu. V této věci Hrubý dokonce neváhal oslovit poslance západoaustralského parlamentu s cílem dosáhnout stažení kontroverzní učebnice ze školní výuky.⁴⁴

Po zániku *Sokola* bylo *Sdružení Čechoslováků* až do počátku 80. let de facto jedinou exilovou organizací Čechů a Slováků na teritoriu Západní Austrálie. Tento stav trval do 26. listopadu 1983, kdy byla pod předsednictvím Petra Hrubého oficiálně ustanovena v Perthu pobočka *Společnosti pro vědy a umění*.⁴⁵ Dlužno říci, že právě Petr Hrubý, dlouhodobě působící na Curtin University, byl vedle Josefa Kučíka v 70.–80. letech nejvýraznějším organizátorem českých kulturních aktivit v Perthu. V tomto období existovaly v Austrálii další dvě organizace SVU, které ovšem vznikly pod patronací tehdejšího předsedy SVU Jana Mládka již v roce 1972, a to v Melbourne pod vedením Oty Sitnaie a v Sydney za předsednictví Olivera Fialy.⁴⁶ Perth se tak stal třetím a zároveň posledním místním sdružením v rámci australské SVU, protože ani v Brisbane ani v Adelaide ani v Port Moresby na Nové Guinei k jejich založení nedošlo. Inspirací pro západoaustralskou pobočku byla především sydneyjská organizace, která z podnětu výrazných osobností Olivera Fialy, Jana Jiráka a Jany Reich iniciovala řadu kulturních a vědeckých aktivit, z nichž posléze těžily i české komunity v Queenslandu, Jižní Austrálii či právě v Perthu.⁴⁷ V roce 1986 například sydneyjská organizace SVU zorganizovala návštěvu písničkáře Karla Kryla, který poté na pozvání západoaustralské pobočky zahrnul do svého programu rovněž koncert v Perthu.⁴⁸ Úzká spolupráce mezi jednotlivými organizacemi *Společnosti pro vědy a umění* se projevila již o dva roky dříve, kdy SVU v Sydney připravila v Seymour Center celoaustralskou výstavu českého

⁴⁴ Hlas domova, 20. 12. 1971.

⁴⁵ Oběžník, listopad 1983, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁴⁶ Viz Miloslav RECHCÍGL ml., *Pro vlast – padesát let Společnosti pro vědy a umění (SVU)*, Praha 2012, s. 479. Rechcigl mylně uvádí vznik pobočky SVU v Perthu v roce 1982. Viz tamtéž, s. 480.

⁴⁷ Oliver FIALA – Jan JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění – Czechoslovak Society of Arts and Sciences, SVU Sydney 1972–1992*, Sydney 1992.

⁴⁸ Tamtéž, s. 105. K návštěvě Karla Kryla v Perthu viz Oběžník, leden 1986, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

a slovenského výtvarného umění, které se zúčastnilo pět západoaustralských umělců včetně Dagmar Šimkové, Josefa Kučíka a Jany Vodešilové.⁴⁹

SVU v Perthu vyvíjela v 80. letech pod vedením Petra Hrubého a později (od roku 1987) Jaroslava Kabelky poměrně intenzivní činnost, která záhy přinesla své plody. Vedle pravidelně pořádaných pásem české poezie se s jistým zpožděním oproti centrům exilu na východním pobřeží podařilo (ve spolupráci se *Sdružením*) prosadit myšlenku rádiového vysílání v češtině na stanici 6NR, které bylo zahájeno 7. března 1984 a probíhalo jednou týdně po dobu 30 minut od 19:00 do 19:30.⁵⁰ Pravidelné vysílání se udrželo do konce roku 1988. Zvýšení ceny vysílacího času však vedlo k dočasnému přerušení českých radiových relací a vysílání tak bylo obnoveno až ve druhé polovině roku 1989.⁵¹ Pokračování českého rádia bylo umožněno poskytnutím štědré vládní finanční podpory pro založení samostatné etnické rozhlasové stanice v Perthu. Vysílací čas stanice tak byl rozdělen mezi jednotlivé menšiny, což *Oběžník* s trochou ironie komentoval sdělením, že „*dnešní vláda má velký zájem o hlasy etnických skupin – hlavně před volbami*“.⁵² O těsné spolupráci i personálním propojení SVU a *Sdružením Čechoslováků* svědčí mimo jiné skutečnost, že po roce 1983 se *Oběžník*, původně periodický zpravodaj vydávaný pouze *Sdružením*, stal společnou tiskovinou vycházející pod hlavičkou *Společnosti pro vědy a umění* a *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii*.

Hlavní kulturní aktivitou *Společnosti pro vědy a umění* se v 80. letech stalo divadlo. I v tomto případě došlo k založení české divadelní tradice v Západní Austrálii mnohem později než v případě Sydney, Melbourne či Adelaide. Pod režijním vedením bývalého herce Národního divadla a Divadla na Vinohradech Jiřího Kačera se hrálo české divadlo v Sydney již v březnu 1953, a to klasická hra *Vojnar-ka* Aloise Jiráska.⁵³ V říjnu následujícího roku zahájilo činnost rovněž české ochotnické divadlo v Melbourne uvedením hry *Poslední muž* F. X. Svobody.⁵⁴ Konečně v Adelaide se uskutečnilo první divadelní představení, *Kateřina Veliká*, v roce 1961.⁵⁵ V 70.–80. letech tak bylo české divadlo ve východních australských státech,

⁴⁹ O. FIALA – J. JIRÁSEK, *Společnost pro vědy a umění – Czechoslovak Society of Arts and Sciences, SVU Sydney 1972–1992*, s. 99; *Oběžník*, říjen 1984, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁵⁰ *Oběžník*, únor 1984, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁵¹ *Oběžník*, 17. 10. 1988 a 3. 3. 1989, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁵² *Oběžník*, 16. 10. 1989, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁵³ Oliver FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, in: Věra Bořkovec (ed.), *Czech and Slovak Theatre Abroad: In the USA, Canada, Australia and England*, New York, 2006, s. 102.

⁵⁴ Tamtéž, 18. 10. 1954, s. 8.

⁵⁵ O. FIALA, *A Report on Czech Expatriate Theatre in Australia*, s. 96.

přes občasné problémy, již etablovanou institucí s poměrně dlouhou minulostí, zatímco v Západní Austrálii se kvůli specifickým podmínkám zdařilo založení divadelní tradice až v tomto období. O důvodech dřívější neexistence českého divadla v Perthu se na stránkách *Oběžníku* v roce 1989 rozepsal Josef Kučík, který uvedl, že o založení ochotnického spolku se pokoušel již v 50. a 60. letech, avšak v důsledku svízelné sociální situace exilu v Západní Austrálii a odlivu části krajanů do USA a na východní pobřeží se myšlenka ukázala jako nerealizovatelná.⁵⁶

Podnět k založení českého divadla původně vzešel od Petra Hrubého, který se studenty z Curtin University nastudoval na počátku 80. let hry Václava Havla *Audience* a *Vernisáž*.⁵⁷ Do konce roku 1989 se v Perthu konalo celkem šest divadelních představení, většinou pod režijním vedením Josefa Kučíka a ve stejném hereckém obsazení. Pro první divadlo, které se konalo 18. listopadu 1984 nastudoval Kučík staročeskou komedii *Salička* z roku 1608.⁵⁸ V několikaměsíčních intervalech poté následovaly dramatizace Erbenovy *Kytice*, hry Václava Havla *Audience* a *Vernisáž*, komedie Toma Stopparda *Těžký je život vynálezce*, dále *Zvíkovský rarášek* Ladislava Stroupežnického a posledním představením byla 30. října 1988 Moliérova komedie *Lakomec*.⁵⁹ Dochovaný Kučíkův scénář poslední jmenované hry naznačuje, že režijní zásahy do původního textu byly minimální a většina vystoupení se tak držela spíše klasické podoby.⁶⁰

V roce 1983 byl ze strany *Sdružení Čechoslováků v Západní Austrálii* podniknut opětovný pokus o otevření sobotní školy pro děti s výukou češtiny a československých dějin.⁶¹ Stejný projekt inicioval již na počátku 50. let *Sokol* v Perthu a *Sdružení Lidé dobré vůle*. Kvůli poměrně vysoké mobilitě Čechů a Slováků usazených v Západní Austrálii a vystěhovalectví do USA či do východních teritorií Austrálie se však podařilo uskutečnit v plném rozsahu pouze první ročník školy, která posléze zanikla.⁶² Snaha československého exilu v Západní Austrálii o znovu-zahájení školního vyučování byla motivována jednak zájmem „nových“ přistěhovaleckých rodin s malými dětmi a jednak příkladem úspěšně fungujících škol v jiných

⁵⁶ *Oběžník*, říjen 1989, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Viz program a pozvánka *První čas. Divadlo v dějinách Západní Austrálie*, Centrum pro československá exilová studia (dále CČES), Fond Josef Kučík. Nezpracováno, neinventarizováno. Rovněž *Oběžník*, říjen 1984, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁵⁹ CČES, Fond Josef Kučík. Program a pozvánka *Sdružení Čechoslováků v Perthu* pořádá šesté divadelní představení v Západní Austrálii. Neinventarizováno. *Oběžník*, červen 1985, listopad 1985, březen 1987, říjen 1988, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁶⁰ CČES, Fond Josef Kučík, Scénář a text hry *Lakomec*. Neinventarizováno.

⁶¹ *Oběžník*, duben 1983, State Library of Western Australia, sign. Q369.29 OBE.

⁶² Viz J. MILLER, *Neznámý příběh českého exilu*, s. 222-223.

australských centrech českého a slovenského exilu, především v Adelaide, Melbourne a Sydney.

Závěrem lze konstatovat, že analýza problematiky českého exilu v Západní Austrálii po roce 1968 odhaluje řadu rysů obecnější povahy. Rozkol uvnitř západo-australské exilové organizace, který byl částečně vyvolán napětím mezi pounorovým exilem a posrpnovou emigrací, totiž nastal v různých podobách téměř ve všech australských centrech exilového života a stabilizace poměrů trvala v některých případech řadu let. Například *Kronika Československého klubu v Jižní Austrálii* v Adelaide, tedy pramen spíše panegyrického charakteru, zmiňuje, že „Starousedlíci viděli v nově příchozích lidi poznamenané komunismem,“ zatímco posrpnoví přistěhovalci „Starousedlíkům vytýkali, že jsou staromódní, ustrnulí na roce 1948.“⁶³ V průběhu 70.–80. let 20. století rovněž došlo ve všech australských exilových centrech k jistému utlumení politických aktivit a radikálních protikomunistických postojů, a to především ve prospěch aktivit kulturních a uměleckých. Právě v tomto období se v Austrálii prosadila řada českých umělců a ve velkých australských městech vzniklo pravidelné české vysílání. V tomto ohledu byla klíčová existence poboček *Společnosti pro vědy a umění* v Perthu, Sydney a Melbourne, která svou činností vytvářela jistou protiváhu původně spíše politicky orientovaným exilovým organizacím.

⁶³ Dagmar BALCÁRKOVÁ – Zdeněk J. JIRÁNEK (eds.), *Kronika Československého klubu v Jižní Austrálii 1949–1997*, Adelaide 1997, s. 84.

Jaroslav Miller

Eine unbekannte Geschichte des tschechischen Exils II:

„Die tschechoslowakische Assoziation in Westaustralien“ 1968–1989

Zusammenfassung

Die Augustereignisse in der kommunistischen Tschechoslowakei im Jahr 1968 und die nachfolgende Etappe von „Normalisierung“ führten zu einer massiven Emigrationswelle in Richtung – wie nach dem Februar 1948 – Westeuropa und USA. Zu den Zieldestinationen der Nachaugust-Emigration zählten jedoch auch Australien und Ozeanien, wobei die Exilaktivitäten der Tschechen und Slowaken in dieser Region bislang außerhalb des systematischen Interesses der Geschichtswissenschaft standen. Eine Analyse des tschechischen Exils in Westaustralien nach 1968 enthüllt mehrere Tatsachen allgemeinen Charakters. Eine Spaltung in der westaustralischen Exilorganisation, die teilweise auf die Spannung zwischen dem Nachfebruar-Exil und der Nachaugust-Emigration zurückzuführen war, kam nämlich zum Ausdruck in fast allen australischen Exilzentren und in einigen Fällen waren mehrere Jahre erforderlich, um die Lage zu stabilisieren. So z.B. *Die Chronik des Tschechoslowakischen Klubs in Südaustralien* in Adelaide, also eine Quelle von eher panegyrischem Charakter, sagt: „*Die Altgesessenen sahen die Neuankömmlinge wie vom Kommunismus beeinflusste Menschen an,*“ während die Nachaugust-Immigranten „*den Altgesessenen vorwarfen, sie seien altmodisch, im Jahr 1948 erstarrt.*“ Im Laufe der 70er und 80er Jahre kam es in allen Exilzentren Australiens zu gewisser Abschwächung der politischen Aktivitäten und der radikalen antikomunistischen Einstellungen, meistens zu Gunsten der Kultur- und Kunstaktivitäten. Gerade in diesem Zeitabschnitt konnten sich viele tschechische Künstler in Australien durchsetzen und in australischen Großstädten begannen regelmäßige tschechische Sendungen. Eine Schlüsselrolle spielte in dieser Hinsicht die *Gesellschaft für Wissenschaften und Künste* in Perth, Sydney und Melbourne, deren Tätigkeit eine Art Gegengewicht der ursprünglich eher politisch orientierten Exilorganisationen darstellte.

Jaroslav Miller

An unknown story of the Czech exile II: “Czechoslovak Association in Western Australia”, 1968–1989

Summary

The events taking place in Communist Czechoslovakia in August 1968 and the subsequent period of “normalization” produced a wave of mass emigration heading, like the previous one after February 1948, to West European countries and the United States. One of the main destinations of the post-August emigration was also Australia and Oceania; however, the exile activities of Czechs and Slovaks in that region have been paid very little systematic attention so far. An analysis of the Czech exile in Western Australia after 1968 reveals a number of features of general nature. The split between the fractions of exile organization in Western Australia, which was partly due to the tension between the post-February and the post-August emigration groups, could be observed in different forms almost in all Australian exile centers, and several years were needed in some cases to stabilize the situation. For instance, the *Chronicle of the Czechoslovak Club in Southern Australia* in Adelaide, which is a source of rather panegyric nature, says that “old-settlers viewed the newcomers as Communism-infected people while the post-August immigrants accused the old-settlers of being old-fashioned, petrified in the year 1948.” In the course of the 1970s and 1980s, the political activities and radical anti-Communist attitudes declined in all Australian exile centers being mostly replaced by those in the field of culture and arts. At that time a number of Czech artists could make a career in Australia and regular Czech broadcast started in all major cities. Of key importance were the branches of the *Society of Science and Arts* in Perth, Sydney and Melbourne whose work counterbalanced to some extent that of the initially political exile organizations.

MATERIÁLY

Bernadeta Ottmárová – Miroslav Kmet'

Uznesenia vybraných uhorských stolíc vo veci šírenia maďarčiny z 30. rokov 19. storočia v administratíve a súdnictve vs. uhorská spoločnosť

Decisions of selected Hungarian domains extending the use of Hungarian as a privileged language in administration and justice in the 1830s versus Hungarian society

A reform movement came to the fore in Hungary's politics in the early 1830s that was aimed at a reform of economy and continued the efforts of the Hungarian Estates from the 1790s. Part of the considerations on a modernization of Hungary was also the question of broader use of the Hungarian language. The Hungarian Diet introduced between 1825 and 1827 a new element in the Diet's debates, namely an extended use of the Hungarian language in administration and justice, which was believed to eliminate the alleged Russian danger. This was undoubtedly due to the development of local activities of the Slav nations in Hungary.

Keywords: History, 19th century, Hungary, Slovakia, nationalism

Na začiatku 30. rokov 19. storočia vstúpilo do popredia politického života v Uhorsku reformné hnutie, ktorého stelesnením sa stal gróf István Széchenyi.¹ Rozmach reformného hnutia – zameraného najmä na reformu hospodárskeho života – bol pokračovaním úsilií stavovského hnutia z 90. rokov 18. storočia. Súčasťou úvah o modernizácii Uhorska bola aj otázka širšieho používania maďarského jazyka. „*Nová koncepcie uherského politického národa v politickém programu maďarského reformního hnutí ztotožnila uherství s maďarství a zdůrazňovala společná občanská práva obyvatelů Uher na úkor jejich práv jazykových a národnostních.*“² Uhorský snem v rokoch 1825–1827 uviedol nový prvok v snemových rokovaniach, a to postupné administratívne šírenie maďarčiny v stoliciach v záujme – podľa populárneho rečníka Pála Nagya Felsőbükkého – eliminovania údajného ruského nebezpečenstva. Nepochybne v dôsledku domácich aktivít slovanských národov v Uhorsku.

Uhorský snem na jeseň 1830 uzákonil zásadu, že akýkoľvek úrad v Uhorsku môže zastávať len človek ovládajúci maďarčinu (VIII. zák. článok).³ Radikalizáciu patriotizmu u stoličnej šľachty v tom čase ovplyvnili udalosti v Poľsku, odpor voči Viedni – stojacej na strane Ruska, ako aj iné správy o revolučnej vlne v Európe. V rokoch 1832–1836 snem ďalej rozšíril používanie maďarčiny v súdnictve, administratívne, školstve a cirkevnom živote. V tlači sa čoraz častejšie objavovali názory o potrebe pomadžarčenia nemaďarských etník. Podľa P. Lendvaia: „*Ve svých snahách ztotožnit hranice „národa jednoho jazyka“ s politickými hranicemi země se vlastenečtí reformátoři octli ve válce o dvou frontách – proti Habsburkům na jedné straně a proti nemaďarské většině obyvatelstva na straně druhé. Takový boj pro ně samé i pro zemi mohl skončit jenom tragicky. Na snahách o zavedení maďarštiny jako úředního a vyučovacího jazyka v celé zemi ztroskotalo uherské království.*“⁴

Kvôli šíreniu maďarského jazyka boli na stoličnej úrovni zriaďované osobitné komisie. V 30. rokoch boli už zriadené vo väčšine stolíc.⁵ V tejto štúdii sme sa zamerali len na niekoľko vybraných stolíc, v ktorých Slováci tvorili absolútnu či relatívnu väčšinu, príp. „len“ istú časť obyvateľstva, keďže postihnúť všetky by si vyžiadalo oveľa väčší priestor. Okrem toho uznesenia celého radu stolíc si boli v mnohých bodoch podobné. Vybrali sme uznesenia tých stolíc, ktoré reflektovali tzv. hornouhorské, ale aj dolnozemske prostredie – od začiatku 18. storočia, po vyhnaní Osmanov – s lokalitami cielenej kolonizácie slovenských roľníkov, resp. špecializovaných zamestnaní v lesnatých regiónoch (drevorubačov, uhliarov, sklárov, hutníkov, výrobcov potaše,

¹ „*V osobě Széchenyiho se na scéně objevila první dominantní postava oné doby.*“ László KONTLER, *Dějiny Maďarska*, Praha 2001, s. 211.

² Richard PRAŽÁK a kol., *Dějiny Maďarska*, Brno 1993, s. 150–151.

³ Dušan ŠKVARNA – Peter ŠOLTÉS a kol., *Na prahu modernej doby. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IX.*, Bratislava 2008, s. 111.

⁴ Paul LENDVAI, *Tisíc let maďarského národa*, Praha 2002, s. 169.

⁵ Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 26.

vápna, povozníkov, baníkov). Uvedené stoličné uznesenia publikoval v maďarskom origináli Daniel Rapant v roku 1947, len niektoré úryvky boli výnimočne preložené a zverejnené v iných zdrojoch.

V Prešporskej (Bratislavskej) stolici bolo 10. januára 1831 prijaté uznesenie, z ktorého vyberáme: *„Všetky v stolici sa vyskytujúce veci úradného charakteru, podľa možných podmienok, týkajúcich sa súpisov a úradných listov... majú byť napísané v národnom maďarskom jazyku: sem patria napríklad: správy, vedecké rozpravy, rozhodnutia, podmienky, nariadenia/uznesenia, súdne procesy, rozsudky, prosebné listy, výpisy atď. Platí to aj pre listy a vedecké rozpravy adresované pre miestodržiteľskú radu. Zásady platia aj pre zúčtovanie, zoznamy, spravodajstvo, ktoré vyhotovia dve domáce pokladnice jedine v maďarskom jazyku. V neposlednom rade sa apeluje na okresných slúžnych dohliadať na povinnosť zemepánov, panstvá a sudcov, aby pri všetkých príležitostiach – ako okresné a panské zápisnice, tak listy úradnej proveniencie boli napísané vyslovene po maďarsky. Pri hospodárskych záležitostiach sa tiež má maďarčina používať, ktorá má byť prístupná a zrozumiteľná aj pre jednoduchý ľud, v čom im majú pomáhať maďarskí učitelia.“*⁶ Išlo teda o stoličnú a miestnu administratívu, včítane hospodárskej a justičnej agendy, ale predovšetkým apel na vlasteneckú povinnosť zemepánov, sudcov i učiteľov.

Toto uznesenie bolo dňa 10. decembra 1832 doplnené novým uznesením o ďalšie body, týkajúce sa prostriedkov a spôsobov šírenia maďarčiny, vrátane súdnictva, školskej a cirkevnej oblasti. V texte bolo ustanovené, že rozsudky sudcu a všetky písomnosti vo sfére úradných spisov k veľaváženej uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade (uhorskej vojenskej vláde) a privátnych súdnych procesov mali byť vyhotovené v maďarskom jazyku. Na súdne spisy napísané po latinsky, obžalovaný nesmie odpovedať. Výkazy, prosby, rozhodnutia písané cudzím jazykom (nie maďarským) netreba uznať. K zaužívanej terminológii patrilo označenie maďarčiny za „domáci jazyk“; slovenčina, nemčina a iné jazyky boli uvádzané ako „cudzie“. V dokumente sa ďalej uvádzalo, že v stolici existujú také lokality, ktorých obyvatelia sa zriedkakedy dostávali do kontaktu s Maďarmi, preto im maďarčina pôsobila ťažkosti a práve preto dočasne dostali výnimku od spomínaných nariadení. Zvyšná, rozsiahlejšia časť uznesenia sa teda venovala problematike pomaďarčenia „cudzojazyčných ľudí“ v stolici. Je určite pozoruhodné, že text obsahoval zmienku o fakte, že hlavne v tých lokalitách, kde maďarský ľud žije v blízkosti Slovákov, sa obyvateľstvo značne poslovenčilo. Preto sa malo šíreniu slovenského (*tótskeho*) jazyka medzi jednoduchým ľudom zabrániť a namiesto toho rozšíriť „domáci jazyk“, pritom však bez násilnosti a nútenia, ktoré by mohli vyvolať odpor. Lebo najväčšia sila národa je v jednoduchom prostom ľude, a práve preto sa vraj treba venovať jeho vzdelávaniu a osvete. Stoličné zemepanstvá mali všetky svoje záležitosti viesť po maďarsky, na čo ich mal upozorňo-

⁶ *Uznesenie Prešporskej stolice o užívaní maďarčiny v úradovaní a jej šírení medzi ľudom* (10. januára 1831), in: Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 111.

vať okresný slúžny. V prípade, keď sa nebudú riadiť podľa výzvy, tak mená zeme-panstiev budú vyhlásené na všetkých valných zhromaždeniach.

Kvôli efektívnemu postupu maďarizácie okresní slúžni najskôr zadelili obyva-teľstvo do 5 skupín: 1.) lokality, v ktorých dominuje maďarské obyvateľstvo, 2.) obce, kde väčšina alebo aspoň polovica obyvateľstva je maďarská (zvyšok tvorí slovenské, nemecké či iné⁷ obyvateľstvo), 3.) obce, kde dve tretiny obyvateľstva alebo viac tvoria Slováci či Nemci, 4.) obce, kde obyvatelia rozprávajú „cudzím jazykom“, ale bývajú v blízkosti maďarských dedín, z čoho vyplýva, že si ľahšie môžu osvojiť „domáci“ maďarský jazyk. 5.) miesta, kde obyvatelia používajú cudzí jazyk a žijú ďaleko od maďarskej komunity.

Druhý bod obsahoval výzvu predstaviteľom cirkví a „zámožnejším ľudom“, aby čo najviac pomáhali obyvateľstvu zaradenému do 1. a 2. skupiny, pre ktoré sa ma-jú konať bohoslužby a vyučovanie vyslovene v maďarčine. Pre obyvateľstvo obcí za-radených do 3. skupiny majú byť dovolené každú tretiu nedeľu vzdelávanie a boho-služby s „cudzím“ jazykom a dve nedele za sebou s „domácim“ jazykom. Apel pre okresných slúžnych: v týchto lokalitách môžu pôsobiť len maďarskí notári a majstri, deti nech sú vedené k maďarskému jazyku. Tieto činnosti majú kontrolovať zemepáni a veľkostatkári. V treťom bode bolo konštatované, že jazyk sa najlepšie osvojuje počú-vaním a nacvičením. Na to je vraj najefektívnejšou metódou vyslať (na výmenu, resp. na službu) deti do maďarských rodín. Preto by bolo treba (cez okresného slúžneho, stoličného zemepána, statkára) založiť nadáciu či inštitúciu, ktorá by mala za úlohu uskutočniť tieto výmeny na základe odmien a podporovať ich činnosť, aby v tých lokalitách, kde je teraz maďarský jazyk *cudzím*, v budúcnosti sa stal *domácim* (zapísal podžupan Zsigmond Benefai Bacsák).⁸

Historicky imponujúce odôvodnenie uznesenia Aradskej stolice zo dňa 11. aprí-la 1831 vo veci užívania maďarčiny v úradoch a o prostriedkoch jej šírenia zoštylizo-vali autori textu nasledovne: „... pokojne môžeme vysloviť, že neexistuje storočie v his-tórii nášho národa okrem praveku, ktoré by bolo na viac schopné, ako práve súčasné. Keby sa z našej doby nič iné sa nezachovalo, čo by slúžilo k prospešnosti našej vlasti, iba jeden zákon, ktorý na predošlom sneme neisté postavenie národného jazyka tak posilnil: tak by táto skutočnosť bola dostačujúcou zmenou pre budúce pokolenie. Lebo národný jazyk je podmienkou národnej existencie a jeho vznešený alebo zlý osud je spätý s jeho povýšením, či poklesom. Táto skutočnosť už dávno získala svoju pravdivú hodnotu. A preto všetky národy, ktoré disponujú vlastnou ústavou, svoj materinský jazyk považujú za základný kameň existencie, preto, či je osud dobrý alebo zlý, ho za-chovávajú. Práve táto svätá povinnosť, ktorú naši predkovia pokladali za prirodzenú

⁷ V prípade Prešporskej stolice autori mali na mysli zrejme chorvátske obyvateľstvo, tzv. et-nický výbežok burgenlandských Chorvátov v okolí Bratislavy.

⁸ *Uznesenie Prešporskej stolice o prostriedkoch a spôsoboch šírenia maďarčiny (úradovanie, bohoslužby, školy, výmena dietok)* (10. decembra 1832), in: Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 189–190.

a preto našu krásnu maďarčinu „presadili“ z rodnej ázijskej pôdy do našej milej dnešnej zeme a chránili ju pred tisícim nebezpečenstvom, ktoré na ňu číhalo. Existovala doba a ani nie krátka, kedy maďarský jazyk sa s úctou ligotal na území Európy. Bol jediným jazykom v oblasti vládnej a zákonodarnej, cirkevnej, vzdelávacej a na rôznych slávnostiach sa nedelil so žiadnym iným jazykom, ešte aj vo Fehérvári a na Visegráde z úst kráľov sa ozývali maďarské slová... Aj v situácii našej sladkej vlasti, najprv vonkajšie nepokoje a neskôr vnútorné spory spôsobili, že vlastenecký jazyk bol neraz ponížený.“⁹ Uvedený text je svedectvom argumentácie apelujúcej na uhorský patriotizmus, národné mýty a stereotypy, posilňované publicistikou, literatúrou, spoločenskou konformitou, sociálnym rozmerom kariérneho postupu. Od začiatku 19. storočia maďarské národné cítenie prerástlo u niektorých protagonistov do nacionalistického postoja, ktorý inšpiroval ďalších predstaviteľov maďarizačnej ideológie.

Príkladom týchto postojov bol napr. András Cházár z Jovic, právnik, hlavný notár Gemerskej stolice, autor viacerých textov – pedagogických, jazykovedných, právnických i politických. Nasledujúca citácia je z ním koncipovaného obežníka z roku 1806: „... ak je niekomu milší cudzí jazyk než národný, cudzie oblečenie, cudzie zvyky, ako si taký môže želať jesť maďarský chlieb, piť maďarské víno? Prečo neodíde do cudziny?... Každý, kto pohŕda maďarským oblečením by si zaslužil nosiť oblečenie, ktoré mal Adam predtým ako spáchal hriech. Každý, kto požíva maďarský chlieb, musí sa stať zvnútra i zvonka, spredu i zozadu, telom i dušou Maďarom.“¹⁰ Cházár bol určite kontroverznou osobnosťou – na jednej strane priekopník špeciálnej liečebnej pedagogiky pre zdravotne postihnuté deti, zakladateľ prvého ústavu pre hluchonemých v Uhorsku, na druhej strane odporca germanizácie cisára Jozefa II. a súčasne prepjatý nacionalista, zaniatený hlásateľ maďarizácie.

Samotné uznesenie stolice nariadovalo vynášať súdne rozsudky, ktoré sa doteraz viedli v latinčine, odteraz iba v maďarskom jazyku, uvádzalo sa tiež, že všetky súdne procesy a žiadosti, ktoré dovtedy prebiehali v inom jazyku než maďarskom, mali sa viesť už len v maďarčine (samozrejme, aj vo vyhlásení rozsudku). Zvlášť sa apelovalo na okresných úradníkov, aby upozornili zemepánov/statkárov, že na post miestneho sudcu a porotcov môžu prijať iba tých ľudí, ktorí dokonale ovládajú maďarský jazyk. Podobne jedine takí učitelia mohli zastávať učiteľský post, ktorí dokonale (slovom aj písmom) ovládali maďarský jazyk, aby potom mládež dokonale naučili po maďarsky. Miesto úradníka môže získať iba maďarčinu ovládajúca osoba. Za úlohu zemepána sa pokladala akceptácia iba takého farára, ktorý hovoril po maďarsky. Kňazi cez sviatky a nedele mali ľudí vzdelávať v maďarčine. Gréckokatolícki farári, ktorí požiadajú o vysvätenie a maďarčinu neovládajú, mali byť zamietnutí. Maďarčinu mali

⁹ Uznesenie Aradskej stolice o užívaní maďarčiny v úradoch a o prostriedkoch jej šírenia v školách, kostoloch a i. (11. apríla 1831), in: Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 116–117.

¹⁰ Dušan ŠKVARNÁ – Peter ŠOLTÉS a kol., *Na prahu modernej doby. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IX.*, Bratislava 2008, s. 89.

dokonca ovládať aj majitelia rôznych cechov, ktorí cechové listy mohli písať iba po maďarsky. Osobitne bola zdôraznená úloha pomadžarčenia Rumunov (*Oláhov*). Počítalo sa aj so zavedením odmien pri pomadžarčovaní, načo mali dozerať úradníci a majetnejší „vlastenci“. Na kontrolu zemepánov a odmien bol zvolený stály dozorný výbor s nasledovnými členmi: Albert Bittó – podžupan a poradca, Antal Bánhidi – podžupan, János Atzél – sudca, József Faschó – hlavný prokurátor a sudca, hlavní slúžni – Zsigmond Deseö, Sándor Atzél, István Somogyi a Ágoston Kovács. K nim boli zvolení: Gábor Török – podnotár a sudca, János Institoris – podnotár (zapísal Gábor Török, podnotár z Váradu).¹¹

Nitrianska stolica v uznesení z 29. augusta 1832 prijala za oprávnené, patričné a potrebné, aby všetky názvy, nápisy, verejné označenia, ktoré označovali verejné budovy, pomenovanie cechov či občianske zamestnanie, ktoré doteraz boli napísané v nemčine, sa majú preložiť do maďarčiny. Teda nielen iba pri všetkých kráľovských, vojenských a občianskych inštitúciách a úradoch, ale aj pri stoličných cechových majstroch a obchodníkoch a v neposlednom rade pri všetkých verejných budovách, kde ešte boli nemecké pomenovania a nápisy sa mali odstrániť, „*lebo pôsobia iba štrbinu a odcudzenie národného jazyka*“. Na zodpovednosti okresných slúžnych bolo, aby všetky nápisy a tabule na poštových, komorských a vojenských úradoch boli preložené do maďarčiny. Takisto sa malo dbať aj na preklady pomenovania ulíc (zapísal Károly Kassovich, podnotár).¹²

Výbor Oravskej stolice na šírenie maďarčiny v návrhu stoličnému zboru (na zasadnutí 30. apríla 1832 v Dolnom Kubíne) konštatoval, že „*jazyk nášho milého domova*“ sa ako úradný v etnických podmienkach tejto stolice dá zaviesť iba v pomalom tempe. Návrh výboru stoličný zbor prijal s niekoľkými zmenami dňa 8. júna 1832, zhrnieme nasledovne:

1. Úradníci stoličného zasadnutia nech nielen začnú a ukončia v maďarskom jazyku, ale aj rokovanie, aby sa viedlo po maďarsky.
2. Notárskym úradom sa nariadilo, aby všetka korešpondencia, či už úradné oznámenia, výzvy, hlásenia, žiadosti písali len po maďarsky; od 1. januára 1834 sa aj zápisnice majú viesť výlučne v maďarskom jazyku.
3. Na prokurátorskom úrade žalobca predvoláva obžalovaného v maďarskom jazyku, tak ten je povinný v maďarčine vzdať hold súdnej stolici, ktorá vynesie rozsudok po maďarsky. O tri roky sa už celé súdne pokračovanie malo viesť v maďarčine.

¹¹ *Uznesenie Aradskej stolice o užívaní maďarčiny v úradoch a o prostriedkoch jej šírenia v školách, kostoloch a i.* (11. apríla 1831), in: Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 117–119.

¹² *Uznesenie Nitrianskej stolice o pomadžarčení úradných i súkromných (obchodných) označení* (29. augusta 1832), in: Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 177.

4. Celý zbor mal byť viac zapojený na častejšom používaní maďarčiny a zodpovední, ktorí majú právomoc vydávať svedecké listy a listiny, ich mali vydávať jedine vo „vlasteneckom“ jazyku.

5. Noví úradníci nastupujúci do úradov sú povinní úradovať výlučne po maďarsky („v našej stolici budú naplňať neotrasiteľné hodnoty maďarského jazyka“).

6. Pre všetkých pánov na stoličných zhromaždeniach malo byť povinné nosiť „národný“ odev.

7. Nariadenie pre miestne notariáty: Pri vymenovaní nových notárov mali mať prednosť muži ovládajúci maďarčinu. Aj pre notárov platilo, aby obžaloby, osvedčujúce listiny, nariadenia vyslovene písali po maďarsky.

8. Podľa Oravskej stolice verejný záujem štátu nemožno dosiahnuť iba maďarizáciou v stoličných záležitostiach, ale hlavne pomad'arčením kňazov, učiteľov, mládeže. Preto mala byť Miestodržiteľská rada požiadaná, aby do troch rehoľných gymnázií – v Ružomberku, Žiline a Trstenej – boli vyslaní maďarskí učitelia.

9. Mala byť vykonaná návšteva u spišského biskupa, aby sa do kňazského seminára prijímali len žiaci, ktorí dokonale ovládajú „jazyk vlasti“; podobne malo byť oslovené aj vysoké evanjelické duchovenstvo, „aby pomáhalo úspešnosti tejto veci“.

10. Zemepánom sa odporúčalo, aby do obcí prijali iba takých učiteľov, ktorí ovládali maďarčinu.

11. Napokon výbor odporučil zriadiť jednu stálu komisiu, ktorá by dohliadala na zákonné a úspešné vykonanie celej záležitosti (zapísal Daniel Szontagh, podnotár).¹³

Na valnom zhromaždení 8. júna 1832 boli prečítané názory poverenej komisie a vyhlásené niektoré zmeny, ktoré sa týkali iba rozšírenia zápisníc v maďarčine a spresnenia vo veci budúcich kňazov modifikovali tak, že pre tých, ktorí maďarský jazyk neovládali, resp. nie dostatočne, mali sa stanoviť prísne kritériá, aby si maďarčinu osvojili (zapísal Daniel Szontagh, podnotár). Členmi stálej komisie boli: Vendel Abaffy – poradca, Jozef Kubinyi (Kubínsky) – druhý podžupan, sudcovia – Jób Zmesskal (Zmeškal), Ján Szmrecsanyi (Smrečiansky), Mikuláš Zmesskal, hlavní slúžni – Móric Zmesskal a Astrid Abaffy, podprokurátor Anton Diveky (Diviacky), podnotár Karol Parniczky (Párnický), porotca Michal Kubinyi.¹⁴

Výbor Oravskej stolice na šírenie maďarčiny predložil svoje ďalšie návrhy na zasadaní v Dolnom Kubíne dňa 16. septembra 1833 za osobnej účasti hlavného župana.

Pomad'arčenie malo postupovať tromi líniami prostredníctvom:

1. stoličného zákonodarstva,

¹³ Dušan ŠKVARNA – Peter ŠOLTÉS a kol., *Na prahu modernej doby. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IX.*, Bratislava 2008, s. 94–95.

¹⁴ Výbor stolice Oravskej na šírenie maďarčiny podáva svoj návrh stoličnému zboru. Zbor ho prijíma s niektorými zmenami (8. júna 1832), in: Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 165–168.

2. zemepanstva,
3. cirkví.

Podľa takto zistených zásad závery komisie boli nasledovné:

Po prvé (vo veci stoličného zákonodarstva):

a) Všetka úradná korešpondencia, týkajúca sa hlavne okresných úradov, bude vykonávaná iba v maďarskom jazyku; odpovedať na listy je možné iba v jedinom jazyku – maďarskom. Okresní slúžni mali oznamy úradnej proveniencie písať po maďarsky.

b) Zápisnice malých zasadnutí, keďže tie sú menej náročné ako zápisnice veľkých zasadnutí, mali byť napísané v maďarskom jazyku; takisto veci týkajúce sa sirotských zápisníc sa tiež mali viesť po maďarsky.

c) Pre cestujúcich sa mali vyhotoviť maďarské cestovné pasy.

Po druhé (vo veci zemepanstva):

Deputácia konštatovala, že oravské panstvo je tak pokrokové, že bez väčších ťažkostí viedlo súdne procesy po maďarsky, čo malo byť príkladom pre ostatné stolice.

Po tretie (vo veci „*zefektívnenia morálnej výchovy*“):

Výchova mládeže je pre ustálenie a rozšírenie maďarského jazyka „najväčším dobrom“, preto sa mala zaviesť prísnejšia výučba maďarčiny na všetkých školách. Aby vyučovanie bolo efektívne ako pre učiteľov, tak pre študentov, do všetkých okresov a krajov mali zaviesť do funkcie osoby – zvlášť členovia komisie dohliadajúcej na kontrolu priebehu vyučovania maďarčiny, dozor na výchovu a na skúšanie a následne všetky postrehy mali hlásiť riadnemu poverenictvu. Členovia komisie boli: za Kubínsky okres – sudcovia Jób Zmesskal a Maxim Zmesskal, okres Trstená – sudcovia Mikuláš Zmesskal a Elek Lehoczky (Lehocký), okres Námestovo – notár Jozef Monyák (Moňák) a advokát Anton Divéky, okres Podhradie – sudca Ján Szmrecsányi a advokát Karol Meskó (Meško).

V uznesení sa ďalej uvádzalo – nech stolice vyzvú biskupov, aby na post učiteľov boli prijímaní len takí učitelia, ktorí dokonale ovládajú maďarský jazyk, a farári, aby dbali aj na efektívnu výučbu maďarského jazyka a deň skúšky komisii dopredu nahlásili. Podžupanský úrad nech vyhladá nadriadených františkánov a piaristov, aby na gymnáziá v Ružomberku a Trstenej poslali rehoľníkov ovládajúcich maďarčinu (zapísal Karol Parniczky, notár).¹⁵

¹⁵ Výbor stolice Oravskej na šírenie maďarčiny predkladá svoje ďalšie návrhy v tomto smere. Schválenie zboru s niektorými zmenami, in: Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 196–197.

V centre slovenskej Dolnej zeme, v Békešskej stolici, kde vyše polovicu obyvateľstva tvorili nemaďarské etniká,¹⁶ sa maďarizácia forsírovaná stoličnou elitou administratívne etablovala uznesením č. 618 „predstavenstva stolice“ 8. augusta 1832 v Ďule.¹⁷ Konkrétne išlo o používanie maďarčiny v úradoch, kostoloch a školách a o spôsoby jej šírenia medzi nemaďarským obyvateľstvom stolice.¹⁸

V dôvodovej časti dokumentu o. i. bolo uvedené: *„Zásluhou jazyka napredujú jednotlivci, krajiny, štáty a rôzne civilizácie. Do týchto spoločností a oblastí potom prichádza svetlo, nastupuje lepšia a krajšia budúcnosť, k životu sa prebúdzajú dobro, zakorenenie sa sloboda, prehlbuje sa pracovitosť a úžasnými zázrakmi sú nasýtené ľudské mravy.“*¹⁹

Po pochvale zanietenia úradníkov za používanie a „pestovanie“ maďarčiny autori textu konštatovali, že však: *„... nájdú sa aj také vystáhovalécké obce, na území ktorých sa po vyhnaní Turkov usadilo obyvateľstvo, ktoré patrí medzi inojazyčníkov. Títo usadlíci, ktorí sa nachádzajú v susedstvách pôvodného maďarského obyvateľstva sa pekne pomadžarčili, a to za veľmi krátky čas. V obci Endrőd, ktorá pôvodne bola tótskym (slovenským) okolím a ktorej počet obyvateľstva dosahuje 5 720 ľudí, už Tótov nenájdeme. Občanom sa už od dávnej minulosti podáva pastorácia po maďarsky. Čo sa týka maďarizácie poľného mesta Sarvaš, ktorého obyvateľstvo pozostáva z 15 701 pôvodných Tótov, môže dosiahnuť želanú úroveň pomadžarčenia vtedy, ak sa o to budú usilovať najmä cirkevní a svetskí predstavitelia. Ostatné nemaďarské obce, ktoré by sa mali pomadžarčiť, sú nasledovné: Nemecká Ďula, Kéted'háza, Slovenský Komlós, Čaba, Poľný Berinčok. Väčšina obyvateľov týchto obcí na základe uskutočneného sčítania používa nemecký, rumunský a tótsky jazyk“*.²⁰ Úvod dokumentu teda charakterizoval mnohonárodnostné zloženie obyvateľstva stolice, tzv. inojazyčníkov s niektorými konkrétnymi štatistickými údajmi a vo výkonovej časti formuloval kroky potrebné pre maďarizáciu obyvateľov – prostredníctvom úradov, cirkvi, školstva, cechov a zemepánov. Čo sa týka spomínaného Endrödu, autori textu opomenuli, že väčšina Slovákov obec opustila a usadila sa v Slovenskom Komlóši a inde. Úspechy pomadžarčovania nepochybne zámerne zveličili.

Uznesenie sa vo výkonovej časti zaoberalo dôsledným používaním maďarčiny v administratívnych záležitostiach, nemaďarská symbolika (v úradnom heraldickom zmysle) by už o rok nemala byť akceptovaná. Obsahovalo tiež výzvu „veľkomožným

¹⁶ Slováci tvorili minimálne jednu tretinu obyvateľstva stolice.

¹⁷ Zaujímavým faktom je, že z 11 členov „predstavenstva“, ktoré vo veci rozhodovalo, malo 7 slovenské priezviská (Čech, Rudňánsky, Stacho, Bocko, Paulovic, Novák, Ambruš), 1 nemecké (Stummer) a 3 maďarské (Almásy, Csepcsányi, Lengyel), čo je tiež svedectvom multietnicity aj v radoch stoličnej šľachty a honorácie.

¹⁸ Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 169.

¹⁹ Ibidem, s. 169.

²⁰ Ibidem, s. 171.

pánom“, aby používali čistú maďarčinu bez inojazyčných vplyvov atď. Dôležitým bodom bolo rozhodnutie, aby v tých obciach a spoločenstvách, kde ešte nezaviedli do úradovania maďarský jazyk, nemali sudcovia, notári a iní verejní činitelia naďalej prístup do úradov, podobne v cechoch sa mohla používať len maďarčina a ak učeň neovládal tento jazyk, nesmel sa stať majstrom. Najväčšie úlohy v pomadžarčovaní si mali osvojiť kňazi a učitelia, keďže *„predpoklady osvojenia si maďarčiny zaručujú lepšiu formovateľnosť slovenskej, nemeckej alebo rumunskej mládeže, z ktorých napriek hlbokým koreňom k svojim predkom napokon vyrastú skutoční uhorskí/maďarskí občania“*.²¹ Kňazom alebo učiteľom sa podľa uznesenia nemohol stať nikto, kto by neovládal maďarčinu, a pokiaľ by sa taký našiel, zemepán mu mal zaistiť maďarsky hovoriaceho pomocníka a v lehote troch rokov sa musel jazyk naučiť, inak mal byť zbavený funkcie. Kňazom všetkých cirkví bolo nariadené aspoň zabezpečiť maďarskú bohoslužbu (t. zn. aj napriek tomu, že v lokalite nežili Maďari!) a snažiť sa zavádzať maďarčinu v cirkevných úkonoch, ďalej tiež matriky viesť v maďarčine a inojazyčné záznamy preložiť. V časti II/5 sa učiteľom nariaďovalo, aby vyučovali po maďarsky, vrátane náboženstva – a tam, kde na to nie sú vhodné podmienky, vyučovanie sa malo dočasne uskutočňovať aj v materčine. Školskej maďarizácii mala napomôcť aj agitácia u rodičov, aby ich deti navštevovali práve maďarské školy. Zemepánom bolo odporúčané v mene „šľachetných cieľov“, aby sa zaangažovali darmi a *„obetovali niečo na oltár národa a krajiny“*. Inojazyčným rodičom, aby na určitý čas svoje deti dali do opateru v maďarských rodinách s dôrazom na dcéry, *„keďže ich maďarizácia je ako budúcich matiek veľmi dôležitá“*. Obsahom bodu II/9 bolo zainteresovanie gymnázia v Poľnom Berinčoku,²² *„ktoré má napomáhať šírenie [...] jazyka a riaditeľstvo sa poveruje sledovaním týchto záujmov“*, opatrenia na odmeňovanie úspešných žiakov, zriadenie komisie na šírenie maďarizácie s rámcovým programom.

Uhorský historik a politik obdobia dualizmu Michal Žilinský (Mihály Zsilinszky), vplyvný člen Liberálnej strany, dvojnásobný hlavný župan (Čongrádskej a Zvolenskej župy), poslanec, v rokoch 1895–1905 štátny tajomník ministerstva kultu a vzdelávania, ale aj historik, člen Uhorskej akadémie vied (pochádzajúci z komunity čabianskych Slovákov – Čabánov), s odstupom času v práci *Békésvármegye a magyar nyelv érdekében 1832* (Békešská stolica v prospech užívania maďarského jazyka roku 1832)²³ podrobne reprodukoval obsah rozhodnutia, no jeho hodnotenia sa dotkol len stručne – ale zásadne, resp. s ďalekosiahlym významom. Konštatoval, že takéto snahy vrchnosti boli oprávnené označované národnosťami za nezákonné. V minulosti to viedlo len k nenávisti voči Maďarom, čo sa tristne prejavilo v 40. rokoch – a čo vraj môže viesť v budúcnosti k tragédii pre osud Uhorska!

²¹ Ibidem, s. 169.

²² Evanjelické seniorátne gymnázium v Poľnom Berinčoku (Mezőberény) vzniklo roku 1802 a v roku 1834 bolo presídlené do Sarvaša.

²³ Mihály ZSILINSZKY, *Békésvármegye a magyar nyelv érdekében 1832*, in: A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyvei, 12, 1885–1886, s. 115–131.

Žilinský sa k problematike maďarizácie a národnostnej otázky v 30. a 40. rokoch 19. storočia vrátil v rozprave prednesenej v Uhorskej akadémii vied a publikovanej dvojjazyčne v roku 1894 – v maďarskom variante *Széchenyi és a nemzetiségi kérdés* (Sarvaš) a v slovenskom preklade jeho priateľa Daniela Bacháta²⁴ *Széchenyi a národnostná otázka* (Budapešť). Najväčší význam pre najnovšie dejiny a budúcnosť krajiny mali podľa Žilinského myšlienky grófa Istvána Széchenyiho.²⁵ Vyzdvihol tiež úlohu Veľkej francúzskej revolúcie, úlohu priemyselného pokroku Anglicka, postup „národného ducha“ v politicky partikulárnom Nemecku a Taliansku a dokonca aj v Rusku pestovanú „pre Uhorsko nebezpečnú myšlienku misie ruského národného ducha“. A vo všetkých prípadoch malo mimoriadny význam presadenie jednotného jazyka. Avšak v Uhorsku videl komplikovanú situáciu v dôsledku etnickej a jazykovej pestrosti. Postupne Žilinský prešiel k historickému významu a hodnotám Széchenyiho. Za tragické považoval jeho odsúdenie verejnou mienkou „vrstovníkov“ a v nasledujúcom texte sa pokúsil vysvetliť príčiny tejto skutočnosti.

Žilinský upozornil na krajinské zákony v záležitosti šírenia maďarčiny, ktoré „vyvolaly obrovskú reakciu vo vlastenských nemaďarského jazyka národnostach“ a ktoré inak boli v poriadku, pretože vraj korešpondovali s európskou ideou.²⁶ Prívrženci maďarčiny sa však podľa Žilinského často – najmä na vidieku – chovali bezohľadne, netakticky.

Hlboké príčiny odporu iných národností voči maďarizačným zákonom a nariadeniam spočívali – (a) v „nemiestnom upotrebovaní národnostnej idey“ a (b) v „preháňaní spôsobu pomadžarovacieho“, pod čím rozumel jednak „prílišné“ úsilie predstaviteľov nemaďarských národných hnutí za sebaurčenie, ktoré mohli ohroziť uhorskú štátnosť, jednak praktiky násilnej maďarizácie, ktoré viedli k odporu národností.

Rozhodne tvrdil, že keby sa národnostná otázka v Uhorsku riešila v duchu Széchenyiho, „keby väčšina uhorských štátnikov tak bola pochopovala povolanie maďarského národa a jeho pomer k druhorečovému ľudu jako Széchenyi, nuž by r. 1848. nebolo prišlo ku srážke“. Žilinský v rozprave vysvetlil, že nemaďarské národnosti sa od vlády Jozefa II. a zvlášť po porážke Napoleona silne oduševňovali za rozvoj svojej materinskej reči a národnosti. Ich literatúra sa rozvíjala práve tým smerom, ktorým maďarská, hoci z maďarskej strany o literatúry Rumunov, Slovákov, Srbov, Chorvá-

²⁴ Budapešťiansky Slovák, evanjelický kňaz, senior, od 1905 biskup, spisovateľ a prekladateľ.

²⁵ „Najväčší Maďar“ – podľa Žilinského – formuloval najdôležitejšiu ideu 19. storočia nasledovne: „Nie v kruhu mocných ľudí, ktorí boli postavení v čele politických a náboženských záležitostí, ale v kruhu skromných robotníkov na poli ducha a literatúry, za duševného i telesného martýrstva zrodila sa pre národ tá obživujúca nová idea, ktorá bola v stave vzbudiť nové oduševnenie a nový smer pre vývoj. To bola **idea národnosti**. Z literatúry pomaly prešla do politiky a veľmi skoro stala sa hlavným živlom verejného života.“ Michal ZSILINSZKY, *Széchenyi a národnostná otázka*, Budapešť 1894, s. 3.

²⁶ „Národ v Uhrách urobil iba to, čo vykonal každý národ v Európe, že totiž namiesto vymrelej latinčiny zaviedol vlastný živý jazyk za úradný jazyk administrácie a zákonodarstva.“ Ibidem, s. 37.

tov jednoducho nebol záujem. Rovnako svoje dejiny pestovali s tou istou *prepiatou národnou tendenciou* – ako napr. István Horváth maďarské. Pokračoval dôrazom nato, že panslavizmus a dákoromanizmus sa nešírili „tajne“, „sprisahanecky“, ako nesprávne tvrdil Mihály Horváth, ale otvorene a slobodne.

Maďarskej politike vyčítal pohodlnosť a „populárnosť“ nenávisti voči protivníkovi, absenciu úsilia o poznanie a získanie ho pre vlastné záujmy. Széchenyi „nemiešal vlastenectvo s Maďarstvom“, nevyžadoval lacné vlastenectvo, „ktoré vždy na jazyku omáľalo meno vlasti“ a ktoré bazírovalo na nenávisti k Rakúšanom, dákorománom, panslávom, ale – presadzoval činné vlastenectvo, ktorého zmysluplný vývoj chápal jedine cez prostriedky kultúry, duchovnou a mravnou „dokonalosťou“. Cez prizmu Széchenyiho náhľadov Žilinský charakterizoval maďarský nacionalizmus, spočívajúci „v neznalosti európskych pomerov, v prázdnom, zle vykladanom vlastenčení, v prejavovanej naproti druhým národnostiam pyšnosti a nesnášanlivosti, a v násilnom maďarčení“.²⁷ Maďarská verejná mienka sa sama vohnala do nebezpečného „vlastenčenia“, ktoré „maďarský jazyk stotožňujúc s vlastenectvom, po maďarsky neznajúcich spoluobčanov vyhlasovalo za planých vlastencov, trebárs by boli mali jakékoľvek zásluhy v priemysle a vede; kdežto rodilých Maďarov okrášľilo nepochybným vlastenectvom“.²⁸

Žilinský viackrát v texte vyslovil nesúhlas so stotožňovaním vlastenectva s maďarským charakterom spoločnosti. Takisto odsúdil neznášanlivosť a násilie – ako najhorší prostriedok interetnických vzťahov, a to práve v krajine s väčšinou inojazyčného obyvateľstva. Fanatických vlastencov nazval „natrencami“, ktorí pracujú na zavraždení vlasti násilím, podozrievaním a spochybňovaním vlastenectva iných, rozširovaním antipatie a nenávisti: „A hľa, toto je hlavnou príčinou, prečo je nie v stave civilizácia maďarská vzbudiť pred cudzozemskom sympatiu a podmaniť verejnú mienku.“²⁹ Ako politik stál na stanovisku jedného uhorského politického národa, ale evidentne bol odporcom násilnej maďarizácie, hoci uznával potrebu maďarského jazyka v administratívnom i vedeckom ohľade. Tolerantné názory „najväčšieho Maďara“ (podľa označenia Lajosa Kossutha) v národnostnej otázke Žilinskému umožnili použiť ich ako štít pre vyjadrenie vlastnej mienky „uhorského“ či tzv. lojálneho Slováka a zároveň angažovaného „Uhra-občana“ v maďarizačne exponovanom období dualizmu. Súčasne rezonoval postoje tolerantnejšej časti uhorskej spoločnosti – oproti „akčným“ radikálom obdobia dualizmu typu Gusztáva Beksicsa či Bélu Grünwalda, v zásade Cházárovým nasledovníkom.

Väčšina stolíc Uhorska (i miest) mala multietnický charakter, s viac alebo menej početnými nemaďarskými menšinami, príp. sami Maďari tvorili menšinu, preto bol prisudzovaný tak veľký dôraz na pomad'arčenie obyvateľstva celej krajiny v záujme

²⁷ „Čisté“ vlastenectvo sa u „dobrých“ vlastencov „meralo podľa toho, jak veľká bola nenávisť k Rakúšanom, Panslávom a Dákorománom“. Ibidem, s. 47–48.

²⁸ Ibidem, s. 47.

²⁹ Ibidem, s. 50.

jej imaginárnej národnej jednoty.³⁰ Vo väčšine prípadov uhorskej stolice – tak ako sme to uviedli na príkladoch nami vybraných stolíc – maďarizačné nariadenia smerovali najskôr do stoličnej administratívy, služnovských (okresných) a notárskych úradov, ako aj panským úradom a ich vnútornej hospodárskej agende (podobne v prípade cechov), ďalej do justície (v dôsledku čoho nemaďarský občan neovládajúci maďarčinu bol absolútne závislý na svojom advokátovi), nasledovali opatrenia v školstve a cirkvách, ktorým bol pripísaný neobyčajne významný „edukačný“ náboj (ojedinele i divadlu). Kňazi a učitelia boli považovaní za verejných úradníkov. Aká úloha bola prisudzovaná škole vidieť na príklade Čanádskej stolice, podľa uznesenia ktorej „*ak každé nemluvňa už s materským mliekom bude sať do seba maďarčinu počas svojej celej výchovy až do dospievania, ba až do veku mužského, bude sa učiť po maďarsky, niet pochyb, že za krátku dobu národ dosiahne, po čom túži*“.³¹ Navyše procesy etnických zmien boli iniciované nielen cielenou a usmerňovanou politikou administratívy od úrovne mestskej a župnej správy až po úroveň snemu a vlády, ale aj ochotou a snahou častí miestnych intelektuálnych elít nemaďarského etnického pôvodu (markantné najmä u Slovákov, Nemcov a Rusínov) po spoločenskom uplatnení a „vyrovnaní sa“ s atraktivitou maďarského kultúrno-spoločenského vzoru. Idea uhorskej politiky národa sa spájala s maďarským etnickým obsahom a nemaďarské menšiny sa chápali ako bezperspektívne a mali sa asimilovať.³² Od maďarčiny sa očakávalo, že „*bratskými putami spojí obyvateľov rôznej krvi*“.³³ Je zaujímavé, že medzi prvými stolicami, ktoré sa iniciatívne ujali programu šírenia maďarizácie, patrili hornouhorské stolice s absolútnou väčšinou slovenského obyvateľstva – Oravská a Šarišská, ako aj stolice s početnou slovenskou populáciou – ako Békešská, Čanádska, Peštianska, Ostrihomská. Zväčša sa stolice riadili zákonom z roku 1830 a nasledujúcimi zákonnými článkami o maďarskom jazyku. Predstavitelia niektorých stolíc však zašli aj ďalej, nevyhýbajúc sa ani prísny reštrikciám. Ba niektoré stolice sa vo svojich uzneseniach nevyhli ani excesom. Napr. Berežská stolica sa uzniesla pomáďarčiť aj datovanie,

³⁰ Dokonca samotné centrum štátu – Pešť-Budín (v 30. rokoch s absolútnou väčšinou nemeckého obyv.) – mal z etnického hľadiska prevažne nemaďarské vidiecke zázemie. Katastrálne územie hlavného mesta susedilo s 12 obcami s prevažne nemeckým obyvateľstvom, s 3 obcami so zmiešaným nemecko-maďarským obyvateľstvom (Újpest, Kispest, Pestszentlőrincz), s 2 obcami obývaných Slovákami (Czinkota, Rákoskeresztúr) a napokon s 2, ktoré mali zreteľne maďarský etnický charakter (Rákospalota, Rákosszentmihály). Podľa mapovej prílohy národnostného rozvrstvenia obyvateľstva v r. 1880–1890; in: Branislav VARSÍK, *Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach*, Bratislava 1940.

³¹ Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 28.

³² Dušan ŠKVARNA, *K otázke národnostných menšín v 19. storočí v Uhorsku, resp. Monarchii*, in: 275 rokov v Sarvaši. Sympóziu o Slovákoch v Maďarsku, Sarvaš 1997, Békešská Čaba 2001, s. 147.

³³ „*Kto by sa netešil úspechom maďarčiny v krajine potomkov Atilových, bol by nehodný dobrodení tejto zeme.*“ (Temešská stolica).

pretože vraj mená mesiakov sú cudzie, západné plody, nehodiace sa medzi ázijské perly.³⁴

Legislatívny maďarizačný zápal predstaviteľov stolíc nemal však v mnohých aspektoch každodenného života obyvateľstva žiadaný úspech. Dokumentujú to napr. správy školských inšpektorov – vyjadrujúce sklamanie z postupu maďarizácie školstva. Množstvo rôznych nariadení na úrovni stolíc ustalo začiatkom 40. rokov, jednak istou vyčerpanosťou problematiky, odporom vzdelancov z radov nemaďarských národov, nespokojnosťou značnej časti verejnosti, nesúhlasom Viedne a jednak novými zákonnými úpravami na celokrajinskej úrovni (snemy 1839/1840 a 1843/1844). Zmenila sa aj rétorika, pretože už sa nezdôrazňovalo, že šírením maďarčiny majú byť odnárodnení Nemaďari, ale malo ísť v zásade len o potreby uhorskej administratívy. Maďarský historik Ivan Halász uviedol: *„Národnostné masy sa mali pomocou všeobecného rozšírenia občianskych práv pozdvihnúť do dovtedy exkluzívneho klubu s menom natio hungarica, ktorý sa však postupne mal premeniť na moderný maďarský politický národ.“*³⁵ Nový silný maďarizujúci nápor sa prejavil až v období dualizmu, kedy – podľa Lászlóa Katusa – maďarský národ získal až 2 milióny asimilantov (predovšetkým nemeckého, židovského a slovenského pôvodu).³⁶

³⁴ Daniel RAPANT, *Ilegálna maďarizácia 1790–1840*, Martin 1947, s. 37.

³⁵ Ivan HALÁSZ, *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*, Bratislava 2011, s. 43.

³⁶ László SZARKA, *Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku 1867–1918*, Bratislava 1999, s. 67.

Bernadeta Ottmárová – Miroslav Kmet'

Entscheidungen ausgewählter Domänen zur Ausbreitung der ungarischen Sprache in den 30er Jahren des 19. Jahrhunderts in Verwaltung und Gerichtswesen versus die ungarische Gesellschaft

Zusammenfassung

Anfang der 30er Jahre des 19. Jahrhunderts kam in den Vordergrund des politischen Lebens in Ungarn eine vorwiegend auf Wirtschaft gezielte Reformbewegung als Fortsetzung der Standesbewegung aus den 90er Jahren des vorigen Jahrhunderts. Bestandteil der Diskussionen über Ungarns Modernisierung war auch ein breiterer Gebrauch der ungarischen Sprache. Der ungarische Landtag hatte 1825–1827 ein neues Element in Landtagsverhandlungen eingeführt: die allmähliche administrative Verbreitung der ungarischen Sprache in einzelnen Domänen zur Eliminierung der angeblichen russischen Gefahr. Dies war jedoch zweifelsohne in Folge der Aktivitäten der slawischen Völker innerhalb Ungarns. Im Herbst 1830 wurde vom ungarischen Landtag zum Gesetz der Grundsatz festgelegt, jedes Amt in Ungarn dürfe nur derjenige bekleiden, der die ungarische Sprache beherrscht. Der radikalisierte Patriotismus des Landadels war auf die Ereignisse in Polen, den Widerstand gegen das auf russischer Seite stehende Wien sowie auf weitere Berichte über die Revolutionswelle in Europa zurückzuführen. In den Jahren 1832–1836 wurde vom Landtag der Pflichtgebrauch der ungarischen Sprache auf das Gerichtswesen, Verwaltung, Schulwesen und Kirchenleben ausgedehnt. Zu den ersten Domänen, welche sich des Magyarisierungsprogramms angenommen hatten, zählten interessanterweise die in Oberungarn mit absoluter Mehrheit der slowakischen Bevölkerung. Die Domänen richteten sich meistens nach dem Gesetz aus dem Jahr 1830 und den nachfolgenden gesetzlichen Artikeln über die ungarische Sprache. Die Vertreter einiger Domänen gingen jedoch über diese gesetzlichen Normen hinaus und weigerten sich nicht, strenge Restriktionen einzuführen. Einige Domänen konnten sogar in ihren Entscheidungen Exzesse nicht vermeiden. Das legislative Magyarisierungsfieber der Domänenvertreter erwies sich jedoch als wenig erfolgreich in vielen Aspekten des täglichen Menschenlebens. Die Flut von Verordnungen auf der Domänenebene nahm Anfang der 40er Jahre ab infolge der bereits gewissermaßen erschöpften Problematik, des Widerstands von nichtmagyarischen Gelehrten, der Unzufriedenheit einer Mehrheit der Bevölkerung, der Missbilligung Wiens und der neuen gesetzlichen Regelungen auf der Landesebene (die Landtage 1839/1840 und 1843/1844).

Bernadeta Ottmárová – Miroslav Kmet'

Decisions of selected Hungarian domains extending the use of Hungarian as a privileged language in administration and justice in the 1830s versus Hungarian society

Summary

A reform movement came to the fore in Hungary's politics in the early 1830s that was aimed at a reform of economy and continued the efforts of the Hungarian Estates from the 1790s. Part of the considerations on a modernization of Hungary was also the question of broader use of the Hungarian language. The Hungarian Diet introduced between 1825 and 1827 a new element in its debates, namely an extended use of the Hungarian language in administration and justice, which was believed to eliminate the alleged Russian danger. This was undoubtedly due to the development of local activities of the Slav nations in Hungary. In autumn 1830, the Diet passed the law stipulating that any office in Hungary must only be held by persons speaking Hungarian. The radicalization of patriotism among the local aristocracy was due to the events taking place in Poland, the resistance to Russia-supported Vienna, and other reports on the revolutionary wave in Europe. In 1832–1836, the Diet extended the use of Hungarian in justice, administration, education, and church. Interestingly, the first domains to take initiative in applying the program fostering the Hungarian language were those in Upper Hungary with absolute majority of Slovakian population. The domains mostly complied with the 1830 law and with the subsequent instructions on the use of Hungarian. However, the representatives of some domains went beyond the stipulations of the law and did not hesitate to apply strong restrictions, and even included some excesses in their regulations. However, the legislative magyarization fever of some domain representatives often failed to achieve its goals in the everyday life of the population. The enormous variety of regulations at the domain level declined in the early 1840s due to some exhaustion of the problem, resistance of non-Hungarian scholars, dissatisfaction of a great part of the public, Vienna's dissatisfaction, and also to some new legal regulations at the provincial level (Diet sessions of 1839/1840 and 1843/1844).

Jindřich Dejmek

Pamětní spis Jana Pátka o aktivitách čs. velvyslanectví ve Velké Británii v srpnu 1968

(Neznámé prameny k mezinárodním aspektům Srpna 1968 – I)

Jan Pátek's memorial on the Czechoslovak Embassy in Great Britain and its activities in August 1968

The paper contains a critical publication of the memorial of Jan Pátek (1909–2004), Czechoslovak Embassy Counselor in Great Britain, concerning Britain's attitude to the Soviet and Warsaw Pact invasion in Czechoslovakia in August 1968, and the atmosphere in the Embassy at that time. Pátek, who was a qualified businessman, entered diplomacy in 1948 and was appointed legacy counselor at the Czechoslovak Embassy in Washington. In 1951, however, he was fired due to his relationship to V. Clementis. After his rehabilitation in 1963 he was allowed to reenter the diplomatic service and was appointed Czechoslovak Deputy Ambassador to Great Britain. He served in that position until early 1970. Following the occupation of his country on 21 August 1968 he followed the instructions coming from Prague and tried to help Czechoslovak citizens in Great Britain in their often difficult situation. In spite of his loyalty he was forced to quit again the diplomatic service with the beginning of what is known as "normalization process".

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovak foreign policy in 1968, August 1968, Soviet invasion in 1968, attitude of the West to the occupation of Czechoslovakia in 1968

Vzpomínky diplomatů a úředníků československé zahraniční služby z doby Pražského jara nejsou v naší memoárové literatuře právě častým jevem. Jedinou významnější výjimku v tomto ohledu vlastně tvoří *Paměti* tehdejšího ministra zahraničí (a příštího význačného disidenta) Jiřího S. Hájka.¹ A přece se velká část vyšších úředníků tehdejší diplomacie musela k v mnoha ohledech bolestným událostem srpna 1968 přinejmenším jedenkrát vracet, a to dokonce v podrobnější psané podobě. Nastupující normalizační režim totiž začal – bez ohledu na krátce předcházející přísliby vlády – podrobně prozkoumávat postoje angažovaných státních úředníků v předcházejících měsících, což mělo posloužit především jako báze k již tehdy anticipované „očistě“ ministerstev i dalších institucí. V řadě případů se noví, částečně již novou garniturou dosazení vedoucí spokojili jen s pohovory v rámci tzv. prověřkových komisí, které ovšem zahájily svoji později nechvalně proslulou aktivitu až v průběhu roku 1970. V některých případech se ale agilnější část *soudruhů* pokoušela „prozkoumat“ postoje svých kolegů, kteří se v srpnu 1968 výrazněji angažovali proti invazi „spojenců“, již dříve, většinou s evidentním záměrem jejich mocenské eliminace.

Podobnou kauzou bylo i šetření aktivit čs. velvyslanectví ve Velké Británii, které v inkriminovaných srpnových dnech 1968 vedl velvyslanec rada (a zástupce ambasadora) ing. Jan Pátek, a k němuž dal podnět pravděpodobně sám tehdejší velvyslanec PhDr. Miloslav Růžek. Výsledkem tohoto šetření byl – vedle dalších dokumentů – i osmistránkový elaborát, který o chodu a činnosti londýnského velvyslanectví počátkem listopadu 1969 sepsal právě jeho zatímni vedoucí, a který je níže *in extenso* (samozřejmě s náležitým kritickým aparátem) publikován. Vzhledem k tomu, že ani jeho autor, ale ani tehdejší „řádný“ titulář memoáry nenapsali, nebo přinejmenším neuveřejnili, znamená uveřejnění tohoto dokumentu alespoň nevelké zaplnění jedné z mnoha mezer, jež dosud při poznávání mezinárodních aspektů tragického konce Pražského jara existují. Snad tím lze také alespoň nepatrnou měrou splatit doposud existující dluh historiků k tomuto typu komunistů, kteří se sice podíleli (často z nejhlubších idealistických pohnutek) na výstavbě režimu, později se však buď dostali do jeho mocenských soukolí – nebo, jako tomu bylo u velké části čs. diplomatů právě po srpnu 1968 – nadřadili svoje vlastenectví nad politickou příslušnost.

Jan Pátek pocházel – jako ostatně nemalá část levicových intelektuálů své generace – z relativně dobře situované rodiny bankovního úředníka a později dokonce ředitele.² Po absolvování reálky vystudoval pražskou Vysokou školu obchodní (1931 získal titul komerčního inženýra) a po dvouleté vojenské službě si ještě doplňoval vzdělání na právnické fakultě Komenského univerzity v Bratislavě. Ve slo-

¹ Srov. Jiří S. HÁJEK, *Paměti*. Praha 1997.

² Následující biografické údaje jsou, pokud není uvedeno jinak, převzaty z jeho osobního spisu v AMZV v Praze.

venské metropoli, kam se brzy provdala i jeho mladší sestra Ludmila (vzala si příštího státního tajemníka MZV a později ministra Vladimíra Clementise), ostatně zůstal delší dobu, když na dva roky vstoupil do služeb tamní Společnosti pro kulturní styky s SSSR. Od roku 1936 Pátek pracoval jako úředník České průmyslové banky, kde působil až do penzionování i jeho otec. V jejích službách, v oddělení ústředí cukrovarnických organizací, pak zůstal po celou následující okupaci, byť alespoň jeho okolí musela být známa výrazná politická angažovanost jak jeho nejbližších příbuzných (starší sestra Božena byla aktivní členkou národně socialistické strany, jež ji po osvobození vynesla načas do vysoké politiky), tak jeho vlastní. Koncem války se Pátek zapojil do odboje, jako poručík v záloze se zúčastnil pražského povstání a hned v květnu 1945 vstoupil do KSČ. I díky tomu byl záhy jmenován zástupcem ředitele tzv. Svazu pro řepu a cukr, a brzy se tu také stal předsedou zdejší nevelké stranické organizace KSČ. To byl nicméně jen počátek jeho zatím se úspěšně rozvíjející kariéry, byť brzy – a nikoliv naposledy – přerušené.

Po uchopení moci komunisty v únoru 1948 se před tehdy devětatřicetiletým inženýrem rýsovala slibná budoucnost. Jako člověk nezpochybnitelnou odbornou erudicí i zkušenostmi byl vzápětí povolán do kabinetu prvního komunistického šéfa resortu zahraničního obchodu, dr. Antonína Gregora.³ Jeho postavení v řadách nové rodící se elity ještě umocnily postoje jeho již zmiňované sestry Boženy, která se (už jako socialistická poslankyně) připojila k prokomunistické minoritě své partaje a stala se dokonce členkou Ústředního akčního výboru Národní fronty. Zřejmě i známost a příbuzenství s Clementisem, jenž se už 11. března 1948 stal novým ministrem zahraničí, pak přispěla k tomu, že byl ještě v březnu t.r. přidělen jako legační (velvyslanecký) rada na osiřelou ambasádu ve Washingtonu, jejíž šéf Juraj Slávik se krátce předtím postavil proti novému režimu.⁴ Pátkovi tu byla svěřena v té době ještě významná agenda hospodářských vztahů ČSR s USA, současně byl jmenován delegátem u FAO, čs. zástupcem v tzv. studijní skupině pro cín, zřízené při OSN, atd. Ani to však nebyla nejvyšší „meta“. Nedlouho po radikální reformě ministerstva zahraničí podle sovětského vzoru byl totiž z USA odvolán, aby se už k 1. červenci 1949 stal přednostou tzv. americko-britského odboru (v tehdejšímu označení A-IV), tedy náležel vedle ministra a jeho náměstků k desítce nejvyšších úředníků formující se „lidově demokratické“ diplomacie.

Pátek se celkem pochopitelně zařadil do užšího Clementisova týmu (nepochybně k tomu přispěla jeho národohospodářská erudice) a ministra také provázel na jeho cestě na IV. Valné shromáždění OSN za oceán na podzim 1949, kde dokon-

³ Antonín Gregor (1909–1968), původně soudce, zastával úřad ministra zahraničního obchodu v letech 1948–1952. Následně působil krátce na ministerstvu spravedlnosti, poté v diplomacii. Zastával mj. post velvyslance v Číně (1955–1957), později v Polsku (1967–1970).

⁴ Srov. k tomu detailně Jindřich DEJMEK, *Československá diplomacie v únoru a v březnu 1948*. Příspěvek k mezinárodním aspektům komunistického převratu a destrukci československých demokratických elit, *Český časopis historický* 108, 2010, s. 70–114.

ce vedl jistou dobu jeho sekretariát. Tak byl také svědkem jeho později pověstného návratu do Prahy, kam se vrátil přes varování před svým možným zatčením. K tomu sice hned nedošlo, počátkem března následujícího roku byl ale Clementis z vedení MZV odvolán, a to brzy nutně ovlivnilo i další osudy jeho švagra.⁵ Pro stranicky „bdělého“ náměstka MZV pro kádrové záležitosti Artura Londona, který se nijak netajil nedůvěrou k úředníkům „buržoazního původu“ (a jenž se své averze k těmto lidem nedokázal zbavit ani poté, co se sám stal obětí dalšího kola stalinových čistek), byl jistě dostačujícím důvodem k Pátkově suspendování už jeho příbuzenský vztah ke Clementisovi. Po exministrově zatčení (a také po odhalení styků jeho druhé sestry s někdejšími lidoveckým advokátem) musel ale v březnu 1951 Pátek ministerstvo zcela opustit a přejít (jako tisíce jiných) „do výroby“.⁶ Následujících pět roků pracoval jako brusič v letňanské Avii, po jistém uvolnění poměrů mohl roku 1956 přejít na místo řadového úředníka do podniku Tesla ve Vršovicích. Teprve další vlna „tání“ po XXII. sjezdu KSSS, již se nemohlo vyhnout ani „novotnovské“ Československo, mu přinesla plnou rehabilitaci – a s ní (v té době ještě dosti výjimečný) návrat do státní služby.

S hrstkou dalších obdobně „rehabilitovaných“ úředníků se J. Pátek vrátil koncem října 1963 do Černína, byť bylo samozřejmě nemyslitelné, aby byl postaven opět do čela americko-britského (tehdy 5. teritoriálního) odboru. Byla mu nicméně přiznána hodnost rady I. tř., odpovídající funkci ministerského rady (do níž byl povýšen již roku 1948), a již k 1. červenci 1964 byl v této hodnosti vyslán na ambasádu do Londýna, kde se stal zástupcem tehdejšího velvyslance Zdeňka Trhlíka. Budiž připomenuto, že vztahy mezi ČSSR a Spojeným královstvím tehdy procházely (i jistou zásluhou tohoto pracovitého a schopného tituláře) dynamickým vývojem, jehož vnějším symbolem byly i relativně časté návštěvy ministrů v metropolích na Temži i na Vltavě, přičemž nemalý podíl na jejich ekonomické části měl i nový rada ambasády.⁷ Pátek se vydatně podílel i na politickém zpravodajství úřadu a obstarával část z jeho delikátních rolí, jakou byly např. kontakty s celkem nepočetnou britskou komunistickou stranou a jejím šéfem Johnem Golanem. Trhlíka (jenž měl s Pátkem zřejmě mnohé společné, včetně neuspokojivého „kádrového původu“) však koncem léta 1966 vystřídal nový titulář dr. Miloslav Růžek, předtím vedoucí americko-britského odboru MZV, a kooperace dvou nejvyšších představitelů ČSSR v Londýně začala brzy „skřípat“. Primárním důvodem samozřejmě ne-

⁵ Clementis byl později zatčen, obviněn z účasti na tzv. spikleneckém státním centru, a v prosinci 1952 byl popraven.

⁶ AMZV, OS J. Pátek; k této čistce na MZV viz J. DEJMEK, *Diplomacie Československa*, Sv. I, Praha 2012, s. 155n.

⁷ K vývoji čs.-britských vztahů srov. naposledy přehledně J. DEJMEK, *Velká Británie a reformně komunistické Československo (1964–1968)*, in: Miroslav Londák (ed.), 40. výročí pokusu o reformu socialismu sovietského typu v Československu, Bratislava 2010 (v tiráži 2009), s. 349–370.

bylo to, že Růžek byl oproti svému předchůdci „soudruhem“ mnohem vyhrocenějších názorů, které kdysi nepochybně formovala účast v komunistickém partyzánském odboji a později (byť relativně krátké) působení na ministerstvu vnitra.⁸ Jenže jisté kolize, týkající se financování nové budovy čs. ambasády v Londýně, nepochybně přispěly k tomu, že se ambasador snažil svého podřízeného po „srpnu“ 1968 co nejrychleji zbavit.

Nastartování reformního procesu v ČSSR nevneslo do vztahů republiky se Západem žádné významnější změny. Pražské reformě-komunistické vládní kruhy ani na okamžik neuvažovaly o podstatnější změně dosavadního zahraničně-politického kursu, jehož zásadní složkou byla aliance (a ve skutečnosti mnohostranná podřízenost) s SSSR. Západní demokracie se pak rovněž zdráhaly se (bez ohledu na opačná tvrzení sovětské propagandy) jakkoliv výrazněji v dění v Československu angažovat.⁹ Takový vývoj ovšem přispěl k tomu, že sovětská invaze do ČSSR zastihla československou diplomacii na podobnou alternativu prakticky zcela nepřipravenou, a jedna z nejdůležitějších čs. ambasád za „železnou oponou“ v britské metropoli nebyla v tomto směru žádnou výjimkou. Podobně jako na srovnatelném úřadu v Paříži tu byla v momentu vstupu vojsk velká část úřednictva včetně samotného velvyslance na dovolené a zatímní vedoucí legace byl náhle postaven do situace, na níž (i jako stále přesvědčený komunista) nemohl být připraven. Z toho pak plynuly i jeho další kroky, které – podobně jako v řadě dalších případů – vlastně jen odrážely improvizované akce a rozhodnutí „kusých“ stranických a vládních orgánů v okupované Praze. Přesto však, jak se mělo s odstupem pouhých několika měsíců ukázat, i plnění příkazů legitimní vlády mělo posloužit nastupujícím stoupencům „normalizace“ k odvetě, která nakonec stála další kariéru (a často mnoho dalších postihů) takřka polovinu vyšších úředníků tehdejší čs. diplomacie, včetně zmíněného J. Pátka.¹⁰

Pátkův pamětní spis má ovšem pro historika nemalou vypovídací hodnotu, a to zdaleka nejen z hlediska reflexe reakce britské politiky a společnosti na srpnovou invazi. Zatímco postoj britské vlády k Pražskému jaru i následné sovětské invazi zachytili ve svých memoárech někteří britští politici i diplomaté, včetně teh-

⁸ Růžek prý již tehdy proslul pronásledováním „buržoazních kořistníků“, a v následujícím období – 1951–1953 – pak dokonce vedl kádrový odbor ministerstva zahraničního obchodu. V diplomacii působil od roku 1954, jeho prvním významnějším postem byla funkce rady ambasády v Londýně. Už od dubna 1959 (tedy od svých 36 let) ale působil jako velvyslanec v USA.

⁹ Srov. k tomu naposledy např. Stefan KARNER – Günter BISCHOF et cons., *Prager Frühling: Die Internationale Krisenjahr 1968. I. Beiträge*. Köln–Wien 2009; krácený český výtah jedné z tam otištěných studií viz: G. BISCHOF, *No Action. Johnsonova administrativa a invaze do Československa*, Soudobé dějiny, 2008, č. 3–4, s. 465–484.

¹⁰ K tomu viz detailněji J. DEJMEK, *Diplomacie Československa*, Sv. I, s. 198–201.

dejšího premiéra Harolda Wilsona,¹¹ publikovaný dokument nabízí celkem ojedinělé svědectví právě o tom, jak na – zpočátku jen neúplné – informace o sovětském vpádu reagoval aparát československého státu, jehož pracovníci, prakticky vesměs členové KSČ, až na výjimky vůbec s alternativou okupace spojeneckými vojsky nepočítali. Je pochopitelné, že při jeho četbě musí mít historik stále na paměti, že byl pořízen na příkaz Pátkových nadřízených zhruba rok po události, kdy nastupující normalizátoři začali již oponenty režimu postihovat (byť hlavní kolo čistek státního aparátu včetně MZV následovalo až v roce následujícím). Tím lze také objasnit fakt, proč Pátek (podobně jako někteří další diplomaté, vystupující po 21. srpnu proti invazi) vysvětloval nyní své postoje nedostatečnou informovaností, odtržením od domácího „polednového“ vývoje, atd. I tak ale poskytuje jeho zpráva celkem solidní svědectví na tyto události pohledem vyššího čs. úředníka, konfrontovaného nejen s nutností pokračování v každodenní diplomatické profesi, ale též snahou o pomoc stovkám a snad tisícům krajanů, kteří se po okupaci své země ocitli za „kanálem“ (podobně jako v dalších zemích) v jakémsi vakuu a také s mnoha otázkami nad svým příštím osudem. Dodejme jen, že v tomto kontextu je dochovaná Pátkova písemná výpověď vcelku pramenem ojedinělým. Podobný „raport“ o událostech na příslušných zastupitelských úřadech sice zřejmě musela vypracovat většina klíčových čs. diplomatů. Podstatná část z podobných dokumentů se ale z jejich osobních složek později „vytratila“ a je otázkou, zda-li se je ještě podaří časem dohledat např. v dokumentaci, vzešlé z příslušných „prověrkových“ pohovorů na MZV z let 1970–1971.¹²

Janu Pátkovi se jeho postoje, striktně vycházející ze směrnic a postojů tehdejší vlády a vedení ministerstva zahraničí, přes snahu o jistou apologii staly – ostatně jako desítkám jeho kolegů – osudné. Již v posledních měsících roku 1969 byl pro své názory opakovaně kritizován jak některými „prověřenými“ mladšími úředníky ambasády, mj. tajemníkem Janem Sedlákem (příštím vysokým diplomatem a poradcem ministerského předsedy L. Štrougala), tak samotným velvyslancem Růžkem, který jej dokonce obvinil z toho, že je „benešovským typem diplomata“

¹¹ Srov. Harold WILSON, *The Labour Government 1964–1970. A personal Record*. London 1971.

¹² Své postoje k „polednovému“ vývoji a následné okupaci museli přitom v těchto rozhovorech popsat často *všichni* úředníci příslušných úřadů od velvyslanců po sekretářky, další osudy podobných výpovědí byly ale evidentně rozdílné. Zatímco část písemností soudruhů s „nesprávnými“ názory a postoji byla zřejmě včleněna do svazků zápisů příslušných stranických pohovorových komisí (které se ale v aktech archivu MZV nenacházejí), z výpovědí soudruhů setrvavších „na pozicích internacionalismu a marxismu-leninismu“ byly pořízeny výpisy, které pak byly přepsány do jejich nových kádrových dotazníků. Netřeba snad ovšem dodávat, jak málo ke skutečnému poznání reality tyto písemnosti, psané již normalizačním partajním *newspeakem*, nabízejí, samozřejmě s jistou výjimkou těch soudruhů, kteří tu záměrně zaútočili proti svým někdejšími nadřízeným (např. velvyslancům), jež tu mohli snadno obvinít z „nacionalismu“ či „oportunismu“ atd.

s vrozenými sklony k intrikánství, atd.¹³ Nakonec, po mnoha dalších obviněních, už počátkem roku 1970 Růžek navrhl ústředí odvolat Pátka do Prahy „pro řadu velmi závažných politických a pracovních chyb“, k čemuž nedlouho později skutečně došlo. Počátkem července byl Pátek odvolán a vzápětí fakticky předčasně penzionován, čímž se vyhnul ponížení, které – nuceným odchodem ze zahraniční služby – potkalo desítky jeho kolegů pro jejich posrpnové postoje. Dodejme jen, že zemřel v Praze 13. května 2003, ve věku čtyřidevadesáti let.

* * *

Edice pamětního spisu J. Pátka byla pořízena v duchu pravidel k vydávání novověkých a moderních písemností. Při jeho prepisu byl užit současný pravopis, byly opraveny evidentní písařské překlipy, rozepsány zkratky atd. Některá příliš dlouhá souvětí byla pro větší srozumitelnost rozdělena na kratší věty, aniž tím byl samozřejmě jakkoli pozměněn jejich smysl. Dokument byl také vybaven elementárním poznámkovým aparátem, představující především čtenářům aktéry popisovaných událostí. Vypisovat naopak podrobněji politiku jednotlivých států, o nichž je v něm zmínka, nebylo shledáno potřebným (ani pro daný účel únosným) s tím, že čtenář nalezne příslušná vysvětlení v relevantní „sekundární“ literatuře. Část z dokumentů, na něž se pak autor odvolává, lze pak dnes bez problémů dohledat v příslušných svazcích velké dokumentární sbírky *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, vydávané péčí pracovníků Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

¹³ AMZV, OS J. Pátek. Uvedme jen, že za záminku k takové kritice tehdy postačila Pátкова účast na společenském podniku rumunského velvyslance, kterou Růžek označil za „protisovětskou provokaci“. Jistě dostatečná ilustrace atmosféry v čs. diplomacii na počátku normalizace.

4. listopadu 1969, Londýn. – Pamětní spis velvyslaneckého rady velvyslanectví ČSSR ve Velké Británii Jana Pátka, týkající se aktivit velvyslanectví ve dnech po sovětské invazi do Československa.

Na požádání o uvedení faktů, které by přispěly k objasnění činnosti ZÚ v srpnu 1968, přispívám svou rekonstrukcí, pokud je to možné; podkladový materiál byl skartován.

Úřad šel do srpnových událostí oslaben, byla doba dovolených, nebyl přítomen titulář¹ a obchodní rada, byl přítomen voj[enský] přidělenec,² jeho zástupce byl na dovolené v ČSSR, mně připadl úkol vést úřad.

Když mne časně ráno 21. srpna – snad kolem 5 hod. – vzbudil doma telefon služby, že dle tiskových agentur je ČSSR obsazeno vojsky, odmítl jsem věc jako vymyšlenou. Po necelé hodině volala služba znovu, že je obléhána dotazy tisku, abych tedy přišel na úřad a vzal s sebou tiskového přidělence,³ aby dotazy zodpovídal.

Shromáždili jsme se na ZÚ krátce po ránu, kdo byl přítomen v Londýně, a vyměňovali si rozdílné zprávy, co kdo slyšel v radiu. Mezitím počaly docházet z Prahy informace naším spojením. První bylo tuším prohlášení předsednictva KSČ,⁴ projev prezidenta,⁵ dále nota v plném znění předaná [zástupcům] pěti zemím, žádající okamžitá stažení vstoupivších vojsk.⁶ Na společné poradě, služebně stranické, jsme dokumenty přečetli, tyto porady jsme pravidelně potom opakovali. Učinil jsem rozhodnutí, které bylo přijato, že úřad především bude normálním rytmem „jako obvykle“ pracovat dále.

Mezitím přišla instrukce, abych dokumenty a informace předal bratrské straně země působnosti a MZV. Odejel jsem tedy na sekretariát KSVB, kde byl pouze Reuben Falber, zástupce Gollana,⁷ Gollan sám byl na dovolené ve Skotsku. Již mne však sem volala sekretářka, že jsem zván [Michael] Stewartem⁸ na F.O.,⁹ kam se mám bezodkladně dostavit. Vrátil jsem se tedy na úřad, kam mezitím došly některé další dokumenty, jako prohlášení vlády,¹⁰ proklamace Národního shromáždění a další.

Měl jsem instrukci informovat MZV, odejel jsem tedy na F.O. a vzal s sebou dokumenty, aniž jsem psal notu nebo memorandum. Stewart mne přijal ve své pracovně v přítomnosti svého tajemníka, domnívám se Mattlanda, a vedoucího odboru H[owarda] Smithe.¹¹ Vybranými slovy vyjadřoval své sympatie a tázal se „co by Britanie mohla učinit“. Řekl jsem, že mám instrukci jej pouze informovat a předal jsem Press-releasy. Stewart si některé přečetl a znovu opakoval, co by mohl učiniti, řeč přešla na OSN. Řekl jsem, [že] bylo-li by porušeno mezinárodní právo, že OSN by mohla být kompetentní, to že však je výslovně můj osobní názor a že nemám v tom směru žádné instrukce, takže nemohu jednat. Stewart opakoval, že myslel na OSN, že se však nedomnívá, že Britanie by měla sama něco dělat, že byla by vhodnější některá jiná země. Když jsem vstal k odchodu a loučil se, Stewart naznačoval, zda nemohla by něco dělati „nezaujatá země“ – snad např. Jugoslávie ? Odpověděl

jsem, že nemám dalších informací a za Jugoslávii pochopitelně mluvit nemohu. Toto byla moje první a poslední návštěva u Stewarta a jediné jednání s ním.

Opouštěje Foreign Office zjistil jsem, že se vůbec nemohu dostat do auta pro zaplněný celý dvůr lidmi, o nichž jsem myslel, že jde o nějakou demonstraci. Byli to však novináři a pracovníci televize a to nejen britské, [ale i] francouzské, americké, německé atd., a jak jsem potom zjistil z tisku, bylo jich přes 300. Odmítl jsem interview, byl jsem však doslovně v nebezpečí umačkání a každý pohyb byl sledován televizními kamerami. Věc ukazuje, jak prudká, intenzivní a citlivá byla reakce na čs. události v Britanii, což se dále spíše ještě stupňovalo. Odmítal jsem interview, avšak abych se vůbec dostal do auta, o jehož poškození jsem se obával, dohodl jsem, že odpovím jedinou otázkou a že mně bude dán volný průchod. Otázka byla provokační, zda šlo o invazi, a musil jsem odpovědět kladně, poněvadž jsem dle instrukce materiál právě předal Stewartovi, který věc takto stavěl.

Vrátil jsem se na úřad, kam zatím z Prahy docházely další impulzy. Materiál jsem vzal s sebou na společenský oběd sjednaný s Sedlákem¹² s kterousi kulturní osobností. S. Sedlák byl nemocen, na oběd však přišel. Zpátky z oběda jsem se opět zastavil na sekretariátě KS VB, abych předal další materiál a zjistil, zda již někdo je přítomen. Falber řekl, že je přítomna Nora Jeffery¹³ a v Londýně že je též Mathews. Nora Jeffery však projevila pochyby o autentičnosti provolání předsednictva KSČ, KSVB prý má „jiné zprávy“, bude však prý zasedat politický výbor, pokud je v Londýně a věc posoudí. Současně mne Falber požádal, abych na sekretariát již nejezdil, je prý „pozorován“, že on sám bude si denně dojíždět na náš ZÚ pro informace, což se v podstatě potom dělo, pokud jsme informace dostávali k předání KSVB.

To již počínal být úřad doslovně obléhán, drtivou většinou studenty, ale i jinými našimi příslušníky, turisty apod., všichni chtěli vědět, „co se děje“. Bylo třeba se se situací vyrovnat, doslova zorganizovat informační službu všemi pracovníky úřadu. Šlo o stovky a stovky lidí, kteří nejen zmateností, ale oprávněnou tehdy starostí o své rodiny přispěly valnou měrou k vytvoření nervózní a emocionální atmosféry.

V této situaci jsem věnoval hlavní péči bezpečnosti úřadu. Zavedli jsme trvalou službu v přízemí úřadu, aby nikdo nemohl proniknout nahoru, a zdvojili noční služby v S.O.¹⁴ Konsekventně byla provedena skartace, na což přišla i zvláštní instrukce. Snažili jsme se, jak jsme mohli, uklidňovat naše příslušníky, kde kolovaly nejrůznější pověsti. Zavedl jsem proto současně s druhou službou i trvalou odposlechovou službu čs. rozhlasu, to však spíše přispělo k tomu, že i náš úřad se stal poplatným atmosféře emocí a nacionalistické vlně, která se vzedmula doma. Jak je obvyklé v podobných kritických situacích kolektivu odtrženého od vlastní země v dobré snaze vzájemně informovat jeden druhého, nezbytně i jeden druhého dále znervózňuje a emoce se prohlubují. Proto jsme vydali i zákaz užívání alkoholu, což bylo disciplinovaně plněno.

Úřad, chtě nechtě, musil se soustředit na práci s našimi příslušníky – byl doslova brán útokem – což však doslovně vyčerpávalo všechny jeho síly, energii a přesahovalo jeho možnosti, takže těžko bylo vůbec něco klidně prohodit a promyslet. Postupoval jsem v této bezprecedentní situaci a zcela kritické době v nejvyšší spolupráci se stranickou organizací, její[ho]ž předsedu právě v tom směru jsem určil svým zástupcem, třebaže tiskový pracovník byl hodnostně vyšší. Dodržovali jsme společné porady, alespoň vždy ráno, avšak impulzy z venku byly stále důraznější, docházela řada delegací, snahy pomoci finančně i jinak, něco a to většinu jsme přijímali a pečlivě potvrzovali, což bylo potom ústředím odsouhlaseno, něco jsme zásadně odmítali (vydal jsem zákaz přijímat od emigrantských organizací, např. brskně jsme odmítli snahu vnutit nám peněžní dar – sbírku ukrajinských spolků).

Doba byla však konfušní a složitá, byl jsem si vědom celé tíže situace, avšak i skutečnosti, že jako socialistický stát nemůžeme existovat bez svých spojenců a věřil jsem optimisticky v konečné vyjasnění a kladné řešení situace, kterou jsem – poplacen [tehdejšímu] stupni poznání – pokládal za tragické nedorozumění. Proto také, když jsem byl 22. srpna pozván indickým *chargé d'affaires* Chatterjee na večeři společně s novým sovětským ministrem-radou, jsem samozřejmě pozvání přijal, sov[ětský] rada se bohužel omluvil nemocí své manželky. Společenské povinnosti dříve domluvené jsem normálně plnil nadále, šlo o některé obědy a večere sjednané většinou kulturním úsekem a některé rady.

Z řad návštěv na úřadě si vzpomínám např. na St. Swinglera,¹⁵ který mne překvapil otázkou „zda nemám něco, co bych chtěl, aby věděla nejvyšší místa“ a projevil velké zklamání, když odpověď byla negativní, „kdybych přec však prý něco měl, abych to řekl jemu a nikoli „boys from Foreign Office“. Nic jsem však neměl. Přicházela pravidelně i Lady Stross,¹⁶ prostě vyjadřovat sympatie – a zdržovat – a musil jsem přijmout u ní pozvání, nepamatuji si již, zda to byla večere či oběd. Přišel i David Ennals¹⁷ s dotazem, co by mohlo učinit britské sociální pojištění pro čs. „stranded tourists“ a byl rovněž zklamán mojím[!] odmítavým stanoviskem.

Otázka „co může Britanie učinit pro Československo“ mne byla nakonec položena i v televizi, kdy vystoupil jsem jedinkrát ve studiu a zaujal odmítavé stanovisko. Byl jsem si i v této složité době jasně vědom faktu, že Britanie je kapitalistickou zemí, členkou NATO, od které socialistické Československo nemůže nic požadovat. Dále jsem odmítl účast ve zřizujícím se Výboru solidarity s Československem, a to i po rozhovoru s Gollanem, který se po několika dnech vrátil z dovolené a poukazoval na to, že lidé kolem tohoto výboru jsou známé trockizující elementy, které jsou i kolem Výboru solidarity s Vietnamem.¹⁸ Dále [jsem odmítl] účast na slavnostním zasedání „všestrannického výboru“ organizovaném Humphrey Berkeleym (kde však nebyla KSVB) a některé další, jako oficiální delegaci konservativní strany, kterou organizoval E. Griffiths a kterou měl vést Sir Alec Douglas

Home.¹⁹ Návštěv bylo veliké množství [a] na všechny méně významné [nelze] vzpomenout – někteří poslanci, mládežníci atd.

Hlavní těžiště práce nadále bylo v práci s našimi občany, hlavně studenty jak středoškolskými tak vysokoškolskými a kterým jsme od samého počátku doporučovali jediné urychlený návrat domů, k tomu účelu jsme na úřadě zřídili i službu *Čedoku*, vyjednali možnost záměny letenek (letadla nelétala) za vlakové jízdenky a vývěskami upozorňovali na vhodná spojení. Studenti byli většinou bez prostředků a před úřadem téměř kampovali v nepředstavitelném množství, šířily se mezi nimi různé zvěsti. Zamezili jsme pokusu o jejich demonstraci před sovětským ZÚ a zapojili jsme Ligu britsko-československého přátelství, aby jim prakticky pomohla např. s ubytováním, potravou atd., zvláště když jí docházely částky jako dary na pomoc čs. občanům. Všechny úseky ZÚ na tomto poli bez rozdílu pomáhaly a všichni pracovníci ZÚ doslova vydali vše bez ohledu na čas a námahu, aby našim občanům pomohli. Mezi studenty a studentkami byla řada (několik tisíc) prázdninových zaměstnání buď v Butlinových rekreačních zařízeních, organizovaných panem Daviesem, s nímž jsem měl též několik rozhovorů v zájmu návratu našich mladých lidí domů, aneb přímo v pracovních zemědělských táborech.

Byla zde i dcera s. V. Biřáka²⁰ [Naděžda], která přijela někdy v půli srpna. Poněvadž jsem si s. V. Biřáka z jeho politické práce velmi vážil, dal jsem příkaz, když jsme obdrželi z MZV telegram, že dcera přijíždí a „poskytni pomoc“ (podobných telegramů docházelo mnoho), aby sekretářka ZÚ osobně dceru čekala na nádraží Waterloo, aby podrobně se informovala a napsala si adresu, kde bude dívka pracovat a hlavně jí dala všechny naše telefony, kdyby cokoli se dělo (v té době došlo i k únosům mladých děvčat i k vraždám). Sám jsem se se soudružkou nesetkal, ale vzpomínám si, že byla v pořádku autem odvezena, na ZÚ pohoštěna a přespala snad ještě s kolegyní, než odjela na farmu na sever. Tím větším bylo pro mne šokem, když jsem se ve všeobecném chaosu, který nyní kolem našich studentů byl, dozvěděl, že Biřáková byla za „záhadných okolností unesena“ dle telefonické zprávy její kolegyně, která zjišťovala, zda je na ZÚ, kam prý měla odejet, kde však nebyla. Její dvě spolupracovnice samy vzbouřily britskou policii. Z místa, kde pracovaly, byl telefon pouze na policejní stanici, a jak za podobných situací bývá, měli jsme několik podobných pátrání, dal jsem souhlas, aby britská policie pomohla ZÚ Biřákovou nalézt. To jsme však a já osobně ani ve snu netušili, jak se věci skutečně měly a že sovětské úřady byly požádány o její dopravu domů. Došlo-li zde tedy, jak se potom ukázalo, k nedorozumění, náš úřad měl na zřeteli jediné bezpečnost děvčete, podobně jako v několika dalších případech.

Našemu ZÚ může být ovšem vytknuto, že nebyl dostatečný kontakt se sovětským ZÚ, z druhé strany jsem ovšem samozřejmě vybídl pracovníka ZÚ, který se přišel zeptat, aby pohovořil se sovětským diplomatem, došlo však jen k zdvořilostnímu rozhovoru. Po uplynutí hektických dnů jsem jako prvou věc navštívil na sovětském ZÚ nového sovětského radu-ministra, který se ještě jednou omluvil nemocí manželky na večeri u indického rady, kam prý opravdu nemohl přijít. Překvapil

mne zprávou, že příští den odjíždí, a to natrvalo z Londýna po necelém dvouměsíčním pobytu, byl prý požádán, aby vedl diplomatickou školu MIDu, funkci dříve vykonával. Rovněž maďarský titulář mne pozval na čaj, kde diskutovali jsme události posledních dnů.

Rád bych zdůraznil, že jsem uvítal jako moudrou a správnou dohodu uzavřenou 26. srpna 1968²¹ v Moskvě jako výsledek jednání československo-sovětských, když jsme věc probírali na poradě, dokonce jsem navrhl věc oslavit sklenkou vína. Pečlivě jsem se vyhýbal jakkoli se dotknout i před tímto datem našich spojenců a toto datum bylo pro mne opět návratem a rozhodným obratem k normálním či normálnějším poměrům. Proto také při první příležitosti pozval jsem na oběd sovětského radu Vasjeva, který vystoupil v britské televizi, společně s naším tiskovým pracovníkem Glozarem, bez mého vědomí, a Vasjevovi jsem se omluvil, což bylo přijato. Pamatuji se, že s[oudruh] Vasjev mně říkal, že s[oudruha] Glozara znají z dřívějšího jako zastávce tvrdých, dogmatických názorů a že pokud takoví lidé „obrátní“ a stanou se tzv. pokrokovými, že vše potom přehání. Je třeba říci, že všichni představitelé spojeneckých zemí, zejména však sovětsí a maďarští přátelé se chovali ku mně po srpnu se zvláštní přátelskostí, což jen přispělo k tomu, že počínal jsem chápat, že jejich vojska nemohla k nám vstoupit s jinými než přátelskými úmysly a že je třeba se situací se čestně vyrovnat, poněvadž ani pro ně nebyla věc lehkou, naopak.

Nutno se zmínit o zastávce bývalého ministra zahraničí s[oudruha] dr. Hájka²² v Londýně na zpáteční cestě z New Yorku. Asi o 1 hod. v noci mne volala služba, že druhý den ráno po osmé, prolétá Londýnem s[oudruh] Hájek, že se mám dostavit na letiště. Asi za dvě hodiny volala služba znovu, že dle další telefonické zprávy z New Yorku mám s. Hájka požádat, aby z Londýna letěl přímo do Prahy. S[oudruha] Hájka jsem čekal v salonku, který dala k dispozici Air India, přišel v doprovodu jakéhosi zemědělského pracovníka. Dle instrukcí jsem Hájka požádal, aby letěl přímo domů. Současně jsem za ZÚ požádal zástupce letištní správy o přistavení letadla. Řekl, že BEA²³ se již delší dobu pokouší o let do Prahy, že požádají Prahu o příjem, že však bude třeba čekat nejméně 2 hodiny.

S[oudruh] Hájek projevil přání místo čekání prohlédnout si novou stavbu ZÚ. Na ZÚ byla krátká porada, kde s[oudruh] Hájek vystoupil zcela krátce připomenutím čs. spojeneckých svazků, především se SSSR, a vystoupil proti tzv. neutralizačním názorům, které se však na ZÚ neprojevovaly, [a] narýsoval některé nejbližší úkoly čs. zahraniční politiky. Současně promluvil se studenty, kteří byli požádáni o urychlený návrat domů. S[oudruh] Hájek promluvil [i] do televize, kde jako podmínkou bylo, že televize ve večerních zprávách vyzve čs. studenty k návratu do ČSSR, což bylo splněno.

Na letišti se ukázalo, že Praha nepřijímá. Navrhl jsem tedy let do Vídně /OS202/14.05. Po určitém jednání se ukázalo, že není volného místa a s[oudruh] Hájek prohlásil, že tedy bude pokračovat v letu do Bělehradu, kde má rodinu, odloženým letem PANAM,²⁴ jde prý stejně o socialistickou zemi a odtud že se vrátí do

Prahy. Současně mně předal knihu prof. Outraty²⁵ o *Dokumentech veřejného práva*, kterou si vypůjčil nu ZÚ v Bruselu při cestě do New Yorku, aby byla vrácena. O knihu pro s[oudruha] Hájka žádal dříve ZÚ Bělehrad náš ZÚ telefonicky, u nás v knihovně se však nenašla.

Konečně třeba se i zmínit jako charakteristické pro situaci o masové demonstraci, kterou uspořádala Labour Party, jež vyvrcholila shromážděním v Hyde Parku, kde promluvil Crossmann²⁶ a domnívám se Jennie Lee,²⁷ čehož jsem se nezúčastnil. Nebylo lze se však vyhnout návštěvě mimořádně svolaného parlamentu, kde promluvil jak Wilson,²⁸ tak Heath.²⁹

Na závěr, jako charakteristické pro postoj úřadu, možno uvést, že s vědomím kulturního úseku byl připravován velký koncert v Albert Hall ve prospěch ČSSR, kde měla původně být účast někoho z královské rodiny, což bylo změněno potom na Stewarta, který měl před koncertem promluvit. Když však kulturní úsek zjistil, že diriguje Kubelík³⁰ a na programu že je dále uvedeno, že výnos půjde „ve prospěch po srpnové čs. emigrace“, vyvolal jsem neformální společenský styk s vedoucím odboru F. O. [Howardem] Smithem, kterému jsem sdělil, že s věcí nemohu souhlasit. Smith se spojil s tajemníkem Stewarta a řekl, že má se mne přímo dotázat jako čs. *chargé d'affaires*, zda souhlasím s účastí Stewarta. Samozřejmě jsem požádal o odvolání projevu i účasti, což se i stalo, byl jsem jen požádán o mlčelivost v této záležitosti, věc že bude prezentována jako rozhodnutí vlastní státního tajemníka. Druhý den bylo v tisku oznámeno, že Stewart se nemůže zúčastnit, že musil odejet mimo Londýn.

AMZV, Praha. Osobní spis Jana Pátka; strojopis, průklep.

¹⁾ Miloslav Růžek (1923–1991), čs. komunistický diplomat. Aktivní účastník protiněm. odboje, po vystudování FF UK úředník ministerstva školství a později ministerstva státní kontroly, od roku 1954 působil v diplomacii. V l. 1954–1958 byl zástupcem velvyslance v Londýně, následně vedl americko-britský odbor MZV, v l. 1959–1963 pak zastával post velvyslance v USA. Po návratu byl znovu vedoucím americko-britského odboru a v l. 1966–1971 působil jako velvyslanec ve Velké Británii. I díky svým konformním postojům po srpnu 1968 se roku 1971 stal nejprve generálním sekretářem MZV a pak i jedním z náměstků ministra B. Chňoupka, zodpovídající za relace s „vyspělými kapitalist. státy“. V l. 1975–1981 působil jako stálý delegát ČSSR u úřadoven OSN v Ženevě, brzy po návratu byl však z nejasných důvodů odsunut jako vědecký pracovník do Ústavu mezinárodních vztahů.

²⁾ Vojenským přidělcem byl pplk. Bohumil Švejnoha, v roce 1970 pro své postoje z ambasády rovněž propuštěn.

³⁾ Milan Glozar (nar. 1929), čs. diplomat, v 60. letech působící na čs. ambasádě v Londýně jako tiskový přidělenec v hodnosti II. tajemníka. Po roce 1970 byl nucen z diplomacie odejít, po rehabilitaci roku 1990 působil v l. 1990–1992 jako rada-vyslanec (a zástupce velvyslance) opět v Londýně.

- ⁴⁾ Předsednictvo ÚV KSČ přijalo v noci na 21. srpna v reakci na informace o vstupu spojeneckých vojsk prohlášení, v němž byl tento krok označen „za akt odporující nejen základním zásadám vztahů mezi socialistickými státy, ale za popření základních norem mezinárodního práva“. Současně ovšem vyzvalo občany, aby zachovali klid a postupujícím vojskům nekladli odpor. Srov. *Sedm pražských dnů*, Praha 1990, 2 ed., s. 19.
- ⁵⁾ Prezident Ludvík Svoboda vystoupil nedlouho po 8. hod. ranní 21. srpna s krátkým prohlášením, v němž upozornil na složitost situace v zemi a rovněž apeloval na své spoluobčany, aby zachovali „plnou rozvahu a naprostý klid“. *Sedm pražských dnů*, s. 39–40.
- ⁶⁾ MZV, vedené náměstkem Václavem Pleskotem, nařídilo ještě 21. srpna svým ambasádám ve spojeneckých zemích, aby jejich tituláři protestovali proti okupaci Československa jako protiprávnímu aktu a žádali tamní vlády neprodleně o stažení vojsk. Text příslušné nóty byl otištěn např. v *Sedm pražských dnů*, s. 59.
- ⁷⁾ John Gollan (1911–1977), britský komunistický novinář a politik. Od roku 1956 vedl (celkem nepočetnou) KS Velké Británie, po srpnu 1968 náležel ke kritikům sovětské invaze do Československa.
- ⁸⁾ Michael M. Stewart (1906–1990), britský labouristický politik, zastával v letech 1965–1966 a znovu 1968–1970 úřad ministra zahraničních věcí ve vládě H. Wilsona. Okamžiky sovětské invaze do ČSSR zachytil i ve svých memoárech.
- ⁹⁾ F. O., Foreign Office (správně od roku 1963 Foreign and Commonwealth Office), britský zahraniční úřad.
- ¹⁰⁾ Po poledni 21. srpna vydala část ministrů Černíkovy vlády prohlášení, v němž potvrzovala odmítavý postoj předsednictva ÚV k sovětské invazi a – podobně jako ÚV a NS – ji označilo za „nezákonný akt, odporující mezinárodnímu právu“. Odpoledne bylo toto prohlášení potvrzeno na zasedání majority členů Černíkova kabinetu (ministrský předseda byl v té době Sověty internován), srov. 52n., resp. s. 57.
- ¹¹⁾ Howard F. T. Smith (1919–1996), britský diplomat a úředník zpravodajské služby. V době studené války působil mj. jako rada na britské ambasádě v Moskvě (1961–1963), následně vedl odbor Foreign Office, do jehož kompetence náležely záležitosti SSSR a jeho východních spojenců. V l. 1968–1971 byl velvyslancem v Československu, následně působil jako zástupce vlády v Severním Irsku. Vrcholem jeho kariéry byl post velvyslance v Moskvě v l. 1976–1978, následující tři roky (do roku 1981) pak řídil zpravodajskou službu MI 5.
- ¹²⁾ Jaromír Sedláč (nar. 1925), čs. komunistický novinář, pedagog a diplomat. Od poloviny 50. let vyučoval na VŠ politické při ÚV KSČ, kde se specializoval na mezinárodní vztahy, od roku 1963 působil v diplomacii, v l. 1965–1970 jako II. tajemník na čs. ambasádě v Londýně. Počátkem 70. let byl ředitelem Ústavu mezinárodních vztahů, v l. 1976–1978 působil jako velvyslanec na Šrí Lance, v 80. letech jako jeden z poradců ministerského předsedy L. Štrougala. Autor memoárové knihy: *Muž nad stolem aneb byl jsem Štrougalovým poradcem*, Praha 2011.
- ¹³⁾ Nora Jeffery (1910–2006), britská komunistická aktivistka a novinářka.
- ¹⁴⁾ ŠO, šifrové oddělení.
- ¹⁵⁾ Stephen H. Swingler (1915–1969), britský labouristický politik, od roku 1945 poslanec Dolní sněmovny. V l. 1964–1967 byl nejprve parlamentním podsekretářem a později státním sekretářem ministerstva dopravy ve vládě H. Wilsona.
- ¹⁶⁾ Lady Olive G. Stross, vdova po známém brit. labouristickém politiku Barnettu Strossovi (1899–1967), jenž se mj. proslavil jako spoluzakladatel akce Lidice Shall Live, vyvolané němec-

kým vyhlazením této vesnice roku 1942. Jako aktivista této akce Stross mj. opakovaně (i po komunistickém převratu) navštívil i ČSR, defektor čs. komunistické zpravodajské služby J. Frolík tvrdil, že byl jedním ze spolupracovníků čs. rozvědky.

¹⁷⁾ David Ennals (1922–1995), britský novinář a liberální politik, v 60. letech poslanec za Dover. Ve vládě Harolda Wilsona byl nejprve státním tajemníkem na ministerstvu války, později, v letech 1968–1970, byl státním ministrem ministerstva sociální péče.

¹⁸⁾ Není přesně patrné, jaký výbor měl autor elaborátu na mysli. Je možné, že narážel na existenci tzv. Russelova tribunálu, čili seskupení několika vlivných intelektuálů v čele s filozofy Bertrendem Russselem a J. P. Sarterem, který se měl zabývat šetřením údajným amerických válečných zločinů, spáchaných od roku 1966 ve válce ve Vietnamu. Sám Russel, který ještě roku 1966 uveřejnil ve Švédsku knihu *War Crimes in Vietnam*, se totiž později zapojil do aktivit na pomoc čs. „posrpnové“ emigraci a koncem listopadu 1969 napsal do *The Times* dopis, v němž varoval před možnými novými monstrprocesy v okupovaném Československu.

¹⁹⁾ Alexander F. Douglas-Home (1903–1995), britský konzervativní politik. Od roku 1951 byl (až do roku 1963) nepřetržitě členem konzervativních vlád, v l. 1960–1963 byl mj. ministrem zahraničních věcí, 1963–1964 dokonce ministerský předseda, jehož kabinet uzavíral dlouhou konzervativní periodu. Po vítězství labouristů zpočátku vedl konzervativní opozici, v l. 1970–1974 byl ještě ministrem zahraničních věcí v kabinetu E. Heatha.

²⁰⁾ Vasil Biľak (nar. 1917), čs. (a slovenský) komunistický politik. Od roku 1954 poslanec SNR, od poloviny 50. let člen ÚV KSS a současně až do roku 1989 člen ÚV KSČ, náležející k neostalinistickému proudu strany. Jako tajemník ÚV byl mj. až do konce roku 1988 zodpovědný za otázky zahraniční politiky.

²¹⁾ Moskevský protokol byl fakticky vnucen čs. delegaci po čtyřdenních jednáních mezi čs. představiteli v čele s prezidentem L. Svobodou a prvním tajemníkem ÚV A. Dubčekem a sovětským vedením v čele s L. Brežněvem; znamenal první krok k legalizaci pobytu sovětských vojsk na čs. území, byť ještě hovořil o jejich příští evakuaci. Srov. např. *Mezinárodní souvislosti československé krize*, svazek 4/2, dok. č. 169, s. 271–274.

²²⁾ Jiří S. Hájek (1913–1993), čs. právník a politik, původně člen sociální demokracie, po roce 1948 KSČ, od roku 1970 jeden z aktivistů protinormalizační opozice. Od roku 1945 byl poslancem, v l. 1949–1953 vyučoval na VŠ politické a sociální, od roku 1954 působil v diplomacii, nejprve jako velvyslanec ve Velké Británii (1955–1957), později jako jeden z náměstků ministra zahraničí V. Davida, 1962–1965 byl stálým zástupcem ČSSR u OSN. Od října 1965 zastával post ministra školství ve vládě J. Lenárta, od dubna 1968 byl necelého půl roku ministrem zahraničí v reformní vládě O. Černíka. Na svůj post byl nucen rezignovat v září 1968 poté, co aktivně vystoupil v OSN proti sovětské okupaci Československa.

²³⁾ BEA, British European Airways, Britská letecká společnost, existující v letech 1946–1974, která obstarávala letecké spojení mezi UK a Evropu a částí severní Afriky. V pol. 70. let byla fakticky začleněna do British Airways.

²⁴⁾ PANAM, Pan-American Airways, centrální americká letecká společnost.

²⁵⁾ Vladimír Outrata (1909–1970), významný český právník a čs. diplomat. Působil mj. jako vedoucí sovětského oddělení politické sekce MZV, v l. 1948–1950 byl pak prvním velvyslancem komunistického Československa v USA. Později působil jako profesor mezinárodního práva (a vedoucí příslušné katedry) na PrF UK, vedle řady studií vydal i vícesvazkovou sbírku *Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky*.

²⁶⁾ Richard H. Crossmann (1907–1974), známý labouristický politik a publicista, jeden z lídrů strany v 50. a 60. letech. Ve vládě H. Wilsona sloužil nejprve jako ministr pro otázky bydlení, od roku 1966 byl pak (až do roku 1970) předsedou Dolní sněmovny.

²⁷⁾ Janet Lee(ová) (1904–1988), britská labouristická politička a novinářka, manželka známého lídra levicové frakce strany Aunerina Bevana. V l. 1965–1970 zastávala post státní podtajemnice ministerstva školství a vědy.

²⁸⁾ Harold Wilson (1916–1995), britský labouristický politik. Jako aktivní člen levého křídla strany vstoupil do vyšší politiky již ve 40. letech (po válce byl ministrem obchodu a navštívil i ČSR), od roku 1963 vedl Labour party a od roku 1964 do roku 1970 stál jako ministerský předseda poprvé v čele Velké Británie. Po vítězství konzervativců roku 1970 byl lídrem opozice, v l. 1974–1976 pak stál znovu v čele labouristické vlády.

²⁹⁾ Edward R. Heath (1916–2055), britský konzervativní politik. Od roku 1950 působil jako poslanec, v l. 1959–1960 byl mj. poprvé ministrem zahraničních věcí ve vládě Harolda Macmillana, následně vedl za jeho vládu první kolo jednání o vstupu Británie do EHS. Od roku 1965 byl lídrem (v té době opozičních) konzervativců, v l. 1970-74 vedl konzervativní vládu, která mj. prosadila vstup země do Evropských společenství.

³⁰⁾ Rafael J. Kubelík (1914–1996), čs. hudebník a dirigent. Od roku 1942 umělecký správce, později ředitel České filharmonie, od roku 1948 žijící v zahraničí. Působil mj. jako ředitel Chicagského symfonického orchestru, ředitel opery Covent Garden v Londýně a po roce 1969 šéfdirigent orchestru Bavorského rozhlasu.

Jindřich Dejmek

Jan Pátek's Denkschrift über die Aktivitäten der tschechoslowakischen Botschaft in Großbritannien im August 1968

Zusammenfassung

Die Abhandlung enthält eine kritische Ausgabe der Denkschrift von Dipl.-Ing. Jan Pátek, CSSR-Botschaftsrat in Großbritannien (1909–2004), über die Einstellung Großbritanniens zur Invasion der UdSSR und anderer sozialistischer Staaten in die Tschechoslowakei im August 1968 und über die in der tschechoslowakischen Botschaft in jener Zeit herrschenden Atmosphäre. Pátek, ursprünglich ein Kommerzialingenieur, trat in die Diplomatie zum ersten Mal im Jahr 1948, als er gewisse Zeit als Legationsrat der tschechoslowakischen Botschaft in Washington diente und danach die amerikanisch-britische Abteilung im Außenministerium leitete. 1951 wurde er jedoch wegen seiner Verwandtschaft mit V. Clementis aus dem Außenamt entlassen. Nach seiner Rehabilitation im Jahr 1963 konnte er in den Außendienst zurückkehren und wurde zum Stellvertreter des tschechoslowakischen Botschafters in London ernannt. Er blieb in dieser Position bis Anfang 1970 und trug gewisser Aktivierung der Beziehungen zwischen den beiden Ländern in der zweiten Hälfte der 60er Jahre bei. Während der Okkupation der Tschechoslowakei am 21. August 1968 befand er sich in der britischen Metropole, wo er auch in der Abwesenheit des Botschafters M. Růžek (er war im Urlaub) die Botschaft leitete. Obwohl er, wie es sich aus der veröffentlichten Denkschrift ergibt, in seiner August-Aktivität vor allem die aus Prag kommenden Anweisungen erfüllte und sich bemühte, der tschechoslowakischen Staatsbürgern in Großbritannien in deren oft nicht einfacher Lage zu helfen, war er bald Ziel der Kritik seitens der prosowjetischen Elemente im Außenministerium und wurde in der anfangenden „Normalisierungszeit“ gezwungen, den Außendienst wieder zu verlassen. Sein Elaborat bietet nichtsdestoweniger eine bedeutende Zeugenschaft über die Einstellung der von Harold Wilson geleiteten britischen Regierung zur tschechoslowakischen Frage im Jahr 1968 sowie über die Praxis des damaligen tschechoslowakischen Außendienstes.

Jindřich Dejmek

Jan Pátek's memorial on the Czechoslovak Embassy in Great Britain and its activities in August 1968

Summary

The paper contains a critical publication of the memorial of Jan Pátek (1909–2004), Czechoslovak Embassy Counselor in Great Britain, concerning Britain's attitude to the Soviet and Warsaw Pact invasion in Czechoslovakia in August 1968, and the atmosphere in the Embassy at that time. Pátek, who was a qualified businessman, entered diplomacy in 1948 and was appointed legacy counselor at the Czechoslovak Embassy in Washington and then headed for some time the Foreign Office American and British Department. In 1951, however, he was fired due to his relationship to V. Clementis. After his rehabilitation in 1963 he was allowed to reenter the diplomatic service and was appointed Czechoslovak Deputy Ambassador to Great Britain. He served in that position until early 1970. In that position he also contributed to some activation of the relations between the two countries in the latter half of the 1960s. He was present in the British capital, and even headed the Czechoslovak Embassy while Ambassador M. Růžek was on vacation when his country was occupied on 21 August 1968. Although he followed the instructions coming from Prague and endeavored to help Czechoslovak citizens in Great Britain in their often difficult situation, he was criticized by the pro-Soviet elements in the Foreign Office and in spite of his loyalty he was forced to quit again the diplomatic service with the beginning of what is known as “normalization process”. Nevertheless, his memorial is an important document of the attitude of the Labour Government headed by Harold Wilson to the Czechoslovak question in 1968 and of the practice of Czechoslovak diplomacy at that time.

KRONIKA

Medzinárodná vedecká konferencia Gustáv Husák a jeho doba

Pri príležitosti 100. narodenín Gustáva Husáka (1913–1991) sa v Bratislave v dňoch 28.–29. januára 2013 uskutočnila medzinárodná vedecká konferencia o významnom slovenskom a československom politikovi, jednej z najvýraznejších postáv našich dejín v uplynulom storočí. Hneď v úvode treba konštatovať, že spoločné podujatie Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (Husák bol jej absolventom) a slovenského Ústavu pamäti národa spojené aj s diskusným večerom upútalo pozornosť popredných slovenských a českých špecialistov danej témy, ale odznali tu aj referáty historikov z Moskvy a Viedne, vystúpenia pamätníkov i diskutérov z radov širokej verejnosti.

Historici venovali pozornosť všetkým najdôležitejším obdobiam života a pôsobenia Gustáva (pokrsteného ako Augustín) Husáka, rodáka z dedinky Dúbravka (dnes už je súčasťou Bratislavy). A tak bolo možné oboznámiť sa s mladými rokmi a vývojom Husáka od jeho rodinného zázemia, školských a študentských čias (Michal Macháček z FF UK v Prahe), jeho vstupom do politiky, jeho pôsobením v rokoch vojny a v období Slovenského národného povstania a po vojne, cez jeho vzostup a pád až po rehabilitáciu a vyvrcholenie jeho politickej kariéry v roku 1968–1969 a nasledujúcej smutnej periódy normalizácie až po záver jeho pôsobenia vo funkcii prezidenta demisiou 10. decembra 1989 a napokon až po jeho posledné chvíle, ktoré sa stali na konferencii (a boli aj v médiách a stále ešte aj sú) predmetom výmeny rôznych názorov a postojov.

Všetky referáty zdôrazňovali inak všeobecne známu vec – že v osobe Husáka išlo o nadpriemerne inteligentného človeka, nielen veľmi schopného a vzdelaného, ale aj výrazne ctižiadostivého, cieľavedomého, vytrvalého a pragmatického, čo sa tiahlo celým jeho životom. Taktiež sa vie, že malý Gustáv bol vychovávaný ako veriaci katolík, chodieval aj ministrovat' a svojej viere zostával verný až do začiatku

svojich stredoškolských štúdií. Husák si však už od ranej mladosti uvedomoval sociálne rozdiely medzi ľuďmi, ktoré poznal aj na vlastnej koži, pretože si na štúdiá musel vypomáhať nielen kondíciami, ale aj fyzickou prácou. Aj pod vplyvom týchto podmienok potom postupne dochádza k jeho odklonu od katolíckej cirkvi a najmä v rokoch štúdia práv sa čoskoro už výrazne prejavuje jeho záujem o ľavicové hnutia, Komsomol, marxistickú ideológiu a komunistické hnutie. Angažuje sa aj v študentskom hnutí, ktoré sa snaží ovplyvniť v ľavicovom smere.

Husákova veľká, alebo ako sa často v publicistike uvádza „hviezdna hodina“ nastáva v rokoch 1943–1944, keď sa výrazne angažuje v prípravách protifašistického povstania (text Vianočnej dohody z roku 1943 je spolu s Matejom Joskom jeho dielom) a potom sa stáva aj jednou z jeho vedúcich postáv. Povojnový vzostup Husáka bol len dočasný a on sám patril k tým, ktorých zomleli mlyny, ktoré aj on pomáhal roztáčať. Februárové „víťazstvo“ pracujúceho ľudu v roku 1948 vlastne odštartoval na jeseň 1947 Husák v Zbore povereníkov Slovenskej národnej rady a podobný mechanizmus použil Klement Gottwald a jeho spoločníci v samotnej februárovej kríze v Prahe. Teda Husák otváral, alebo pomáhal otvárať, cestu víťazstvu stalinizmu vo vtedajšom Československu. Sám bol neskôr spolu s Lacom Novomeským, Danielom Okálím, Ivanom Horváthom atď. obvinený z „buržoázneho nacionalizmu“ a po trojročnej vyšetrovacej väzbe v roku 1954 odsúdený na doživotie. Vo väzení strávil nasledujúce roky až do roku 1960, keď bol prepustený na slobodu a neskôr aj rehabilitovaný. Historici, referujúci o tomto období Husákovho života uviedli, že Husákovi vlastne zachránilo život to, že aj keď sa pod fyzickým aj psychologickým nátlakom k rôznym obvineniam priznal, neskôr ich dôsledne odvolával a tým sa aj celý proces preťahoval a k vlastnému vyneseniu rozsudku nad touto skupinou došlo až po Stalinovej a Gottwaldovej smrti (Branislav Končok, Ján Štefanica). Ak by sa proces uzavrel skôr, možno ani Husák ako najnebezpečnejší politický rival ako Viliama Širokého, tak aj Karola Bacílka, by sa možno nebol vyhol podobnému tragickému osudu ako jeho priateľ i vzor z mladších rokov Vladimír Clementis. S veľmi podnetným príspevkom o priebehu rehabilitácie slovenských „buržoázných nacionalistov“ na konferencii vystúpil Zdeněk Doskočil z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR Praha.

Po svojej rehabilitácii, najmä v období rokov 1963–1967 sa Husák venoval písaniu a prednášaniam o SNP. Jeho *Svedectvo o SNP*, ktoré mu k pôvodnému titulu JUDr. prinieslo aj titul doktora historických vied, znamenalo posun v bádani o povstaní, ale ako uviedol vo svojom referáte a aj diskusných vystúpeniach najpovolanější znalec tejto problematiky, profesor Vilém Prečan (príznačný bol už názov jeho referátu: Gustáv Husák: ilúzie a skutočnosť) z pražského Československého dokumentačného strediska, bolo v niektorých bodoch aj sklamaním, pretože Husák niektoré veci v knihe napísal inak, ako to predtým vyznelo v diskusiách a podľa príslušných dokumentov i ešte žijúcich pamätníkov (najmä úloha londýnskeho centra čs. odboja na čele s prezidentom Beneša, úloha slovenskej armády a postoj Moskvy k príprave ozbrojeného vystúpenia na Slovensku, atď.).

Najvýznamnejší zlom u Husáka priniesli roky 1968–1969, keď sa v udalostiach najlepšie orientoval a aj napriek pôvodnej nedôvere Moskvy (stále tam prevládal názor, že Husák je nacionalista, čo predtým živil nielen Antonín Novotný, ale napríklad aj János Kádár), najlepšie odhadol smer ďalšieho najpravdepodobnejšieho vývoja, stal sa pre Brežneva a spol. po krachu pokusov o vytvorenie robotnícko-roľníckej revolučnej vlády nepostrádateľným.

Na okraj Husákovej politiky a jeho osobných vlastností odznelo viackrát konštatovanie, že vedel opustiť všetko a všetkých, radikálne meniť svoje postoje a názory, zradil toho aj onoho a dokonca ani v presadzovaní slovenských záujmov nebol dôsledný. Zároveň sa uvažovalo aj o známej teórii tzv. „menšieho zla“, ktoré sa aj v Husákovom prípade ukázalo ako zlá voľba. V niektorých vystúpeniach sa naznačovalo, že Husák sa snažil zachrániť čo sa zachrániť dalo, že všetko robil so zámerom, aby sovietske vojská čo najskôr z Československa odišli. V tomto sa, vraj, cítil Brežnevom podvedený.

Skutočne búrlivú výmenu názorov vyvolali niektoré čiastkové, ale významné detaily, napríklad, či sa Husák zúčastnil na zasadaní Predsedníctva ÚV KSS v Bratislave už v noci z 20. na 21. augusta 1968, alebo tam prišiel až ráno, ďalej, kto presadil, aby bol Husák prizvaný dodatočne na rokovania v Moskve, prípadne ako vykladať Husákovo vyhlásenie, že stojí a padá s Dubčekom a že bude naďalej „držať líniu Alexandra Dubčeka“.

Zaujímavým sa ukázal aj posledný detail Husákovho už nie politického, ale fyzického života, z ktorého sa „politikum“ pokúsila urobiť jednak cirkev a jednak niektorí oponenti komunistov. Ide o informácie, že pred smrťou navštívil na Husákovu želanie jeho smrteľné lôžko istý vysoko postavený cirkevný predstaviteľ, ktorý ho vyspovedal a dal mu aj posledné pomazanie. Teda, že neveriaci Tomáš sa stal veriacim... alebo „stratený syn“ sa vrátil do lona cirkvi. Na konferencii prítomný Husákov syn Vladimír v diskusii uviedol, že tieto tvrdenia nezodpovedajú skutočnosti, pretože jeho otec mu ešte predtým rozprával o tom, že celkom iste budú pokusy vyhlasovať o ňom niečo podobné, ako sa to stalo v prípade francúzskeho filozofa a ostrého kritika cirkvi Voltaira a priamo svojho syna požiadal, aby to nepripustil. Čoskoro na to Husák upadol do kómy a so svojím okolím už nekomunikoval. Práve vtedy k nemu mal z vlastnej iniciatívy prísť spomínaný cirkevný hodnostár... Z tejto oblasti – vzťahu Husáka a cirkvi – sa venovalo aj viacero príspevkov, napríklad aj o jeho postoji k zriadeniu slovenskej cirkevnej provincie. Oceniť treba aj príspevok (Nadežda Lindovská, Divadelná fakulta VŠMU Bratislava) o prvej Husákovej manželke Magdaléne Lokvencovej, pôvodom Češke, dcére čs. dôstojníka, a jej spolupráci s Husákom i jej podiele na rozvoji slovenskej divadelnej kultúry – bola nielen výbornou herečkou, ale aj prvou ženou – režisérkou na Slovensku a v ťažkých rokoch vojny, SNP a aj väzenia významnou oporou Gustáva Husáka, aj keď ich vzťah už bol oslabený a napokon sa aj rozviedli.

Niektoré príspevky vyzneli aj dosť emotívne a tak podobne aj následná diskusia a to najmä medzi popredným znalcom a aj normalizáciou postihnutým ved-

com Vilémom Prečanom a bývalým marxistickým historikom Jozefom Bobákom, ktorý po zmene režimu písal o SNP ako o „puči“ a aj dosť nevyberavo útočil na nedávno zosnulého disidentského historika a všeobecne uznávaného znalca SNP, Jozefa Jablonického.

Časť príspevkov sa venovala aj úlohe týždenníkov Kultúrny život a Nové slovo, rokom normalizácie, cenzúre, ideologickým zásahom do kultúry a umenia, čs. zahraničnej politike, vzťahom s Moskvou, problematike rozvoja slovenskej demokratickej a antifašistickej štátnosti v rokoch 1943–1948, tzv. Pražským dohodám, problematike federatívneho usporiadania Československa a aj osobným vzťahom Husáka – so Širokým, Novomeským, Antonínom Novotným, Milanom Hüblom, Vasilom Biľakom a najmä Alexandrom Dubčekom. Aj keď sa niektorí referujúci venovali aj záverečným rokom, mesiacom a týždňom Husákovho pôsobenia na čele strany a štátu, takmer nikto nespomenul jeho názory na disidentov a vzťah k Václavovi Havlovi.

Z konferencie bude vydaný zborník príspevkov, ktorý celkom iste obohatí literatúru o G. Husákovi a o druhej polovici 20. storočia v dejinách Čechov, Slovákov i Európy o mnohé nové pohľady a zaujímavé podrobnosti. Záujem o konferenciu, obsah referátov aj samotný priebeh diskusie potvrdil, že postava Gustáva Husáka patrí k výrazným osobnostiam našich dejín, ktoré ovplyvnili v kladnom, ale aj v zápornom zmysle život oboch našich národov, českého aj slovenského, a výskum jeho života a diela, vplyvu jeho činov a pôsobenia bude ešte dlho predmetom záujmu odborníkov.

Ferdinand Vrábel

RECENZE

Výzkumy emigrace a exilu ve dvacátém století

Václav VONDRÁŠEK – Jan PEŠEK, *Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945–1970. Mýty a realita*, Bratislava, VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2011, 570 s. (+ 163 s. příloh). ISBN 978-80-224-1224-7.

Problematika emigrace a exilu se po pádu komunistického režimu v Československu stala jedním ze zásadních výzkumných témat v historické vědě. Emigrací a zejména politickým exilem z Československa po nastolení absolutní moci komunistické strany v únoru 1948 se v České republice od první poloviny 90. let 20. století zabývalo několik pracovních týmů a bylo řešeno několik grantových vědecko-výzkumných projektů¹ na více odborných, akademických a univerzitních, pracovištích.²

Představovaná kniha *Slovenský poválečný exil 1945–1970* patří k prvnímu výraznému publikačnímu počínu ve slovenské historiografii (byť je napsána národ-

¹ Nejaktuálněji vědeckovýzkumný projekt GA ČR na roky 2012–2016 Český exil v Austrálii a jeho kultura (řešitelé z FF UP v Olomouci).

² Instituce, které shromažďují pramenné materiály a současně provádějí i výzkumné práce (pouze výběrově a v základní zkratce): Československé dokumentační středisko v Praze (Vilém Prečan), Ústav pro soudobé dějiny AV ČR Praha, Ústav pro studium totalitních režimů a Archiv bezpečnostních složek v Praze, Národní archiv v Praze, Archiv ministerstva zahraničních věcí, Náprstkovo muzeum, Univerzita obrany v Brně (František Hanzlík, Václav Vondrášek), Centrum pro československá exilová studia FF UP v Olomouci (Miloš Trapl), Etnologický ústav AV ČR (Stanislav Brouček aj.) – ediční řada Češi v cizině a mnohé další. Publikovány byly desítky studií, dílčích, ale i knižních.

nostně českými odborníky, ale na slovenském pracovišti) na téma exil. Byla vypracovaná v Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě v rámci projektu VEGA 2/0103/10 Komunistická strana na Slovensku: cesta k moci, monopol moci /1945–1968), APVV-51-017105 Slovensko ve 20. storočí, APVV-51-030905 Chronológia dejín Slovenska a Slovákov (Dejiny v dátumoch).

Publikace je rozčleněna na pět hlavních kapitol (*Lud'ácký exil a poválečná realita – vývoj, rozpory a vliv, Domáci podzemí v plánech exilu, Zneužití aktivit lud'áckého exilu a domáciho podzemí – součást kriminalizace Demokratické strany komunisty, Po komunistickém převratu v Československu, Střety a námluvy v 50. a 60. letech*), každá z nich pak obsahuje dvě až čtyři podkapitoly s detailnějším rozpracováním příslušné tematické pasáže. Kniha je doplněna anglickým resumé, seznamem pramenů a literatury, seznamem zkratk, jmenným rejstříkem. Zásadní důležitost mají přílohy, které tvoří 58 dokumentů ilustrujících slovenskou exilovou tematiku.

Autoři knihy, doc. PhDr. Václav Vondrášek, CSc. (pracoval na Univerzitě obrany v Brně), a doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc. (Historický ústav SAV v Bratislavě), patří k renomovaným historikům, zabývajícím se různými aspekty politických dějin Československa, především otázkami mocensko-politickými, vojenskými a bezpečnostními.

V průběhu dvacátého století bylo v Československu zaznamenáno několik exilových vln. Do pádu komunistického režimu v zemi na konci roku 1989 nevěnovala československá historiografie systematickou pozornost jedné závažné exilové problematice, spjaté se Slovenskou republikou v letech 1939–1945 a jejím pronacistickým režimem. Oficiální komunistická historiografie ostatně odsuzovala celý exil a jeho jednotlivé vlny jako celek, politické exulanty označovala za zrádce, vydeděnce, agenty ve službách imperialismu.

Několik ojedinělých prací vzniklo v zahraničí, jejich autoři (především Ferdinand Ďurčanský, Jozef Polakovič, František Vnuk, Konštantín Čulen) jim ovšem často dali politizující nacionalistický nádech.

Po pádu komunistického režimu v Československu a pak dále po rozdělení státu na republiku Českou a Slovenskou, logicky výrazně v samostatném státě, se otázky poválečného politického exilu staly závažným společenským a rovněž vědeckým historickým tématem. Mnozí příslušníci slovenského politického exilu se snažili v zahraničí, pod heslem boje proti komunismu, rehabilitovat Slovenskou republiku z let 1939–1945. Tito představitelé ji prezentovali a prezentují jako předobraz nově vzniklé Slovenské republiky. Obhajují přitom politiku ľudové strany a jejího hlavního politického představitele Jozefa Tisu.

V posledních zhruba dvaceti letech docházelo na Slovensku v podmínkách názorové plurality, i za účasti exilových intelektuálů a historiků, spjatých se slovenským režimem za druhé světové války, k setkáním a polemikám, třibily se názory. Z řady odborných konferencí byly vydávány sborníky referátů.

Česká a slovenská historiografie mají v případě studia a vědeckého zpracování dějin emigrace a exilu dlouhodobý úkol, i když v posledních dvaceti letech už byla jistá práce vykonána – shromažďují se pramenné materiály, existují publikační výstupy, převážně zatím dílčího charakteru. V případě dějin slovenského exilu vznikly i pokusy syntetizující z pera slovenských historiků a publicistů žijících v exilu, např. práce Jozefa Špetku. Ten zvolil široký časový záběr a pokusil se postihnout problematiku slovenského exilu s důrazem na jeho vztahy k exilu českému a vůbec Čechům.³

Kniha V. Vondráška a J. Peška je nejnovějším výstupem v rámci historické vědy k tématu slovenského exilu po roce 1945. Rozhodně přispívá k dotváření dynamického obrazu složité a citlivé problematiky politického exilu ve dvacátém století. Autoři sledovali problematiku konstituování a činnosti poválečného exilu spjatého se Slovenskou republikou a jejím režimem v širších vnitropolitických a mezinárodněpolitických souvislostech. Zvolili logický pohled na téma ve dvou etapách: od slovenského povstání v srpnu 1944 do komunistického převratu v únoru 1948, a pak časový úsek od února 1948 do konce šedesátých let. Výraznou pozornost autoři věnovali nástupu a aktivitám mladé luďácké generace po začátku slovenského povstání, dále protipovstaleckým a protičeskoslovenským aktivitám speciálních složek Hlavního velitelství Hlinkovy mládeže, především pak zpravodajského oddělení. Autoři se věnovali s velkou pečlivostí rozboru skutečných pozic luďáckého exilu a domácího podzemního hnutí a postižení jejich reálného vlivu ve slovenské společnosti i zneužití jejich aktivit komunisty k vykonstruování protistátního spiknutí s cílem oslabit Demokratickou stranu, která zvítězila v parlamentních volbách na Slovensku v květnu 1946.

Uvedme, že autoři se ve své knize zabývají i dosud méně známými skutečnostmi o činnosti exilových centrál. Pojednávají o vysílači „Barcelona“, o spolupráci bývalých mladoludáků se zpravodajskými orgány západních mocností na okupovaném rakouském území, dále o aktivitách československého delegáta v londýnské komisi Spojených národů pro válečné zločiny, věnují se domácímu ilegálnímu hnutí.

V pasážích časově spadajících do 50. a 60. let 20. století je těžiště zájmu autorů ve zkoumání a prezentaci především exilových směrů reprezentovaných Ferdinandem Ďurčanským a Karolem Sidorem. Rozebírají jejich programové postuláty, přibližují jejich neúspěšné pokusy o sjednocení včetně odhalení jejich příčin, sledují i problematiku nepřátelského vztahu k poúnorovému exilu, který jako celek stál na pozicích československé státnosti.

V. Vondrášek a J. Pešek věnovali výraznou pozornost i vojenským aspektům exilové činnosti a aktivitám příslušných složek komunistické státní bezpečnosti,

³ Jozef ŠPETKO, *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*, Praha 1994; Jozef ŠPETKO, *Lišky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948–1989, analýzy dokumenty*, Bratislava 2002.

která v 50. a 60. letech samozřejmě podrobně sledovala luďácký exil i domácí opozici, včetně aktivního využívání agenturní sítě. Komunistická vláda v Československu považovala sjednocující se tendence v exilu, spjatém s válečnou Slovenskou republikou, za nebezpečný proces, a proto po státně bezpečnostní linii přijímala různá opatření za účelem podchytit existující luďácké základny včetně zaktivizování agenturních sítí. Uvedená opatření měla také souvislost s širším vnitrostátním vývojem, kde bylo stále více patrné omezování pravomocí slovenských národních orgánů v Ústavě ČSSR z roku 1960 a z toho vyplývajících nespokojeností na Slovensku. Stejně tak situaci ovlivňoval zhoršující se hospodářský vývoj v Československu.

Je třeba poukázat na to, že autoři knihy se věnovali i některým dílčím otázkám, dosud historickou vědou velmi málo dotčeným, především jde o rozbor forem a metod provádění protičeskoslovenské činnosti, včetně postižení vzájemných rozporů mezi jednotlivými směry a jejich vedoucími představiteli. Přitom jsou současně zvýrazněny širší souvislosti včetně koordinace činnosti v rámci Antibolševického bloku národů, který sdružoval exil ze zemí střední, východní a jihovýchodní Evropy.

Pramenná základna ke zpracování tematiky slovenského poválečného exilu je značně rozptýlená. Autoři studovali materiály ve Slovenském národním archivu a Státním oblastním archivu v Bratislavě, Vojenském ústředním archivu v Praze, Národním archivu v Praze, zde zejména fond Československá vládní komise pro stíhání nacistických válečných zločinců a osobní fond československého zástupce v londýnské komisi Bohuslava Ečera. Další písemnosti našli v Archivu ministerstva zahraničních věcí v Praze, v Archivu bezpečnostních složek v Praze, Archivu paměti národa v Bratislavě, v Domě zahraničních Slováků v Bratislavě, Archivu Čechů a Slováků v zahraničí v Chicago.

Recenzovaná kniha je příspěvkem do diskuse o vývoji slovenské společnosti po skončení druhé světové války a následně po nastolení absolutní komunistické vlády v Československu. Autoři současně naznačují další možné směry výzkumu s řadou otázek. Především vyslovují názor o potřebě dále zpřesňovat politický profil poválečného slovenského politického exilu a jeho hlavních představitelů. Doporučují hlubší průzkum pozadí minulých i současných snah o rehabilitaci válečné Slovenské republiky a jejího bývalého prezidenta Jozefa Tisa. Upozorňují rovněž na mnohvrstevnatost exilového světa, politické dějiny bude třeba doplňovat výzkumem dalších oblastí života lidí v exilu.

Jana Burešová

Gustav NOVOTNÝ, *Jaroslav Bakeš (1871–1930). Lékař, na něhož se zapomnělo*, Praha, Historický ústav 2012, 478 s. ISBN 978-80-7286-205-4.

Jsou nespočetné řady těch, kdož se podíleli na vytváření, kultivaci a vzestupu českého intelektuálního prostředí, a přitom jejich stopa téměř vymizela z vědomí společnosti. Jejich pozitivní vklad do kulturního dědictví vlastního národa, případně i přínos k všeobecnému civilizačnímu pokroku však je nesporný. Na jejich práci samozřejmě navazovaly další generace, aniž by si mnohdy uvědomovaly, že stavějí na základech, jež vytvářeli jejich často bezejmenní předchůdci. V profesionální i v kulturní sféře patří do této kategorie právě MUDr. Jaroslav Bakeš, brněnský lékař a zanícený kulturní pracovník, který věnoval své znalosti a síly nejen rozvoji svého oboru, ale i pozvednutí kulturního života Brna a brněnského regionu, vedle Prahy dalšího ohniska snah o přeměnu českého prostředí v plně rozvinuté moderní národní společenství. Je proto třeba přivítat každou práci, která v tomto směru obohací naši historickou paměť. Do tohoto okruhu prací patří i rozsáhlý spis Gustava Novotného, vydaný nedávno péčí Historického ústavu AV ČR a věnovaný právě Jaroslavu Bakešovi. V tomto případě však ani zdaleka nejde o pouhou biografii.

V centru autorovy pozornosti jsou přirozeně životní osudy a zejména profesní dráha Jaroslava Bakeše, odvíjející se v posledních desetiletích století 19. a v první třetině 20. století.

Šlo o vysoce erudovaného lékaře, který prošel důkladným školením na vídeňské univerzitě a praxí na několika vídeňských klinikách, který vstřebával soustavně znalosti významných lékařských autorit té doby a systematicky sledoval pokrok v řadě medicínských oborů. Své zaujetí pro poslání lékaře pak naplňoval jako přednosta nově zřizované nemocnice v Třebíči a od roku 1910 jako primář jednoho z chirurgických oddělení Zemské nemocnice u sv. Anny v Brně. Navzdory tomu, že šlo o renomovaného operátora s četnými mezinárodními kontakty, podařilo se ho i díky, řekněme, klientelistickým poměrům panujících v „gründerském“ období zakládání brněnské univerzity v roce 1919, odsunout z jeho postu a do jisté míry i zatlačit do izolace v brněnské lékařské komunitě. Jaroslav Bakeš ovšem, přes všechna zklamání, nerezignoval a pustil se se svým neutuchajícím elánem do budování nového pracoviště, Zemské chirurgické nemocnice v Brně na Žlutém kopci a posléze se zaměřil na zřízení tzv. Domu útěchy, zařízení pro dlouhodobě nemocné pacienty trpící onkologickými problémy, které později, již po jeho smrti, přerostlo v renomovanou onkologickou kliniku. Přestože se Gustavu Novotnému nabízela lákavá možnost sklouznout k idealizaci svého protagonisty, udržel si patřičný odstup a nevyhnul se ani problematikým momentům, které lze i v životě takto angažované osobnosti, jakou byl doktor Bakeš, nalézt.

Popis životní dráhy Jaroslava Bakeše však tvoří jen základní linii Novotného výkladu. V jeho pojetí Bakešova biografie přerůstá v rozsáhlou sondu do občanského, vědeckého i kulturního vývoje české společnosti na Moravě. Každý krok

Jaroslava Bakeše a každou událost v jeho životě zasadil autor do často až nezvykle širokého kontextu té doby. Na základě hlubokého studia materiálů nejružnější povahy vylíčil ve vší barvitosti studentská a učenická léta ve Vídni. Pozoruhodné jsou zejména charakterizující postřehy o životním stylu mladého člověka pocházejícího z relativně zámožných kruhů, který se jen těžce smiřoval s finančními problémy, jež přinášel náročný život v metropoli monarchie.

Typické pro všechny biografické studie Gustava Novotného je, jak jsme již podotkli, hledání a především prezentování co nejširšího kontextu, v němž se pohybovala zmíněná osobnost. To se plně projevuje také v recenzované publikaci. Autor ji uvedl obsáhlou, téměř samostatnou genealogickou studií, v níž hledal hluboko do minulosti rodové souvislosti a vztahy Jaroslava Bakeše. Největší pozornost soustředil na rodový původ Bakešovy matky, dcery blanenského lékaře, ale především světoznámého paleontologa a antropologa Jindřicha Wankla, který se proslavil svými objevy v Moravském krasu. Ale podrobně jsou probírány i další rodinné i přátelské vazby Jaroslava Bakeše a jeho příbuzných. Mimo jiné upozorníme ještě na úzké kontakty s Karlem Absolonem, dalším speleologem a antropologem, jenž se rovněž zabýval výzkumem Moravského krasu. A mohli bychom jmenovat řadu dalších dotčených osobností, které tvořily bližší nebo vzdálenější okruh Bakešových příbuzných, profesionálních kolegů, přátel či oponentů. Téměř u všech zmíněných osob uvádí Gustav Novotný v duchu své pracovní metody jejich základní životopisné údaje, případně zpracovává i podrobnější biografický medailon.

Zcela specifický charakter má kapitola sledující odbornou lékařskou činnost Jaroslava Bakeše. Je opět vedena s vyhraněným smyslem pro systematické a podrobné zachycení Bakešovy osobnosti. Autor se opíral nejprve o původní výroční lékařské zprávy vedené v třebíčské nemocnici, pro pozdější období využil spíše Bakešovy bohaté publikační činnosti, která ukazuje jeho hluboké zaujetí pro poslání lékaře a doslova i fascinaci chirurgií. Autor sleduje podrobně Bakešovy způsoby léčení, operační postupy, při nichž získával nejen praktické dovednosti, ale i nové poznatky, jež posunovaly obecně dosavadní znalosti o účinku konkrétních lékařských metod. Bakeš se přitom neváhal podělit o své poznatky s širší lékařskou veřejností a zveřejňoval své zkušenosti prostřednictvím četných přednášek nebo v drobných i větších statích v odborném tisku doma i v zahraničí. Při jisté specializaci byl pozoruhodný Bakešův komplexní pohled na pacienta, a to nejen z hlediska somatického, ale i psychického, včetně např. chápání pacientova sociálního zázemí. Podrobná interpretace nejvýznamnějších Bakešových statí donutila Gustava Novotného orientovat se v povětšinou složité lékařské terminologii. Opět díky úpornému úsilí se mu podařilo tato úskalí se zdarem zvládnout a přednést čtenářům-laikům více méně srozumitelný pohled na práci a dílo svého protagonisty. Jistě, řada Bakešových poznatků je již překonána pokrokem ve vědě vůbec a v lékařství zvláště, ale právě jeho úsilí bylo jedním z krůčků onoho pokroku, krůčků, na nichž staví další vývoj oboru.

V závěru své práce samozřejmě Gustav Novotný neopomenul zmínit se i o dalších, mimoodborných zájmech Jaroslava Bakeše. Je vůbec pozoruhodné, kolika činností se tento člověk při tak obrovském rozsahu lékařských výkonů, při téměř neustálých organizačních starostech dokázal věnovat. Vedle vybudování zmíněné nemocnice na Žlutém kopci vystavěl nedaleko odtud rozsáhlou vilu, věnoval se sportům (atletika, jízda na koni), jezdil na kole, zajímal se i o výtvarné umění, ale k jeho zálibám také patřilo cestování, lov, přírodní vědy, mezi nimi především mineralogie. Podnikl několik výzkumných a loveckých výprav do Alp, na jih Evropy, do Afriky a pravděpodobně i do Arktidy a na Kavkaz. Vyvrcholením byla jeho cesta do Kanady. Trofeje z cest pak vystavoval při různých příležitostech. Hodnotná byla i jeho sbírka minerálů.

Publikace je nejen vybavena rozsáhlým poznámkovým aparátem, doprovází ji i řada textových a obsahových příloh. I samotný text je proložen množstvím úryvků z dobových dokumentů. Ve všech těchto směrech se projevuje heuristická pečlivost autora, až úzkostlivý respekt k získaným faktům. Jeho sklon ke konzervativnímu pojetí historikovy práce se projevuje např. v citacích dobových textů, v nichž např. nerespektuje obecně přijaté zásady pro vydávání novodobých materiálů. To však nikterak nesnižuje informační hodnotu práce. Navzdory nezměrnému autorovu úsilí se mu však nepodařilo nalézt přesvědčivé příčiny, proč Jaroslav Bakeš, člověk vysoce erudovaný, věnující nezměrné úsilí službě veřejnosti, nedokázal pevněji zakotvit v brněnském intelektuální prostředí, ani zanechat hlubší stopu ve vědomí následujících generací lékařů. I tak není pochyb, že je zpracování a vydání biografie této osobnosti přínosným činem.

Josef Harna

Pavel CIBULKA, *Německé politické strany na Moravě (1890–1918). Ideje – programy – osobnosti*, Praha 2012, 447 s. ISBN 978-80-7286-177-4.

Konečně se odhodlal český historik zvednout heuristicky tak obtížné téma, jako je vývoj německých politických stran na Moravě. Není pochyb, že jde o téma mimořádně závažné, vždyť bez objasnění alespoň základních obrysů tohoto historického fenoménu zůstával dosavadní výklad politického vývoje Moravy té doby kusý a neúplný. Pavel Cibulka však neustrnul na základních obrysech, ponořil se podstatně hlouběji do zvoleného problému a vytvořil pečlivě strukturovaný obraz vzniku a vývoje politických organizací moravských Němců ve fázi bouřlivé diferenciace politického stranictví v posledním desetiletí 19. a na začátku 20. století. Byl si plně vědom všech složitostí a úskalí zvoleného tématu a přikročil k jeho zpracování, jak je patrné z celé práce, teprve po dlouholetém studiu politických dějin českých zemí té doby a s hlubokým respektem k materii. Obtížnost zvoleného

tématu tkví totiž nejen v samotné složitosti vývoje politického stranictví v středoevropském prostoru, ale hned v několika dalších, řekněme vnějších okolnostech historikovy práce. I když jde v případě Moravy o geograficky zřetelně definovaný region, historik se musí nejprve oprostít od dosud převažujícího pojetí politických dějin českých zemí, v němž se dějinný vývoj v této „vedlejší“ zemi Koruny české zpravidla ztrácel ve výkladu historického dění v Čechách. Objevují se sice zmínky o specifických momentech či odlišnostech Moravy (od Čech), avšak jen několik historiků moravské provenience vystupovalo s jasným vědomím, že jde o svébytný region, jehož teprve v průběhu 20. století čekala integrace do zatím netušeného českého státu a k těmto jedincům Pavel Cibulka plným právem patří.

Druhá obtíž, již musel autor plně zaujatý prací překonat, tkví spíše v psychické rovině. Německé etnikum nemá v českých zemích vlivem katastrofického vývoje dvacátého století pokračování a pokud chápeme historiografii jako rozmluvu autora se současníky, pak je třeba, aby překonal pocit, že nemá publikum, které by mu mohlo naslouchat. Komunita moravských Němců nemá v důsledku převratného vývoje ve 20. století své pokračovatele, které by mohlo bytostně toto téma zajímat. I toto úskalí se Pavlu Cibulkovi podařilo zvládnout především proto, že chápe veškeré úsilí této entity jako integrální součást dějin Moravy, a stopy či výsledky jejich přítomnosti jsou v té či oné podobě zakódovány i v dnešní realitě tohoto regionu. Německé politické strany autor vykreslil jako aktivní nástroje obhajoby zájmů plně politicky diferencované národní společnosti. Přirozeně, že neopomenul upozornit na sílící obranné tendence, projevující se v řadě jejich aktivit, které jakoby předznamenávaly jejich obavy z ústupu z pozic, jimž se německy mluvící obyvatelstvo nesporně v rámci habsburské monarchie těšilo. Autor se však zcela oprostil od nebezpečí historického prezentismu a pečlivě registroval historické příčiny těchto případných nejistot.

Vysídlení Němců z česko-moravského prostoru mělo pro práci na zvoleném tématu ještě další, zcela praktické důsledky. K dějinám německých politických stran se zejména v důsledku chaosu po druhé světové válce nedochovaly téměř žádné prameny primární povahy (existují jen ojedinělé pozůstalosti protagonistů německého politického stranictví), a tak se Pavel Cibulka musel opírat o prameny druhotné, o periodický tisk, o materiály zastupitelských sborů, ať již moravského zemského sněmu nebo vídeňské říšské rady atp. V kritickém přístupu k této pramenné základně se projevila jeho odborná fundovanost, znalost teoretických přístupů ke studiu politického stranictví i hluboká znalost vývoje českého prostředí té doby, které tvořilo neodmyslitelnou paralelu k životu i aktivitám německého obyvatelstva Moravy. Je třeba rovněž přivítat, že neváhá užívat výsledků blízkých vědních oborů, zejména politologie, což mu umožnilo vnést určitý řád do jinak málo přehledného vývoje politických stran.

Jen několik slov k struktuře práce. Poté, kdy autor vyložil explicitně svá teoretická východiska, zařadil do samostatných kapitol výklad vzniku, politických aktivit a přínosu devíti nejvýznamnějších německých stran působících v příslušné do-

bě na Moravě. Přínosné je zejména sledování podnětů vedoucích k separaci jednotlivých proudů a k vzniku samostatné strany. Nebyla to vždy inspirace politickým vývojem v alpských zemích (vlivy politického katolicismu, Schönererovo hnutí), či prostředím německé menšiny v Čechách, ale i působení specifických podmínek Moravy (opožděný vznik německé agrární strany aj.). Zcela správně zpracoval do samostatné kapitoly velkostatkářské strany, které nelze jednoznačně zařadit do okruhu německého stranictví. Výklad vývoje jednotlivých stran ukončil rokem 1914, neboť vypuknutí světové války limitovalo i činnost německých stran, ale nutilo je také reagovat na společné problémy, které nastolila válka a sílící nacionalismus (národněmancipační snahy) neněmeckých národů. Především z těchto důvodů Pavel Cibulka zařadil výklad politiky moravských německých stran v letech první světové války do samostatné kapitoly. Mimořádně přínosná je ovšem závěrečná pasáž Cibulkovy práce. I když ji autor pokládá za jakési Zusammenfassung, jde spíše o samostatnou studii sledující celkovou atmosféru německého politického stranictví a vztahy mezi jednotlivými stranami. Problematiku vztahů k politickému stranictví v jiných zemích, resp. vztahů k českému stranictví, odkazuje pak autor dalšímu výzkumu.

Na první pohled je patrné, že přítomná práce přispívá k řešení minimálně dvou deficitů dějin českých zemí. Jednak vráží klín do dosud převažujícího nacionálně českého pojetí minulosti tohoto prostoru, jednak přispívá k odstranění zřetelné anomálie mezi výkladem dějin Čech na jedné straně a Moravy na straně druhé, která je patrná zejména v celkových kompendiích českých dějin. I z těchto hledisek jde o práci fundamentální, i když autor se skromností sobě vlastní hodnotí své znalosti sokratovským „vím, že nic nevím“. Je jen škoda, že zatím neexistuje ekvivalentní pendant k této práci ve zpracování německého politického stranictví v Čechách. Cibulkova práce je tak dalším dokladem toho, že se historiografie dějin Moravy tzv. dlouhého 19. století dostává do ofenzívy a v řadě ohledů předbíhá zpracování problematiky vývoje Čech té doby.

Josef Harna

O B S A H

STUDIE

- Torsten LORENZ: *Družstevníctví střední a východní Evropy v procesu utváření národních společností 1850–1940. Pokus o periodizaci*.....1
- Marek ŠMÍD: *Pojetí křesťanského státu v díle Rudolfa Iny Malého a Josefa Konstantina Miklíka*.....19
- Petr PROKŠ: *Postoj carského Ruska k nabídkám separátního míru s císařským Německem za „Velké války“ (1916–1917)*.....39
- Vojtěch RAIMAN: *Návrat krále? Restaurační pokusy Karla Habsburského v Maďarsku v roce 1921 ve světle mezinárodních vztahů v Evropě*65
- Josef TOMEŠ – Richard VAŠEK: *Beneš známý i neznámý. Obraz Edvarda Beneše v memoárech pamětníků*.....103
- Bohuslav LITERA: *Soupeření centra a regionů ve stalinském Sovětském svazu od počátku 30. let do konce „velkého teroru“ v roce 1938*.....123
- Jiří FLÉGL: *Arizace židovského majetku na Vsetínsku v letech 1939–1945*.....147
- Peter ŠVÍK: *Ideová a koncepční východiska zahraničnopolitického programu Rady slobodného Československa (1948–1953)*.....191
- Jaroslav MILLER: *Neznámý příběh českého exilu II: „Československé sdružení v Západní Austrálii“, 1968–1989*.....207

MATERIÁLY

- Bernadeta OTTMÁROVÁ – Miroslav KMEŤ: *Uznesenia vybraných uhorských stolíc vo veci šírenia maďarčiny z 30. rokov 19. storočia v administratíve a súdnictve vs. uhorská spoločnosť*.....223
- Jindřich DEJMEK: *Pamětní spis Jana Pátka o aktivitách čs. velvyslanectví ve Velké Británii v srpnu 1968*.....239

KRONIKA

<i>Medzinárodná vedecká konferencia Gustáv Husák a jeho doba</i> (Ferdinand Vrábek).....	257
---	-----

RECENZE

<i>Výzkumy emigrace a exilu ve dvacátém století</i> Václav VONDRÁŠEK – Jan PEŠEK, <i>Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945–1970. Mýty a realita</i> , Bratislava, VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2011, 570 s. (+ 163 s. príloh). ISBN 978-80-224-1224-7. (Jana Burešová).....	261
Gustav NOVOTNÝ, <i>Jaroslav Bakeš (1871–1930). Lékař, na něhož se zapomělo</i> , Praha, Historický ústav 2012, 478 s. ISBN 978-80-7286-205-4. (Josef Harna).....	265
Pavel CIBULKA, <i>Německé politické strany na Moravě (1890–1918). Ideje – programy – osobnosti</i> , Praha 2012, 447 s. ISBN 978-80-7286-177-4. (Josef Harna).....	267

INHALT

STUDIEN

Torsten LORENZ: <i>Das Genossenschaftswesen Mittel- und Osteuropas und seine Rolle im Gestaltungsprozess von Nationalgemeinschaften 1850–1940. Ein Periodisierungsversuch</i>	1
Marek ŠMÍD: <i>Die christliche Staatsauffassung im Werk von Rudolf Ina Malý und Josef Konstantin Miklík</i>	19
Petr PROKŠ: <i>Einstellung des zaristischen Russlands zu den Angeboten von Separatfrieden mit dem kaiserlichen Deutschland während des „Großen Krieges“ (1916–1917)</i>	39
Vojtěch RAIMAN: <i>Rückkehr des Königs? Die Restaurationsversuche Karls von Habsburg in Ungarn im Jahr 1921 im Lichte der internationalen Beziehungen in Europa</i>	65
Josef TOMEŠ – Richard VAŠEK: <i>Beneš bekannt und unbekannt. Das Bild von Edvard Beneš in den Memoiren seiner Zeitgenossen</i>	103
Bohuslav LITERA: <i>Rivalität zwischen Zentrum und Regionen in der stalinistischen Sowjetunion vom Anfang der 30er Jahre bis zum Ende des „großen Terrors“ im Jahr 1938</i>	123
Jiří FLÉGL: <i>Arisierung des jüdischen Eigentums in der Region Vsetín in den Jahren 1939–1945</i>	147
Peter ŠVÍK: <i>Der Rat der Freien Tschechoslowakei und die ideologischen und konzeptuellen Ausgangspunkte seines außenpolitischen Programms (1948–1953)</i>	191
Jaroslav MILLER: <i>Eine unbekannte Geschichte des tschechischen Exils II: „Die tschechoslowakische Assoziation in Westaustralien“ 1968–1989</i>	207

MATERIALEN

Bernadeta OTTMÁROVÁ – Miroslav KMEŤ: *Entscheidungen ausgewählter Domänen zur Ausbreitung der ungarischen Sprache in den 30er Jahren des 19. Jahrhunderts in Verwaltung und Gerichtswesen versus die ungarische Gesellschaft*.....223

Jindřich DEJMEK: *Jan Pátek's Denkschrift über die Aktivitäten der tschechoslowakischen Botschaft in Großbritannien im August 1968*.....239

CHRONIK

Internationale wissenschaftliche Konferenz „Gustáv Husák und seine Zeit“ (Ferdinand Vrábel).....257

REZENSIONEN

Untersuchung von Emigration und Exil im zwanzigsten Jahrhundert
Václav VONDRÁŠEK – Jan PEŠEK, *Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945–1970. Mýty a realita*, Bratislava, VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2011, 570 s. (+ 163 s. príloh). ISBN 978-80-224-1224-7.
(Jana Burešová).....261

Gustav NOVOTNÝ, *Jaroslav Bakeš (1871–1930). Lékař, na něhož se zapomnělo*, Praha, Historický ústav 2012, 478 s. ISBN 978-80-7286-205-4.
(Josef Harna).....265

Pavel CIBULKA, *Německé politické strany na Moravě (1890–1918). Ideje – programy – osobnosti*, Praha 2012, 447 s. ISBN 978-80-7286-177-4.
(Josef Harna).....267

CONTENTS

STUDIES

Torsten LORENZ: <i>The cooperatives in Central and Eastern Europe and their role in the formation of national communities 1850–1940. An attempt of periodization</i>	1
Marek ŠMÍD: <i>The concept of Christian state in the work of Rudolf Ina Malý and Josef Konstantin Miklík</i>	19
Petr PROKŠ: <i>Tsarist Russia's attitude to the proposals of separate peace with the imperial Germany during the "Great War" (1916–1917)</i>	39
Vojtěch RAIMAN: <i>Return of the King? The restoration attempts of Charles Habsburg in Hungary in 1921 in the light of international relations in Europe</i>	65
Josef TOMeŠ – Richard VAŠEK: <i>Beneš known and unknown. The image of Edvard Beneš in the memoirs of his contemporaries</i>	103
Bohuslav LITERA: <i>Rivalry between the center and the particular regions in the Stalinist Soviet Union from the early 1930s to the end of the "great terror" in 1938</i>	123
Jiří FLÉGL: <i>Aryanization of Jewish property in the area of Vsetín in 1939–1945</i>	147
PETER ŠVÍK: <i>The Council of Free Czechoslovakia and the ideological and conceptual foundations of its foreign political program (1948–1953)</i>	191
Jaroslav MILLER: <i>An unknown story of the Czech exile II: "Czechoslovak Association in Western Australia", 1968–1989</i>	207

MATERIALS

Bernadeta OTTMÁROVÁ – Miroslav KMEŤ: *Decisions of selected Hungarian domains extending the use of Hungarian as a privileged language in administration and justice in the 1830s versus Hungarian society*.....223

Jindřich DEJMEK: *Jan Páteks memorial on the Czechoslovak Embassy in Great Britain and its activities in August 1968*.....239

CHRONICLE

International scientific conference “Gustáv Husák and his time”
(Ferdinand Vrábek).....257

REVIEWS

Research into the 20th century emigration and exile
Václav VONDRÁŠEK – Jan PEŠEK, *Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945–1970. Mýty a realita*, Bratislava, VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2011, 570 s. (+ 163 s. príloh). ISBN 978-80-224-1224-7.
(Jana Burešová).....261

Gustav NOVOTNÝ, *Jaroslav Bakeš (1871–1930). Lékař, na něhož se zapomnělo*, Praha, Historický ústav 2012, 478 s. ISBN 978-80-7286-205-4.
(Josef Harna).....265

Pavel CIBULKA, *Německé politické strany na Moravě (1890–1918). Ideje – programy – osobnosti*, Praha 2012, 447 s. ISBN 978-80-7286-177-4.
(Josef Harna).....267

Autoři:

Doc. Dr. Torsten LORENZ

hostující docent, Ústav hospodářských a sociálních dějin

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

Praha, Česká republika

Humboldt-Universität

Berlin, Spolková republika Německo

PhDr. Marek ŠMÍD, Ph.D.

Historický ústav, Filozofické fakulty.

Jihočeské Univerzity

České Budějovice, Česká republika

PhDr. Petr PROKŠ, CSc.

Historický ústav Akademie věd České republiky

Praha, Česká republika

Bc. Vojtěch RAIMAN

student magisterského stupně, Institut mezinárodních studií

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy

Praha, Česká republika

PhDr. Josef TOMES

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.

Praha, Česká republika

Mgr. Richard VAŠEK, Ph.D

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.

Praha, Česká republika

Mgr. Jiří FLÉGL

doktorand, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové

Česká republika

PhDr. Peter ŠVÍK, Ph.D.

Institute of History and Archaeology, University of Tartu

Guggenheim fellow, Smithsonian National Air and Space Museum, Washington,

DC, The United States of America

Prof. Jaroslav MILLER, MA, Ph.D.
Katedra Historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

Mgr. Bernadeta OTTMÁROVÁ
Fakulta humanitních vied Univerzity Mateje Bela
Banská Bystrica, Slovenská republika

Doc. PaedDr. Miroslav KMEŤ, Ph.D.
Fakulta humanitních vied Univerzity Mateje Bela
Banská Bystrica, Slovenská republika

PhDr. Jindřich DEJMEK, DSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

MODERNÍ DĚJINY, Roč. 20, 2012, č. 2

Časopis pro dějiny 19. a 20. století.

Vedoucí redaktor: Josef Harna.

Historický ústav AV ČR, Praha 2012, 261 s.

Druhé číslo časopisu Moderní dějiny v roce 2012 otevírá esej **Jiřího Matějčka** *19. století v nás – co přetrvalo*, v které se autor zamýšlí nad tím, co z hodnot a reality předminulého století přetrvává a jakým způsobem v současné společnosti. Následuje studie **Milana Hlavačky** *Bekämpfung der Armut in den böhmischen Ländern im 19. Jahrhundert: Eine institutionelle und legislative Übersicht* o chudobě jako sociálním jevu měnící se společenské struktury v procesu modernizace českých zemí. Potom se **Pavel Bek** ve studii *Spolky českých železničářů v sociálních a národnostních zápasech v Rakousko-Uhersku (1870–1918)* zabývá vznikem a působností profesních organizací českých zaměstnanců soukromých a státních železnic v uvedeném období. Další studie **Martina Klečackého** *Národní výbor a četnictvo: převzetí rakouského četnictva do služeb nového československého státu (1918–1920)* popisuje složitý proces začleňování jedné z mocenských struktur „starého“ Rakouska do bezpečnostního a mocenského systému demokratického Československa. Následná druhá část studie **Andreje Tótha** *Maďarské menšinové politické strany v Československu a volba Masarykova nástupce do úřadu prezidenta republiky v prosinci 1935. II. díl*, která odhaluje průběh zákulisního vyjednávání stoupenců Hradu s předáky maďarských politických stran o podpoře E. Beneše při prezidentské volbě v souvislosti s celkovými vztahy Prahy a Budapešti. Další studie **Daniela Baránka** *Židovská náboženská obec Frýdek-Místek v letech 1918–1942. Asimilace Židů do většinové společnosti* na konkrétním příkladu významné židovské komunity ukazuje složitý proces její integrace do národnostně smíšené a nacionálně vyhraněné společnosti. Následná studie **Evy Palivodové** *Ideální obraz „obránce hranic“ komunistického Československa v letech 1948–1956* popisuje metody propagandistických aktivit zmíněného režimu o „pohraničnících“ uvnitř této mocenské struktury a zároveň v působnosti na celou společnost. Novátorská studie **Miroslava Millera** *Neznámý příběh českého exilu: Josef Kučík a Sdružení lidé dobré vůle v Západní Austrálii, 1950–1969* podle původních pramenů popisuje složitost života jedné z mnohých exilových komunit v letech studené války. V oddílu Materiály je zařazena studie **Waldemara Łazugy a Marisze Menze** *Kontinuita nebo změna? Haličští konzervativci vůči projevům demokratizace, emancipace a modernizace v Rakousku na přelomu 19. a 20. století*. Číslo tradičně uzavírají informační oddíly: *Kronika*, v níž je připomenuto také významné životní jubilem prof. Roberta Kvačka, a *Recenze*.

ISSN 1210-6860

